



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΑΓΑΘΩΝ

ΛΙΝΑ Μ. ΠΟΖΙΔΟΥ



ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ ΤΗΣ
ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΜΕ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ
ΙΒΗΡΙΑΣ (ΓΕΩΡΓΙΑΣ) ΤΟΥ ΚΑΥΚΑΣΟΥ
(1204-1461)

A.M.: 1012201299005

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ: ΑΛΕΞΙΟΣ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α.

ΣΥΝΕΙΣΗΓΗΤΕΣ:

ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ, ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Δ.Π.Θ.

Διδακτορική Διατριβή
ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2022

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

1. **Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης**, Καθηγητής Ιστορίας Μεσαιωνικών - Βυζαντινών Χρόνων, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
2. **Στυλιανός Λαμπάκης**, Διευθυντής Ερευνών Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Φιλολογίας, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών (Βυζαντινός Τομέας), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
3. **Γεώργιος Χαριζάνης**, Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
4. **Φωτεινή Πέρρα**, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Λατινοκρατίας-Πρώιμης Τουρκοκρατίας στον ελλαδικό χώρο (13^{ος} - 18^{ος} αι.), Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
5. **Ανδρέας Γκουτζιουκώστας**, Αναπληρωτής Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας και Θεσμών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
6. **Ηλίας Γιαρένης**, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας της Βυζαντινής Παιδείας, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.
7. **Μαρία Λεοντσίνη**, Κύρια Ερευνήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών (Βυζαντινός Τομέας), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Εικόνα εξωφύλλου: «Ο Άγιος Γεώργιος και η πριγκίπισσα της Τραπεζούντας», νωπογραφία (1436 - 1438) του Ιταλού ζωγράφου Πιζανέλλο - Antonio di Puccio Pisano (περ. 1395 - 1455), Παρεκκλήσι Pellegrini, Ναός Αγίας Αναστασίας, Βερόνα, Ιταλία.

*Στη μνήμη του παππού μου,
Βενιαμίν Κελεσίδη*

“Ἄν ἀληθεύῃ τὸ λεγόμενον, ὅτι εὐτυχεῖς
οἱ λαοὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἱστορίαν, ἀληθέστερος
τότε καὶ ὁ ἐξ ἀντιθέτου λόγος, ὅτι δυστυχεῖς
οἱ λαοὶ οἱ ἔχοντες ἱστορίαν καὶ ἀγνοοῦντες αὐτήν”

Σύνοψις Χρονική,
Θεόδωρος Σκουταριώτης¹

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ αφήγηση της ιστορίας της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας είναι ένα έργο σε εξέλιξη, καθώς όπως έχει επισημάνει ο πρότανης της νεοελληνικής ποντιολογικής επιστήμης και επικεφαλής της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών (1961 - 1990) Οδυσσέας Λαμπσίδης: «Καίτοι ἡ ἱστορία τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν καὶ τοῦ κράτους αὐτῶν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἔχει ἀποκτήσει ἱκανοὺς ἐρευνητάς, ἐν τούτοις πολλὰ εἶναι εἰσέτι τὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας ταύτης, τὰ ὅποια χρήζουν πληρεστέρας ἐρεῦνης»². Τὴν ερευνητικὴ πρόοδο ἀναμφίβολα δυσχεραίνει ἡ μὴ ἐπαρκὴς μελέτη τῆς πολυγλωσσικῆς δεξαμενῆς πρωτογενῶν πηγῶν, ὅπως προσθέτει ὁ Ρώσος βυζαντινολόγος Σεργκέι Π. Κάρποβ³. Ἀναμφίβολα, ὅπως ἀναφέρει ὁ καθηγητὴς Ἱστορίας τῶν Μεσαιωνικῶν καὶ Βυζαντινῶν Χρόνων καὶ ἀντιπρόεδρος τῆς Επιτροπῆς Ποντιακῶν Μελετῶν Ἀλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης, σημαντικὴ ὠθηση στὴν πρόοδο τῆς μελέτης θὰ ἔδινε μὴ μὴ προσπάθεια συλλογικοῦ χαρακτῆρα, ὅπου οἱ εἰδικοὶ μελετητὲς ἀπὸ διάφορες χώρες θὰ διασταύρωναν τὶς γνώσεις καὶ τὶς ικανότητές τους γιὰ τὴν παραγωγή ἐνός τεκμηριωμένου, συνθετικοῦ ἐργοῦ. Βιβλιογραφικά, ἡ ἱστορία τοῦ υστερομεσαιωνικοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ποὺ γιὰ δεκαετίες υπῆρξε

¹ Θεόδωρος Σκουταριώτης, 7, πρβλ. σχετικῆς βιβλιογραφίας Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 57. Γιὰ τὸν Θεόδωρο Σκουταριώτη βλ. Σαββίδης (2019a).

² Λαμπσίδης (1971-72), 3.

³ Κάρποβ (2017), 17. Γιὰ τὴν μετάφραση στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα τοῦ ἐργοῦ τοῦ Σ. Κάρποβ βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς Ἱστορίας τῆς Τραπεζουντιακῆς Αυτοκρατορίας τοῦ Σεργκέι Π. Κάρποβ», *ΑΠ* 57 (2017), 13-27. Γιὰ τὴν ἐν γένει συνεισφορά τοῦ Σ. Κάρποβ στὶς Ποντιακές Σπουδές βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Ο Sergei Pavlovič Karpov καὶ τὸ ἐργο τοῦ», στὸ: Σ. Π. Κάρποβ, *Ἡ Αυτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας καὶ τὰ δυτικοευρωπαϊκὰ κράτη τοὺς 13^ο-15^ο αἰῶνες*, Ἡρόδοτος, Ἀθήνα, 2017, 385-396.

«άγνωστη χώρα», εμπλουτίζεται συνεχώς από μελέτες, άρθρα, επιστημονικά δοκίμια και μονογραφίες⁴. Εντούτοις, υπάρχουν ακόμα σημαντικές πτυχές της ιστορίας του τελευταίου βυζαντινού υστερομεσαιωνικού προπυργίου της Ανατολής, οι οποίες δεν έχουν ακόμη αναδειχτεί.

Η γεωγραφική επιλογή της παλαιάς έδρας του βυζαντινού θέματος της Χαλδίας για τη θεμελίωση του υστεροβυζαντινού ανατολικού κρατιδίου, αναπόφευκτα συνέδεσε τη μοίρα των Μεγάλων Κομνηνών με το όμορο, ομόθρησκο και ομόδοξο Ιβηρικό βασίλειο του Καυκάσου. Η μακρά ιστορία των διμερών σχέσεων της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας με το βασίλειο των Βαγρατιδών της Ιβηρίας/Γεωργίας αποτυπώνεται στις πρωτογενείς αφηγηματικές πηγές της βυζαντινής και της γεωργιανής γραμματείας και επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά και νομισματικά ευρήματα⁵. Αν και διαχρονικά οι μεταξύ τους σχέσεις κέντριζαν το ενδιαφέρον των μελετητών, όπως ο A. A. Kunik, ο A. A. Vasiliev, ο C. Toumanoff, ο Οδ. Λαμψίδης, ο M. Kurshanskis, ο A. Bryer, η M. Lordkipanidze κ. ά., οι οποίοι ανέδειξαν ενδιαφέρουσες πτυχές των πολυετών και πολύπλευρων μεταξύ τους σχέσεων, δεν υπήρξε ωστόσο συγγραφή κάποιας ειδικής μονογραφίας αφιερωμένης στο θέμα αυτό. Στα πλαίσια της παρούσας διατριβής, επιδιώξαμε να διερευνήσουμε τις εν λόγω σχέσεις και να συμβάλουμε στην ανάδειξη της σπουδαιότητας των ιβηρικών/γεωργιανών πηγών στην έρευνα και τη μελέτη της ιστορίας της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Δεδομένου ότι οι πρωτογενείς και οι δευτερογενείς αφηγηματικές ιστοριογραφικές πηγές που αφορούν την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας έχουν συγκεντρωθεί και αναλυθεί εκτενώς⁶, θα περιοριστούμε αναφέροντας τις βασικότερες πηγές που χρησιμοποιήσαμε για τους σκοπούς της παρούσας διατριβής.

Οι βασικές αφηγηματικές πρωτογενείς πηγές μας είναι το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου και το συλλογικό γεωργιανό χρονικό *Kartlis Cxovreba*⁷. Το έργο του επιφανούς τραπεζούντιου αυλικού αξιωματούχου και χρονογράφου Μιχαήλ Πανάρετου «*Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων, τῶν μεγάλων Κομνηνῶν, ὅπως και*

⁴ Σαββίδης 2007a, 95-126 και επανέκδ. Σαββίδης - Νικολούδης 2007, 471, 474-475.

⁵ Βλ. Παράρτημα Α'.

⁶ Μυρίδης 1940, 3-195· Σαββίδης - Λαμπάκης 1988, 233-246· Σαββίδης - Λαμπάκης 1992· Σαββίδης - Λαμπάκης 1994, 79-91· Σαββίδης - Λαμπάκης 1996-1997, 345-350· Σαββίδης - Λαμπάκης 1998-1999, 232-250· Σαββίδης - Λαμπάκης 2002, 149-153· Κάροβ 2017, 18-40· Shukurov 2001a, 22-44.

⁷ Εφεξής θα αναφέρεται ως *Kartlis Cxovreba* ή γεωργιανό χρονικό.

πότε καὶ πόσον ἕκαστος ἐβασίλευσεν»⁸ αποτελεί έως τις μέρες μας μοναδική πρωτογενή πηγή για τα 257 χρόνια ιστορικής παρουσίας της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών (1204 - 1461 μ. Χ.). Ο ιδιαίτερης βαρύτητας ιστοριογραφικός θησαυρός κληροδοτήθηκε από τον πατρικίο και συλλέκτη Giovanni Battista Recanati (1687 - 1734)⁹ στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας και τον ανέδειξε ο J. F. Fallmerayer (1790 - 1861)¹⁰. Το 1824, τη χρονιά που ο J. F. Fallmerayer βραβεύθηκε από την Ακαδημία Επιστημών της Κοπεγχάγης για το έργο του, ο Σκανδιναβός ιστορικός P. W. Afzelius δημοσίευσε τη διδακτορική του διατριβή που αφορούσε το ίδιο θέμα¹¹. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, η ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας οφείλει την αρχή της στον J. F. Fallmerayer.

Το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου, το οποίο ο A. A. Vasiliev χαρακτήρισε ως «ανατέλλοντα ήλιο» στην ιστορία της Τραπεζούντας¹², εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1832 από τον T. L. F. Tafel, χωρίς μετάφραση και σχόλια¹³. Χρειάστηκε να μεσολαβήσουν τρία τέταρτα του αιώνα για να δούμε την ελληνική έκδοσή του. Πρώτη υπήρξε η έκδοση του Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου το 1907¹⁴ και σαράντα χρόνια

⁸ Εφεξής θα αναφέρεται ως *Χρονικό*. Για την πρόσφατη ανάλυση του *Χρονικού* βλ. Καρπόζηλος (2015), 503-515.

⁹ Cod. Marcianus gr. 608 (coll. 306), f. 287 r. - 312.

¹⁰ Fallmerayer 1827. Για τη συμβολή του Fallmerayer βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Η θετική πλευρά του έργου του Φαλλμεράϋερ», στο: *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά*, Ιωλκός, Αθήνα 1999, 15-20· Χρ. Μπαλόγλου, «Ιάκωβος-Φίλιππος Φαλλμεράνερ, ο αρνητής της συνέχειας του ελληνισμού», *Ιστορικά Θέματα* 19 (Ιούν. 2003), 88-95.

¹¹ P. W. Afzelius, *De Imperio Trapezuntino*, Διδακτορική Διατριβή, Ουψάλα 1824. Στο ίδιο θέμα αναφέρθηκε εκτενώς J. O. Rosenqvist. Βλ. Rosenqvist 1989, 37-41, πρβλ. Σαββίδης 2016, 22, σημ. 20, Σαββίδης - Νικολούδης 2007, 462, σημ. 33.

¹² Vasiliev 1940-1941, 317.

¹³ *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, έκδ. T. L. F. Tafel, Φραγκφούρτη επί του Μάιν 1832, 362-370 (ανατύπ. Άμστερνταμ 1964).

¹⁴ Σπ. Λάμπρος, «Τὸ Τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαήλ Παναρέτου», *NE* 4 (Αθήνα, 1907), 257-295. Ακολούθησαν οι διορθώσεις επί της αρχικής έκδοσής του βλ. Σπ. Λάμπρος, «Διόρθωσις εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Παναρέτου», *NE* 4 (1907), 490· *τον ιδίου*, «Καὶ ἄλλοι Παναρέτου», *NE* 5 (1908), 112-114· *τον ιδίου*, «Ἀπάντησις εἰς ἐρώτημα περὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Παναρέτου», *NE* 6 (1909), 284-288.

αργότερα ακολούθησε η έκδοση του Ιορδάνη Παμπούκη¹⁵. Στη συνέχεια, δημοσιεύτηκε η εξαιρετικά επιμελημένη έκδοση του κορυφαίου στο πεδίο των Ποντιακών Σπουδών Οδυσσέα Λαμπίδη, η οποία ικανοποίησε σε απόλυτο βαθμό τις ερευνητικές ανάγκες¹⁶. Σχετικά πρόσφατα, το 2009 στην 2^η έκδοση του έργου «*Ιστορία της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204 - 1461)*» του Αλεξίου Γ. Κ. Σαββίδη, βρίσκουμε το κείμενο του *Χρονικού* από την έκδοση J. F. Fallmerayer (ανατυπώθηκε και στην 3^η έκδοση του 2016)¹⁷.

Τα ιστορικά δεδομένα που παρατίθενται στο *Χρονικό* με αυστηρή χρονολογική σειρά επαληθεύονται από άλλες ιστοριογραφικές πηγές, γεγονός που το καθιστά εξαιρετικά αξιόπιστη πηγή και απαραίτητο εργαλείο στην έρευνα και τη μελέτη της υστερομεσαιωνικής ιστορίας του Πόντου. Για τον λόγο αυτό, η ανάγκη ύπαρξης ξένων μεταφράσεων του έργου κρίνεται απολύτως ενδεδειγμένη. Η πρώτη γαλλική μετάφραση του *Χρονικού*, στην οποία χρησιμοποιήθηκε το χειρόγραφο του J. F. Fallmerayer, εκδόθηκε το 1836 από τους M. de Saint Martin και M. F. Brosset¹⁸. Περίπου μία δεκαετία αργότερα εκδόθηκε και η γερμανική μετάφραση του χειρογράφου με σχόλια του ίδιου του J. F. Fallmerayer¹⁹. Σχεδόν 70 χρόνια μετά την πρώτη μετάφραση του *Χρονικού*, ο γεωργιανός ιστορικός A. S. Khakhanov (Khakhanoshvili) επιχείρησε να το μεταφράσει στα ρωσικά, ωστόσο το τελικό αποτέλεσμα δε δικαίωσε την όλη προσπάθεια²⁰. Αργότερα μεταφράστηκε στη γεωργιανή γλώσσα δύο φορές: η πρώτη μετάφραση έγινε από τον A. Gamkrelidze το

¹⁵ Ι. Τ. Παμπούκης, *Τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων, τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ὅπως καὶ πότε καὶ πόσον ἕκαστος ἐβασίλευσεν (1204 - 1426)*, σειρά «Ποντιακά» 2, Αθήνα 1947.

¹⁶ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπίδης, 5–128. Για τις ελληνικές και ξένες εκδόσεις του *Χρονικού* βλ. Σαββίδη - Λαμπάκης 1992, 54-55.

¹⁷ Σαββίδη 2016, 305-334. Για τη βιβλιοκρισία της τρίτης έκδοσης βλ. Μ. Λεοντσίνη, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 26 (2016), 505-508.

¹⁸ Ch. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire. Nouvelle éd., augmentée d'après les historiens orientaux par M. de Saint Martin et continuée par M. Brosset*, Παρίσι, 1834 - 1836, Τόμ. XVII, 254-255, Τόμ. XVIII, 279–281, Τόμ. XIX, 86–87, Τόμ. XX, 482–509.

¹⁹ J. Ph. Fallmerayer, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, I-II, Μόναχο 1843 - 1844.

²⁰ Το ελληνικό κείμενο, αλλά και η ρωσική μετάφρασή του παρουσιάζουν αρκετά λάθη. Βλ. *Trapezundskaya hronika Mihaila Panareta (=Το χρονικό της Τραπεζούντας του Μιχαήλ Πανάρετου)*, εισαγ., μετάφρ. και σχόλια A. Khakhanov, Μόσχα 1905.

1960²¹ και επτά χρόνια αργότερα η δεύτερη από τον S. G. Qaukhchishvili²², ο οποίος χρησιμοποίησε την έκδοση του Σπ. Λάμπρου. Στην τουρκική έκδοση του 2004, ο ερευνητής Enver Uzun ατυχώς χρησιμοποίησε το έργο του A. S. Khakhanov²³. Η αγγλική μετάφραση του έργου του Μιχαήλ Πανάρετου άργησε, αλλά μας αποζημίωσε με δύο εκδόσεις: πρώτη υπήρξε της Φιλανδής ιστορικού Annika Asp-Talwar, η οποία εκδόθηκε το 2016²⁴ και δεύτερη του Αμερικανού βυζαντινολόγου Scott Kennedy, η οποία δημοσιεύτηκε το 2019²⁵. Την ίδια χρονιά εκδόθηκε και η νέα ρωσική μετάφραση των S. P. Karpov και R. M. Shukurov²⁶, στην οποία χρησιμοποιήθηκε η αξεπέραστη έκδοση του Οδυσσέα Λαμπρίδη, φιλοδοξώντας να καλύψει το κενό στη ρωσική βιβλιογραφία, το οποίο δεν είχε καταφέρει να καλύψει έναν αιώνα πριν ο A. Khakhanov²⁷. Στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιήσαμε την έκδοση του Οδυσσέα Λαμπρίδη.

Το συλλογικό γεωργιανό χρονικό *Kartlis Cxovreba*, που σε κυριολεκτική μετάφραση αποδίδεται στα ελληνικά ως «Ο βίος της Ιβηρίας» αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα μνημεία της γεωργιανής γραμματείας, το οποίο προσφέρει πολύτιμα ιστορικά δεδομένα για την αρχαία, τη μεσαιωνική και τη νεότερη Γεωργία και τις σχέσεις της με τα όμορα και μη προς αυτήν κράτη. Το *Kartlis Cxovreba* χωρίζεται σε

²¹ A. Gamkrelidze, «Mikhel Panaretosis Trapizonis Hronika», *Masalebi Sakartvelosa da Kavkasiis Istoriisatvis* 33 (1960), 3-98.

²² *Georgica*/Qaukhchishvili, VII, 161-224.

²³ A. Hahanov, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, μετάφρ. από τα ρωσικά στα τουρκικά Dr. Enver Uzun, Τραπεζούντα 2004.

²⁴ A. Asp-Talwar, "The Chronicle of Michael Panaretos", στο: *Byzantium's Other Empire Trebizond*, έκδ. A. Eastmond, Κωνσταντινούπολη, 2016, 173-212.

²⁵ *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*, μετάφρ. και επιμ. έκδ. Scott Kennedy, *Dumbarton Oaks Medieval Library* 52, Ουάσινγκτον 2019. Επίσης για την πρόσφατη ιστοριογραφική μελέτη του ίδιου για το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου βλ. S. Kennedy, "Michael Panaretos in context: a historiographical study of the Chronicle on the emperors of Trebizond", *BZ* 112 (2019), 899-934.

²⁶ Ο R. M. Shukurov συνέβαλε στην ανάδειξη πτυχών των σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και της Ανατολής. Βλ. Shukurov2001a, και τη σχετική βιβλιοκρισία από τον Α. Γ. Κ. Σαββίδη, στο: *ΑΠ* 50 (2003-4), 291-297.

²⁷ Mihail Panaret, *O Velikih Komninah (Trapezundskaya Hronika)*, επιμ. ελληνικού κειμένου Α. Μ. Κριukov, μετάφρ. και σχόλια S. P. Karpov και R. M. Shukurov, Αγία Πετρούπολη 2019. Σχετικές βιβλιοκρισίες: του Α. G. C. Savvides, στο: *Σύμμ* 29 (2019), 426-434 και της Λ. Μ. Ποζίδου, στο: *ΑΠ* 59 (2019), 393-398.

δύο μέρη, το «αρχαίο» που εξιστορεί την ιστορία της Γεωργίας από αρχαιοτάτων χρόνων έως το 1469 και το «νέο» που καλύπτει την περίοδο από το 1469 έως και το 1800²⁸. Η πρωτοβουλία του βασιλιά Βαχτάνγκ Ε΄ (Στ΄) (1675 - 1737), ο οποίος το 1709 εγκατέστησε το πρώτο τυπογραφείο στην Τιφλίδα²⁹, να αναθέσει στις αρχές του 18^{ου} αιώνα σε επιτροπή «λογίων ανδρών» υπό τη διεύθυνση του Beri Egnatashvili³⁰, την αποκατάσταση και την αναθεώρηση του συνόλου των χειρογράφων, οδήγησε αρκετούς μελετητές στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι το *Kartlis Cxovreba* αποτελούσε δικό του έργο³¹. Η εν λόγω άποψη καταρρίφθηκε από τον Marie-Félicité Brosset και επιβεβαιώθηκε με την ανάδειξη του λεγόμενου «*Αρμενικού χρονικού*»³². Σχεδόν όλες οι μετέπειτα εκδόσεις βασίστηκαν στο επιμελημένο από την επιτροπή του Βαχτάνγκ χειρόγραφο. Εντούτοις, σήμερα στη διάθεση των μελετητών υπάρχουν αρκετά σωζόμενα χειρόγραφα της προ του Βαχτάνγκ Ε΄ (Στ΄) περιόδου, ο ακριβής αριθμός των οποίων είναι άγνωστος. Μεταξύ αυτών τα γνωστότερα είναι: α) Το χειρόγραφο «Anaseuli» ή αλλιώς ο «κώδικας της βασίλισσας Άννας» του 15^{ου} αιώνα, το οποίο έφερε στο φως το 1913 ο καθηγητής I. Javakhishvili³³. Στο εν λόγω χειρόγραφο βασίστηκε η έκδοση του S. Qaukhchishvili³⁴, β) Το χειρόγραφο του Elaj Chalashvili χρονολογείται τον 16^ο - 17^ο αιώνα και ανακαλύφθηκε το 1923³⁵, γ) Το χειρόγραφο «Mariamiseuli» ή αλλιώς ο «κώδικας της βασίλισσας Μαριάμ» του 17^{ου}

²⁸ Kartlis Cxovreba/Djanashvili, 113, 231.

²⁹ Kartlis Cxovreba/Chubinashvili, VII

³⁰ B. Egnatashvili, *Akhali Kartlis Cxovreba* (=Ο νέος βίος της Ιβηρίας), εισαγ., σχόλια και επιμ. έκδ. I. A. Javakhishvili, Τιφλίδα 1940.

³¹ Kartlis Cxovreba/Djanashvili, 113.

³² Taqaishvili 1906, 40. Πρόκειται για την αρμένικη μετάφραση του «Βίου της Ιβηρίας» του 13^{ου} αιώνα. Βλ. Brosset, *Additions*, 1-62. Για την αγγλική μετάφραση της αρμενικής διασκευής του «Βίου της Ιβηρίας» βλ. *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, μετάφρ., εισαγ. και σχόλια R. W. Thomson, Οξφόρδη 1996.

³³ Η βασίλισσα Άννα ήταν σύζυγος του βασιλιά του Καχέτι Αλεξάνδρου Α΄ (1476-1511) βλ. Toumanoff 1947, 340-344.

³⁴ *Kartlis Cxovreba: Ana Dedopliseuli Nusxa* (=Ο βίος της Ιβηρίας: Ο κατάλογος της βασίλισσας Άννας), έκδ. S. Qaukhchishvili, Τιφλίδα 1942 (στη γεωργιανή γλ.).

³⁵ Toumanoff 1963, 21.

αιώνα³⁶. Το χειρόγραφο ανακαλύφθηκε το 1885 και χρησιμοποιήθηκε στην έκδοση του E. Taqaishvili³⁷.

Ο μαθητής του Antoine-Jean Saint-Martin, Marie-Félicité Brosset (1802 - 1880), ο οποίος από το 1826 είχε στρέψει το ερευνητικό του ενδιαφέρον στη μελέτη της γεωργιανής και της αρμενικής ιστορίας, εγκαταστάθηκε το 1837 στη Ρωσία, όπου διέμεινε έως το τέλος της ζωής του³⁸. Με τη βιβλιογραφική του παρακαταθήκη, η οποία αριθμεί πάνω από 260 τίτλους μελετών³⁹, κατέστησε εφικτή στους Ευρωπαίους συναδέλφους του την πρόσβαση στην αρχαία και τη μεσαιωνική γεωργιανή γραμματεία⁴⁰. Η μεγαλύτερη συμβολή του στην ιστοριογραφία της Γεωργίας θα πρέπει να θεωρηθεί η σχολαστικά επιμελημένη έκδοση του συλλογικού γεωργιανού χρονικού *Kartlis Cxovreba*, η οποία βασίστηκε στο χειρόγραφο του βασιλιά Βαχτάνγκ. Το πρώτο μέρος του συλλογικού γεωργιανού χρονικού, δηλαδή το αρχαίο *Kartlis Cxovreba* εκδόθηκε το 1849 στη γεωργιανή και τη γαλλική γλώσσα και το δεύτερο μέρος, δηλαδή το νέο *Kartlis Cxovreba* εκδόθηκε στη γεωργιανή γλώσσα το 1854 από τον καθηγητή D. Tchoubinof [=Chubinashvili] και στη γαλλική γλώσσα το 1856 από τον M. F. Brosset. Συνολικά εκδόθηκαν 7 τόμοι έως και το 1858, οι οποίοι περιλάμβαναν μεταξύ άλλων το πρωτότυπο κείμενο στη γεωργιανή γλώσσα, αλλά και τη μετάφρασή του στη γαλλική, με πλούσια βιβλιογραφία και σχόλια του M. F. Brosset⁴¹.

Στον πρώτο τόμο του πολύτομου έργου του βρίσκουμε τον εξής πρόλογο: «Αξιοίτιμοι και ευγενείς Γεωργιανοί, το “*Histoire de la Géorgie*”, λόγω των ιστορικών συγκυριών, έχει εν μέρει αλλοιωθεί από αντιγραφείς και εν μέρει, εξαιτίας των

³⁶ Η βασίλισσα Μαριάμ Δαδιάνι της Μιγκρέλίας ήταν κόρη του Μανουτσάρ Α΄ Δαδιάνι (1582 - 1611) και της δεύτερης συζύγου του Ταμάρας Τζακέλι βλ. Toumanoff 1943, 163, σημ. 11.

³⁷ *Kartlis Cxovreba*/Taqaishvili. Για το χειρόγραφο “*Mariamseuli*” βλ. Taqaishvili 1906, 27-34.

³⁸ Για τον διακεκριμένο Γάλλο ακαδημαϊκό M. F. Brosset βλ. O. V. Iodko, “*Akademiku Mari-Felisite Brosse 190 let* (= Ο ακαδημαϊκός Marie-Félicité Brosset έγινε 190 ετών)”, *PV* 5 (1994), 451-468 της ιδίας, “*Spisok trudov akademika M.- F. Brosset* (= Κατάλογος έργων του M.- F. Brosset), *PV* 5 (1994), 469-484· Taqaishvili 1906, 39.

³⁹ Για την εργογραφία του M. F. Brosset βλ. Brosset L. 1887.

⁴⁰ N. Marr, “*K stoletiu dny rozdeniya M. [=Marii] I. [= Ivanovich] Brosset* (= Για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του M. F. Brosset)”, *ZVOIRAO* 14 (1901), 77.

⁴¹ Αναλυτικά για το περιεχόμενο των τόμων βλ. Brosset L. 1887, 225-285. Για την απόδοση στα ελληνικά χρονικών του *Kartlis Cxovreba* βλ. Eka Tchikoidze, *Το Βυζάντιο μέσα από τις γεωργιανές πηγές: χρονικά και βίοι Αγίων, 9^{ος} -11^{ος} αι.*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2006.

επαναστατικών κινημάτων της εποχής, παρέμεινε ανολοκλήρωτο. Εντούτοις, ο Βαχτάνγκ Ε΄ (Στ΄)⁴², γιος του Λέο και ανεψιός του ένδοξου Γεωργίου (ΙΒ΄), επιστράτευσε λόγιους άνδρες και συγκέντρωσε, απ΄ όπου μπορούσε να βρει τον «Βίο της Ιβηρίας», καθώς επίσης και επίσημα έγγραφα από τη Μτσχέτα, το Γκελάτι, και άλλες πολυάριθμες εκκλησίες, όπως επίσης και από πολλούς ευγενείς. Αυτοί [=οι λόγιοι άνδρες - Λ. Π] τα συνέκριναν, και ό,τι είχε αλλοιωθεί το διόρθωσαν. Βρήκαν επίσης και άλλα έργα, χρησιμοποίησαν αποσπάσματα από τις ιστορίες των Αρμενίων και των Περσών, και με σοφία τα κατέγραψαν όλα»⁴³. Στον εν λόγω πρόλογο επιβεβαιώνεται ο συλλογικός χαρακτήρας του γεωργιανού χρονικού, η επιμέλειά του και η άντληση ιστορικών δεδομένων από ξένες αφηγηματικές πηγές.

Το αρχαίο *Kartlis Cxovreba* αποτελείται από 10 χρονικά:

- 1) Το έργο του χρονογράφου του 8^{ου} ή 11^{ου} αιώνα Leonti Mroveli (Rusi) «*Ο βίος των βασιλιάδων του Κάρτλι/Ιβηρίας*» καλύπτει την περίοδο από τον 4^ο έως τον 5^ο μ. Χ. αιώνα.
- 2) Το έργο του χρονογράφου του 8^{ου} αιώνα Juansher Juansheriani «*Ο βίος του βασιλιά Βαχτάνγκ Γκοργκοσάλι*» καλύπτει την περίοδο από τον 5^ο έως τον 8^ο μ. Χ. αιώνα.
- 3) Το έργο του χρονογράφου Leonti Mroveli (Rusi) «*Το μαρτύριο του αγίου μεγαλομάρτυρα Άρτσιλ*» καλύπτει την περίοδο 736 - 786 μ. Χ.
- 4) Το έργο του ανώνυμου χρονογράφου του 11^{ου} αιώνα «*Χρονικό του Κάρτλι/Ιβηρίας*» καλύπτει την περίοδο 786 - 1072 μ. Χ.
- 5) Το έργο του ανώνυμου χρονογράφου του 12^{ου} αιώνα «*Ο βίος του βασιλέως των βασιλέων Δαβίδ*» καλύπτει την περίοδο 1072 - 1125 μ. Χ.
- 6) Το έργο του χρονογράφου του 11^{ου} αιώνα Sumbat Davitis-dze «*Ο βίος και οι διηγήσεις για τους Βαγρατίδες, βασιλιάδες δικούς μας γεωργιανούς, από πού ήρθαν σε αυτή τη χώρα και από πότε κατέχουν το γεωργιανό βασίλειο*» καλύπτει την περίοδο από τον 6^ο αιώνα έως το 1031 μ. Χ.

⁴² Σύμφωνα με τη δυναστική γραμμή των Βαγρατιδών, ο Βαχτάνγκ είναι πέμπτος (Ε΄) στη σειρά διαδοχής των βασιλιάδων της Ιβηρίας. Ωστόσο, πλέον η αρίθμηση ξεκινάει από τον Βαχτάνγκ Γκοργκοσάλι (446 - 499), γεγονός που καθιστά τον Βαχτάνγκ έκτο. Βλ. Taqaishvili 1906, 38-39, σημ. 2.

⁴³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 15· Kartlis Cxovreba/Djanashvili, 228· Taqaishvili 1906, 38-39· Toumanoff 1943, 164.

7) Το έργο του ανώνυμου χρονογράφου, ο οποίος φέρεται να ήταν ο πρώτος ιστοριογράφος της βασίλισσας Θάμαρ, του 13^{ου} αιώνα «*Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων*» καλύπτει την περίοδο 1156 - 1212 μ. Χ.

8) Το έργο του ανώνυμου χρονογράφου του Γεωργίου Ε' του 13^{ου} αιώνα «*Χρονικό του Γεωργίου Λάσα*» ή αλλιώς «*Οι πέντε βασιλείες*» καλύπτει την περίοδο 1125 - 1223 μ. Χ.

9) Το έργο του χρονογράφου του 13^{ου} αιώνα Βασιλείου Ezosmodzgvari (=αυλάρχη) «*Ο βίος της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ*» καλύπτει την περίοδο 1156 - 1213 μ. Χ.

10) Το έργο του ανώνυμου χρονογράφου του 14^{ου} αιώνα «*Το Χρονικό των Εκατό Χρόνων*» καλύπτει την περίοδο 1212 - 1318 μ. Χ.⁴⁴.

Το νέο *Kartlis Cxovreba* βασίζεται στο έργο του πρίγκιπα Wakhusti Bagrationi (1696 - 1758), το οποίο καλύπτει την περίοδο από το 15^ο έως τον 18^ο αιώνα και είναι διανθισμένο από συγγράμματα άλλων γεωργιανών ιστορικών⁴⁵. Επίσης, πολύτιμα γεωγραφικά και ιστορικά δεδομένα για το ιβηρικό βασίλειο του Καυκάσου προσφέρει και το δεύτερο έργο του ιστορικού και γεωγράφου Wakhusti Bagrationi, «*Η γεωγραφία της Γεωργίας*»⁴⁶. Μολονότι το αρχαίο, όπως και το νέο *Kartlis Cxovreba*, εξιστορεί τον βίο των βασιλιάδων της Γεωργίας ακολουθώντας αυστηρή χρονολογική σειρά, οι εν γένει χρονολογικές επισημάνσεις είναι δυσεύρετες⁴⁷. Στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιήσαμε από τις εξαιρετικά πολλές εκδόσεις του *Kartlis Cxovreba*, τις ακόλουθες: M. F. Brosset, D. Z. Bakradze⁴⁸, E. Taqaishvili⁴⁹ και την έκδοση του R. Metreveli, η οποία διατίθεται σε ηλεκτρονική μορφή στην αγγλική και τη ρωσική γλώσσα⁵⁰. Επίσης, την έκδοση του S. Kekelidze⁵¹ και την αγγλική μετάφραση του γεωργιανού χρονικού από την K. Vivian⁵².

⁴⁴ Για το περιεχόμενο του αρχαίου και του νέου *Kartlis Cxovreba*, αλλά και τις πηγές στις οποίες βασίστηκαν οι χρονογράφοι βλ. *Kartlis Cxovreba/Djanashvili*, 114-118, 118-129, 129-144· Toumanoff 1947, 344· Toumanoff 1963, 24-27.

⁴⁵ *Kartlis Cxovreba/Chubinashvili*, XXX-XXXII.

⁴⁶ Wakhusti, *Geografia*.

⁴⁷ *Kartlis Cxovreba/Chubinashvili*, XII.

⁴⁸ Wakhusti, *Istoria*.

⁴⁹ *Kartlis Cxovreba/Taqaishvili*.

⁵⁰ *Kartlis Cxovreba/Metreveli*.

⁵¹ Δεν πρόκειται για το συλλογικό χρονικό, αλλά για το έργο του ανώνυμου χρονογράφου του 13^{ου} αιώνα «*Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων*» βλ. *Istoria i voshvalenie /Kekelidze*.

Όπως επισημαίνει ο M. F. Brosset, η γεωργιανή ιστοριογραφία, σε αντίθεση με τη βυζαντινή, την αρμενική, την αραβική κ. ά., είναι φτωχή σε πληροφορίες⁵³. Πράγματι, όσον αφορά στην ιστορία του Ιβηρικού βασιλείου του Καυκάσου, στην προκείμενη περίπτωση από τον 12^ο έως και τον 15^ο αιώνα, χρειάστηκε να ανατρέξουμε, όπου κρίθηκε σκόπιμο και ενίοτε απαραίτητο, στις βυζαντινές, αρμενικές, ρωσικές και μουσουλμανικές πηγές. Η εν γένει ελλιπής χρήση των γεωργιανών, των αρμενικών και λιγότερο των ρωσικών πηγών από τους δυτικούς μελετητές οφείλεται κυρίως στον γλωσσικό παράγοντα. Ωστόσο, οι περισσότερες ξενόγλωσσες πηγές μας διατίθενται σε ρωσικές, αγγλικές και γαλλικές μεταφράσεις. Συγκεκριμένα, με εξαίρεση το έργο του V. Akopyan, χρησιμοποιήθηκαν κατά την ερευνά μας οι ρωσικές, οι αγγλικές και οι γαλλικές μεταφράσεις των αρμενικών πηγών. Οι Αρμένιοι χρονογράφοι: Ματθαίος της Έδεσσας⁵⁴, Κυρακός της Γκαντζά⁵⁵, Σεμπάντ ο Κοντόσταυλος⁵⁶, Στέφανος Ορμπελιάν⁵⁷, Γρηγόριος του Ακνέρ/ Ακάντς⁵⁸, επίσκοπος Στέφανος και ανώνυμος χρονογράφος από τη Σεβάστεια (Sebastatsi)⁵⁹

⁵² Kartlis Chovreba/Vivian. Σχετικά με την έκδοση της K. Vivian, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο τίτλος της μετάφρασης είναι παραπλανητικός, καθώς δεν περιλαμβάνει μόνο το «Χρονικό του Γεωργίου Λάσα», αλλά και άλλα τμήματα του συλλογικού χρονικού. Για την παρουσίαση του έργου βλ. Α. Σαββίδης, στο: *Βυζκ* 13 (1993), 291-292. Επίσης, για άλλες εκδόσεις του χρονικού ως συνόλου ή και ξεχωριστών τμημάτων του, μεταξύ άλλων βλ. Basili, *Jizn tsaritsy tsarits Tamar* (=Βασίλειος, *Ο βίος της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ*), ρωσική μετάφρ. και εισαγ. V. Dondua, Τιφλίδα 1985· *Matiane Kartlisa* (=Το χρονικό του Κάρτλι), εισαγ. και σχόλια M. Lordkipanidze, Τιφλίδα 1976 (στη γεωργ. γλ.)

⁵³ Brosset 1874, 167.

⁵⁴ Matthew of Edessa.

⁵⁵ Gandzaketsi Kirakos. Για τη γαλλική μετάφραση του έργου βλ. *Deux historiens arméniens-Kiracos de Gantzac, XIIIe s.: Histoire d' Arménie: Oukhtanes d' Ourha, Xe s.: Histoire en trios parties*, μετάφρ. M. F. Brosset, Αγ. Πετρούπολη 1870.

⁵⁶ Αρμενικά χρονικά/Akopyan.

⁵⁷ Orbélian Stéphanos. Για την πρόσφατη μετάφραση του έργου στα ρωσικά βλ. Stepanos Orbelian, *Istoria Doma Sisakan* (=Η ιστορία του οίκου Σισακάν), μετάφρ. M. Darbinyan - Melikyan, Ερεβάν 2020.

⁵⁸ Γρηγόριος του Ακνέρ/ Patkanov. Το χρονικό του 13^{ου} αιώνα αρχικά αποδιδόταν στον μοναχό Μαλαχία, ωστόσο πλέον έχει εξακριβωθεί η πατρότητα του έργου βλ. Γρηγόριος του Ακνέρ/ Blake & Frye, 269-399 και ιδίως 274. Επίσης, για τη γαλλική μετάφραση του χρονικού βλ. Brosset, *Additions*, 439-467.

⁵⁹ Αρμενικές πηγές/Galstyan. Η εν λόγω συλλογή αρμενικών χρονικών, περιλαμβάνει το έργο του επισκόπου Στεφάνου και του Sebastatsi.

προσέφεραν πολύτιμα συμπληρωματικά στοιχεία ως προς την ιστορία του Ιβηρικού βασιλείου και της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Ιδιαίτερως χρήσιμες υπήρξαν οι πληροφορίες τους σχετικά με τις επιγαμίες των Μεγάλων Κομνηνών με τους Βαγρατίδες. Αντίστοιχα, συνέβαλαν και τα ρωσικά χρονικά του Λαυρεντίου⁶⁰, του Ιπάτιεβ⁶¹ και του Νίκωνος⁶². Όπως επίσης και οι μουσουλμανικές πηγές, χάρη στις οποίες καταφέραμε να ρίξουμε φως σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα των διμερών σχέσεων. Πρέπει να επισημάνουμε ότι στα μεταφρασμένα αποσπάσματα των ξενόγλωσσων πηγών, όπου αυτά παρατίθενται στην εν λόγω διατριβή χωρίς το όνομα του μεταφραστή, η μετάφραση είναι δική μας. Όπως επίσης, τα δικά μας σχόλια ή οι επεξηγήσεις των μεταφρασμένων αποσπασμάτων συνοδεύονται από τα αρχικά του ονόματός μας. Η ολοκλήρωση της μελέτης δεν θα ήταν εφικτή χωρίς τη χρήση της παρακαταθήκης των βυζαντινών ιστορικών και χρονογράφων: Λαονίκου Χαλκοκονδύλη, Γεωργίου Παχυμέρη, Νικήτα Χωνιάτη, Ιωάννη Ζωναρά, Θεοδώρου Σκουταριώτη, Γεωργίου Ακροπολίτη κ. ά.

Στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιήσαμε εξελληνισμένους τύπους των ονομάτων και των τοπωνυμίων, όπως τα συναντάμε στη βυζαντινή γραμματεία και ιδίως στο *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου. Με εξαίρεση ορισμένες περιπτώσεις, στις οποίες είτε δεν εντοπίσαμε αντίστοιχη αναφορά στις βυζαντινές πηγές, είτε δεν ήταν δόκιμη η μεταγραφή τους στα ελληνικά, χρησιμοποιήθηκαν λατινικοί χαρακτήρες (romanized). Το όνομα της βασίλισσας της Γεωργίας Tamar (1184 - 1212/13) στην παρούσα μελέτη θα το συναντάμε με τον εξελληνισμένο τύπο του ονόματός της «Θάμαρ», όπως ακριβώς το βρίσκουμε στο *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου, ενώ για όλες τις συνονόματες πριγκίπισσες του Ιβηρικού βασιλείου θα χρησιμοποιείται ο τύπος «Ταμάρα»⁶³.

Θεωρήσαμε σκόπιμο στο εισαγωγικό κεφάλαιο να προχωρήσουμε σε μια σύντομη, αλλά απαραίτητη ιστορική αναδρομή στο βασίλειο της Γεωργίας του 11^{ου} και 13^{ου} αιώνα, όπου γίνεται ενδελεχής παρουσίαση του «Χρυσού Αιώνα» της

⁶⁰ *Χρονικό του Λαυρεντίου*.

⁶¹ *Χρονικό του Ιπάτιεβ*. Στην έκδοση του 1871 συμπεριλαμβάνεται και το *Πρώιμο Ρωσικό Χρονικό* ή το *Χρονικό του Νέστορος* βλ. Σαββίδης 1992, 83-94. Επίσης, για τις βυζαντινο-ρωσικές σχέσεις βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινο-ρωσικά. Εξήμισι αιώνες βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων (1^ο μισό 9^{ου} -2^ο μισό 15^{ου} /αρχές 16^{ου} αι. μ. Χ.)*. Το status της έρευνας, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018.

⁶² *Χρονικό του Νίκωνος*

⁶³ Στη βυζαντινή γραμματεία χρησιμοποιούνται οι εξελληνισμένοι τύποι των γεωργιανών ονομάτων.

Γεωργίας και της ιστορικής προσωπικότητας της βασίλισσας Θάμαρ, η οποία οδήγησε το Ιβηρικό βασίλειο στο απόγειο της δύναμής του και συνέβαλε στην ίδρυση της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στο καθοριστικό έτος 1185, όταν ο τελευταίος εκπρόσωπος της δυναστείας των Κομνηνών του Βυζαντίου έθεσε με τον «θάνατό» του τα θεμέλια της νέας δυναστείας των Μεγάλων Κομνηνών. Όπως επίσης, γίνεται ανάλυση των πρωτογενών γεωργιανών και βυζαντινών πηγών με στόχο τη διερεύνηση του κοινού γενεαλογικού δέντρου των βυζαντινών Κομνηνών και των Βαγρατιδών της Γεωργίας για τη βαθύτερη κατανόηση των αιτίων που οδήγησαν στην ευόδωση της μεταξύ τους συνεργασίας και τη συμβολή της βασίλισσας Θάμαρ στην εγκαθίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Η καταγραφή και η ανάλυση όλων των επιγαμιών μεταξύ των Μεγάλων Κομνηνών και των δυναστικών οίκων της Γεωργίας στο δεύτερο κεφάλαιο, καθιστά ευκολότερη την κατανόηση των διμερών σχέσεων που αναλύονται στο τρίτο κεφάλαιο. Το τελευταίο, τέταρτο κεφάλαιο, είναι αφιερωμένο στην προσπάθεια σύστασης του αντιοθωμανικού συνασπισμού, στην άλωση της Τραπεζούντας και στην ύστατη προσπάθεια της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής να διεκδικήσει τον πατρογονικό της θρόνο, μένοντας πιστή στη θεμελιώδη αρχή των προγόνων της «ουδείς μη Μέγας Κομνηνός στον θρόνο της Τραπεζούντας».

Στο Α' παράρτημα εξετάζονται τα νομισματικά ευρήματα της Δυτικής Γεωργίας, τα λεγόμενα «κιρμανεούλια» ή αλλιώς οι «γεωργιανές απομιμήσεις των άσπρων της Τραπεζούντας». Ο συγκεκριμένος ξεχωριστός νομισματικός τύπος αναδεικνύει σημαντικές πτυχές της πολιτικοοικονομικής κατάστασης της περιόδου και φωτίζει περαιτέρω τις εξεταζόμενες από την εν λόγω μελέτη σχέσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν μεταξύ της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και της Γεωργίας. Στο Β' παράρτημα παρατίθενται: χρονολογικός πίνακας, γενεαλογικοί πίνακες, χάρτες, καθώς και πηγές και πλούσια ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Αφορμή για την παρούσα μελέτη αποτέλεσε η Διπλωματική Εργασία μου με τίτλο «Σχέσεις Βυζαντίου και Ιβηρίας (Γεωργίας) την περίοδο του Μεσαίωνα 4^{ος} - 13^{ος} αι.», η οποία εκπονήθηκε υπό την επίβλεψη του Καθηγητή κ. Αλεξίου Γ. Κ. Σαββίδη και κατατέθηκε το ακαδημαϊκό έτος 2005 - 2006 στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Στον Καθηγητή της Ιστορίας των Μεσαιωνικών και Βυζαντινών Χρόνων του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, καθώς και Επιβλέποντά μου κ. Αλέξιο Γ. Κ. Σαββίδη οφείλεται και η επιλογή του θέματος της Διδακτορικής μου διατριβής. Του οφείλω εγκάρδια ευγνωμοσύνη για την εμπιστοσύνη και την ενθάρρυνση, όπως επίσης για την καθοδήγηση, την αδιάλειπτη εποπτεία της εργασίας και τις πάντα καίριες υποδείξεις του. Ευχαριστίες οφείλω και στα μέλη της Εισηγητικής Επιτροπής, τον Διευθυντή Ερευνών του Τμήματος Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών κ. Στυλιανό Λαμπάκη και τον Επίκουρο Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης κ. Γεώργιο Χαριζάνη για τις πολύτιμες επισημάνσεις και συμβουλές τους. Επιθυμώ επίσης να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην πρόσφατα εκλιπούσα Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Νομισματικής και Σιγίλλογραφίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Βάσω Πέννα, μέλος της αρχικής Εισηγητικής Επιτροπής μου, για τη γόνιμη συνεργασία.

Στο χρονοβόρο έργο της συγκέντρωσης του ερευνητικού υλικού αρωγός στάθηκε η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, καθώς, το μεγαλύτερο μέρος της έρευνάς μου πραγματοποιήθηκε στη βιβλιοθήκη της Επιτροπής, η οποία τελεί υπό την εποπτεία της Εφόρου κ. Έλσας Γαλανίδου-Μπαλφούσια. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον πρόεδρο της Επιτροπής κ. Χρήστο Γαλανίδη για τη στήριξη και την αφειδώλευτη βοήθειά του προς όλους τους νέους ερευνητές. Όπως επίσης, στη Γ. Γραμματέα κ. Γεωργία Χαριτίδου για την πολύτιμη βοήθειά της στην επιμέλεια του κειμένου. Τέλος, στη Γιώτα Τσιλιγκαρίδου και στον Στάθη Καρούμνη για την πάντα υποστηρικτική τους διάθεση.

Η ολοκλήρωση της Διατριβής θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συνδρομή αρκετών σημαντικών για μένα προσώπων, που μοιράστηκαν μαζί μου τις γνώσεις και την εμπειρία τους. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Δρα Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Γιασμίνα Μωυσεΐδου για τη συμβολή της στον Χρονολογικό Πίνακα του Β΄ Παραρτήματος, τη Δρα Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης Ελένη Λιάντα για τη συνδρομή και τις επισημάνσεις της στο Α΄ Παράρτημα της παρούσας μελέτης, που αφορά στα «κιρμανεούλια- τις γεωργιανές απομιμήσεις των τραπεζούντιων άσπρων», τον μητροπολίτη των Ορθοδόξων Αρμενίων Ελλάδος Αρχιεπίσκοπο Κεγάμ Χατσεριάν για την πολύτιμη βοήθειά του στη μετάφραση πρωτογενούς αρμενικής πηγής, τον Ράλλη Ζαμάτογλου για τη συνδρομή του στην τουρκική βιβλιογραφία, καθώς επίσης και τον Δρα Ιστορικών Επιστημών και Καθηγητή του Τμήματος Πολιτισμού και Επιχειρηματικής Ψυχολογίας της Σχολής Οικονομικών και Επιχειρηματικότητας του Πανεπιστημίου Νίζνι Νόβγκοροντ Α. Α. Κουζνετσόβ για την πρόθυμη αποστολή σπάνιων και δυσεύρετων ρωσικών εγγράφων και μελετών. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Αστέριο Σχοινά και Ελένη Αμουτζοπούλου για τη γενναιόδωρη στάση και την καθοριστική συμβολή τους στην τελική εικόνα της παρούσας μελέτης και τέλος τη φίλη Μαρία Λιάτσου, επικοινωνιολόγο και υπεύθυνη δημοσίων και διεθνών σχέσεων του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, για τις γνώσεις και τις συμβουλές της.

Θα ήθελα τέλος να ευχαριστήσω τους γονείς μου, Στέλλα και Μάρκο και τον αδελφό μου, Γιάννη για τη στήριξη και την αγάπη τους. Οφείλω αιώνια ευγνωμοσύνη για την εμπιστοσύνη και τη φροντίδα του σε αυτό το επίπονο και μοναχικό ταξίδι στον συνοδοιπόρο μου Ράλλη και για την αστείρευτη αισιοδοξία και την έμπνευση που μου χάριζαν, ευχαριστώ τις κόρες μου Δεβόρα, Στέλλα και Ραλλία. Επίσης, ευχαριστίες για τη συνεχή ενθάρρυνση στη φίλη μου Ελεάνα.

Νέα Σμύρνη 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	18
ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ο «ΧΡΥΣΟΣ ΑΙΩΝΑΣ» ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΑΣ ΘΑΜΑΡ	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ	41
1. Ο «θάνατος» των Κομνηνών και η «γέννηση» των Μεγάλων Κομνηνών	41
2. Οι δεσμοί αίματος των Κομνηνών με τους Βαγρατίδες	54
3. Ο ρόλος της βασίλισσας Θάμαρ (1184 - 1212/13) στην ίδρυση της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών	68
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: ΟΙ ΔΥΝΑΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΑΜΙΕΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΔΥΝΑΣΤΙΚΟΥΣ ΟΙΚΟΥΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ	79
1. Οι δυναστικές επιγαμίες του 13 ^{ου} αιώνα	80
2. Οι δυναστικές επιγαμίες του 14 ^{ου} αιώνα	96
3. Οι δυναστικές επιγαμίες του 15 ^{ου} αιώνα	103
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄: ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΜΕ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ/ΒΗΡΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1204 -1458	113
1. Η ίδρυση της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών	113
2. Η πρώτη σύμπραξη των Μεγάλων Κομνηνών με τους Βαγρατίδες εναντίον των Σελτζούκων/Τούρκων του Ικονίου	116
3. Οι θεωρίες περί υποτέλειας της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στη Γεωργία	120
4. Η συστράτευση της Τραπεζούντας με τη Γεωργία εναντίον του σάχη Τζελαλεντίν Μανγκομπιρντί (1221 - 1231)	124
5. Η ανάμειξη της Τραπεζούντας στη δυναστική διαμάχη που ξέσπασε στον οίκο των Βαγρατιδών	127
6. Η «συμμετοχή» της Τραπεζούντας στις επιθέσεις του άτυπου μουσουλμανικού συνασπισμού στις παραμεθόριες περιοχές της Γεωργίας	128
7. Η ανάμειξη των Βαγρατιδών στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών	130
8. Η εγκαθίδρυση στρατιωτικής συμμαχίας με εκπροσώπους δυναστικών οίκων της Δυτικής Γεωργίας	140
9. Η συνδρομή των αταμέγων του Σάμτσχε στον περιορισμό των Γενουατών	149
10. Η από κοινού καταγγελία εκ μέρους της Τραπεζούντας και της Γεωργίας των γενονατικών αυθαιρεσιών	153
11. Το πραξικόπημα της Άννας «Αναχουτλού» Μεγάλης Κομνηνής	154
12. Η σύσφιξη των διμερών σχέσεων της Τραπεζούντας με τη Γεωργία κατά τον 14ο αιώνα	161
13. Η Τραπεζούντα και η Γεωργία στη δίνη του τρόμου που εξαπέλυσε ο Μογγόλος χάνης Ταμερλάνος	171
14. Οι τελευταίες επαφές πριν από την άλωση της Τραπεζούντας από τους Οθωμανούς/ Τούρκους	174
15. Η επιλογή της Δυτικής Γεωργίας ως ασφαλούς καταφυγίου σε περιόδους κρίσης	177
16. Η διπλωματική αποστολή του Γεωργίου Σφραντζή στην Τραπεζούντα και τη Γεωργία	178
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄: ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΑΞΟΝΑ (1458 - 1472)	182
1. Η πρώτη προσπάθεια σύστασης αντιοθωμανικού συνασπισμού	182
2. Η άλωση της Τραπεζούντας από τον Μωάμεθ Β΄ Πορθητή (1444 - 1446, 1451 - 1481)	198

3. Η ανακατάληψη της Τραπεζούντας το 1462/63	205
4. Η δεύτερη προσπάθεια σύστασης αντιοθωμανικού συνασπισμού	208
5. Η ανακατάληψη της Τραπεζούντας το 1472	212
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	219
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄: ΚΙΡΜΑΝΕΟΥΛΙΑ-ΟΙ ΓΕΩΡΓΙΑΝΕΣ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΣΠΡΩΝ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ	228
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄	240
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ	240
ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΑΔΩΝ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ (13 ^{ος} - 15 ^{ος} αι.)	245
ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ	248
ΧΑΡΤΕΣ	252
ΕΙΚΟΝΕΣ	256
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	265
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ελληνόγλωσσες-ξενόγλωσσες πηγές/ελληνόγλωσσα-ξενόγλωσσα βοηθήματα)	270

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο «ΧΡΥΣΟΣ ΑΙΩΝΑΣ» ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΔΑΣ ΘΑΜΑΡ

Ανάμεσα στη Μαύρη Θάλασσα και την Κασπία Θάλασσα εντοπίζουμε γεωγραφικά τη μεσαιωνική Γεωργία, κατά μήκος της οποίας απλώνεται η οροσειρά του Καυκάσου, η οποία αποτελεί τη φυσική συνοριογραμμή μεταξύ της Ευρώπης και της Ασίας⁶⁴. Η μεσαιωνική Γεωργία ή *Sakartvelo*⁶⁵ ως ξεχωριστή πολιτική οντότητα αναδύθηκε στην αυγή του 11^{ου} αιώνα, όταν υπό το σκήπτρο του βασιλιά Βαγράτ Β' (Γ') (1008 - 1014)⁶⁶ ενώθηκαν τα ανεξάρτητα έως τότε βασίλεια της Ιβηρίας⁶⁷ ή *Kartli*⁶⁸ (Ανατολική Γεωργία) και της Αβασγίας (Δυτική Γεωργία)⁶⁹. Η Ιβηρία, ως ιστορικός πυρήνας του ιβηρικού έθνους, δεν είχε αυστηρά οριοθετημένα σύνορα και χωριζόταν σε τρία επιμέρους τμήματα: *Shida Kartli* (=Ενδότερη Ιβηρία - Βόρειο τμήμα), *Kvemo Kartli* (=Κάτω Ιβηρία - Νότιο τμήμα), *Zemo Kartli* (=Άνω Ιβηρία-Νοτιοδυτικό τμήμα)⁷⁰. Η Τιφλίδα, η οποία βρίσκεται ανάμεσα στις περιοχές *Shida*

⁶⁴ Toumanoff 1943, 140, σημ. 2· Toumanoff 1966, 593.

⁶⁵ Peradze 1937, 208. Για τον όρο «*Sakartvelo*» βλ. G. Gumba 1994. Για τη μεσαιωνική Γεωργία/Ιβηρία την περίοδο 4^{ου} -10^{ου} αι. βλ. Ποζίδου 2020, 591-617.

⁶⁶ Ο Βαγράτ Β' (Γ') στέφτηκε βασιλιάς της Ιβηρίας το 975 και βασιλιάς της Αβασγίας το 978. Μετά τον θάνατο του πατέρα του το 1008 έγινε βασιλιάς του ενωμένου γεωργιανού βασιλείου. Βλ. Gugushvili 1936a, 122· Toumanoff 1966, 617-618· λήμμα του K. P. Todt «Βαγαράτ-Βαγκαράτ», *ΕΠΛΒΠ* 4 (2002), 113. Σχετικά με τον αγώνα για την ενοποίηση των γεωργιανών εδαφών βλ. Lordkipanidze 1994, 75-79.

⁶⁷ Για τον όρο «Ιβηρία» βλ. Wakhushti, *Istoria*, 22· Arutjunova-Fidanjan 1973, 46-67· λήμμα της Nina G. Garsoian “Iberia”, *ODB* 2 (1991), 971.

⁶⁸ Για τον μυθικό εθνάρχη Κάρτλος βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 15-24. Για την προέλευση του εθνωνυμίου βλ. Ioseliani 1846.

⁶⁹ Ο όρος «Αβασγία» χρησιμοποιήθηκε ως γεωγραφικός προσδιορισμός της Δυτικής Γεωργίας, γνωστής στον ελληνιστικό κόσμο ως «Κολχίδα» και αργότερα ως «Λαζική», την οποία οι Γεωργιανοί αρχικά ονόμαζαν «Egrisi», αργότερα «Arkhazeti» και τελευταία «Imereti». Για τους όρους βλ. Gugushvili 1936b, 54-59· Wakhushti, *Geografia*, 194-195, πρβλ. Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 77.

⁷⁰ Gugushvili 1936b, 62. Για τα γεωργιανά εθνωνύμια βλ. Khakhanov 1890, μέρος III, 1-57. Βλ. Χάρτη 3.

Kartli και *Kvemo Kartli*, ορίστηκε ήδη από το 1121/22 ως νέα πρωτεύουσα της χώρας⁷¹.

Καθ' όλη την περίοδο του Μεσαίωνα, οι φίλα προσκείμενες στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, Ιβηρία και Αβασγία αποτέλεσαν αντικείμενο συνεχούς διεκδίκησης μεταξύ του Βυζαντίου και της αυτοκρατορίας των Σασσανιδών, ακολούθως του Αραβικού Χαλιφάτου και στη συνέχεια των Σελτζούκων/Τούρκων. Η παρατεταμένη παρουσία όλων των προαναφερθέντων δυνάμεων επηρέασε βαθιά την πολιτική, κοινωνική, πολιτιστική και θρησκευτική ζωή των βασιλείων του Καυκάσου και οι κοσμογονικές αλλαγές που συντελέστηκαν εκείνη την περίοδο οδήγησαν τελικά στην ενοποίηση των ανεξάρτητων βασιλείων. Στην εν λόγω εξέλιξη, έπαιξε καθοριστικό ρόλο και η αυτοκέφαλη εκκλησία της Γεωργίας⁷², αλλά και η δημιουργία του γεωργιανού αλφάβητου ως απόρροια του εκχριστιανισμού του Ιβηρικού βασιλείου⁷³, το οποίο αποτέλεσε μέρος της βυζαντινής *pax christiana*⁷⁴.

Η ενωμένη Γεωργία ή *Sakartvelo* την περίοδο μεταξύ του 11^{ου} έως και τις αρχές του 13^{ου} αιώνα βίωσε τον «Χρυσό Αιώνα» της, ο οποίος κάλυπτε την περίοδο βασιλείας των: Δαβίδ (Β') Δ' Agmashenebeli «Κτίστη» ή «Παλινορθωτή» (1089 - 1125)⁷⁵, Δημητρίου Α' (1125 - 1155, 1155 - 1156), Γεωργίου Γ' (1156 - 1184) και Θάμαρ (1184 - 1212/13). Το μεσαιωνικό βασίλειο του Καυκάσου, υπό τη βασιλεία των πλέον εξεχόντων εκπροσώπων της δυναστείας των Βαγρατιδών, έφτασε στη μεγαλύτερή του ισχύ, αλλά και έκταση, ασκώντας επικυριαρχικά δικαιώματα σε αρκετά γειτονικά βασίλεια, καταφέροντας να επιβάλει την αναβαθμισμένη στρατιωτική και πολιτική παρουσία του στην καυκάσια περιοχή. Ακόμα και το Βυζάντιο, το οποίο έως τότε ενίσχυε τις φυγόκεντρες δυνάμεις, άλλαξε στάση απέναντί του λαμβάνοντας υπόψη πρωτίστως τη σελτζουκική απειλή και

⁷¹ Για την πολιορκία της Τιφλίδας από τον Δαβίδ Δ' «Κτίστη» βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 365-367.

⁷² Toumanoff 1943, 143-144· Allen 1932, 6.

⁷³ Ο χριστιανισμός υιοθετήθηκε από τον βασιλιά της Ιβηρίας Μίριαν Γ' (284 - 361) το 337 μ. Χ., ενώ στις αρχές του 6^{ου} αιώνα ασπάστηκαν τον χριστιανισμό οι Αλανοί και οι Αβασγοί. Σχετικά με τον Μίριαν Γ' βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 83-132· Toumanoff 1969, 21-24. Για τους Αλανούς του Καυκάσου βλ. Σαββίδης 2003.

⁷⁴ Toumanoff 1971, 113.

⁷⁵ Ο βασιλιάς Δαβίδ έλαβε το προσωνύμιο «Κτίστης» λόγω των αναρίθμητων μονών που έχτισε και αναστήλωσε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Βλ. Tamarati 1910, 71.

δευτερευόντως την αναβαθμισμένη παρουσία του⁷⁶. Ο οίκος των Βαγρατιδών της Ιβηρίας, σε αντίθεση με τον αδελφό οίκο των Βαγρατιδών της Αρμενίας⁷⁷, κατάφερε να ευδοκιμήσει ένεκα της επικράτησης του στέμματος έναντι των δυναστικών ιβηρικών οίκων, οι οποίοι επί αιώνες αποδυνάμωναν το φεουδαρχικό σύστημα της Ιβηρίας/Γεωργίας⁷⁸.

Η βασίλισσα Θάμαρ, ως η πρώτη γυναίκα ηγεμόνας της Γεωργίας, οδήγησε το βασίλειο στο απόγειο της δύναμής του. Ωστόσο, ως θεμέλιος λίθος του γεωργιανού «Χρυσού Αιώνα» θεωρείται η περίοδος διακυβέρνησης του Δαβίδ Δ' «Κτίστη»⁷⁹, ο οποίος ανέλαβε τα ηνία του ιβηρικού βασιλείου σε μια σκοτεινή περίοδο για την πατρίδα του, αφού η απειλή των Σελτζούκων, αλλά και των ηγεμόνων του Νότιου Αζερμπαϊτζάν ήταν διαρκής. Στην αρχή της βασιλείας του, η διασφάλιση των σχέσεων με το Βυζάντιο αποτελούσε προτεραιότητα⁸⁰. Ωστόσο, στο απόγειο της δύναμής του, απόρροια των επιτυχημένων στρατιωτικών επιχειρήσεων, ο Δαβίδ αποκήρυξε τους βυζαντινούς τίτλους, τους οποίους για αιώνες έφεραν οι Ίβηρες και Αβασγοί ηγεμόνες, εγκαινιάζοντας κατά αυτόν τον τρόπο μία νέα, αυτόνομη εποχή για τη Γεωργία. Κατά την περίοδο της ηγεσίας του κατάφερε επίσης να συνενώσει με τον κυρίως κορμό του βασιλείου του τις περιοχές Καχέτι και Χερέτι (Ανατολική Γεωργία)⁸¹. Και στη συνέχεια, ενισχυμένος από την επιτυχία της Α' Σταυροφορίας (1096-1099), τον θάνατο του Σελτζούκου σουλτάνου της Μεσοποταμίας και της Ανατολικής Περσίας Μαλίκ Σαχ Α' (1072/73 - 1092), αλλά και τις επιτυχημένες επιχειρήσεις που διεξήγε ο βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός (1081 -

⁷⁶ Lordkipanidze 1979, 92.

⁷⁷ Σχετικά με τον ιβηρικό φεουδαρχικό οίκο των Βαγρατιδών βλ. Davitisdze Sumbat, Mamulia 1971, 171-191. Σχετικά με τον αρμενικό φεουδαρχικό οίκο των Βαγρατιδών βλ. λήμμα του Ρ. Ράντιτς «Βαγ(κ)ρατίδες», *ΕΠΛΒΙΠ* 4 (2002), 120-122. Για τον ιδρυτή της δυναστείας των Βαγρατιδών της Αρμενίας, με πλούσια βιβλιογραφία βλ. λήμμα του Χρ. Μπαρτικιάν «Ασώτιος Α' ο Μέγας», *ΕΠΛΒΙΠ* 3 (2001), 268-269.

⁷⁸ Toumanoff 1966, 623.

⁷⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 345-381· Wakhushti, *Istoria*, 173-186· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 181-212· Metreveli 2002, 15-400· λήμμα των Ρ. Ράντιτς - Β. Στεπανένκο «Δαβίδ Β' (ή Δ') ο Παλινорθωτής», *ΕΠΛΒΙΠ* 6 (2006), 107-109.

⁸⁰ Επίσης για την περίοδο διακυβέρνησης του Δαβίδ «Κτίστη» βλ. Lordkipanidze 1994, 105-135.

⁸¹ Berdzenishvili et al. 1960, 89.

1118) στη Μικρά Ασία και το Ικόνιο⁸², προχώρησε σε περαιτέρω νικηφόρες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Οι συνεχόμενες νίκες του Δαβίδ Δ΄ θορύβησαν τον Σελτζούκο σουλτάνο της Μεσοποταμίας και της Δυτικής Περσίας Μαχμούντ Β΄ (1118 - 1131), ο οποίος κήρυξε «ιερό πόλεμο» στη Γεωργία. Στην επική μάχη, που έλαβε χώρα στο στενό πέρασμα του Ντινγκόρι το 1121, ο Δαβίδ Δ΄ «Κτίστης» έχοντας στις τάξεις του 40.000 Γεωργιανούς, 15.000 Κιπτσάκους, 500 Αλβανούς, αλλά και 100 Φράγκους (Σταυροφόρους) αντιμετώπισε νικηφόρα τον Τουρκομάνο ηγεμόνα της Μαρντίν-Μαγιαφαρικίν της δυναστείας των Αρτουκιδών/Ορτοκιδών Ιλγκαζί Ναϊμεδδίν (1104 - 1122)⁸³. Οι επιτυχίες του συνεχίστηκαν, καθώς ακόμα και η αραβοκρατούμενη Τιφλίδα το 1121/2 πέρασε στα χέρια των Γεωργιανών⁸⁴. Επιπλέον, το 1124 και εκ νέου το 1161, οι ιβηρικές δυνάμεις κατέλαβαν την πρωτεύουσα των Σαδαδιδών Άνι⁸⁵.

Η επίτευξη του πρωταρχικού στόχου, της διασφάλισης της εθνικής ακεραιότητας, επέτρεψε στον Δαβίδ Δ΄ να προχωρήσει στην αναδιοργάνωση του κρατικού και εκκλησιαστικού μηχανισμού μέσω πρωτοποριακών για την εποχή μεταρρυθμίσεων, περιορίζοντας κατά αυτόν τον τρόπο τις αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων. Επιπλέον, οι καίριες αλλαγές στην οργάνωση και τη δομή του γεωργιανού στρατού εξασφάλισαν τη γεωστρατηγική αναβάθμιση της Γεωργίας⁸⁶. Για να αντιμετωπίσει τις στασιαστικές βλέψεις των γεωργιανών ευγενών, αλλά και για να μπορέσει να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τον σελτζουκικό κίνδυνο προχώρησε σε εξαιρετικά παράτολμη, αλλά στρατηγικά μεγαλοπρεπή κίνηση. Νυμφεύτηκε την κόρη του ηγέτη της νομαδικής φυλής Κιπτσάκ και προσκάλεσε τους Κιπτσάκους να μετοικήσουν στη Γεωργία. Κατάφερε λοιπόν με αυτόν τον τρόπο να ενισχύσει την προσωπική του βασιλική φρουρά με γενναίους Κιπτσάκους πολεμιστές (Monaspa), αλλά και να ενισχύσει την παρουσία του στο βόρειο τμήμα του Καυκάσου⁸⁷. Ο

⁸² Για τον θεμελιωτή της δυναστείας των Κομνηνών βλ. Βαρζός 1984, Α΄, 87-113· λήμμα του Ρ. Ράντιτς «Αλέξιος Α΄ Κομνηνός», *ΕΠΛΒΙΠ* 1 (1996), 233-236.

⁸³ Matthew of Edessa, 227· Avalishvili 1929, 66-73· Berdzenishvili et al. 1960, 93· Lordkipanidze 1994, 118-120. Για τη μάχη του Ντινγκόρι βλ. Sh. Meskhia, *Didgori brdzola* (= *Η μάχη του Didgori*), Τιφλίδα 1974 (στη γεωργ. γλ.)

⁸⁴ Djanashvili 1900, 12· Allen 1932, 8· Lordkipanidze 1994, 120-121

⁸⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 368-369· Minorsky 1953, 90-103.

⁸⁶ Berdzenishvili et al. 1960, 88.

⁸⁷ Avalishvili 1936, 10-11· Berdzenishvili et al. 1960, 90. Περισσότερα για τη δράση της νομαδικής φυλής στη Γεωργία βλ. Golden 1984, 45-87.

«πανυπερσέβαστος» Δαβίδ Δ', ο τελευταίος γεωργιανός βασιλιάς που έφερε βυζαντινό τίτλο⁸⁸, φρόντισε να ισχυροποιήσει το κύρος της δυναστείας των Βαγρατιδών και μέσω του θεσμού των δυναστικών συνοικεσίων. Οι τρεις κόρες του Ταμάρα, Κάτα και Ρουσουντάνα του εξασφάλισαν σημαντικές συμμαχίες με ισχυρούς δυναστικούς οίκους της εποχής. Η μεγαλύτερη κόρη του Ταμάρα παντρεύτηκε τον σάχη του Σιρβάν, η Κάτα τον γιο του βυζαντινού αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081 - 1118) και η Ρουσουντάνα τον πρίγκιπα της Αλανίας⁸⁹. Κατά την περίοδο διακυβέρνησής του, ιδρύθηκε και η ακαδημία επιστημών του Γκελάτι, η οποία συνέβαλε καθοριστικά στην πνευματική ανάπτυξη της Γεωργίας⁹⁰.

Ο Δημήτριος Α' (1125 - 1155, 1155 - 1156)⁹¹, γιος του Δαβίδ Δ' και της πρώτης αρμενικής καταγωγής συζύγου του ακολούθησε περισσότερο συντηρητική και εσωστρεφή πολιτική⁹². Αν και απέτυχε να διατηρήσει ακέραια τα εδαφικά κερκτημένα που του κληροδοτήθηκαν, αφού κατά τη βασιλεία του έχασε τον έλεγχο της πόλης Άνι (σήμερα βρίσκεται στην επαρχία του Καρς της Τουρκίας)⁹³, κατάφερε να καταλάβει τη Γκάντζα (πόλη του σημερινού δυτικού Αζερμπαϊτζάν) το 1138 και γιόρτασε τη νίκη του μεταφέροντας ως τρόπαιο τις «Σιδερένιες Πύλες» της στη μονή του Γκελάτι⁹⁴. Παρότι τα γεωργιανά χρονικά αποσιωπούν τη σχέση υποτέλειας του Δημητρίου Α' στους μουσουλμάνους, τα νομισματικά ευρήματα φέρουν αναμφισβήτητα στοιχεία⁹⁵. Λίγο πριν την οριστική απομάκρυνση του Δημητρίου Α',

⁸⁸ Toumanoff 1966, 624· Lordkipanidze 1994, 132-133. Το βυζαντινό διοικητικό αξίωμα «πανυπερσέβαστος» θεσπίστηκε από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό (1081 - 1118) και δινόταν σε μέλη αριστοκρατικών οικογενειών στενά συνδεδεμένων με την αυτοκρατορική οικογένεια. Βλ. λήμμα του A. Kazhdan "panhypersebastos", *ODB* 3 (1991), 1570· Stiernon 1965, 223-224.

⁸⁹ Lordkipanidze 1994, 121. Λεπτομερής ανάλυση των συγκεκριμένων επιγαμιών στο Κεφάλαιο Α'. Βλ. γενεαλογικός πίνακας Α' στο Παράρτημα Β'.

⁹⁰ Lordkipanidze 1983, 14.

⁹¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 381-382· Wakhushiti, *Istoria*, 187-188· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 251-252.

⁹² Matthew of Edessa, 231, 237. Οι γεωργιανές πηγές δεν αναφέρονται σε αυτή την επιγαμία.

⁹³ Minorsky 1949, 30· Berdzenishvili et al. 1960, 105· Lordkipanidze 1994, 137-138.

⁹⁴ Ο σεισμός που έγινε στη Γκάντζα το 1139 διευκόλυνε τη μεταφορά των «Σιδερένιων Πυλών» στη μονή του Γκελάτι. Βλ. Gandzaketsi Kirakos, 95· Lordkipanidze 1994, 140· λήμμα των V. Minorsky - C. E. Bosworth "al - Kurdj", *EI* V (1986), 490. Η μονή του Γκελάτι είναι μοναστηριακό συγκρότημα κοντά στην πόλη Κουτάισι (Δυτική Γεωργία).

⁹⁵ Pakhomov 1970, 75.

ο μεγαλύτερος γιος του Δαβίδ (1055) κατάφερε να καταλάβει τον θρόνο εξαναγκάζοντας τον ίδιο σε ολιγόμηνη παραίτηση⁹⁶.

Ο επόμενος στη σειρά διαδοχής για τον θρόνο της Γεωργίας ήταν ο Γεώργιος Γ' (1156 - 1184)⁹⁷. Ο μικρότερος γιος και προσωπική επιλογή του Δημητρίου Α' ακολούθησε την επιθετική εξωτερική πολιτική του παππού του⁹⁸. Αντιμετώπισε με επιτυχία τις εσωτερικές προκλήσεις περιορίζοντας τη δράση του ανεψιού του Ντέμνα (γιος του αδελφού του Γεωργίου Γ', Δαβίδ) και άλλων ευγενών, οι οποίοι την περίοδο 1174 - 1177 είχαν πυροδοτήσει κύμα εξεγέρσεων εντός της ιβηρικής επικράτειας⁹⁹. Το 1161 κατάφερε να ανακαταλάβει το Άνι και τη διοίκηση της πόλης ανέλαβε ο Ιβάνε Ορμπέλι με τη στήριξη του Σαργκίς Μχαργκρντζέλι¹⁰⁰. Για να περιορίσει την ισχύ της τοπικής αριστοκρατίας προχώρησε σε προοδευτικές για την εποχή του μεταρρυθμίσεις διορίζοντας σε υψηλές διοικητικές θέσεις ανθρώπους χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων¹⁰¹. Στη συνέχεια, μην έχοντας άρρενα διάδοχο και αναγνωρίζοντας τις εξαιρετικές πολιτικές ικανότητες της πρωτότοκης κόρης του Θάμαρ, την έστεψε το 1179 συμβασίλισσα σε μεγαλειώδη τελετή που έλαβε χώρα στο Ουπλιστσίχε (Ανατολική Γεωργία)¹⁰². Με την ανάρρησή της στο ανώτατο κρατικό αξίωμα έσπασε η παράδοση αιώνων και ως επισφράγισμα αυτής της σύμπραξης κόπηκε ειδικό νόμισμα με τα ονόματα των δύο μοναρχών¹⁰³. Συμβασίλεψαν επί πέντε συναπτά έτη, κατά τα οποία η νεαρή βασίλισσα εκπαιδεύθηκε για να συνεχίσει την πολιτική των ένδοξων προγόνων της, η οποία θα διασφάλιζε την περαιτέρω ευημερία και ευδαιμονία της μεσαιωνικής Γεωργίας¹⁰⁴.

⁹⁶ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 381-382· Suny 1994, 37.

⁹⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 383-403· Wakhushti, *Istoria*, 189-195· Kartlis Chovreba/ Metreveli, 213-214, 244, 248, 251-252, 254, 282, 303-304.

⁹⁸ Berdzenishvili et al. 1960, 106.

⁹⁹ Lordkipanidze 1994, 146-147· Minorsky 1951, 875.

¹⁰⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 387· Minorsky 1953, 91-100. Η οικογένεια Μχαργκρντζέλι είχε κουρδική καταγωγή βλ. Minorsky 1953, 102.

¹⁰¹ Berdzenishvili et al. 1960, 107.

¹⁰² *το ίδιο*, 108.

¹⁰³ D. Kapanadze, "Giorgisa da Tamaris sakhelit motchrili pulis shesakheb (= Σχετικά με το αργυρό νόμισμα με τα ονόματα των Γκιόργκι και Ταμάρ)", στο: *SSMM XIIB* (1994), 191-196, πρβλ. Lang 1955, 23.

¹⁰⁴ Lordkipanidze 1994, 149.

Η βασίλισσα Θάμαρ (1184 - 1212/13)¹⁰⁵, πρωτότοκη κόρη του Γεωργίου Γ' και της πριγκίπισσας Μπουρντουχάν της Οσσετίας, γεννήθηκε το 1164 ή το 1169¹⁰⁶. Ο επίσημος ιστοριογράφος της βασίλισσας Θάμαρ Βασίλειος, όπως και οι υπήκοοί της, την αποκαλούσαν «*Μερε Μερετα*», τίτλος αντίστοιχος του βυζαντινού «*βασιλεύς καί αὐτοκράτωρ*»¹⁰⁷. Η θρυλικής ομορφιάς Θάμαρ είχε αρμονική σωματική διάπλαση, τα μάτια της ήταν σκούρα, το δέρμα της λευκό και τα μάγουλά της είχαν ροδαλή απόχρωση. Είχε εύθυμη προσωπικότητα και οι τρόποι της στερούνταν οποιουδήποτε ίχνους ανηθικότητας. Ο προσωπικός της ιστοριογράφος Βασίλειος είχε γράψει μεταξύ άλλων για εκείνη: «*Το λιοντάρι αναγνωρίζεται από τα νύχια του και η Θάμαρ από τα έργα της*»¹⁰⁸. Ήταν προικισμένη ηγέτιδα με αξιόλογες στρατιωτικές και διοικητικές ικανότητες, άξια συνεχιστής των πολιτικών, στρατιωτικών και κοινωνικο-πολιτιστικών επιτευγμάτων του προπάππου της. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας της φιλοξένησε στην αυλή της την αφρόκρεμα του πνευματικού κόσμου της Γεωργίας, δίνοντας ώθηση στην πνευματική ανάπτυξη του τόπου της. Η ίδια αποτέλεσε διαχρονική πηγή έμπνευσης για τους γεωργιανούς και ξένους συγγραφείς, που εξυμνούσαν στα έργα τους τις γυναικείες αρετές της: την ομορφιά, την ευγένεια, την ταπεινοφροσύνη, την ευσπλαχνία, την πίστη και την αγνότητά της. Για την πολυθρύλητη ομορφιά της, την οποία κληρονόμησε από την μητέρα της

¹⁰⁵ Για τη βασίλισσα Θάμαρ βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 403-481· Wakhushti, *Istoria*, 196-216, Kartlis Cxovreba/Metreveli, 303-330· Fähnrich 1989, 61-67· Toumanoff 1940, 299-312, Djanashvili 1900· λήμματα της Φ. Βλαχοπούλου «Ταμάρα», *ΜΓΕ Υδρία* 5 (1988), 55 και *ΕΠΕ* 5 (1989), 256-257. Για τον εξελληνισμένο τύπο του ονόματός της, αλλά και την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. Σαββίδης 2007d, 255-264· Ποζίδου 2013, 177-196.

¹⁰⁶ Ο ανώνυμος χρονογράφος του «*Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων*», σε περιστατικό λίγο μετά τον θάνατο του Γεωργίου Γ', αναφερόμενος στη Θάμαρ τη χαρακτηρίζει “krma” που υποδηλώνει νεανίδα 15 έως 20 χρόνων. Με βάση αυτή την αναφορά οι μελετητές οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι η Θάμαρ γεννήθηκε περίπου το 1164/69 και ακολούθως η αδελφή της το 1165/70. Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 402-403· Wakhushti, *Istoria*, 195-196· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 254. Ενώ, σύμφωνα με τον M. G. Djanashvili το 1156. Βλ. Djanashvili 1900, 38. Βλ. Εικόνα 1.

¹⁰⁷ Στη γεωργιανή γλώσσα δεν υπάρχουν γένη και ο όρος «*μερε- μερετα*» μεταφράζεται ως «*βασιλεύς των βασιλέων*». Ο όρος «*detopal*», που αποδίδεται στα ελληνικά ως βασίλισσα, εισήχθη στο γεωργιανό λεξιλόγιο μεταγενέστερα της βασιλείας της Θάμαρ. Βλ. Kartlis Cxovreba/Vivian, 158· Toumanoff 1966, 623, σημ. 2. Για την ετυμολογική ανάλυση του όρου «*detopal*» βλ. Marr & Brière 1931, 626, 683-684.

¹⁰⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 402-403· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 303-304.

Μπουρντουχάν, ο J. Fallmerayer της προσέδωσε το προσωνύμιο «*Καυκάσια Σεμίραμις*»¹⁰⁹.

Ανάμεσα στους αμέτρητους ύμνους και τις ωδές που γράφτηκαν στο όνομα της βασίλισσας, πρωταγωνιστική θέση κατέχει το έργο «*Vepkhis Tqaosani*» [=Ο Ιππότης με το δέρμα του πάνθηρα (ή της τίγρης)], του εμβληματικού μεσαιωνικού ποιητή και αυλικού Σότα Ρουσταβέλι ή Ρουστβέλι (1166 - περ.1230)¹¹⁰. Το κύκνειο άσμα του «Χρυσού Αιώνα» της Γεωργίας, το οποίο γράφθηκε κατά πάσα πιθανότητα κατά τη διάρκεια της συμβασιλείας της Θάμαρ με τον δεύτερο σύζυγό της Δαβίδ Σοσλάνι (1188 - 1207), εξυμνεί υψηλά ιδανικά, όπως η γενναιότητα, η φιλοπατρία, η αφοσίωση, η συναδέλφωση και η αγνή αγάπη. Ο ευγενικής καταγωγής Ρουσταβέλι έλαβε την αρχική του μόρφωση στην ακαδημία της μονής Γκελάτι, η οποία αποτελούσε σημαντικό πνευματικό και επιστημονικό κέντρο της μεσαιωνικής Γεωργίας, και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Βυζάντιο. Από έγγραφο του 12^{ου} αιώνα, το οποίο φέρει την υπογραφή του και βρέθηκε στη γεωργιανή μονή του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα προκύπτει ότι κατείχε τη θέση του θησαυροφύλακα στην αυλή της βασίλισσας Θάμαρ. Σύμφωνα με τη γεωργιανή παράδοση, μετά τον θάνατο της γεωργιανής βασίλισσας, ο Ρουσταβέλι απαρνήθηκε τα εγκόσμια και αποσύρθηκε στη μονή του Τιμίου Σταυρού, όπου πιθανόν άφησε και την τελευταία του πνοή. Πρωτότυπα χειρόγραφα του έργου του φυλάσσονται στο Γεωργιανό Εθνικό Κέντρο Χειρογράφων στην Τιφλίδα¹¹¹. Ξεχωριστή θέση στη γεωργιανή λογοτεχνία κατέχει και η εγκωμιαστική έμμετρη ωδή του Grigol Chakhrukhadze «*Tamariani*», όπως επίσης και το ανάλογο ύφους έργο «*Abdul-Mesia*» του Ioane Shavteli¹¹².

Στην ξένη λογοτεχνία ξεχωρίζει το ποίημα «*Tamara*» του φημισμένου Ρώσου ποιητή, γνωστού ως «ποιητή του Καυκάσου», Mikhail Lermontov¹¹³. Η κεντρική

¹⁰⁹ Fallmerayer 1827, 42

¹¹⁰ Για την αγγλική μετάφραση του έργου βλ. M. S. Wardrop, *The Man in the Panther's Skin* (1912), επανέκδ. με τον τίτλο «*Knight in the Tiger's Skin*» (1966). Για τη ρωσική μετάφραση βλ. N. Zabolotskij, *Vityaz v Tigrovoj Shkure* (Sh. Rustaveli), Gosudarstvenoe Izdatelstvo Hudojestvenoj Literaturi, Μόσχα 1962.

¹¹¹ Περισσότερα για τον γεωργιανό ποιητή και το έργο του βλ. Gvazava 1937, 3-9· Javakhishvili 1937, 10-12· Leonidze 1937, 13-16· λήμμα των Φ. Βλαχοπούλου - Α. Σαββίδη «Ρουσταβέλι Σότα», *ΜΓΕ Υδρία* 46 (1987), 191· λήμμα του R.W. Thomson «Rustveli Shota», *DMA* 11 (1988), 256.

¹¹² Marr 1900, 56-77.

¹¹³ Το ποίημα γράφτηκε το 1841 και δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο *Otechestvennie Zapiski* 4 (1843). Βλ. M. Lermontov, *Lirika*, Μόσχα 1952.

ηρωίδα του ποιήματός του παρουσιάζεται ως μία ύπουλη γυναίκα, ενώ στο ποίημα του Vladimir Mayakovsky “*Tamara i demon (=Η Ταμάρα και ο Δαίμονας)*” ο ποιητής ως κεντρικός ήρωας συνομιλεί με τη βασίλισσα Θάμαρ, την οποία χαρακτηρίζει μεγαλοπρεπή, οξύθυμη, σκληρή και αισθησιακή¹¹⁴. Η σκιαγράφηση της προσωπικότητας και του ήθους της βασίλισσας στα εν λόγω ποιήματα δεν επηρεάστηκε από την ιστορική πραγματικότητα, αλλά από τον θρύλο της βασίλισσας. Στο ποίημα του M. Lermontov, ο W. E. D. Allen διέκρινε προσπάθεια διαστρέβλωσης της εικόνας της βασίλισσας της Γεωργίας¹¹⁵, ενώ ο A. A. Vasiliev θεώρησε πιθανό ο Ρώσος ποιητής να επηρεάστηκε από τη μουσουλμανική παράδοση, δεδομένου ότι ο Πέρσης ιστοριογράφος του 13^{ου} αιώνα Ibn Bibi, ο οποίος δεν είχε λόγο να μεροληπτεί υπέρ της, παρουσίασε τελείως διαφορετικό πορτραίτο της Θάμαρ¹¹⁶. Αρκετά χρόνια αργότερα ο Ρώσος ποιητής G. S. Fateev στο ποίημα του «*V zashitu tsaritsy Tamary (=Προς υπεράσπιση της βασίλισσας Ταμάρας)*» προσπάθησε να αποκαταστήσει την ιστορική αλήθεια παρομοιάζοντας τη βασίλισσα με τον επονομαζόμενο «πατέρα του ρωσικού έθνους» τσάρο Πέτρο Α΄ (1682 - 1725)¹¹⁷.

Μετά τον θάνατο του πατέρα της Θάμαρ το 1184, οι τοπικοί άρχοντες προσπάθησαν να αποκαταστήσουν τη θέση και την επιρροή τους. Απαίτησαν την επανάληψη της τελετής στέψης της, επιδιώκοντας να υποβαθμίσουν τη βασιλική υπόσταση της Θάμαρ και ταυτόχρονα να ενισχύσουν το δικό τους ρόλο στο πολιτικό γίγνεσθαι του Ιβηρικού βασιλείου¹¹⁸. Η αποπομπή όλων των προσκείμενων στη Θάμαρ και τον εκλιπόντα πατέρα της αυλικών από καίριες διοικητικές θέσεις ενέτειναν την απομόνωση της βασίλισσας. Μεταξύ των αποπεμφθέντων προσώπων βρισκόταν και ο Κιουμπασάρ, ο ανώτερος σύμβουλος της Θάμαρ, ο οποίος αντικαταστάθηκε από τον καθολικό (=πατριάρχη) Μικέλ Μιριανίσντζε¹¹⁹. Οι ενέργειες του διοικητή του βασιλικού θησαυροφυλακίου Κουτλού Αρσλάν, ο οποίος επιδίωξε να περιορίσει περαιτέρω την εξουσία της νεαρής και άπειρης βασίλισσας,

¹¹⁴ V. V. Mayakovsky, *Izbrannoe*, Μόσχα 1964.

¹¹⁵ Allen 1932, 103.

¹¹⁶ Melioranskij 1894, 621-622· Vasiliev 1936, 14. Για τον A. A. Vasiliev και το έργο του βλ. A. Γ. Κ. Σαββίδης, «Αλέξανδρος Βασίλειφ (1867-1953)», *Νέα Εστία* 135/1599 (1994), 214-217.

¹¹⁷ G. S. Fateev, *Glyadit Rossiya na Kavkaz*, Σταυρούπολη 1993.

¹¹⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 406-407· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 256· Berdzenishvili et al. 1960, 108.

¹¹⁹ Lordkipanidze 1994, 149-151.

θεσπίζοντας το νέο κρατικό μηχανισμό «*Karavi*»¹²⁰, αποτέλεσαν το αποκορύφωμα των αυθαιρεσιών που συντελέστηκαν σε βάρος της. Η Θάμαρ αντέδρασε σθεναρά στην υπονόμηση του ρόλου της, διατάσσοντας τη σύλληψη του Κουτλού Αρσλάν. Για να διασφαλιστεί η σταθερότητα και να περιοριστούν οι βίαιες αναταραχές που ξέσπασαν στην ιβηρική επικράτεια, οι δύο αντιτιθέμενες πλευρές προχώρησαν σε αμοιβαίες υποχωρήσεις. Εν μέσω διαπραγματεύσεων, η ιδέα του «*Karavi*» εγκαταλείφθηκε οριστικά και αποφασίστηκε στο εξής η βασίλισσα Θάμαρ να διοικεί σε στενή συνεργασία με τα μέλη του νέου κρατικού θεσμού «*Darbazi*»¹²¹.

Η Θάμαρ, όπως και οι προηγούμενοι εκπρόσωποι της δυναστείας των Βαγρατιδών, οι οποίοι ηγήθηκαν του Ιβηρικού βασιλείου κατά τη διάρκεια του «Χρυσού Αιώνα», επιδίωξε την αποδέσμευσή της από το άρμα του Βυζαντίου. Χαράσσοντας επιθετική εξωτερική πολιτική επαναπροσδιόρισε τις σχέσεις της με όλα τα γειτονικά βασίλεια, θέτοντας τον εαυτό της ως σταθεροποιητικό παράγοντα. Στην ουσία αξίωνε να καλύψει το κενό που άφησε το Βυζάντιο, όχι μόνο στην ευρύτερη περιοχή, αλλά και στους Αγίους Τόπους. Οι βρισκόμενες υπό την αιγίδα της Θάμαρ γεωργιανές μονές, εντός και εκτός συνόρων, ήκμασαν κατά την περίοδο της βασιλείας της. Οι μονές της Παλαιστίνης, οι οποίες αποτέλεσαν το λίκνο της γεωργιανής πνευματικής κληρονομιάς, χαρίζοντάς της αμέτρητα λογοτεχνικά έργα, μεταφράσεις, αλλά και πρωτότυπα έργα, απολάμβαναν της ίδιας φροντίδας¹²². Η βαθιά θρησκευόμενη γεωργιανή βασίλισσα υπήρξε ιδιαίτερα γενναιόδωρη και με τις χριστιανικές κοινότητες της Αλεξάνδρειας, της Λιβύης (Τριπολίτιδος), του όρους Σινά, της Κύπρου, της Ρουμανίας (Βλαχίας) και του ελλαδικού χώρου (Άγιον Όρος)¹²³. Μετά την κατάληψη το 1187 των Ιεροσολύμων από τον πρώτο σουλτάνο της Αιγύπτου και ιδρυτή της δυναστείας των Αγιουβιδών Σαλάχ αλ-Ντιν ή Σαλαδίνο (1169/71 - 1193), η Θάμαρ δια μέσω των πρεσβευτών της ζήτησε από τον σουλτάνο να της επιτραπεί η αποκατάσταση της κατεστραμμένης ακίνητης περιουσίας της στα

¹²⁰ Το «*Karavi*» ήταν ειδικά διαμορφωμένος χώρος, πλησίον του παλατιού, όπου συνεδρίαζαν οι Γεωργιανοί ευγενείς και η βασίλισσα περιοριζόταν σε εκτελεστικό ρόλο. Βλ. Berdzenishvili et al. 1960, 109· Suny 1994, 39.

¹²¹ Το «*Darbazi*» ήταν συμβούλιο ευγενών, το οποίο συνεδρίαζε ανά τακτά χρονικά διαστήματα και του οποίου ηγείτο η βασίλισσα. Βλ. Lordkipanidze 1974, 142-146. Σχετικά με τους διοικητικούς θεσμούς της Γεωργίας βλ. Lang 1966, 115-117.

¹²² Peradze 1937, 181.

¹²³ Kartlis Cxovreba/Vivian, 85-86· Σαββίδης 2007d, 261.

Ιεροσόλυμα, η οποία είχε κατασχεθεί το 1178 από τον Λατίνο βασιλιά της Ιερουσαλήμ Βαλδουίνο Δ΄ (1174 - 1185)¹²⁴. Επιπλέον, αιτήθηκε την επαναφορά ορισμένων προνομίων. Τα αιτήματα της βασίλισσας της Γεωργίας ικανοποιήθηκαν σχεδόν σε απόλυτο βαθμό από τον Σαλαδινό και το επόμενο διάστημα οι Γεωργιανοί, όντως τύγχαναν ειδικής μεταχείρισης. Με απόφαση του σουλτάνου πολλές μονές, όπως της Αγίας Θέκλης, του Προδρόμου, του Ιωάννου του Θεολόγου κ. ά. πέρασαν στη δικαιοδοσία των Γεωργιανών¹²⁵. Η Θάμαρ ενεργώντας εξ ονόματος των χριστιανικών πληθυσμών, προσέφερε 200.000 χρυσά ντίρχαμ για να της επιστραφεί ο Τίμιος Σταυρός, τον οποίον είχε λαφυραγωγήσει ο Αγιουβίδης ηγεμόνας¹²⁶. Η πράξη της φανερώνει ότι επιθυμούσε να προβληθεί ως ηγέτιδα ευρείας αποδοχής στους κόλπους της χριστιανικής κοινότητας, ικανή να αναπληρώσει το κενό που είχαν αφήσει πίσω τους οι Έλληνες και οι Λατίνοι στα Ιεροσόλυμα. Σύμφωνα με το αρμενικό χρονικό, καταλυτικό ρόλο στην αισθητή αναβάθμιση της παρουσίας των Γεωργιανών στα Ιεροσόλυμα έπαιξαν οι οικογενειακές σχέσεις που έδεναν τον αρχιστράτηγο της Θάμαρ Ιβάνε Μχαργκρντζέλι με τη δυναστεία των Αγιουβιδών¹²⁷. Ωστόσο, σύμφωνα με τις σημειώσεις του αρχιμανδρίτη Μάξιμου του Συμαίου, ο Σαλαδίνος προχώρησε σε όλες αυτές τις παροχές ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει οι σύμμαχοί του Ίβηρες στις επιχειρήσεις κατάληψης των Ιεροσολύμων¹²⁸.

Ο άγαμος βίος της Θάμαρ προβλημάτιζε το συμβούλιο των ευγενών και τους εκπροσώπους της Εκκλησίας. Το στενό περιβάλλον της βασίλισσας επιθυμούσε την άμεση αποκατάστασή της και τη διασφάλιση μέσω επιγόνου της διαδοχής στον ιβηρικό θρόνο. Κατά τη διαδικασία αναζήτησης κατάλληλου συζύγου, το ενδιαφέρον στράφηκε προς την ομόθρησκη Ρωσία¹²⁹. Ο Ρώσος πρίγκιπας του Ροστόφ-Σουζντάλ Γιούρι Μπογκολιούμπσκι (1185/86) ή αλλιώς Γεώργιος Ρούσι, γιος του Αντρέι Μπογκολιούμπσκι (1157 - 1174) αποτέλεσε πρόσωπο κοινής αποδοχής. Το

¹²⁴ Για την αποστολή πρεσβευτών βλ. Beha ed-Din, 384. Για την κατασχεθείσα περιουσία βλ. Poron 1903, 167.

¹²⁵ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*, III, 26-27.

¹²⁶ Beha ed-Din, 335· Avalishvili 1929, 154, σημ. 10.

¹²⁷ Gandzaketsi Kirakos, 119.

¹²⁸ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*, III, 26-27.

¹²⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 412-420· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 305· Lordkipanidze 1994, 153-155.

δυναστικό συνοικέσιο ενέκρινε και η θεία της Θάμαρ Ρουσουντάνα, η οποία ήταν παντρεμένη στο παρελθόν με τον θείο του Γιούρι, πρίγκιπα Ιζιασλάβ Β΄ του Κιέβου (1096 - 1154)¹³⁰. Η νεαρή βασίλισσα ενέδωσε στις πιέσεις και προχώρησε στον πρώτο της γάμο το 1185, ο οποίος ωστόσο δεν ευδοκίμησε, εξαιτίας των ερωτικών σκανδάλων που ξέσπασαν με πρωταγωνιστή τον Ρώσο πρίγκιπα¹³¹. Μετά τον θάνατο του καθολικού Μικέλ Μιριανίσντζε¹³², η βασίλισσα αυτονομήθηκε και χώρισε με συνοπτικές διαδικασίες τον πρώτο σύζυγό της. Το επόμενο διάστημα Έλληνες, Γεωργιανοί, αλλά και μουσουλμάνοι πρίγκιπες και βασιλείς έστελναν τα διαπιστευτήρια τους, ζητώντας το χέρι της. Στο γεωργιανό χρονικό «*Ιστορίες και εγκώμια αρχόντων*» γίνεται η εξής αναφορά: «*Ο μεγαλύτερος γιος του βασιλιά Μανουήλ [= αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143 - 1180) - Λ.Π.], ο πρίγκιπας Πολύκαρπος, ήταν τρελαμένος από έρωτα για εκείνη (=Θάμαρ), αλλά ο Ανδρόνικος [= αυτοκράτορας Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός (1182/3 - 1185) - Λ. Π.], ο οποίος βασίλευε εκείνη την περίοδο και θανάτωνε τους Έλληνες, τον αιχμαλώτισε και τον τιμώρησε*»¹³³. Ωστόσο, καμία πρόταση δεν ήταν αρκετά δελεαστική και η Θάμαρ, μέσω της διπλωματικής οδού, τις απέρριψε όλες. Η δεύτερη επιλογή συζύγου ήταν προσωπική και είχε ιδιαίτερη στρατηγική βαρύτητα. Αποκάλυπτε πτυχές της προσωπικότητας της βασίλισσας Θάμαρ.

Ο Δαβίδ Σοσλάνι (αγν. - 1207) ήταν Οσσέτιος πρίγκιπας του οίκου των Βαγρατιδών¹³⁴. Από κάθε άποψη ο Σοσλάνι ήταν ο ιδανικότερος σύζυγος-συγκυβερνήτης για τη Θάμαρ. Ήταν όμορφος, θαυμαστός στρατηλάτης και με ευγενική καταγωγή, καθώς από την πλευρά της μητέρας του καταγόταν από τον οίκο των Βαγρατιδών. Επιπλέον, η βασίλισσα τον γνώριζε από την παιδική της ηλικία, καθώς η θεία της Θάμαρ, Ρουσουντάνα, είχε αναλάβει τη διαπαιδαγώγηση και των δύο. Οι δύο νέοι τέλεσαν τον γάμο τους το 1187/88, σε μια περίοδο που οι επιγαμίες

¹³⁰ Butkov 1825, 318.

¹³¹ Meshia & Tsintsadze 1958, 18-21.

¹³² Έως τον 13^ο αι. ο προκαθήμενος της γεωργιανής εκκλησίας έφερε τον τίτλο «Καθολικός». Βλ. Suny 1994, 39.

¹³³ Το όνομα «Πολύκαρπος» του εν λόγω αποσπάσματος δεν μπορεί να συσχετιστεί με κάποιο ιστορικό πρόσωπο. Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 417· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 261· Kartlis Cxovreba/Vivian, 115-117.

¹³⁴ Οι Βαγρατίδες της Οσσετίας, σε αντίθεση με τους Βαγρατίδες της Ιβηρίας, αξίωναν καταγωγή από τον βιβλικό Εφραίμ. Βλ. Kekelidze 1956, 312-318.

μεταξύ των βασιλικών οικογενειών της Ιβηρίας και της Οσσετίας ήταν αρκετά συχνές. Το βασίλειο της Αλανίας (Οσσετίας) εκείνη την περίοδο παρουσίαζε κοινωνική, οικονομική και πολιτική ανάπτυξη και καταλάμβανε σημαντικό τμήμα του βορειοδυτικού Καυκάσου¹³⁵. Το 1192/94 γεννήθηκε ο γιος και διάδοχός τους Γεώργιος Λάσα «Φωτισμένος» (1212/1213 - 1223)¹³⁶ και το 1195 η κόρη τους Ρουσουντάνα¹³⁷. Ο πρώτος σύζυγος της Θάμαρ, Γιούρι Μπογκολιούμπσκι πραγματοποίησε δύο απόπειρες πραξικοπήματος με τη στήριξη μερίδας γεωργιανών ευγενών¹³⁸. Εισέβαλε το 1190 στη Γεωργία, διαμέσου του Ερζιντζάν (Κελτζηνής, σημερινή Ανατολική Τουρκία) και του Ερζερούμ (σημερινή Ανατολική Τουρκία), με τη συναίνεση των Σαλτουκιδών. Οι πραξικοπηματίες πατάχθηκαν και το 1193 ο γεωργιανός στρατός, υπό την αιγίδα του Δαβίδ Σοσλάνι, επιτέθηκε στη Θεοδοσιούπολη (Ερζερούμ) ως αντίποινα για τη στήριξη που παρείχε στον πραξικοπηματία Γιούρι¹³⁹.

Από τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής της η Θάμαρ προχώρησε σε πολλές διοικητικές μεταρρυθμίσεις, ακολουθώντας το παράδειγμα του προπάππου της και του πατέρα της. Στα πλαίσια της Εκκλησιαστικής Συνόδου, την οποία συγκάλεσε για τη ρύθμιση διοικητικών θεμάτων, αποκατέστησε και το Ορθόδοξο δόγμα¹⁴⁰. Η διευθέτηση των εσωτερικών ζητημάτων εγγυόταν την απερίσπαστη ενασχόλησή της με τα θέματα εξωτερικής πολιτικής. Έχοντας τακτοποιήσει τα του οίκου της και έχοντας την αμέριστη συμπαράσταση του συζύγου της και των αδελφών Ιβάνε και Ζακάρε Μχαργκρντζέλι¹⁴¹, η Θάμαρ προσπάθησε να επαναπροσδιορίσει την ταυτότητα και την πολιτική της. Τα σύνορα της Ιβηρίας σταθερά αμφισβητούνταν και επιπλέον σχεδόν όλα τα όμορα προς αυτή κράτη ήταν μη χριστιανικά. Τα επόμενα είκοσι χρόνια η βασίλισσα των Ιβήρων χρησιμοποίησε ορθά τις στρατιωτικές και

¹³⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 420-422· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 263.

¹³⁶ Lordkipanidze 1994, 160. Για τον Γεώργιο Λάσα βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 481-496· Wakhushiti, *Istoria*, 217-224· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 213, 215-217, 268, 271, 285, 291, 294, 308, 317, 319, 321, 331, 332, 336-338, 340, 343, 352, 359-361, 368.

¹³⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 467· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 285· Toumanoff 1990, 137.

¹³⁸ Berdzenishvili et al. 1960, 110-111· Lordkipanidze 1994, 156-158· Anchabadze 1959, 184-185.

¹³⁹ Peacock 2006, 131.

¹⁴⁰ Ioseliani 1843, 82. Για την αγγλική μετάφραση του έργου βλ. P. Ioseliani, *A short history of the Georgian church*, μετάφρ. από τα ρωσικά, επιμ. και σχόλια S. C. Malan, Λονδίνο 1866. Για τη Θάμαρ ως επικεφαλής της Εκκλησίας της Γεωργίας βλ. Eastmond (1998), 183.

¹⁴¹ Gandzaketsi Kirakos, 118-120· Minorsky 1953, 101-103.

διπλωματικές ικανότητες του επιτελείου της για να διευρύνει τα σύνορα του βασιλείου της και να το αναδείξει σε ισχυρό σταθεροποιητικό παράγοντα της περιοχής. Η επιθετική εξωτερική πολιτική που ακολούθησε είχε ως στόχο την ενίσχυση του ρόλου του ιβηρικού βασιλείου, αλλά και τη διατήρηση της χριστιανικής του ταυτότητας, παρά τη συνεχώς ενισχυόμενη παρουσία των μουσουλμανικών φυλών γύρω από αυτό. Η Ιβηρία άρχισε να δείχνει τις πραγματικές της προθέσεις, ήδη από το 1192, όταν ο Δαβίδ Σοσλάνι εισέβαλε στο Αζερμπαϊτζάν και κατέλαβε την πόλη Μπαρντάβι και στη συνέχεια, όπως προείπαμε, εισέβαλε το 1193 και στη Θεοδοσιούπολη. Παρότι στις κατεκτημένες περιοχές η Θάμαρ προτιμούσε την άσκηση επικυριαρχίας, όταν επρόκειτο για περιοχή με χριστιανικό πληθυσμό επιδίωκε την προσάρτησή της¹⁴². Όπως ήταν φυσικό, η έντονη επιθετική στρατιωτική δραστηριότητα και οι συνεχόμενες νίκες του ιβηρικού στρατού προκάλεσαν αλυσιδωτές αντιδράσεις.

Οι Σελτζούκοι/Τούρκοι απευθύνθηκαν στον Αββασίδη χαλίφη της Βαγδάτης Αλ - Νάσιρ (1180 - 1225) ζητώντας τη συνδρομή του. Συγκροτήθηκε ισχυρός συνασπισμός μουσουλμανικών δυνάμεων υπό την αιγίδα του Αζέρου αταμπέη της δυναστείας των Ιλντιγιδών Αμπού Μπακρ (1191 - 1210)¹⁴³. Η επίθεση που εξαπέλυσε ο Αμπού Μπακρ στο Σιρβάν, το οποίο ήταν υποτελές στη Γεωργία, οδήγησε τον Σιρβανσάχ Αγσαρτάν Α' (1160 - 1197), του οποίου η μητέρα ήταν γεωργιανή πριγκίπισσα, να αναζητήσει τη στήριξη της βασίλισσας Θάμαρ¹⁴⁴. Η ανάμειξη της Θάμαρ ήταν μονόδρομος. Η ανάγκη διατήρησης των κεκτημένων σηματοδότησε την απαρχή ενός νέου πολυετούς κύκλου εχθροπραξιών με εκατέρωθεν απώλειες. Οι δυνάμεις του Αγσαρτάν Α' ενώθηκαν με τον γεωργιανό στρατό υπό την ηγεσία του Δαβίδ Σοσλάνι, ενώ ο Αμπού Μπακρ ενισχύθηκε από τις δυνάμεις των μουσουλμάνων εμίρηδων, αλλά και από τα στρατεύματα του χαλίφη της Βαγδάτης. Οι αντιτιθέμενες πλευρές παρέταξαν τις δυνάμεις τους στην περιοχή

¹⁴² Shengelia 1978, 187-188.

¹⁴³ Ο Αμπού Μπακρ (1191 - 1210) ήταν Αζέρος αταμπέγος της δυναστείας των Ιλντιγιδών. Βλ. Savvides 2000a, 365-377.

¹⁴⁴ Berdzenishvili et al. 1960, 111. Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Αγσαρτάν αναζητούσε σύμμαχο στην Ιβηρία, λίγα χρόνια πριν το 1170/4 με τη συνδρομή του Γεωργίου Γ' και του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού κατάφερε να ανακαταλάβει την πόλη Shaburan. Βλ. Minorsky 1945, 557.

Σαμχόρι και αναμετρήθηκαν σε επική μάχη το 1195¹⁴⁵. Ο μουσουλμανικός συνασπισμός διαλύθηκε ολοσχερώς από τα στρατεύματα των Γεωργιανών στις πύλες της Υπερκαυκασίας. Οι νικητές επέστρεψαν στην πατρίδα τους με αμέτρητους αιχμαλώτους και πολύτιμα λάφυρα, μεταξύ των οποίων ήταν και το λάβαρο του χαλίφη της Βαγδάτης, το οποίο η Θάμαρ εναπόθεσε στην εικόνα της Παναγίας του Χαχούλι¹⁴⁶. Ο στρατός της Θάμαρ κατέλαβε το Σαμχόρι και τις γειτονικές περιοχές, τις οποίες παρέδωσε στον Σιρβανσάχ Αγσαρτάν Α΄ υπό όρους υποτελείας¹⁴⁷. Στη συνέχεια, τα γεωργιανά στρατεύματα κατευθύνθηκαν προς την Γκάντζα και, αφού οι κάτοικοι δεν προέβαλαν καμία αντίσταση, ο Δαβίδ Σοσλάνι την παρέδωσε στον Αμίρ Μιχράν, γαμπρό του Αγσαρτάν Α΄ και πάλι υπό όρους υποτελείας. Ωστόσο, η νίκη είχε εντελώς πρόσκαιρο χαρακτήρα. Ο Αμπού Μπακρ, μετά την ταπεινωτική ήττα στο Σαμχόρι, κατάφερε γρήγορα να ανασυντάξει τις δυνάμεις του. Δολοφόνησε τον αδελφό του Αμίρ Μιχράν και προχώρησε στην ανακατάληψη της Γκάντζα. Το επόμενο διάστημα, τα αδέλφια Ιβάνε και Ζακάρε Μχαργκρντζέλι (1199) ανακατέλαβαν την πόλη Άνι και έλαβαν ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες και την αφοσίωσή τους τη διοίκηση της καταληφθείσας πόλης¹⁴⁸. Ωστόσο, η παρουσία τους στην πόλη ήταν εντελώς πρόσκαιρη, καθώς στη συνέχεια σημειώθηκε κλιμάκωση των εχθροπραξιών.

Οι συνεχείς επιτυχίες των Γεωργιανών τους καθιστούσαν ως την πλέον υπολογίσιμη στρατιωτικά δύναμη στη Μέση Ανατολή¹⁴⁹. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι ραγδαίες εξελίξεις θορύβησαν και τον σουλτάνο του Ικονίου Σουλεϋμάν Σαχ Β΄/Ρουκνατίνο (1197 - 1204)¹⁵⁰. Επρόκειτο καθαρά για σύγκρουση συμφερόντων, αφού ο Ρουκνατίνος δεν απειλούνταν τόσο από τη γεωγραφικά απομακρυσμένη Γεωργία, όσο από τα όμορα κράτη του Βυζαντίου και της Αρμενικής Κιλικίας, με τα

¹⁴⁵ Jordania T, *Kronikebi*, I, 282· Berdzenishvili et al. 1960, 111· Lordkipanidze 1994, 161· Suny 1994, 39.

¹⁴⁶ Σαββίδης 2007d, 258. Η μονή Χαχούλι βρίσκεται στην περιοχή Tao-Klardjeti (σημερινή Βόρεια Τουρκία).

¹⁴⁷ Javakhishvili 1948, 271.

¹⁴⁸ Shengelia 1978, 190.

¹⁴⁹ Berdzenishvili et al. 1960, 111.

¹⁵⁰ O Rukn al-Din Suleyman Shah ήταν γιος του Kilij Arslan II. Βλ. Savvides 2003, 96-111.

οποία βρισκόταν σε συνεχείς συγκρούσεις¹⁵¹. Αξίζει να επισημάνουμε ότι οι Σελτζούκοι του Ικονίου και οι Βαγρατίδες δεν ήταν παραδοσιακά εχθροί. Αντιθέτως, ακολουθώντας τις επιταγές της μεσαιωνικής διπλωματίας, είχαν σχηματίσει συμμαχίες, μέσω επιγαμιών και είχαν προβεί σε ανταλλαγή πρέσβων και πολύτιμων δώρων. Αρκετές ήταν και οι φορές που οι Γεωργιανοί είχαν πολεμήσει στις τάξεις του σελτζουκικού στρατού¹⁵². Αυτό που πυροδότησε την επιθετικότητα του Ρουκνατίνου ήταν η πιθανότητα ανατροπής των δικών του σχεδίων. Ήταν ορατή η πρόθεση και των Γεωργιανών και των Σελτζούκων/Τούρκων, να καλύψουν το κενό που άφησε το Βυζάντιο, επεκτείνοντας τη σφαίρα επιρροής τους, και καθιστώντας τους εαυτούς τους σταθεροποιητικούς και ρυθμιστικούς παράγοντες της περιοχής.

Οι αρχικές κινήσεις του Ρουκνατίνου δεν πρόδιδαν τις πραγματικές του προθέσεις, καθώς προέβαινε σε συνεχείς δηλώσεις ειρήνης και φιλίας, μέσω των πρεσβευτών του, ούτως ώστε να εξασφαλίσει τον απαραίτητο χρόνο για τη συγκέντρωση του πολυάριθμου στρατού του¹⁵³. Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, ο σουλτάνος του Ικονίου είχε πραγματοποιήσει μία σειρά από νικηφόρες εκστρατείες, καταλαμβάνοντας σημαντικές πόλεις¹⁵⁴, όπως τη Θεοδοσιούπολη/Ερζερούμ¹⁵⁵. Μετά την κατάληψη της Θεοδοσιούπολης, απέστειλε τελεσίγραφο στη βασίλισσα Θάμαρ, το οποίο φανέρωνε απαξίωση και συνάμα υποτίμηση του αντιπάλου¹⁵⁶. Στα πλαίσια της άνευ όρων παράδοσης, απαιτούσε από τη γεωργιανή βασίλισσα να ασπασθεί το μωαμεθανισμό και να γίνει σύζυγός του. Στην πραγματικότητα εξαπέλυσε σωρεία προσβολών, που έθιγαν τη γυναικεία αξιοπρέπεια, την ηθική της υπόσταση, όπως επίσης και τα θρησκευτικά αισθήματά της, επιδιώκοντας να την εξωθήσει σε

¹⁵¹ Το Βυζάντιο και η Αρμενική Κιλικία ήταν όμορες περιοχές με το Σουλτανάτο του Ικονίου, σε αντίθεση με τη Γεωργία. Βλ. Savvides 2003, 101, 106-109· Savvides 1981, 117-119· Σαββίδης 2007b, 173-190.

¹⁵² Για να γίνει κατανοητή η ανορθόδοξη σχέση της Γεωργίας με το Σουλτανάτο του Ικονίου αρκεί να αναφέρουμε ότι στη μάχη του Köse Dağ το 1243, οι Γεωργιανοί πολεμούσαν στις τάξεις και των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Βλ. Peacock 2006, 127-128.

¹⁵³ Shengelia 1978, 190.

¹⁵⁴ Savvides 2003, 101-104· Korobejnikov 2014, 127.

¹⁵⁵ Ibn Bibi, 35, πρβλ. Peacock 2006, 134, σημ. 7. Πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με την εκστρατεία βλ. Savvides 2003, 102.

¹⁵⁶ Για τη διαμάχη της Θάμαρ με τον Ρουκνατίνο βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 456-462· Wakhushiti, *Istoria*, 211-212· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 313-314· Lordkipanidze 1994, 162-163.

παρορμητική αντίδραση¹⁵⁷. Η προηγηθείσα μεταξύ τους διπλωματική αλληλογραφία είχε έντονη θρησκευτική χροιά, η οποία δικαιολογεί το χαρακτηρισμό «Γεωργιανή Σταυροφορία», που απέδωσαν στην επερχόμενη σύγκρουση οι γεωργιανές πηγές¹⁵⁸.

Η μάχη του Μπασιάνι διεξήχθη στην ομώνυμη κοιλάδα, εξήντα χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Θεοδοσιούπολης¹⁵⁹. Οι σχετικές με τα γεγονότα πηγές παρουσιάζουν μικρή χρονολογική απόκλιση. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια οι ερευνητές συγκλίνουν στη χρονολόγηση των γεγονότων, τοποθετώντας τα στο έτος 1203/1204¹⁶⁰. Σύμφωνα με το *Kartlis Cxovreba*, με την επίδοση του τελεσιγράφου ξεκίνησαν πυρετώδεις προετοιμασίες για την επικείμενη αναμέτρηση. Μέσα σε δέκα ημέρες επιστρατεύτηκε ο μεγαλύτερος σε αριθμό ιβηρικός στρατός υπό την ηγεσία του Δαβίδ Σοσλάνι και των αδελφών Μχαργκρντζέλι. Ο Ρουκνατίνος μαζί με τους συμμάχους του, ο αριθμός των οποίων υπολογίζεται στους 400.000 πολεμιστές, στρατοπέδευσε κοντά στην κοιλάδα Μπασιάνι¹⁶¹. Η βασίλισσα Θάμαρ για να τονώσει το ηθικό του στρατεύματος το συνόδευσε έως τη μονή Βάρντζια, όπου παρέμεινε η ίδια για να προσευχηθεί για τη θετική έκβαση της μάχης¹⁶². Η νικηφόρα στρατηγική που ακολούθησαν οι Γεωργιανοί βασίστηκε εξολοκλήρου στο στοιχείο του αιφνιδιασμού. Ο πρεσβευτής του Ρουκνατίνου αφέθηκε ελεύθερος συνοδεία του γεωργιανού πρεσβευτή, όταν τα γεωργιανά στρατεύματα είχαν φτάσει πια στο Καρς, σε απόσταση μόλις μίας ημέρας από την κοιλάδα Μπασιάνι¹⁶³. Οι πολυάριθμες μουσουλμανικές δυνάμεις αιφνιδιάστηκαν από τη σφοδρή επέλαση των Γεωργιανών, οι οποίοι είχαν χωριστεί σε δύο τμήματα για να πραγματοποιήσουν παράλληλη επίθεση από δύο σημεία¹⁶⁴. Δόθηκε σκληρή μάχη με εκατέρωθεν ωμότητες, ωστόσο

¹⁵⁷ Σύμφωνα με τις μουσουλμανικές πηγές ήταν η Θάμαρ αυτή που ικέτευε τον Ρουκνατίνο να τη νυμφευτεί. Βλ. M. Canard, «Les reines de la Géorgie dans l'histoire et la légende musulmanes», *REI* 37 (1969), 3-20, πρβλ. Peacock 2006, 134.

¹⁵⁸ *Kartlis Cxovreba/Vivian*, 163.

¹⁵⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 461-463· Wakhushti, *Istoria*, 211-212.

¹⁶⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 463· *Kartlis Cxovreba/Vivian*, 79, 163· Kunik 1854b, 727, σημ. 42· Savvides 1981, 86· Κάρποβ 2017, 116· Korobejnikov, 127.

¹⁶¹ Ο Α. Σαββίδης κρίνει ότι ο αριθμός 400.000 είναι υπερβολικός, όπως και ο υπολογισμός στους 800.000 του O. Wardrop. Βλ. Wardrop 1888, 115-116· Σαββίδης 2007d, 258.

¹⁶² Η Βάρντζια βρίσκεται στις πλαγιές του όρους Ερουσέτι, σε απόσταση 30 χλμ. από την Ασπίντζα (Νότια Γεωργία).

¹⁶³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 459· *Kartlis Cxovreba/Metreveli*, 314.

¹⁶⁴ Shengelia 1978, 191.

οι ιβηρικές δυνάμεις κατάφεραν να επικρατήσουν. Ο τραυματισμένος Ρουκνατίνος αναζήτησε καταφύγιο στο Ερζερούμ, αφήνοντας πίσω του αναρίθμητα λάφυρα και ένα μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων, μεταξύ των οποίων ήταν και ο εμίρης του Ερζιντζάν. Αυτή η νίκη επέτρεψε στους Γεωργιανούς να διασφαλίσουν την παρουσία τους στα νοτιοδυτικά σύνορά τους και να ανακόψουν κατά κάποιον τρόπο τη δυναμική που είχε αναπτύξει ο Ρουκνατίνος. Στην πραγματικότητα το Σουλτανάτο του Ικονίου βγήκε από αυτή τη μάχη αλώβητο¹⁶⁵.

Στο τέλος του 12^{ου} και στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, η Γεωργία, χάρη στην επιθετική εξωτερική πολιτική της βασίλισσας Θάμαρ, είχε αναδειχθεί σε ισχυρό χριστιανικό κράτος¹⁶⁶. Τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης της Θάμαρ τα σύνορα της χώρας, την οποία υπηρέτησε με αυταπάρνηση, διευρύνθηκαν αισθητά. Η Ιβηρία εισήλθε σε μια έντονη, από άποψη στρατιωτικών επιχειρήσεων, περίοδο. Απέκτησε σημεία ιδιαίτερης στρατηγικής βαρύτητας, όπως: το Ντβιν (=Τίβιον), το Αρράν, το Γκαντζάκ¹⁶⁷. Την ίδια περίοδο που η Ιβηρία είχε κηρύξει ολική επιστράτευση για να αντιμετωπίσει το Σουλτανάτο του Ικονίου, σε μια μάχη μεγάλης βαρύτητας για την ίδια, συμμετείχε και σε μια εξίσου σημαντική εκστρατεία, αυτήν της εγκαθίδρυσης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας¹⁶⁸. Επιπλέον το 1206 κατέλαβε την πόλη-φρούριο Καρς (σημερινή βορειανατολική Τουρκία), η οποία αποτελούσε κομβικό εμπορικό και στρατιωτικό σημείο για τους Σελτζούκους. Για πρώτη φορά στην ιστορία της, η Γεωργία επέκτεινε τα σύνορά της έως την Αρμενία και το Αζερμπαϊτζάν¹⁶⁹.

Το 1207 πέθανε ο σύζυγος της Θάμαρ Δαβίδ Σοσλάνι¹⁷⁰ και η βασίλισσα, μιμούμενη τον πατέρα της, όρισε συμβασιλέα της τον γιο της Γεώργιο Λάσα¹⁷¹. Συνεχίζοντας την επιθετική επεκτατική πολιτική των γονέων του, την περίοδο 1208-1210, ο Γεώργιος εισέβαλε στο Αρνταμπίλ (Περσία), όπου σύμφωνα με το γεωργιανό

¹⁶⁵ Peacock 2006, 135.

¹⁶⁶ Vasiliev 1936, 14.

¹⁶⁷ Kartlis Cxovreba/Vivian, 74.

¹⁶⁸ Θα αναλύσουμε τη συμμετοχή της βασίλισσας της Ιβηρίας στην εγκαθίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στο επόμενο κεφάλαιο. Βλ. Χάρτη 1.

¹⁶⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 466· Wakhushti, *Istoria*, 213· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 317· Lordkipanidze 1974, 156-162· Berdzenishvili et al. 1960, 112-113· Lordkipanidze 1994, 163.

¹⁷⁰ Πέθανε τρία χρόνια μετά τη μάχη του Μπασιάνι, περίπου το 1206/1207. Βλ. Kiknadze 1980, 146.

¹⁷¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 481-485· Wakhushti, *Istoria*, 217-224· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 213-221.

χρονικό εξοντώθηκαν 12.000 άνθρωποι ως αντίποινα για τη σφαγή στο Άνι ¹⁷². Στη συνέχεια, παρασυρμένοι από τις προηγούμενες επιτυχίες, οι Γεωργιανοί, υπό τις οδηγίες του στρατηγού Ζακάρε Μχαργκρντζέλι, προχώρησαν στη Βόρεια Περσία ¹⁷³.

Οι απόψεις για την ακριβή χρονολογία θανάτου της βασίλισσας Θάμαρ δίστανται. Σύμφωνα με το *Kartlis Cxovreba* πέθανε στις 18 Ιανουαρίου του 1212 ¹⁷⁴, αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι απεβίωσε νωρίτερα. Αρκετές πηγές αναφέρονται στο γεγονός, οι οποίες, αν και δεν αλληλοεπιβεβαιώνονται, μας επιτρέπουν να περιορίσουμε κάπως τη χρονολογική απόκλιση. Στην επαρχία Chyrak, κοντά στα ερείπια της πόλης Άνι, στην εκκλησία του Αγ. Προσκυνηματος υπάρχει μία επιγραφή του 1201, στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρεται: «*Με την εύνοια και τη χάρη του φιλόανθρωπου Θεού, εγώ ο Zakare Mandatour Takhoutses, ο amirspassalar [=διοικητής - Λ. Π.] των Αρμενίων και των Γεωργιανών, γιος του Σαργκίς, αναστήλωσα τον ναό του Αγίου Προσκυνηματος (=Haritschai), για χάρη της ζωής του κυρίου μου, της ευσεβούς βασίλισσας Θάμαρ, καθώς και για τη σωτηρία μου και αυτή του αδελφού μου Ιβάνε...*» ¹⁷⁵. Η επιγραφή αυτή επιβεβαιώνει ότι η βασίλισσα Θάμαρ βρισκόταν στη ζωή εκείνη την περίοδο, πληροφορία που επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές. Ο Αρμένιος χρονογράφος του 13^{ου} αιώνα Σεμπάντ Κοντόσταυλος αναφέρει ότι ο διοικητής του Άνι Ζακάρε Μχαργκρντζέλι πέθανε το 1211, όταν βασιλιάς της Γεωργίας ήταν ο Γεώργιος Λάσα και η βασίλισσα Θάμαρ είχε από καιρό αποβιώσει ¹⁷⁶. Επίσης, σημαντικά στοιχεία αντλούμε και από την επιστολή που απέστειλε στον επίσκοπο της Ρωμαιοκαθολικής Αρχιεπισκοπής της Besançon, Amadeus de Tramelay (1198 ή 1208 - 1219), ο ιπότης Guillaume de Bois. Ο Φράγκος σταυροφόρος αναφέρεται στη συνάντηση που είχε με τον δεκαεξάχρονο βασιλιά Γεώργιο Λάσα, ο οποίος, συνοδεία στρατεύματος, μετέφερε τα οστά της μητέρας του “*regine potentissime nomine Thamar*” στα Ιεροσόλυμα, τα οποία

¹⁷² Kartlis Cxovreba/Vivian, 131-134· Lordkipanidze 1994, 164.

¹⁷³ Lang 1966, 115. Ενώ, σύμφωνα με τον M. F. Brosset η ιβηρική εκστρατεία στη Βόρεια Περσία (έως το Romguaro), στην οποία αναφέρεται το γεωργιανό χρονικό, ανήκει στη σφαίρα της φαντασίας. Κατά την άποψή του, οι Ίβηρες δεν έφτασαν ποτέ πέρα από το Tabriz/Ταυρίδα. Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 469-473.

¹⁷⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 477. Επίσης, το 1213 χρονολογεί τον θάνατό της ο I. A. Javakhishvili βλ. Javakhishvili 1948, 291· Javakhishvili 1949, 1.

¹⁷⁵ Για την επιγραφή και την ορθή μετάφραση του αρμένικου αποσπάσματος, απ' όπου προκύπτει ότι η Θάμαρ ήταν ζωντανή το 1201 βλ. Orbélian Stéphanos, 221-222.

¹⁷⁶ Αρμενικά χρονικά/Akopyan, I, 37, 53, σημ. 17· Nersessian 1959, 158.

επιθυμούσε να απελευθερώσει από τους άπιστους¹⁷⁷. Ο γεωργιανός ιστορικός Z. Avalishvili τοποθετεί χρονικά το εν λόγω περιστατικό στο έτος 1207/1208¹⁷⁸. Έχουν διατυπωθεί πλήθος σχετικών θεωριών, ωστόσο, με βάση τα εν λόγω δεδομένα, ο θάνατος της Θάμαρ πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά κάπου μεταξύ των ετών 1201¹⁷⁹ και 1207¹⁸⁰ και όχι το 1212/13. Σχετικά πρόσφατα, οι Γεωργιανοί μελετητές, αντλώντας πληροφορίες από το έργο του Αρμένιου χρονογράφου Σεμπάντ Κοντόσταυλου, εισηγήθηκαν ως έτος θανάτου της το έτος 1210¹⁸¹. Ωστόσο, στη σύγχρονη ιστοριογραφία έχει επικρατήσει ως έτος εκδημίας της το 1212/13.

Η ακριβής τοποθεσία της νεκρικής της κατοικίας, όπως και αυτή του συζύγου της Δαβίδ Σοσλάνι, παραμένει άγνωστη έως τις μέρες μας. Στα χρόνια που ακολούθησαν μετά τον θάνατο της Θάμαρ αναδύθηκαν πολυάριθμοι μύθοι και η μεταθανάτια αναζήτηση του «ιερού δισκοπότηρου» της Γεωργίας πήρε μυθικές διαστάσεις. Διατυπώθηκαν πολλές θεωρίες σχετικά με την τοποθεσία της τελευταίας της κατοικίας. Σύμφωνα με τη γεωργιανή παράδοση, η σωρός της βρίσκεται σε κρύπτη στη μονή Βάρντζια¹⁸². Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στον οικογενειακό τάφο της δυναστείας των Βαγρατιδών στη μονή του Γκελάτι και στον Καθεδρικό Ναό Σβετισχόβελι (στην πόλη Μτσχέτα, 20 χλμ. βορειοδυτικά της Τιφλίδας) απέβησαν άκαρπες. Από την άλλη πλευρά, η επιστολή του Guillaume de Bois, στην οποία αναφερθήκαμε νωρίτερα, ενίσχυσε τη θεωρία περί επιλογής μυστικής τοποθεσίας κοντά στον Πανάγιο Τάφο στα Ιεροσόλυμα¹⁸³.

Η αγαπημένη βασίλισσα των απανταχού Γεωργιανών, η ηγεμόνας σύμβολο του ένδοξου παρελθόντος του μεσαιωνικού βασιλείου του Καυκάσου, οφείλει τη διαχρονική αγάπη των υπηκόων της στην αφοσίωση που επέδειξε η ίδια στη χώρα της. Στα χρόνια της βασιλείας της διακρίθηκε για τις χριστιανικές της αρετές, την

¹⁷⁷ Η επιστολή χρονολογείται το έτος 1213. Ωστόσο, ο γεννημένος το 1192 Γεώργιος θα ήταν 16 χρονών το 1208. Βλ. Röhrig (έκδ.), *Regesta*, 233-234. Επίσης, για την αγγλική μετάφραση της επιστολής βλ. *Letters from the East Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th centuries*, μετάφρ. M. Barber, K. Bate, (1^η έκδ. Ashgate, 2013) Λονδίνο- Νέα Υόρκη 2016.

¹⁷⁸ Avalishvili 1929, 151-152, 137-138.

¹⁷⁹ Lebeau, XVII, 256-257, σημ.1.

¹⁸⁰ Kakabadze 1914, 163-168. Επίσης, ο Shalva Amirashvili χρονολόγησε το 1206 τον θάνατό της. Βλ. Amirashvili 1961, 72.

¹⁸¹ Djaparidze 2012, 348-363.

¹⁸² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 477, σημ. 2.

¹⁸³ Djanashvili 1900, 116.

ελεημοσύνη και την επιείκειά της. Ήταν τέτοια η αφοσίωσή της στα χριστιανικά ιδεώδη, που ο χρονογράφος της την παρομοίαζε με τον Μέγα Κωνσταντίνο (324-337)¹⁸⁴. Η κοινωνική της πολιτική συνοψίζεται σε μία από τις αγαπημένες της φράσεις: «Είμαι πατέρας των ορφανών και προστάτης των χηρών» και δικαιολογεί την αγιοκατάταξή της από τη γεωργιανή εκκλησία¹⁸⁵. Αν και η συγκαταριθμησης της στη χορεία των αγίων είναι σχετικά πρόσφατη, είναι γνωστό ότι την αποκαλούσαν «αγία» ακόμα και κατά τη διάρκεια της ζωής της¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 404· Wakhushti, *Istoria*, 197· Kartlis Cxovreba/ Metreveli, 304.

Σχετικά με το θέμα βλ. Eastmond (1994), 283-293 και ειδικά 288-290, Eastmond (1998), 180, 183.

¹⁸⁵ Djanashvili 1900, 40· Lordkipanidze 1994, 167-168.

¹⁸⁶ Η μνήμη της γιορτάζεται στις 14 Μαΐου (1^η Μαΐου κατά το παλαιό Ιουλιανό ημερολόγιο).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

1. Ο «θάνατος» των Κομνηνών και η «γέννηση» των Μεγάλων Κομνηνών

Πριν «αναγεννηθεί» ο οίκος των Κομνηνών το έτος 1204 στην Τραπεζούντα, επιχειρήθηκε το 1185 ο εξ ολοκλήρου αφανισμός του στην πρωτεύουσα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Ο βίαιος θάνατος στις 19 Σεπτεμβρίου του 1185 του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1182/3 - 1185)¹⁸⁷ στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου αποτέλεσε την κατακλείδα στην ιστορία αυτού του ονομαστού βυζαντινού οίκου, αλλά παράλληλα και την απαρχή μιας νέας δυναστείας. Η τελευταία πράξη στον περιπετειώδη βίο του Ανδρονίκου συντελέστηκε υπό συνθήκες τραγικής ειρωνείας, αφού το οργισμένο πλήθος στο οποίο τον παρέδωσε ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185 - 1195) ήταν το ίδιο με αυτό που μερικά χρόνια πριν τον είχε υποδεχθεί στην πρωτεύουσα με επευφημίες ως απελευθερωτή. Η εκρηκτική κατάσταση που επικρατούσε στους δρόμους της βυζαντινής πρωτεύουσας δημιουργούσε το πλέον αφιλόξενο και ανασφαλές περιβάλλον για τα μέλη της απερχόμενης αυτοκρατορικής οικογένειας. Στους δύο γιους του αυτοκράτορα, Ιωάννη και Μανουήλ, επεβλήθη η ποινή της τυφλώσεως προς ικανοποίηση του ανεξέλεγκτου όχλου, αλλά και για να καταστεί αδύνατη η ανάρρησή τους στον θρόνο¹⁸⁸. Οι βυζαντινές πηγές είναι ξεκάθαρες ως προς την τύχη του Ιωάννη, ο οποίος υπέκυψε στα τραύματά του, ενώ όσον αφορά τον Μανουήλ Κομνηνό δημιουργείται η εντύπωση ότι πιθανόν να επιβίωσε της βάνανσης ποινής¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Ενδεικτικά για τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό βλ. Νικήτας Χωνιάτης, 275-354, πρβλ. σχετικής βιβλιογραφίας Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 61-62. Επίσης για τη σχετικά πρόσφατη έκδοση βλ. *Niceta Coniata, Grandezza e catastrofe di Bisanzio*, I-II, Introduzione di A. P. Kazhdan, Testo critico e commento a cura di R. Maisano, Traduzione di A. Pontani, Μιλάνο 1994/1999· O. Jurevich, *Andronikos I Komnenos*, Άμστερνταμ 1970· Βαρζός 1984, Α΄, 493- 638· λήμμα των Ρ. Ράντιτς - Α. Σαββίδη «Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός», *ΕΠΛΒΠ* 2 (1997), 180-182.

¹⁸⁸ Βλ. σχετικά: Ο. Λαμπίδης, *Η ποινή τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς*, Αθήνα 1949.

¹⁸⁹ Ο Α. Vasiliev [Vasiliev 1936a, 8] υποστηρίζει ότι ο Μανουήλ υπέκυψε στα βαριά του τραύματα, ενώ σύμφωνα με τον Οδ. Λαμπίδη [Λαμπίδης 1971-1972, 13-14] ο θάνατος του Μανουήλ δεν επιβεβαιώνεται από καμία πηγή.

Ερωτήματα εγείρει ωστόσο και η τύχη των ανυπεράσπιστων, λόγω ηλικίας¹⁹⁰ και καταγωγής, γιων του σεβαστοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού¹⁹¹ και εγγονών του έκπτωτου αυτοκράτορα Ανδρονίκου. Ο τρίχρονος Αλέξιος¹⁹² και ο ένα χρόνο νεότερος Δαβίδ¹⁹³ μετά βεβαιότητας επιβίωσαν από τη δολοφονική μανία του πλήθους, χάρη στη συνδρομή των ενηλίκων μελών της οικογένειάς τους ή και προσώπων φίλα προσκείμενων στους Κομνηνούς. Τη φροντίδα των νηπίων ανέλαβε η μητέρα τους, στην οποία ωστόσο δεν αναφέρεται καμία πηγή, και ενδεχομένως ο πατέρας τους, με την προϋπόθεση βέβαια ότι βρίσκονταν στη ζωή. Η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς, στις διαθέσιμες πηγές, στο πρόσωπο των νόμιμων κληρονόμων του βυζαντινού θρόνου, την περίοδο 1185 - 1204, θα μπορούσε να ερμηνευτεί είτε ως αδιαφορία και απαξίωση, είτε ως προσπάθεια, επιτυχημένη ομολογουμένως, συγκάλυψης των ιχνών τους.

Η σιωπή σχετικά με την εικοσαετή πρώιμη περίοδο της ζωής των μελλοντικών Μεγαλοκομνηνών οδήγησε στην ανάπτυξη αρκετών θεωριών με βάση τις προσωπικές πάντα εκτιμήσεις των μελετητών. Οπωσδήποτε, οι συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί τη δεδομένη περίοδο περιόριζαν τις κινήσεις των εγκλωβισμένων εναπομεινάντων Κομνηνών. Η κατάληξη των γηραιότερων Κομνηνών δεν άφηνε κανένα περιθώριο αμφιβολιών σχετικά με το μέλλον των νεότερων. Αναμφίβολα, η παραμονή στη γενέτειρα πόλη τους θα εκλαμβάνονταν μονάχα ως απειλή από τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο και τους υποστηρικτές του. Εντούτοις, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η σύλληψη του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού έγινε κατά την προσπάθεια διαφυγής

¹⁹⁰ Οι ηλικίες των Αλεξίου και Δαβίδ με βάση το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου. Βλ. Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπίδης, 61· Βαρζός 1984, Β΄, 515, σημ. 21· Vasiliev 1936a, 9, σημ. 2.

¹⁹¹ Βαρζός 1984, Β΄, 511-528.

¹⁹² Για τον πρώτο αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Αλέξιο Α΄ Μεγάλο Κομνηνό (1204-1222) βλ. Λαμπίδης 1977-1978, 1-19· λήμμα του Ν. Νικολούδη «Αλέξιος Α΄ Μέγας Κομνηνός», *ΕΠΛΒΙΠ* 2 (1997), 242-243· λήμμα του S. Karpov “Aleksei I Veliki Komnini”, *PE* 1 (2000), 625-626.

¹⁹³ Για τον συνιδρυτή της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας Δαβίδ Μεγάλο Κομνηνό βλ. Σαββίδης 1987, κεφ. Η΄, 260-300· Shukurov 2001b, 125-136· Shukurov 2001a, 82-88· λήμμα της Α. Κατσαρού «Δαβίδ, Μέγας Κομνηνός», *ΕΠΛΒΙΠ* 6 (2006), 100-101· Σαββίδης 2016, 36-39, σημ. 36, 37, 38, 39, 40, και 45, σημ. 53 με εκτενή βιβλιογραφία.

του, τότε η λύση της προσωρινής κεκαλυμμένης παραμονής θα αποτελούσε την ασφαλέστερη επιλογή¹⁹⁴.

Παρόλα αυτά, το ενδεχόμενο τα αδέλφια να ενηλικιώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, ξεχασμένα και παραμελημένα έως και την άλωσή της από τους Φράγκους το 1204, φαίνεται τουλάχιστον απίθανο. Τέτοια απόφαση θα εγκυμονούσε αρκετούς κινδύνους, αφού το περιβάλλον της βασιλεύουσας, όπως το επισημάναμε και νωρίτερα, ήταν ιδιαιτέρως αφιλόξενο¹⁹⁵. Οι πιθανότητες, ο Ισαάκιος Β΄, ενστερνιζόμενος τους άγραφους βυζαντινούς νόμους¹⁹⁶, να μην είχε προχωρήσει στην εξάλειψη της άμεσης απειλής κατά του καθεστώτος που επιχειρούσε να εγκαθιδρύσει, είναι ελάχιστες¹⁹⁷. Επιπλέον, οι ενέργειές του φανερώνουν ακριβώς το αντίθετο, δεδομένου ότι ο Μανουήλ Κομνηνός, ως ο κυριότερος αντίπαλός του και νόμιμος κληρονόμος του βυζαντινού θρόνου, βασανίστηκε σκληρά και πιθανόν να έχασε την ίδια του τη ζωή. Από την άλλη πλευρά, το παράδειγμα του Ισαάκιου, ανεπιού του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού, ο οποίος φυλακίστηκε την περίοδο 1185 - 1190, δεν είναι παρά μονάχα η απόδειξη ότι δεν είχαν όλα τα μέλη του βυζαντινού οίκου των Κομνηνών την ίδια αντιμετώπιση¹⁹⁸. Ωστόσο, δεν είναι απίθανο ο Ισαάκιος Β΄ να μην κατάφερε να εντοπίσει στην Κωνσταντινούπολη τους Αλέξιο και Δαβίδ Κομνηνούς, χάρη στις ενέργειες των εν ζωή συγγενών ή και μερίδας υποστηρικτών της οικογένειας. Κατά συνέπεια, το ενδεχόμενο της παραμονής τους στην Κωνσταντινούπολη δεν μπορεί εξ ολοκλήρου να απορριφθεί. Από την άλλη πλευρά δεν φαίνεται απολύτως βάσιμο το ενδεχόμενο της αδιάλειπτης παραμονής τους στην πρωτεύουσα μέχρι και τα γεγονότα της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους της Δ΄ Σταυροφορίας, αλλά και της ίδρυσης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας.

Η περίπτωση της επιβεβλημένης άμεσης διαφυγής, η οποία θα διασφάλιζε τη δυναστική επιβίωση του οίκου, δημιουργεί επίσης εύλογα ερωτήματα αναφορικά με

¹⁹⁴ Κύριοι εκφραστές της άποψης περί παραμονής τους στην Κωνσταντινούπολη βλ. Finlay 1877, 318· Ιωαννίδης 1870, 48, 50-51· Λαμπιδής 1971-1972, 14-17· Βαρζός 1984, Β΄, 525-526. Για τον Γεώργιο Φίνλαιϊ βλ. Α. Σαββίδης, «Γεώργιος Φίνλαιϊ», *Νέα Εστία* 131 (1992), 541-543.

¹⁹⁵ Κύριοι εκφραστές της άποψης περί πρόωπης φυγής βλ. Kunik 1854b, 723, 726-727· Vasiliev 1936a, 9-12· Shukurov 2001a, 71-73.

¹⁹⁶ Βαρζός 1984, Β΄, 525-526.

¹⁹⁷ Vasiliev 1936a, 17.

¹⁹⁸ Βαρζός 1984, Β΄, 526, σημ. 64.

τον τόπο διαφυγής των μελλοντικών Μεγαλοκομνηνών. Είναι πιθανό οι επίγονοι του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού να ακολουθήσαν το δικό του ανυλοποίητο σχέδιο, αναζητώντας ασφαλές καταφύγιο σε μια ξένη χώρα¹⁹⁹. Στη σχετική με το θέμα μας ιστοριογραφική βιβλιογραφία ως πρώτο σημείο διαφυγής προτείνεται η Γεωργία²⁰⁰. Η πλέον διαδεδομένη θεωρία θέλει τα αδέλφια να καταφεύγουν στην αυλή της θείας τους βασίλισσας Θάμαρ, όπου παρέμειναν μέχρι την ενηλικίωσή τους και έγιναν κοινωνοί της γεωργιανής παιδείας. Η εν λόγω θεωρία αναπτύχθηκε περαιτέρω, παρομοιάζοντας τους Κομνηνούς περισσότερο με γεωργιανούς πρίγκιπες, παρά με βυζαντινούς, οι οποίοι ανδρώθηκαν στο πλευρό της θείας τους, της οποίας έγιναν πειθήνια όργανα και αφοσιώθηκαν στην υλοποίηση των επεκτατικών της σχεδίων²⁰¹. Στη διατύπωση αυτής της υπόθεσης έπαιξε σημαντικό ρόλο ο συγγενικός δεσμός «*πρὸς πατρὸς θείας αὐτοῦ Θάμαρ*» τον οποίον ανέδειξε ο τραπεζούντιος αξιωματούχος και χρονογράφος Μιχαήλ Πανάρετος και ενισχύθηκε από τρία αποσπάσματα του γεωργιανού συλλογικού χρονικού *Kartlis Cxovreba*. Ωστόσο, οι γεωργιανές πηγές δεν εμπεριέχουν καμία άμεση αναφορά στην παρουσία των αδελφών στη Γεωργία, γεγονός που προκαλεί εντύπωση. Η ενδεχόμενη παρουσία τους στο Ιβηρικό βασίλειο, την περίοδο που οι σχέσεις Γεωργίας - Βυζαντίου περνούσαν κρίση, θα αναδεικνυόταν. Στα περίπου είκοσι χρόνια της υποτιθέμενης παραμονής τους στο βασίλειο των Βαγρατιδών δεν μπορεί να μη συμμετείχαν σε κάποια από τις πολυάριθμες στρατιωτικές επιχειρήσεις, που διεξήγε η βασίλισσα Θάμαρ και οι οποίες έχουν καταγραφεί από τα γεωργιανά χρονικά.

Η πρώτη σχετική με το θέμα μαρτυρία εντοπίζεται στο έργο «*Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων*» του ανώνυμου γεωργιανού χρονογράφου του 13^{ου} αιώνα, το οποίο αποτελεί μέρος του συλλογικού *Kartlis Cxovreba* και αφορά στο πρόσωπο του νόθου γιου του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού από τη Θεοδώρα

¹⁹⁹ Ο Ανδρόνικος επιχείρησε να διαφύγει από την Κωνσταντινούπολη στις 14 Σεπτεμβρίου του 1185 δια θαλάσσης. Βλ. Βαρζός 1984, Β΄, 525, σημ. 59.

²⁰⁰ Kunik 1854b, 726-727· Vasiliev 1936a, 9-12· Beradze I. 1971, 14-18. Για την εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με την πρόιμη διαφυγή τους στη Γεωργία βλ. Κάρποβ 2017, 107, σημ. 25 και 28.

²⁰¹ Kunik 1854b, 727· Vasiliev 1936a, 18. Οι απόψεις που αρχικά διατυπώθηκαν από τον Α. Α. Kunik υιοθετήθηκαν εξ ολοκλήρου και από τους γεωργιανούς ιστοριογράφους. Βλ. Berdzenishvili et al. 1960, 112· Salia 1971, 181. Στη νεότερη γεωργιανή ιστοριογραφία εκφράστηκαν ακόμη και ακραίες απόψεις περί γεωργιανής καταγωγής των Κομνηνών βλ. Gozalishvili 1972, 116-139. Τις τοποθετήσεις του G. K. Gozalishvili κατέρριψαν στη βιβλιοκρισία τους οι Lomouri & Gudushauri 1979, 205-211.

Κομνηνή²⁰². Συγκεκριμένα ο χρονογράφος αναφέρει: «Εκείνη την περίοδο βρισκόταν εκεί ο Αλέξιος, ανεψιός του Έλληνα αυτοκράτορα από την πλευρά του πατέρα του, ο οποίος ήταν στενός συγγενής της. Ορισμένοι, μάλιστα, γεμάτοι με πικρία στη ψυχή, επιθυμούσαν η Θάμαρ να παντρευτεί εκείνον [=Αλέξιο - Λ. Π.]»²⁰³. Στο εν λόγω απόσπασμα, αν και καταγράφονται ανακριβείς συγγενικοί δεσμοί, αναδεικνύεται η κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την περίοδο στα γεωργιανά ανάκτορα. Βρισκόμαστε χρονικά, λίγο πριν από τον πρώτο γάμο της Θάμαρ με τον Ρώσο πρίγκιπα Γιούρι Μπογκολίουμπσκι της δυναστείας των Ρουρικιδών το 1185 και λίγο μετά την εκδημία του πατέρα της Γεωργίου Γ' το 1184²⁰⁴, οπότε και αρκετούς μήνες πριν από τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Κωνσταντινούπολη. Όπως αναφέραμε στο Εισαγωγικό μας κεφάλαιο, η Θάμαρ εκείνη τη μεταβατική περίοδο βρισκόταν στην αρχή της βασιλείας της και κατά πάσα πιθανότητα ο ρόλος της θείας της, Ρουσουντάνας, ήταν αναβαθμισμένος. Οι δύο γυναίκες βρίσκονταν αντιμέτωπες με την οργανωμένη προσπάθεια υπονόμησης του ρόλου της Θάμαρ από μερίδα τοπικών αρχόντων. Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν εκείνη την περίοδο δεν άφηναν περιθώριο ανάμειξης της Θάμαρ στη φυγάδευση των νηπίων. Ωστόσο δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να προσέφερε σε αυτά κάποια στιγμή ασφαλές προσωρινό καταφύγιο.

Η δεύτερη σχετική με το θέμα μαρτυρία αφορά στην αδελφή της βασίλισσας της Γεωργίας Θάμαρ, Ρουσουντάνα, την υποτιθέμενη μητέρα των βρεφών²⁰⁵, η οποία θα μπορούσε να είναι το πρόσωπο που φυγάδευσε τα αδέλφια Αλέξιο και Δαβίδ στη Γεωργία. Στο απόσπασμα του «Χρονικού του Γεωργίου Λάσα», το οποίο αναφέρεται στη γέννηση του πρωτότοκου παιδιού της Θάμαρ, γίνεται μνεία και στο πρόσωπο της αδελφής της. Ωστόσο, το συγκεκριμένο απόσπασμα παρουσιάζει αρκετά προβλήματα, καθώς, στην έκδοση του γεωργιανού χρονικού του M. F. Brosset,

²⁰² Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Α' Κομνηνός είχε δύο νόθα παιδιά, τον Αλέξιο και την Ειρήνη, από την ερωμένη του Θεοδώρα βλ. Βαρζός 1984, Β', 535-537, 537-539. Από την πρώτη νόμιμη σύζυγό του απέκτησε τρία τέκνα, τους Μανουήλ, Ιωάννη και Μαρία βλ. Βαρζός 1984, Β', 511-528, 528-532, 532-535.

²⁰³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 412-413· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 259· Kartlis Cxovreba/Taqaišvili, 416.

²⁰⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 401-402, σημ. 3.

²⁰⁵ Πιθανή θεωρούσε ο A. A. Kunik τη συγγένεια του Ανδρονίκου Κομνηνού και με τη μητέρα της Θάμαρ. Βλ. Kunik 1854d, 788. Επίσης, είναι ο πρώτος που διέκρινε την ύπαρξη του σπάνιου για τους Κομνηνούς ονόματος «Δαβίδ» στη γενεαλογία τους. Βλ. Kunik 1854b, 713, σημ. 9.

απουσιάζει το όνομα της αδελφής της Θάμαρ και γίνεται απλά αναφορά στην παρουσία της. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι είναι η πρώτη και μοναδική φορά που το χρονικό αναφέρεται σε εκείνη²⁰⁶. Από την άλλη πλευρά στην πρόσφατη έκδοση του R. Metreveli, επισημαίνεται το όνομα και η φιλανθρωπική της δράση, όπως επίσης και το γεγονός ότι είχε τη φροντίδα των παιδιών της Θάμαρ. Το εν λόγω απόσπασμα έχει ως εξής: «*Η κόρη του βασιλιά Γεωργίου και αδελφή της Θάμαρ - η πριγκίπισσα Ρουσουντάνα ήταν φιλεύσπλαχνη και ελεήμων, παρηγορούσε και φρόντιζε τους άπορους, είχε υπό την προστασία της τα βρέφη και τα ορφανά, εκ των οποίων τα πιο άξια έμεναν μαζί με τα βασιλικά παιδιά, υπό τη δική της φροντίδα*»²⁰⁷. Ο γιος της Θάμαρ γεννήθηκε περίπου το 1192/94. Έχουν μεσολαβήσει αρκετά χρόνια από τη δολοφονία του Ανδρονίκου Α΄ και δεν υπάρχει καμία αναφορά στα παιδιά της Ρουσουντάνας ή στην οικογενειακή της κατάσταση. Αντιθέτως, δημιουργείται η αίσθηση ότι η Ρουσουντάνα, αν ήταν υπαρκτό πρόσωπο²⁰⁸, παρέμεινε άγαμη.

Η τρίτη σχετική με το θέμα μαρτυρία εντοπίζεται στο έργο «*Ο βίος της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ*» του αυλικού και χρονογράφου της βασίλισσας, Βασίλειου, ο οποίος αναφέρει: «*Κατόπιν, πνέουσα μένεα κατά του βασιλιά των Ελλήνων, έστειλε (=η Θάμαρ) μικρό στράτευμα από τη Δυτική Γεωργία (στο γεωργιανό κείμενο χρησιμοποιείται ο όρος Likhi, δηλαδή η κορυφογραμμή Likhi, η οποία εκτείνεται από το βορρά προς το νότο και χωρίζει τη Γεωργία σε Δυτική και Ανατολική*²⁰⁹), και απέσπασε από τους Έλληνες τη Λαζική, Τραπεζούντα, Λιμνία, Σαμψούντα (=Αμισός), Σινώπη, Κερασούντα, Κοτύωρα, Αμαστρίς, Ηράκλεια και όλα τα εδάφη της Παφλαγονίας (Ποντοηράκλεια Παφλαγονίας) και του Πόντου, και τα έδωσε στον συγγενή της Αλέξιο Κομνηνό, γιο του Ανδρονίκου, ο οποίος τότε [=περί το 1203 ή λίγο πριν] είχε βρει καταφύγιο στην αυλή της βασίλισσας Θάμαρ»²¹⁰. Αξίζει να επισημάνουμε ότι στο χρονικό του ο Βασίλειος τοποθετεί τούτο το γεγονός ακριβώς

²⁰⁶ «*la sœur de Thamar*» Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 431, σημ. 4.

²⁰⁷ Kartlis Cxovreba/Metreveli, 215.

²⁰⁸ Ο Αρμένιος ιστοριογράφος του 13^{ου} αιώνα Orbélian Stéphanos, αναφερόμενος στον θάνατο του βασιλιά Γεωργίου Γ΄, επισημαίνει ότι δεν είχε κανένα κληρονόμο, παρά μονάχα μία κόρη τη Θάμαρ. Βλ. Orbélian Stéphanos, 221.

²⁰⁹ Wakhushiti, *Geografia*, 194, σημ. 548.

²¹⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 464-465· Wakhushiti, *Istoria*, 213· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 316-317. Το απόσπασμα μεταφράστηκε με βάση την έκδοση της K. Vivian. Βλ. Kartlis Cxovreba/Vivian, 86-87, πρβλ. Σαββίδης 2016, 40. Στην έκδοση του D. Z. Bakradze, οι παραπάνω περιοχές δεν αναφέρονται βλ. Wakhushiti, *Istoria*, 213.

πριν από την οριστική άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους Φράγκους²¹¹. Τα δεδομένα που αντλούμε από το συγκεκριμένο απόσπασμα, το οποίο έχει λάθη στους συγγενικούς δεσμούς, τοποθετούν τη φιλοξενία του Αλεξίου (Μεγάλου)²¹² Κομνηνού, λίγο πριν από την κατάληψη της Τραπεζούντας και επιβεβαιώνουν την άποψη του Οδ. Λαμπρίδη περί αναχώρησης των αδελφών από την Κωνσταντινούπολη μετά την πρώτη άλωσή της από τους ιππότες της Δ΄ Σταυροφορίας το 1203²¹³. Την ίδια άποψη είχε εκφράσει νωρίτερα και ο σπουδαίος μελετητής της γεωργιανής ιστορίας M. F. Brosset, ο οποίος επισήμανε ότι η Θάμαρ συνέδραμε στον αγώνα του Αλεξίου, όταν ενημερώθηκε για την άλωση της Κωνσταντινούπολης²¹⁴. Υπέρ αυτής της εκδοχής τάσσεται και ο S. G. Qaukhchishvili²¹⁵. Δεν αποκλείεται ο Αλέξιος να ήταν το πρόσωπο, το οποίο ανήγγειλε στη Θάμαρ την πρώτη πολιορκία της πρωτεύουσας του Βυζαντίου στις 18 Ιουλίου 1203, ενημερώνοντάς την παράλληλα για τα σχέδιά του. Άλλωστε, η πρόωμη άφιξη του Αλεξίου στην Τιφλίδα, η οποία υπό ομαλές συνθήκες απείχε μόλις οκτώ μέρες από την Τραπεζούντα, θα επέτρεπε την απερίσπαστη προετοιμασία της επικείμενης εκστρατείας²¹⁶. Το γεωργιανό χρονικό δεν αναφέρει καθόλου τον αδελφό του, Δαβίδ, και υποθέτουμε ότι μάλλον δε συνόδευσε τον Αλέξιο στην Τιφλίδα²¹⁷.

Το πρώτο απόσπασμα από το χρονικό «*Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων*», στο οποίο αναφερθήκαμε νωρίτερα, τροφοδότησε τη θεωρία συμμετοχής του νόθου γιου του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού Αλεξίου στη φυγάδευση των νηπίων στη Γεωργία²¹⁸, η οποία αναπτύχθηκε στη συνέχεια περαιτέρω, τοποθετώντας τη μεταφορά τους περίπου το 1188/89²¹⁹. Δεν υπάρχουν αρκετές αναφορές στον Αλέξιο στις διαθέσιμες πηγές. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι ο ίδιος και η αδελφή του Ειρήνη βρίσκονταν μαζί με τη μητέρα τους Θεοδώρα στην Κωνσταντινούπολη, όταν

²¹¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 465· Wakhushti, *Istoria*, 213· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 317.

²¹² Έως και την ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας θα χρησιμοποιούμε τον τίτλο «Μέγας» μέσα σε παρένθεση.

²¹³ Λαμπρίδης 1971-1972, 15-17· Γιαρένης 2005-2006, 172.

²¹⁴ Brosset, *Additions*, 297.

²¹⁵ *Gruzinskie istochniki* /Qaukhchishvili, 146, 148-149.

²¹⁶ W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, Βιέννη, 1891, 74-82, πρβλ. Σαββίδης 2016, 43, σημ. 50.

²¹⁷ Bryer 1988-1989, 178.

²¹⁸ Kunik 1854e, 789· Kurshanskis 1970-1971b, 114-115.

²¹⁹ Shukurov 2001a, 72.

ο πατέρας τους Ανδρόνικος εισήλθε το 1182 θριαμβευτής στην πρωτεύουσα²²⁰. Όμως, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού δεν γίνεται καμία αναφορά στο πρόσωπό του, δημιουργώντας την αίσθηση ότι βρισκόταν εκτός της έδρας των Κομνηνών²²¹. Το απόσπασμα του γεωργιανού χρονικού επιβεβαιώνει σε ένα βαθμό την παραπάνω άποψη. Ο Αλέξιος ήταν στενά συνδεδεμένος με τον οίκο των Βαγρατιδών, αλλά και με τη Γεωργία. Οι μεταξύ τους σχέσεις είχαν αναπτυχθεί από την παιδική του ηλικία, όταν ο ίδιος όντας ακόμα βρέφος είχε επισκεφθεί μαζί με τους γονείς του τη Γεωργία, όπου έμειναν για κάποιο διάστημα. Μάλιστα ο πατέρας του Ανδρόνικος συμμετείχε κατά την παραμονή τους στις εκστρατείες που διεξήγε ο βασιλιάς της Γεωργίας Γεώργιος Γ΄ κατά των μουσουλμάνων²²². Οι επαφές του Αλεξίου με τη Γεωργία συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο, που ο Ανδρόνικος διοικούσε το φρούριο της Χαλδίας και εκτελούσε καθήκοντα διοικητή στην Οινόη²²³. Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνουν τις συχνές επισκέψεις του νόθου Αλεξίου στη Γεωργία και ενισχύουν την πιθανότητα συμμετοχής, αν όχι οργάνωσης της απόδρασης των απόκληρων εγγονών του βυζαντινού θρόνου το 1188/89. Την ίδια χρονιά τελέστηκε και ο γάμος του με τη Μαρία από τον οίκο των Βαγρατιδών²²⁴. Στη συνέχεια, ο Αλέξιος εγκαταστάθηκε μαζί με την οικογένειά του στο Αλαστάνι (στη Νοτιοδυτική Γεωργία)²²⁵, βόρεια από τη σημερινή πόλη Αχαλκαλάκι, όπου και θα μπορούσε να προσφέρει ασφαλές καταφύγιο στους ανεπιθύμητους του.

Η χώρα των «Ταυροσκηφών», δηλαδή η Γαλικία, αποτελεί το δεύτερο σημείο στο οποίο θα μπορούσαν να καταφύγουν τα αδέλφια²²⁶. Όπως αναφέρει ο σύγχρονος των γεγονότων βυζαντινός υψηλόβαθμος αξιωματούχος και ιστοριογράφος Νικήτας Χωνιάτης, ο Ανδρόνικος είχε προσπαθήσει να διαφύγει στους «Ταυροσκήφες», γιατί ένιωθε εκτεθειμένος στην πρωτεύουσα²²⁷. Άλλωστε και στο παρελθόν, την περίοδο 1164/65, η Γαλικία αποτέλεσε ασφαλή προορισμό για τον ίδιο, τον οποίον εγκάρδια

²²⁰ Νικήτας Χωνιάτης, 290· Βαρζός 1984, Β΄, 535.

²²¹ Βαρζός 1984, Β΄, 536.

²²² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 396-397· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 250-251.

²²³ Bryer 1988-1989, 176.

²²⁴ Toumanoff 1976, 57. Ενώ, ο Μ. Kursanskis απορρίπτει τη θεωρία. Βλ. Kurshanskis 1977, 239-242.

²²⁵ Toumanoff 1976, 57-58.

²²⁶ Λαμψίδης 1971-1972, 9- 11.

²²⁷ Νικήτας Χωνιάτης, 347-348.

είχε υποδεχθεί ο «ξάδελφος» του πρίγκιπα Γιαροσλάβος Οσμομίσιλ (1153 - 1187)²²⁸. Την επίσκεψη του Ανδρονίκου καταγράφουν δύο ρωσικά χρονικά. Το χρονικό του Νίκωνος αναφέρει: «*Το ίδιο καλοκαίρι του 6672 [=1164] έφτασε από την Κωνσταντινούπολη ο αδελφός [εξάδελφος] του βασιλιά [=Μανουήλ Α'] κυρ Ανδρόνικος Κομνηνός στη Γαλικία στον μέγα πρίγκιπα Γιαροσλάβο Βλαντιμίρκοβιτς, και ο μέγας πρίγκιπας τον υποδέχθηκε με τιμές και αγάπη και του παραχώρησε πόλεις και χωρία*»²²⁹. Και το χρονικό του Ιπάτιεβ κάνει σύντομη αναφορά στο ίδιο γεγονός, τοποθετώντας το ένα χρόνο αργότερα το 1165/66²³⁰. Τα ρωσικά χρονικά, ωστόσο, δε μαρτυρούν τίποτα σχετικό με την παρουσία των αδελφών (Μεγάλων) Κομνηνών στη Γαλικία.

Αρκετοί μελετητές τάχθηκαν υπέρ της καθυστερημένης αναχώρησης των αδελφών από τη γενέτειρα πόλη τους, την Κωνσταντινούπολη²³¹. Η πρόταση του Οδ. Λαμψίδη, σύμφωνα με την οποία η αναχώρηση από την Κωνσταντινούπολη και η έναρξη της εκστρατείας για την κατάληψη της Τραπεζούντας έγιναν με μικρή χρονική απόκλιση, βασίστηκε στην ανάλυση των βυζαντινών πηγών. Το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου αναφέρει: «*Ἦλθεν ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ κῆρ Ἀλέξιος, ἐξελθὼν μὲν ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως, ἐκστρατεύσας δὲ ἐξ Ἰβηρίας, σπουδῇ καὶ μόχθῳ τῆς πρὸς πατρός θείας αὐτοῦ Θάμαρ, καὶ παρέλαβε τὴν Τραπεζοῦντα μηνὶ Ἀπριλίῳ, ἰνδικτικῶνος ζ', ἔτους ,ςψιβ' (6712/1204), ἐτῶν ὦν κβ'*»²³². Η ανάλυση του συγκεκριμένου αποσπάσματος από τον Ο. Λαμψίδη έδειξε για πολλοστή φορά τη σπουδαιότητα των πληροφοριών που παρέχουν οι βυζαντινές πηγές. Αποσαφηνίζεται ότι με το «ἐξελθὼν» υποδηλώνεται η καταγωγή των αδελφών και με το «ἐκστρατεύσας» η αφετηρία της εκστρατείας, χωρίς περιθώρια παρερμηνειών²³³. Επιπροσθέτως, είναι πιθανό ο Μιχαήλ Πανάρετος να χρησιμοποίησε το επίθετο «εὐδαίμονος» για να δείξει τις ένδοξες μέρες του παρελθόντος της πρωτεύουσας του

²²⁸ Kunik 1854b, 715, 721, σημ. 26· Grot 1889, 180, 196.

²²⁹ *Χρονικό του Νίκωνος*, 232.

²³⁰ *Χρονικό του Ιπάτιεβ*, 93.

²³¹ Κύριοι εκφραστές της άποψης περί καθυστερημένης φυγής. Βλ. Λαμψίδης 1971-1972, 14-17· Βαρζός 1984, Β', 525-526· Kurshanskis 1970-1971b, 112-113.

²³² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 61.

²³³ Λαμψίδης 1971-1972, 15-16.

Βυζαντίου²³⁴. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί και δεύτερη βυζαντινή πηγή, του λόγιου και ιστοριογράφου Γεωργίου Ακροπολίτη, η οποία τοποθετεί την αναχώρηση των αδελφών την περίοδο της άλωσης της πρωτεύουσας από τους Σταυροφόρους²³⁵. Οι βυζαντινές πηγές ξεκαθαρίζουν το ομιχλώδες τοπίο και επιβεβαιώνονται από τις γεωργιανές, όπως επισημάναμε νωρίτερα. Η αναχώρηση από την Κωνσταντινούπολη πρέπει να πραγματοποιήθηκε κατά την πρώτη πολιορκία της από τους Σταυροφόρους το 1203. Δεν αποκλείεται να έγινε και το 1201 στη διάρκεια του κινήματος του Ιωάννη Κομνηνού Αξούχου²³⁶, του οποίου την κόρη ή εγγονή Θεοδώρα νυμφεύτηκε ο Αλέξιος Α΄ Μέγας Κομνηνός²³⁷. Οι Κομνηνοί χρειάζονταν χρόνο για την εφαρμογή του σχεδίου τους, γεγονός που καθιστά απίθανη την αναχώρησή τους από την Κωνσταντινούπολη μετά την άλωσή της το 1204²³⁸.

Αρκετές περιοχές προτάθηκαν ως τόποι διαφυγής, μεταξύ αυτών και ο Πόντος²³⁹. Ο συνιδρυτής της αυτοκρατορίας Δαβίδ κυριεύσε τις περιοχές δυτικά από την Σινώπη, μαζί με την πλούσια επαρχία της Παφλαγονίας, όπου βρισκόταν το πατρογονικό του σπίτι²⁴⁰. Η περιοχή της Παφλαγονίας είχε ιδιαίτερη στρατηγική και συναισθηματική αξία για τους (Μεγάλους) Κομνηνούς και για αυτό αποτέλεσε κομμάτι της νεοσυσταθείσας αυτοκρατορίας²⁴¹. Ο Πόντος, με έδρες την Οινόη και τη

²³⁴ Στα ποντιακά κείμενα του 14^{ου} αιώνα χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει γενεαλογική και γεωγραφική καταγωγή βλ. E. Trapp 1978, 200, πρβλ. Κάρποβ 2017, 115, σημ. 81.

²³⁵ Γεώργιος Ακροπολίτης, 12, πρβλ. σχετικής βιβλιογραφίας Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 32. Επίσης, βλ. τις πρόσφατες εκδόσεις: *George Acropolites, The History*, σχόλια R. Macrides, Oxford University 2007· *Acropolitès: chronique du XIIIe siècle*, μετάφρ. στα γαλλικά Jean Dayantis, έκδ. Les Belles Lettres, Collection "La roué à livres", Παρίσι 2012.

²³⁶ Kurshanskis 1970-1971b, 112-113. Ο A. A. Kunik θεωρεί ότι τα αδέλφια οπωσδήποτε προετοιμάστηκαν για την εκστρατεία πριν τον χειμώνα του 1203/4. Βλ. Kunik 1854, 725. Για τον Ιωάννη Αξούχο βλ. λήμμα των Α. Σαββίδη- Ν. Νικολούδη, «Αξούχος Κομνηνός Ιωάννης», *ΕΠΛΒΙΠ* 3 (1998) (ανατύπ. 2001), 105-106.

²³⁷ Βαρζός 1975, 173.

²³⁸ Kurshanskis 1977, 243-244.

²³⁹ Κύριοι εκφραστές της θεωρίας: Lebeau, XVII, 254· Iorga 1907, 175.

²⁴⁰ Νικηφόρος Βρυέννιος, 197. Για τη νεοελληνική απόδοση του έργου βλ. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Υλη Ιστορίας*, νεοελλν. μετάφρ. Δ. Τσουκλίδου, εισαγ. και σχόλια Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1996. Επίσης, για τις σχέσεις των Κομνηνών με τον Πόντο βλ. Κατσαρός 1983, 111-122.

²⁴¹ Για την Παφλαγονία ως μέρος της νεοσυσταθείσας αυτοκρατορίας βλ. Σαββίδης 1996, 33-42. Επίσης, τα λήμματα του Α. Σαββίδη «Παφλαγονίας θέμα», *ΜΓΕ* 43 (1987), 195 και *ΕΠΕ* 4 (1989), 277-278.

Σινώπη, ο οποίος αποτέλεσε έως το 1182 διοικητική περιφέρεια του παππού τους Ανδρονίκου Α΄, αλλά και τόπο εξορίας του προπάππου τους σεβαστοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού, θεωρητικά αποτελούσε εν δυνάμει ασφαλές καταφύγιο.

Η Κολχίδα, δηλαδή η Δυτική Γεωργία, αποτέλεσε έναν ακόμα προτεινόμενο τόπο διαφυγής. Η συγκεκριμένη θεωρία πιθανόν βρήκε πρόσφορο έδαφος στο απόσπασμα του χρονικού «*Ο βίος της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ*» του Βασιλείου, στο οποίο αναφερθήκαμε νωρίτερα. Το μικρό στρατιωτικό απόσπασμα των Ιμερετίνων, το οποίο συμμετείχε στην εκστρατεία των αδελφών (Μεγάλων) Κομνηνών, προερχόταν από τη Δυτική Γεωργία, η οποία συχνά αναφέρεται στις βυζαντινές πηγές ως Κολχίδα ή Λαζική. Η τοποθεσία της, την καθιστούσε ιδανική επιλογή και διευκόλυνε την εφαρμογή του σχεδίου της κατάληψης της Τραπεζούντας²⁴². Περί διαφυγής των αδελφών στην Κολχίδα μίλησε και ο βυζαντινός χρονογράφος Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, αναφέροντας τα εξής: «*Οί γάρ Κλοχίδος βασιλείς λέγονται μὲν γενέσθαι πρότερον Βυζαντίου βασιλείς, τῆς Κομνηνῶν οἰκίας, τούτους δ' ὡς ἐκπεσεῖν τῆς βασιλείας, Ἰσαάκιον τὸν παῖδα τοῦ βασιλέως διαφυγόντα, τελευτήσαντος ὑπὸ δήμου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ διὰ τὸ ἔχθος τὸ πρὸς αὐτόν, οἷχεσθαι ἐπὶ τὴν Κολχίδα χώραν καὶ ἐπὶ τὴν Τραπεζοῦντα...*»²⁴³.

Ο Αλέξιος και ο Δαβίδ, οι τελευταίοι εκπρόσωποι της κομνηνείας δυναστείας, αναμφίβολα βρίσκονταν σε κίνδυνο και αναζητούσαν ασφαλές καταφύγιο. Όλες οι προαναφερθείσες περιοχές αποτελούσαν ενδεχόμενους προορισμούς, ωστόσο μη επιβεβαιωμένους. Σε περιπτώσεις όπως η δική τους, η ασφαλέστερη επιλογή θα ήταν η συνεχής μετακίνηση σε συνδυασμό με τη διακριτική τους παρουσία²⁴⁴. Εάν αναλογιστούμε ότι οι πρόγονοί τους, ο σεβαστοκράτορας Ισαάκιος και ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνοί, πέρασαν τη μισή ζωή τους περιπλανώμενοι σε Ευρώπη και Ασία²⁴⁵, τότε η πορεία τους ήταν προδιαγεγραμμένη. Οι Κομνηνοί κατείχαν την τέχνη της διπλωματίας, μέσω της οποίας εξασφάλιζαν σημαντικούς

²⁴² Κύριοι εκφραστές: Finlay 1877, 317-318, σημ. 1· Ιωαννίδης, 48, 50-51· Καρολίδης 1929, 20, σημ. 2. Σύμφωνα με τον Ch. Ducange ο Αλέξιος (Μεγάλος) Κομνηνός ήταν κυβερνήτης της Κολχίδας και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης αυτονομήθηκε. Βλ. Du Cange 1860, 192.

²⁴³ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 218-219, πρβλ. σχετικής βιβλιογραφίας Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 59-60. Επίσης βλ. *Laonic Chalcocondil Expruneri Istorice*, έκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1958.

²⁴⁴ Ποζίδου 2013, 184-188.

²⁴⁵ Αρκετά μέλη της οικογένειας των Κομνηνών κυκλοφορούσαν ελεύθερα ανάμεσα σε Λατίνους και Τούρκους. Βλ. Magdalino 1993, 107.

συμμάχους, οι οποίοι σε βάθος χρόνου τους βοήθησαν στην εγκαθίδρυση της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών. Η Γεωργία, η Γαλικία, ο Πόντος και η Κολχίδα πιθανόν να αποτέλεσαν σταθμούς στο μακρινό και πολυετές ταξίδι τους, αλλά όχι τόπους μόνιμης κατοικίας.

Η εκδοχή της άφιξης του Αλέξιου στη Γεωργία λίγο μετά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης είναι η πλέον αληθοφανής και η επιλογή του μεσαιωνικού βασιλείου της Ιβηρίας/Γεωργίας ως αφετηρία της εκστρατείας, εκ του αποτελέσματος ορθή. Οι προβληματικές σχέσεις των Βαγρατιδών με τους Αγγέλους της Κωνσταντινούπολης και οι οικογενειακοί δεσμοί που συνέδεαν τους Βαγρατίδες με τους Κομνηνούς, μπορούν να δικαιολογήσουν σε ένα βαθμό την επιλογή των δύο αδελφών²⁴⁶. Ωστόσο, οι πραγματικοί λόγοι ήταν σίγουρα πρακτικοί και αφορούσαν στον στρατηγικό σχεδιασμό της επικείμενης εκστρατείας. Κατά πάσα πιθανότητα ο Αλέξιος απέπλευσε από την Κωνσταντινούπολη με προορισμό τη Γεωργία. Το θαλάσσιο ταξίδι εξοικονομούσε χρόνο, αφού υπό ευνοϊκές καιρικές συνθήκες για να φτάσει κανείς χρειαζόνταν μόλις οκτώ έως δεκαεννέα μέρες, ενώ υπό ακραίες το ταξίδι μπορούσε να διαρκέσει έως και τις είκοσι πέντε μέρες²⁴⁷. Κατά την περίοδο της βασιλείας της Θάμαρ, το Πότι/ Φάσις²⁴⁸ ήταν το μοναδικό λιμάνι του μεσαιωνικού ιβηρικού βασιλείου²⁴⁹. Σε αυτήν την περίπτωση, από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας ο Αλέξιος θα έπρεπε να συνεχίσει το ταξίδι του στα ενδότερα της χώρας, στην Τιφλίδα, για να ζητήσει τη στήριξη της βασίλισσας Θάμαρ. Ο χρονογράφος Βασίλειος στο έργο *«Ο βίος της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ»* επισημαίνει: *«και απέσπασε από τους Έλληνες τη Λαζική, Τραπεζούντα, Λιμνία, Σαμψούντα (=Αμισός), Σινώπη, Κερασούντα, Κοτύωρα, Αμαστρίς, Ηράκλεια και όλα τα εδάφη της Παφλαγονίας (Ποντοηράκλεια Παφλαγονίας) και του Πόντου»*, αποκαλύπτοντας πιθανόν την πορεία του Αλέξιου από τη Γεωργία προς την

²⁴⁶ Για την τύχη των βυζαντινών αυτοκρατόρων Αλέξιου Γ' (1195-1203) και Αλέξιου Ε' (1204) μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 βλ. Γ. Χαριζάνης, «Οι φυγάδες αυτοκράτορες του Βυζαντίου Αλέξιος Γ' Άγγελος (1195-1203) και Αλέξιος Ε' Δούκας Μούρτζουφλος (1204) και η τύχη τους» στο: *Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός. Ερευνητικά ζητήματα και προκλήσεις. Αφιερωματικός τόμος για τα 30 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*, εκδ. Κ. και Μ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2022, 551-562.

²⁴⁷ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Sbornik*, I, 135, πρβλ. Καρπον 1977, 87.

²⁴⁸ Wakhushti, *Geografia*, 226, σημ.598.

²⁴⁹ Το Πότι ήταν ημιαντόνομο και αποτελούσε διοικητική περιφέρεια του πριγκιπικού οίκου Δαδιάνι, ο οποίος βρισκόταν υπό την αιγίδα της βασίλισσας Θάμαρ. Βλ. A. A. Vasiliev 1936a, 20.

Τραπεζούντα²⁵⁰. Ο Δαβίδ, ο οποίος φαίνεται να μην ακολούθησε τον Αλέξιο στην Τιφλίδα, πιθανόν να προχώρησε σε προπαρασκευαστικές ενέργειες, οι οποίες θα εξασφάλιζαν τη θετική έκβαση του εγχειρήματός τους. Ο Νικήτας Χωνιάτης γράφει σχετικά: «Ὁ δ' ἐκ Κομνηνῶν Δαυὶδ στρατολογήσας Παφλαγόνας καὶ οἱ τὴν Ποντικὴν οἰκοῦσιν Ἡράκλειαν καὶ μοῖραν μισθωσάμενος Ἰβήρων τῶν πινόντων τοῦ Φάσιδος κόμας καὶ πόλεις ὑπεποιεῖτο καὶ τὸν οἰκεῖον μεγαλύνων κασίγνητον, ᾧ ἡ κλῆσις Ἀλέξιος, πρόδρομος ἐκείνου καὶ προκῆρυξ ἐγίνετο»²⁵¹. Δεν αποκλείεται ο Δαβίδ να συνόδευσε τον αδελφό του έως το Πότι/Φάσις, όπου παρέμεινε για να στρατολογήσει τους Ἰβηρες μισθοφόρους της Δυτικής Γεωργίας. Για την επιτυχή ολοκλήρωση της εκστρατείας τους, ίσως κρίθηκε σκόπιμο το στράτευμά τους να χωριστεί σε δύο τμήματα: το πρώτο υπό τον Αλέξιο κατευθύνθηκε δια ξηράς στην Τραπεζούντα και το δεύτερο υπό τον Δαβίδ κατέπλευσε από τα ιβηρικά παράλια στην Παφλαγονία²⁵².

Τα γεγονότα του 1185 είχαν διαμορφώσει την προσωπικότητα των δύο νέων και είχαν προδιαγράψει το μέλλον τους. Η επιβίωση ήταν μονόδρομος για τους επιγόνους του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού, οι οποίοι είχαν συναίσθηση της θέσης και της κληρονομιάς τους και κατάφεραν να αντεπεξέλθουν στο δυναστικό τους χρέος. Οι οικογενειακοί δεσμοί των Κομνηνών με τους Βαγρατίδες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάμειξη των τελευταίων στην ίδρυση της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών. Άλλωστε, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ο θεσμός των δυναστικών συνοικεσίων αποτέλεσε για τους Μεγάλους Κομνηνούς, όπως στο παρελθόν για τους Κομνηνούς, ισχυρό εργαλείο ανάπτυξης σχέσεων στρατιωτικο-οικονομικού χαρακτήρα²⁵³. Επιπλέον, η Γεωργία, η οποία έως τότε διεξήγε νικηφόρο αγώνα κατά των Σελτζούκων/Τούρκων, με την ανάμειξή της στην ίδρυση της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών εξυπηρετούσε και τα δικά της εθνικά συμφέροντα, τα οποία θα αναλύσουμε στη συνέχεια. Ακόμα και στην περίπτωση απουσίας οποιουδήποτε συγγενικού δεσμού μεταξύ Κομνηνών και Βαγρατιδών, η Γεωργία αποτελούσε τον ιδανικότερο σύμμαχο, καθώς ήταν η μοναδική χριστιανική χώρα, όμορη με τη νεοσυσταθείσα αυτοκρατορία.

²⁵⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 464-465· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 316-317, πρβλ. Vasiliev 1936a, 20.

²⁵¹ Νικήτας Χωνιάτης, 626.

²⁵² Bryer 1988-1989, 179-180.

²⁵³ Για το σύνολο των σχετικών θεωριών βλ. Λαμπρίδης 1971-1972, 14-16.

2. Οι δεσμοί αίματος των Κομνηνών με τους Βαγρατίδες

Η φράση από το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου «σπουδῇ καὶ μόχθῳ τῆς πρὸς πατρός θείας αὐτοῦ Θάμαρ»²⁵⁴ κατάφερε να δημιουργήσει γενεαλογικό γρίφο τόσο ζωντανό που προκαλεί και διχάζει έως και τις μέρες μας. Η εν λόγω επεξηγηματική ως προς το βαθμό συγγένειας φράση αποτέλεσε αντικείμενο εξειδικευμένων μελετών διακεκριμένων ιστορικών, μεταξύ των οποίων ο Α. Α. Kunik, ο Α. Α. Vasiliev, ο C. Toumanoff και ο M. Kurshanskis²⁵⁵. Αν αναλογιστούμε ότι μόνο από την πρώτη μελέτη του Α. Α. Kunik “*Osnovanie Trapezundskoj Imperii v 1204 g*” έχουν έως σήμερα μεσολαβήσει 168 χρόνια και το ερώτημα παραμένει αναπάντητο, αντιλαμβανόμαστε ουσιαστικότερα την τοποθέτηση του Α. Α. Vasiliev, σύμφωνα με την οποία «το σημαντικότερο στοιχείο στο ζήτημα της ίδρυσης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας είναι η σύνδεση μεταξύ των βυζαντινών Κομνηνών και του γεωργιανού βασιλικού οίκου των Βαγρατιδών»²⁵⁶.

Η ανάγκη για τον ακριβή προσδιορισμό αυτής της σχέσης προήλθε από την πεποίθηση ότι οι μεταξύ τους επιγαμίες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συμβολή της βασίλισσας Θάμαρ στην ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Ο πρωτεργάτης αυτής της άποψης Α. Α. Vasiliev ανήγαγε το θέμα της συγγένειας σε μείζον ζήτημα²⁵⁷. Εντούτοις, η διαιώνιση του προβλήματος οφείλεται πρωτίστως στην ανάγκη των μελετητών να τοποθετήσουν τη συγγένεια των Κομνηνών με τους Βαγρατίδες σε στενά πλαίσια και δευτερευόντως στην απουσία πρωτογενούς πηγής που να αποκαλύπτει τα πρόσωπα που επισφράγισαν με την ένωσή τους την εν λόγω συγγένεια.

Η βασική πηγή, το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου, είναι αξιόπιστη και περιεκτική, ωστόσο πάντα λακωνική. Η συγγενική σχέση που δένει τον ιδρυτή της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας Αλέξιο Α΄ Μεγάλο Κομνηνό (1204-1222) με τη βασίλισσα Θάμαρ της Γεωργίας (1184-1212/13) αποτυπώνεται πράγματι με σαφήνεια στο *Χρονικό*²⁵⁸. Η Θάμαρ, σημειώνει ο τραπεζούντιος χρονογράφος, ήταν θεία του

²⁵⁴ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπίδης, 61.

²⁵⁵ Kunik 1854, 705-733· Toumanoff 1940, 299-312· Vasiliev 1936a, 3-37· Kurshanskis 1970-1971b, 107-116· Kurshanskis 1977, 237-256· Janssens 1969, 61-67.

²⁵⁶ Vasiliev 1936a, 4.

²⁵⁷ *Το ίδιο*, 4.

²⁵⁸ Λαμπίδης 1971-1972, 5-6.

Αλεξίου Α' και κατ' επέκταση του αδελφού του Δαβίδ, από την πλευρά του πατέρα τους. Με την εν λόγω δήλωση, ο Μιχαήλ Πανάρετος κέντρισε το ερευνητικό ενδιαφέρον των γενεαλόγων, αλλά και των ιστορικών, δημιουργώντας γόνιμο πεδίο επιστημονικών συζητήσεων. Η παράλειψη αναφοράς του βασιλικού αξιώματος της Θάμαρ²⁵⁹, είχε οδηγήσει στο παρελθόν αρκετούς μελετητές σε λανθασμένα συμπεράσματα²⁶⁰. Ωστόσο, η ταυτότητα της «θείας» του Αλεξίου είναι αδιαμφισβήτητη.

Όσον αφορά στις πληροφορίες που αντλούμε από τη γεωργιανή γραμματεία και πιο συγκεκριμένα από το συλλογικό γεωργιανό χρονικό *Kartlis Cxovreba*, αν και ασαφείς και γενικές²⁶¹, τοποθετούν την αναζήτησή μας σε στενότερα πλαίσια. Ο ιστοριογράφος της Θάμαρ, Βασίλειος, στο έργο του «*Ο βίος της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ*» παρέχει πληροφορίες σχετικά με την εκστρατεία των (Μεγάλων) Κομνηνών, υπερτονίζοντας τον ρόλο της βασίλισσας των Ιβήρων, αν και - σύμφωνα πάντα με τον ίδιο - η συμβολή της στην επιχείρηση περιορίστηκε στη διάθεση μικρού μισθοφορικού στρατεύματος από τη Δυτική Γεωργία²⁶². Όπως ήταν αναμενόμενο, ο Βασίλειος, επιδεικνύοντας υπερβάλλοντα ζήλο, περιέγραψε την εκστρατεία της κατάληψης της Τραπεζούντας, αποδίδοντας ηγετικό ρόλο στη Θάμαρ, την οποία υπηρετούσε με την πένα του. Ο Βασίλειος επισημαίνει ότι η Θάμαρ «*τα έδωσε στον συγγενή της Αλέξιο Κομνηνό, γιο του Ανδρονίκου, ο οποίος τότε [=περί το 1203 ή λίγο πριν] είχε βρει καταφύγιο στην αυλή της βασίλισσας Θάμαρ*». Ωστόσο, η απόδοση της φράσης του αποσπάσματος “*andronikes shvilsa*” στη νεότερη γεωργιανή γλώσσα, και ακολούθως η μετάφρασή του στις ξένες γλώσσες, με τη στενότερη έννοια ως «γιος του Ανδρονίκου» και όχι με την ευρύτερη έννοια ως «επίγονος του Ανδρονίκου», οδήγησε στην πεποίθηση ότι ο γεωργιανός χρονογράφος μάλλον σφάλει²⁶³. Μολονότι γλαφυρό, το απόσπασμα του γεωργιανού χρονικού δεν προσφέρει περαιτέρω στοιχεία.

Η γεωργιανή πηγή που δίνει επιπρόσθετα στοιχεία για τις συγγενικές σχέσεις των δυο μεσαιωνικών οίκων είναι το «*Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων*». Στο

²⁵⁹ Vasiliev 1936a, 16.

²⁶⁰ Fallmerayer 1827, 41-42· Finlay 1877, 318· Pfaffenhoffen 1847, 19-20.

²⁶¹ Toumanoff 1940, 301.

²⁶² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 464-465· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 316-317· Kartlis Cxovreba/Vivian, 86-97.

²⁶³ Marr & Brière 1931, 698, 700.

πρώτο σχετικό απόσπασμα ο ανώνυμος Γεωργιανός χρονογράφος του 13^{ου} αιώνα αναφέρει το εξής: «*Εκείνη την περίοδο βρισκόταν εκεί ο Αλέξιος, ανεψιός του Έλληνα αυτοκράτορα από την πλευρά του πατέρα του, ο οποίος ήταν στενός συγγενής της. Ορισμένοι, μάλιστα, γεμάτοι με πικρία στη ψυχή, επιθυμούσαν η Θάμαρ να νυμφευτεί εκείνον*»²⁶⁴. Το συγκεκριμένο απόσπασμα, το οποίο αναλύσαμε και νωρίτερα, περιγράφει τα γεγονότα της περιόδου 1184 - 1185, δηλαδή λίγο πριν από τον πρώτο γάμο της Θάμαρ με τον Ρώσο πρίγκιπα και λίγο μετά την εκδημία του πατέρα της. Ο Αλέξιος του εν λόγω αποσπάσματος ήταν ο νόθος γιος του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού, ο οποίος σύμφωνα με το γεωργιανό χρονικό ήταν ανεψιός του βυζαντινού αυτοκράτορα από την πλευρά του πατέρα του. Πρέπει να επισημάνουμε ότι εκείνη την περίοδο ο Ανδρόνικος ήταν ήδη αυτοκράτορας, οπότε οι συγγενικοί δεσμοί που προβάλλονται στο εξεταζόμενο απόσπασμα θα ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα μόνο στην περίπτωση που ο ανώνυμος χρονογράφος αναφερόταν στο παρελθόν και τα εν λόγω γεγονότα λάμβαναν χώρα κατά τη βασιλεία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143 - 1180). Όπως επίσης, εάν ερμηνεύαμε το απόσπασμα από την οπτική γωνία του Κ. Βαρζού, την οποία θα αναλύσουμε παρακάτω, τότε ο Αλέξιος, γιος της Θεοδώρας, ήταν πράγματι ανεψιός του αυτοκράτορα, αλλά όχι από την πλευρά του πατέρα του. Δεν πρέπει να παραλείψουμε να επισημάνουμε ότι στο εν λόγω απόσπασμα ο νόθος γιος του Ανδρονίκου αναφέρεται ως στενός συγγενής, πριν ακόμα αυτός προχωρήσει το 1188/89 σε γάμο με εκπρόσωπο του οίκου των Βαγρατιδών²⁶⁵. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να αναφέρουμε ότι τα γεωργιανά χρονικά πάντα τονίζουν τη στενή συγγένεια των άμεσων επιγόνων του Ανδρονίκου με τον οίκο των Βαγρατιδών.

Στο δεύτερο και αποκαλυπτικότερο απόσπασμα του γεωργιανού χρονογράφου μεταφερόμαστε αρκετά χρόνια πριν, όταν ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός,

²⁶⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 412-413· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 259· Kartlis Cxovreba /Taqaisvili, 416. Το γεωργιανό απόσπασμα παρατίθεται με βάση την έκδοση του E. Taqaisvili.

²⁶⁵ Uspensky 1929, 29. Για τη σχετική βιβλιοκρισία του έργου του Uspensky βλ. Ι. Ιέραξ, «Νέον ρωσικόν βιβλίον περί της ιστορίας του τραπεζουντιακού κράτους και του Πόντου», *ΑΠ* 6 (1938), 196-205. Επίσης, για τα βιο-εργογραφικά στοιχεία βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Θεόδωρος Ιω. Ουσπένσκυ (1845-1928). 90 χρόνια από τη μεταθανάτια έκδοση των “Μελετών για την ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας” (1929)», *ΑΠ* 59 (2019), 399-413· S. N. Kapterev, “Bibliographia Uspenskiana. I: Chronologicheskij Ukazatel trudov (=Χρονολογικός κατάλογος των έργων)”, *VV* 1 (26) (1947), 270-307· *του ιδίου*, “Bibliographia Uspenskiana. II: Literatura o F. I. Uspensky (=Βιβλιογραφία σχετική με τον Θ. Ι. Ουσπένσκυ)”, *VV* 1 (26) (1947), 308-313.

συνοδευόμενος από την ερωμένη του Θεοδώρα, επισκέφθηκε τη Γεωργία. Στο χρονικό *«Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων»* επισημαίνεται: “*ramet’u movida odesme dsinashe amissa adronike komnianos, tsolit’a sakhe brdsqinvalit’a da shveniert’a t’ana shvilebit’urt’da dis dsulit’a, mamis dzmis dsuli didisa manoel keisrisa da qovlisa dasavlet’isa da saberdznet’isa mep’isa* [=Και τον (=βασιλιά Γεώργιο Γ’) επισκέφθηκε ο Ανδρόνικος Κομνηνός μαζί με την εκθαμβωτικής όψης σύζυγο και με τα όμορφα παιδιά του και τους γιους της αδελφής του, ο οποίος ήταν ξάδελφος, από την πλευρά του πατέρα του, του Μεγάλου Μανουήλ καίσαρα και βασιλιά ολόκληρης της Δύσης και της Ελλάδας]”²⁶⁶. Ο Γεώργιος Γ’ ήταν τόσο ευτυχής για την επίσκεψη του Ανδρονίκου, που του παραχώρησε πόλεις και φρούρια, με έδρα το Καχέτι²⁶⁷ και τοποθέτησε θρόνο για εκείνον δίπλα στο δικό του και απέναντι από τον θρόνο του βασιλιά του Σιρβάν (σημερινό Ανατολικό Αζερμπαϊτζάν)²⁶⁸, ο οποίος ήταν ανεψιός του πατέρα του. Όλα τα ανωτέρω δείχνουν ότι ο γεωργιανός μονάρχης δεν υποδεχόταν απλά έναν φίλο ή σύμμαχο, αλλά πρόσωπο συνδεδεμένο μαζί του με δεσμούς αίματος.

Οι θεωρίες δυναστικών συννοικεσιών μεταξύ των Κομνηνών και των Βαγρατιδών αναπτύχθηκαν με βάση τα παραπάνω αποσπάσματα. Και ενώ, η ελληνική πηγή είναι σαφής, χωρίς να αφήνει κανένα περιθώριο παρερμηνειών, τα γεωργιανά αποσπάσματα, λόγω των ιδιαιτεροτήτων της γεωργιανής γλώσσας, προσφέρουν ελευθερία διαφορετικών αναγνώσεων. Ο C. Toumanoff χρησιμοποίησε για την πρώτη μετάφρασή του παραπάνω αποσπάσματος συνδυαστικά τις εκδόσεις του M. F. Brosset και του E. Taqaishvili. Εντούτοις, η διαπίστωση ότι η εν λόγω απόδοση δεν μπορεί να σταθεί ιστορικά, τον οδήγησε στην αναζήτηση διαφορετικού τρόπου ανάγνωσης του εν λόγω αποσπάσματος²⁶⁹. Μέσα από λεπτομερή γραμματική ανάλυση κατέληξε στην ακόλουθη εισήγηση: *«Και τον (= βασιλιά Γεώργιο Γ’) επισκέφτηκε ο Ανδρόνικος Κομνηνός, ο οποίος ήταν ξάδελφος από την πλευρά του πατέρα του με τον Μανουήλ καίσαρα και βασιλιά όλης της Δύσης και της Ελλάδας, μαζί με τη σύζυγο εκθαμβωτικής όψης και με τα όμορφα παιδιά, τα οποία ήταν επίσης της*

²⁶⁶ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 396-397· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 250· Kartlis Cxovreba/Taqaishvili, 384. Το γεωργιανό απόσπασμα παρατίθεται με βάση την έκδοση του E. Taqaishvili.

²⁶⁷ Kunik 1854b, 721, σημ. 28, 723, σημ. 30.

²⁶⁸ Γιος της Ταμάρας, πρωτότοκης κόρης του Δαβίδ «Κτίστη». Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 360.

²⁶⁹ Για τη λεπτομερή γραμματική ανάλυσή του βλ. Toumanoff 1940, 306-309.

αδελφής του (= βασιλιά Γεωργίου Γ') γιοι». Οδηγήθηκε λοιπόν αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι ο Ανδρόνικος είχε προχωρήσει σε γάμο με την αδελφή του Γεωργίου Γ' ²⁷⁰. Η πεποίθηση ότι ο Ανδρόνικος δεν είχε αδελφή, η οποία τον οδήγησε στην απόρριψη της πρώτης απόδοσης του αποσπάσματος, τελικώς κατερρίφθη από Έλληνα ιστορικό, ο οποίος προσέγγισε από άλλη οπτική γωνία το απόσπασμα. Σύμφωνα με την πραγματικά ενδιαφέρουσα προσέγγιση του Κ. Βαρζού, ο Ανδρόνικος κατά την επίσκεψή του στη Γεωργία, συνοδευόταν από τη γυναίκα του (δηλαδή την ερωμένη του Θεοδώρα), τους γιους του από τον προηγούμενο γάμο και τους γιους της «αδελφής» του, δηλαδή το νεογέννητο γιο της ερωμένης του Θεοδώρας, Αλέξιο ²⁷¹.

Διαφορετική, με την προσέγγιση του Κ. Βαρζού, είναι και η ανάγνωση του αποσπάσματος από τον γεωργιανό ιστορικό S. Kekelidze, ο οποίος αποδίδει το απόσπασμα ως εξής: «Και τον (=βασιλιά Γεώργιο Γ') επισκέφτηκε, μαζί με την εκθαμβωτικής όψης σύζυγο και παιδιά, ο Ανδρόνικος Κομνηνός, γιος της αδελφής του πατέρα του (=Δημήτριος Α') και γιος του αδελφού του μέγα καίσαρα Μανουήλ, βασιλιά όλης της Δύσης και της Ελλάδας» ²⁷², οδηγώντας μας σε εντελώς διαφορετικά ιστορικά μονοπάτια ²⁷³. Η απόδοση του S. Kekelidze, αφενός επιβεβαιώνει την αρχική αίσθηση ότι ο Ανδρόνικος Α' και ο Γεώργιος Γ' δεν ήταν συγγενείς εξ αγχιστείας, αλλά συγγενείς εξ αίματος και αφετέρου αποκαλύπτει τα πρόσωπα που επισφράγισαν τους εν λόγω οικογενειακούς δεσμούς.

²⁷⁰ Toumanoff 1940, 309.

²⁷¹ Βαρζός 1984, Α', 525, σημ.158.

²⁷² *Istoria i voshvalenie* /Kekelidze, 27. Πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Ανδρόνικος Α' δεν ήταν ανεψιός του βυζαντινού αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180), αλλά ξάδελφος.

²⁷³ Παραδόξως, η προσέγγιση του εξειδικευμένου στην αρχαία γεωργιανή γραμματεία S. Kekelidze αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα από ορισμένους μελετητές [Κάρποβ 2017, 110-111, σημ. 48], ενώ οι αποδόσεις/ μεταφράσεις του M. F. Brosset και C. Toumanoff χαίρουν μεγαλύτερης αποδοχής. Είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι και ο Γάλλος γνώστης της γεωργιανής ιστορίας M. F. Brosset, ο οποίος συνεργάστηκε για την αρχική έκδοση του *Kartlis Cxovreba* στη γεωργιανή γλώσσα με τον D. Tchubinashvili [Toumanoff 1940, 301] και ο C. Toumanoff, ο οποίος κατά την παραμονή του στην Ευρώπη είχε καθηγητή γεωργιανής γλώσσας τον φιλόλογο και ιστορικό M. Tsereteli [Hewsen 1995, 5-7], κατείχαν επαρκώς τη γεωργιανή γλώσσα. Για την απόδοση/μετάφραση του αρχικού κειμένου του χειρογράφου, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαιτερότητες της γεωργιανής γλώσσας, η οποία δίνει πληθώρα εναλλακτικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων, γεγονός που καθιστά ξεκάθαρο ότι οι διαφορετικές ερμηνευτικές εκδοχές του, οι οποίες μπορούν να τεκμηριωθούν ιστορικά, δεν θα έπρεπε να απορρίπτονται.

Αρκετά ήταν τα ιστορικά πρόσωπα των δύο οίκων, που κέντρισαν το ενδιαφέρον των μελετητών και που φαινομενικά πληρούσαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να λυθεί ο γενεαλογικός γρίφος²⁷⁴. Ανάμεσα στις πιο προφανείς επιλογές υπήρξε το πρόσωπο της Ρουσουντάνας, κόρης του Δημητρίου Α΄ και αδελφής του Γεωργίου Γ΄, η οποία εικάζεται ότι παντρεύτηκε το 1144 τον Ανδρόνικο²⁷⁵. Μολοταύτα, η εν λόγω πριγκίπισσα ήταν παντρεμένη με τον Χορέσμιο βασιλιά από το 1160 - 1161²⁷⁶ και αυτός ήταν ο δεύτερος καταγεγραμμένος γάμος της, αφού στα ρωσικά χρονικά καταγράφεται ακόμα ένας το 1153/4 με τον Ρώσο πρίγκιπα Ιζιασλάβ Β΄ (1096 - 1154) της δυναστείας των Ρουρικιδών²⁷⁷. Το γεωργιανό χρονικό μνημονεύει αρκετές φορές τη γεωργιανή πριγκίπισσα, η οποία είχε αναλάβει τη διαπαιδαγώγηση της νεαρής Θάμαρ, αλλά και του δεύτερου συζύγου της τελευταίας, Δαβίδ Σοσλάνι. Επιπροσθέτως, στην περίπτωση που η ένωση της Ρουσουντάνας με τον Ανδρόνικο ευσταθούσε, τότε η υποδοχή του Γεωργίου Γ΄ στον γαμπρό του και την ερωμένη του μόνο εγκάρδια δεν θα μπορούσε να είναι²⁷⁸ και ούτε, θα παρέλειπε να υπογραμμίσει την ένωση αυτή ο γεωργιανός ανώνυμος χρονογράφος²⁷⁹.

Η Ρουσουντάνα, κόρη του Γεωργίου Γ΄ και αδελφή της Θάμαρ, η οποία εικάζεται ότι παντρεύτηκε τον σεβαστοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό²⁸⁰ ή τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό, θα μπορούσε να λύσει τον γενεαλογικό γρίφο²⁸¹. Ωστόσο, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, η ιστορική προσωπικότητα της αδελφής της Θάμαρ, εάν είναι υπαρκτή, εγείρει αρκετά ερωτήματα. Στην έκδοση του γεωργιανού χρονικού

²⁷⁴ Ενδεικτικά για το σύνολο των θεωριών που έχουν διατυπωθεί για το θέμα έως και σήμερα βλ. Λαμπσίδης 1971-1972, 7-9· Κάρποβ 2017, 107-110.

²⁷⁵ Toumanoff 1940, 309. Ο Ανδρόνικος Α΄ νυμφεύθηκε πρώτη φορά το 1140/43. Βλ. Βαρζός 1984, Α΄, 503, σημ. 59^a.

²⁷⁶ Toumanoff 1976, 123.

²⁷⁷ Butkov 1825, 318· Tatishev 1774, III, 76-77, 80-81· Brosset, *Additions*, 288-289.

²⁷⁸ Toumanoff 1940, 310, σημ. 1.

²⁷⁹ Λαμπσίδης 1971-1972, 8.

²⁸⁰ Ο Α. Α. Kunik επισημαίνει ότι η ενδεχόμενη ένωση του Μανουήλ με τη Ρουσουντάνα θα καθιστούσε τη Θάμαρ θεία των αδελφών, αλλά από την πλευρά της μητέρας τους. Βλ. Kunik 1854b, 713, σημ. 8. Ενώ, ο Κ. Βαρζός θεωρεί ότι ο Μανουήλ προχώρησε σε πρώτη ή δεύτερη επιγαμία, εκπληρώνοντας την υπόσχεση του πατέρα του για γαμική ένωση μεταξύ των δύο οίκων. Βλ. Βαρζός 1984, Α΄, 637, Β΄, 515, σημ. 23.

²⁸¹ Vasiliev 1936a, 5.

του Μ. F. Brosset μνημονεύεται μόνο μια φορά, γεγονός που επισημαίνει και ο ίδιος ο εκδότης, και μάλιστα ως ανώνυμη αδελφή της Θάμαρ. Ωστόσο, σε άλλες μεταγενέστερες εκδόσεις, όπως και στη σχετικά πρόσφατη έκδοση του R. Metreveli, υπάρχουν αρκετές επώνυμες αναφορές στο πρόσωπό της²⁸². Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη του Μ. G. Djanashvili, σύμφωνα με τον οποίον η Ρουσουντάνα ήταν νόθη κόρη του Γεωργίου Γ'²⁸³. Οι γεωργιανές πηγές την παρουσιάζουν ως ευσεβή και φιλεύσπλαχνη, αφοσιωμένη στη φιλανθρωπική δράση και στη φροντίδα των βασιλικών μωρών, των παιδιών της αδελφής της. Φαίνεται ότι η εν λόγω πριγκίπισσα των Βαγρατιδών παρέμεινε ανύμφευτη²⁸⁴. Η ένωση του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού με την Ρουσουντάνα δεν θα μπορούσε να συμβεί, αφού η τελευταία γεννήθηκε περίπου το 1165 ή 1170²⁸⁵ και η γέννηση του πρωτότοκου γιου του Ανδρονίκου, Μανουήλ, είχε προηγηθεί της δικής της²⁸⁶. Η θεωρία, σύμφωνα με την οποία ο Μανουήλ ήταν το πρόσωπο που προέβη στην εν λόγω γαμική ένωση, ενισχύθηκε και από την παρουσία της Ρουσουντάνας στη Γεωργία κατά τη γέννηση του πρωτότοκου παιδιού της Θάμαρ²⁸⁷. Ενδεχομένως, ο τριανταπεντάχρονος Μανουήλ Κομνηνός θα μπορούσε να προχωρήσει σε πρώτο ή δεύτερο γάμο μαζί της²⁸⁸. Όμως, η ένωση αυτή θα καθιστούσε τη Θάμαρ «πρὸς μητρὸς θεία» των αδελφών Κομνηνών και θα οδηγούσε αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι η φράση του Μιχαήλ Πανάρετου ή των αντιγραφέων του είναι «lapsus calami»²⁸⁹.

Η πιθανότητα ο Ανδρόνικος να ήταν το πρόσωπο που ενώθηκε με την πριγκίπισσα της δυναστείας των Βαγρατιδών απορρίφθηκε και από τον ιστορικό και γενεαλόγο Μ. Kurshanskis, καθώς, σύμφωνα με τον ίδιο, ο Ανδρόνικος ήταν παντρεμένος με την ανώνυμη Παλαιολογίνα, αδελφή του σεβαστού Γεωργίου²⁹⁰. Η τοποθέτησή του βασίζεται στο έργο του Νικήτα Χωνιάτη και συγκεκριμένα στο

²⁸² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 431, σημ. 4· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 215.

²⁸³ Djanashvili 1900, 71, σημ. 95.

²⁸⁴ Kartlis Cxovreba/Metreveli, 215.

²⁸⁵ Η Θάμαρ γεννήθηκε το 1164/69 και η αδελφή της 1165/1170. Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 402-403· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 254. Ενώ, σύμφωνα με τον Μ. G. Djanashvili το 1156. Βλ. Djanashvili 1900, 38.

²⁸⁶ Βαρζός 1984, Α', 501-502, σημ. 58.

²⁸⁷ Kurshanskis 1970-1971b, 114.

²⁸⁸ Σύμφωνα με τον J. Irmscher η εν λόγω γαμική ένωση έγινε το 1180/81. Βλ. Irmscher 1999, 244.

²⁸⁹ Βαρζός 1984, Α', 501-502, σημ. 58.

²⁹⁰ Kurshanskis 1977, 242-243.

ακόλουθο απόσπασμα: «Ἐκλέγονται τοίνυν εἰς τὸ καθυπουργῆσαι τῇ μυσαρᾷ ταύτῃ καὶ ἀνοσίῳ πράξει ὁ τοῦ Ἀνδρονίκου πρωτότοκος υἱὸς Μανουὴλ καὶ ὁ σεβαστὸς Γεώργιος ὁ τῆς Ἀνδρονίκου γυναικὸς ἀδελφός»²⁹¹. Το ἐν λόγῳ χωρίο αναφέρεται στο ἄδοξο τέλος της Μαρίας της Αντιόχειας, της οποίας τον φόνο επιθυμούσε να αποποιηθεῖ ο Ἀνδρόνικος. Τα γεγονότα τοποθετοῦνται τον Αύγουστο του 1183 και οι τρεις πρωταγωνιστές μας εἶναι ο Ἀνδρόνικος Α΄ Κομνηνός, ο πρωτότοκος γιος του Μανουὴλ και ο Γεώργιος σεβαστός²⁹². Εκείνη την περίοδο ο μοναδικὸς Γεώργιος που ἔφερε τον τιμητικὸ τίτλο «σεβαστός» ἦταν ο Γεώργιος Παλαιολόγος Δούκας Κομνηνός²⁹³. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος Γεώργιος δεν θα μπορούσε να ταυτιστεῖ με τον σεβαστό του Νικήτα Χωνιάτη²⁹⁴, γιατί εἶχε αποβιώσει το 1167/70²⁹⁵. Πρέπει να επισημάνουμε, ὅτι ο βασιλιάς της Γεωργίας Γεώργιος Γ΄ το 1183 ἀκόμα ζούσε²⁹⁶, ὅπως ἐπίσης και ὅτι οι γεωργιανοὶ βασιλεῖς διαχρονικά λάμβαναν βυζαντινούς τίτλους, μεταξύ των οποίων και τον τιμητικὸ τίτλο του «σεβαστού»²⁹⁷. Εντούτοις, ο τελευταῖος γεωργιανὸς βασιλιάς που ἔφερε βυζαντινὸ τίτλο ἦταν ο παππούς του Γεωργίου Γ΄, ο Δαβίδ Δ΄ «Κτίστης» (1089 - 1125)²⁹⁸. Ο Δαβίδ Δ΄ ὅμως εἶχε ἓναν γιο που ἔφερε τὸ ὄνομα Γεώργιος²⁹⁹ και ο οποίος το 1130 μετὰ ἀπὸ ἀπόπειρα υφαρπαγῆς του θρόνου της Γεωργίας ἀπὸ τον ἀδελφὸ του Δημήτριο Α΄ πιθανόν να ἀναζήτησε καταφύγιο στο Βυζάντιο, κοντὰ στην ἀδελφὴ του Κάτα³⁰⁰. Δεν ἀποκλείεται ο ἐν λόγῳ

²⁹¹ Νικήτας Χωνιάτης, 268.

²⁹² Βαρζός 1984, Α΄, 502-503.

²⁹³ Stiernon 1965, 233-234· Polemis 1968, 155.

²⁹⁴ Ο Μανουὴλ Κομνηνός μαζί με τον πανσέβαστο σεβαστό και μέγα εταιρειάρχῃ Γεώργιο Παλαιολόγο Δούκα Κομνηνὸ συνόδεψαν το 1167 στην Παλαιστίνη την ἀνεψιὰ τους Μαρία για να παντρευτεῖ τον βασιλιά των Ἱεροσολύμων Ἀμωρί Α΄ (1163 - 1174). Βλ. Βαρζός 1984, Β΄, 514, 858-866· Kurshanskis 1977, 242.

²⁹⁵ Lampsides 1970, 406-407.

²⁹⁶ Πέθανε στις 27 Μαρτίου 1184. Βλ. Kartlis Chonreba/Vivian, 54.

²⁹⁷ Βυζαντινὸς τιμητικὸς τίτλος «σεβαστός» ἀποδόθηκε για πρώτη φορά ἀπὸ τον αυτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ΄ Μονομάχο (1042 - 1055) στην ἐρωμένη του Σκλήραινα. Ο τίτλος χρησιμοποιούνταν για τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, ἀλλὰ και για ὅσους συνδέονταν με αὐτὴ δια μέσου ἐπιγαμιών. Βλ. Stiernon 1965, 226, 227. Για τους τιμητικούς τίτλους ἐπὶ Κομνηνών (1081-1085) βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Οι τιμητικοὶ τίτλοι ἐπὶ Κομνηνών (1081-1185). Συμβολὴ στη μελέτη των διοικητικῶν θεσμῶν του βυζαντινοῦ κράτους*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005.

²⁹⁸ Toumanoff 1966, 624.

²⁹⁹ Brosset, *Additions*, 215· Toumanoff 1976, 123. Βλ. Γενεαλογικὸς πίνακας Α΄.

³⁰⁰ Kunik 1854, 711-713.

Γεώργιος να έφερε τον τιμητικό τίτλο του «σεβαστού» και να είναι ένας εκ των τριών πρωταγωνιστών του προαναφερθέντος περιστατικού³⁰¹.

Ο τελευταίος Κομνηνός, που πληροί τις ιστορικές προϋποθέσεις του υποψήφιου συζύγου για την αδελφή της Θάμαρ, δεν είναι άλλος από τον Αλέξιο, τον νόθο γιο του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού,³⁰² του οποίου επίγονοι υπήρξαν τα μέλη του γεωργιανού πριγκιπικού οίκου “Andronikashvili”³⁰³. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο εν λόγω πριγκιπικός οίκος είχε έδρα του την πόλη Καχέτι, την ίδια που έλαβε ο Ανδρόνικος από τον Γεώργιο Γ΄ κατά την επίσκεψή του στη Γεωργία³⁰⁴. Σύμφωνα με το πρώτο απόσπασμα του χρονικού «*Η Ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων*» που παραθέσαμε νωρίτερα, συγκεκριμένοι κύκλοι της γεωργιανής βασιλικής αυλής προωθούσαν για γαμπρό της νεοχρισμένης βασίλισσας Θάμαρ, τον Αλέξιο³⁰⁵. Όμως, αυτή η ένωση δεν κατέστη εφικτή, σίγουρα όχι εξαιτίας της στενής μεταξύ τους συγγένειας. Ο Αλέξιος και η Ρουσούντανα ήταν σχεδόν συνομήλικοι³⁰⁶ και η εν λόγω ένωση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί το 1188/89³⁰⁷. Μάλιστα, η ενδεχόμενη ένωσή τους θα βρισκόταν σε συμφωνία με τον Μιχαήλ Πανάρετο, καθιστώντας τη Θάμαρ εξ αγχιστείας «*πρὸς πατρὸς θεία*» των αδελφών Κομνηνών. Ωστόσο, ο Αλέξιος νυμφεύτηκε περίπου το 1188/89 τη Μαρία από τον οίκο των Βαγρατιδών. Ο Αλέξιος και η Μαρία απέκτησαν έναν γιο περίπου το 1190/95, που έφερε το όνομα Γεώργιος και έγινε ο πρώτος βασιλιάς του Αλαστάνι³⁰⁸.

Όλες οι ενδεχόμενες προαναφερθείσες γαμικές ενώσεις αφορούν πρόσωπα του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος. Ωστόσο, αν ακολουθήσουμε την προτροπή του Οδυσσέα Λαμπίδη και αναζητήσουμε την άκρη του νήματος, τοποθετώντας τη φράση του Μιχαήλ Πανάρετου σε ευρύτερο γενεαλογικό πλαίσιο,

³⁰¹ Ωστόσο, σύμφωνα με τον C. Toumanoff ο εν λόγω Γεώργιος απεβίωσε το 1130. Βλ. Toumanoff 1976, 123.

³⁰² Kurshanskis 1970-1971b, 114-115· Shukurov 2001a, 74.

³⁰³ Kunik 1854b, 717-718, σημ. 18, 789-791.

³⁰⁴ *Το ίδιο*, 718, 721, σημ. 28, 723, σημ. 30.

³⁰⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 412-413· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 259· Kartlis Cxovreba/Taqaishvili, 416.

³⁰⁶ Ο Αλέξιος, νόθος γιος του Ανδρονίκου, γεννήθηκε το 1170. Βλ. Βαρζός 1984, Β΄, 535.

³⁰⁷ Kurshanskis 1970-1971b, 107-115, ιδίως 114-115.

³⁰⁸ Toumanoff 1976, 57· Βαρζός, Β΄, 516, σημ. 24, 536, 537, σημ. 14 και 15.

μπορούμε να οδηγηθούμε σε διαφορετικά ιστορικά μονοπάτια³⁰⁹. Θα επιχειρήσουμε μια σύντομη αναδρομή στο παρελθόν και θα κάνουμε στάση στη Γεωργία του πανυπερσέβαστου Δαβίδ Δ' «Κτίστη», του τελευταίου βασιλιά της Γεωργίας που έφερε βυζαντινό τίτλο. Όπως είχαμε αναφέρει και στην Εισαγωγή μας, το βυζαντινό αξίωμα του «πανυπερσέβαστου» θεσπίστηκε από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (1081-1118) και δινόταν σε μέλη αριστοκρατικών οικογενειών στενά συνδεδεμένων με την αυτοκρατορική οικογένεια³¹⁰. Ο ανώνυμος γεωργιανός χρονογράφος του έργου «*Ο βίος του βασιλέως των βασιλέων Δαβίδ*» επιβεβαιώνει τις άριστες σχέσεις του Δαβίδ Βαγρατίδη με τον Αλέξιο Α' Κομνηνό επισημαίνοντας: «*Έκανε τον σουλτάνο υποτελή του και τον Έλληνα αυτοκράτορα φίλο του οίκου του*»³¹¹. Περαιτέρω απόδειξη των εξαιρετικών σχέσεων που είχε ο γεωργιανός βασιλιάς - οι επιτυχίες του οποίου στην καταπολέμηση της κοινής σελτζουκικής απειλής τον καθιστούσαν υπολογίσιμο σύμμαχο του Βυζαντίου - με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' αποτελούσε το ψηφιδωτό που κοσμεί μέχρι και σήμερα τη μονή Γκελάτι, δώρο του βυζαντινού αυτοκράτορα στον Δαβίδ³¹².

Ακόμη μία απόδειξη της σύσφιξης των μεταξύ τους σχέσεων, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, αποτελούσε η παρουσία του ονόματος Δαβίδ ανάμεσα στους εκπροσώπους της κομνήνειας δυναστείας³¹³. Από τον 12^ο αιώνα και ύστερα και τα τρία πρόσωπα που έφεραν το όνομα του προφήτη Δαβίδ ανήκαν στον οίκο των Κομνηνών και μάλιστα στη δυναστική γραμμή του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Κομνηνού³¹⁴. Ο πρώτος εξ αυτών ήταν ο *δουξ* της Θεσσαλονίκης Δαβίδ (γενν. περίπου το 1135 - †1201/2)³¹⁵, ο οποίος σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη καταγόταν από τον οίκο των Κομνηνών³¹⁶. Οι υπόλοιποι δύο ανήκαν στη δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών και υπήρξαν επίγονοι του αυτοκράτορα Ανδρονίκου. Ο πρώτος ήταν ο συνιδρυτής της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και αδελφός του

³⁰⁹ Λαμπνίδης 1971-1972, 5-6. Και ο Α. Α. Kunik προέτρεπε την αναζήτηση των δεσμών σε ευρύτερο γενεαλογικό πλαίσιο βλ. Kunik 1854c, 735, σημ. 5.

³¹⁰ λήμμα του Α. Kazhdan "panhypersebastos", ό. π., 1570· Stiernon 1965, 223-224.

³¹¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 373· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 197.

³¹² Bakradze 1873, 1017· Tamarati 1910, 302. Βλ. Εικόνα 2.

³¹³ Kunik 1854b, 713, 718-719· Vasiliev 1936a, 5-6.

³¹⁴ Με εξαίρεση τον Δαβίδ, γιο του αυτοκράτορα Ηρακλείου Α' (610 - 641), οι υπόλοιποι συναντώνται στον οίκο των Κομνηνών. Βλ. Kunik 1854b, 718· Vasiliev 1936a, 6.

³¹⁵ Βαρζός 1980, 30.

³¹⁶ «στρατηγούδντος Δαυιδ τοῦ ἐκ Κομνηνῶν» βλ. Νικήτας Χωνιάτης, 297.

πρώτου αυτοκράτορα Δαβίδ Μεγάλος Κομνηνός (1204 - 1212/13) και ο δεύτερος ήταν ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας ο Δαβίδ Α΄ Μεγάλος Κομνηνός (1458/60 - 1461). Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις βυζαντινές πηγές για το πρόσωπο του γηραιότερου από τους τρεις προαναφερθέντες Κομνηνούς επιβεβαιώνουν τις τοποθετήσεις των μελετητών σχετικά με την ύπαρξη δυναστικών επιγαμιών μεταξύ των Βαγρατιδών και των Κομνηνών εκατό χρόνια πριν από την ίδρυση της αυτοκρατορίας του Πόντου. Πρέπει να επισημανθεί ότι το όνομα «Δαβίδ» έχαιρε μεγάλης εκτίμησης και μεταξύ των μελών της δυναστείας των Βαγρατιδών. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης γράφει σχετικά με τον εν λόγω Δαβίδ ότι: «Ἔσκεπε δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν ἰβηρικώτερον ἔκφυλος πῖλος ἐρυθρός»³¹⁷, επιβεβαιώνοντας ότι προφανώς από την πλευρά της μητέρας του καταγόταν από την Ιβηρία και πιθανόν να ήταν κατά το ήμισυ ένας Βαγρατιδής³¹⁸.

Ο Δαβίδ Δ΄ «Κτίστης» εξασφάλισε σημαντικές συμμαχίες με ισχυρούς δυναστικούς οίκους της εποχής, μέσω συνοικεσίων των τριών θυγατέρων του: της Ταμάρας, της Κάτας και της Ρουσουντάνας. Η μεγαλύτερη κόρη του Ταμάρα παντρεύτηκε τον σάχη του Σιρβάν, η Κάτα τον γιο του βυζαντινού αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και η Ρουσουντάνα τον πρίγκιπα της Αλανίας³¹⁹. Συγκεκριμένα το γεωργιανό χρονικό «*Ο βίος του βασιλέως των βασιλέων Δαβίδ*» αναφέρει: «*Την ίδια χρονιά (1116) έστειλε [=ο Δαβίδ - Λ. Π.] την κόρη του Κάτα στην Ελλάδα, παντρεύοντας την με τον γιο του Έλληνα αυτοκράτορα. Πριν από αυτό, έστειλε την πρωτότοκη κόρη του Ταμάρα στο Σιρβάν, όπου έγινε βασίλισσα. Έτσι οι δύο κόρες, οι οποίες κληρονόμησαν από τον πατέρα τους τη λάμψη του ήλιου, όπως δύο άστρα φώτιζαν τον ουρανό – η μία στην Ανατολή και η άλλη στη Δύση*»³²⁰. Υπάρχει και δεύτερη σχετική αναφορά στο γεωργιανό χρονικό, συγκεκριμένα στο «*Χρονικό του Γεωργίου Λάσα*»: «*Όσο για την Κάτα, την αδελφή*

³¹⁷ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Άλωσις*, 82, πρβλ. Βαρζός 1980, 30. Για την αγγλική μετάφραση του έργου (έκδοση Στ. Κυριακίδη) βλ. *Eustathios of Thessaloniki, The Capture of Thessaloniki*, εισαγ., μετάφρ. και σχόλια J. R. Melville, [Byzantina Australiensia, 8], Καμπέρα 1988.

³¹⁸ Ο Κ. Βαρζός εικάζει ότι η μητέρα του Δαβίδ ήταν η Κάτα, κόρη του βασιλιά της Γεωργίας Δαβίδ «Κτίστης» και ο πατέρας του ο Αλέξιος Κομνηνός, γιος της Άννας Κομνηνής βλ. Βαρζός 1984, Α΄, 308, σημ. 5· Βαρζός 1980, 30-31.

³¹⁹ Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Α΄.

³²⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 360· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 189· Kartlis Cxovreba/Vivian, 17.

της τελευταίας [=Ταμάρας - Α. Π.] έζησε τις τελευταίες μέρες της στην Ελλάδα, όπου ήταν παντρεμένη»³²¹.

Στην εν λόγω δυναστική επιγαμία αναφέρονται και οι βυζαντινές πηγές, χωρίς ωστόσο να ρίχνουν περισσότερο φως στα γεγονότα. Ο βυζαντινός χρονογράφος Ιωάννης Ζωναράς επισημαίνει σχετικά: «Οὔτοι δ' ἦσαν οἱ τῇ ἐξ' Ἀβασγίας κοιμισθείσῃ παιδί καὶ νυμφευομένη τῷ μείζονι τῶν υἱέων τοῦ Καίσαρος ἐκεῖθεν συναπεστάλησαν»³²². Το όνομα της νεαρής γεωργιανής πριγκίπισσας, το οποίο παραλείπεται στο συγκεκριμένο απόσπασμα, πιθανόν να μπορεί να συμπληρωθεί με τη βοήθεια του γεωργιανού χρονικού. Όμως ποιος θα μπορούσε να είναι ο γιος του καίσαρα; Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός είχε τρεις γιους: τον Ιωάννη Β΄ (1118 - 1143), τον Ανδρόνικο και τον Ισαάκιο. Ο διάδοχός του, Ιωάννης Β΄ νυμφεύθηκε το 1104/5 την Πιρόσκα της Ουγγαρίας, η οποία μετονομάστηκε κατά τη στέψη της σε Ειρήνη³²³. Ο σεβαστοκράτορας Ανδρόνικος προχώρησε σε γάμο με τη Βολονταρέβνα του Περεμύσλ το 1107/9³²⁴. Σύμφωνα με τη μέχρι πρότινος πεποίθηση ο βασιλικός γιος του ρωσικού χρονικού, ο οποίος νυμφεύθηκε την κόρη του Βολοντάρ ήταν ο Ισαάκιος³²⁵. Όμως το «Χρονικό του Λαυρεντίου» αναφέρει: «V leto 6612. Vedena gschi Volodareva za tsarevich za Oleksinich, Tsarungorodu, mesyatsa iulya v 20 (= Το καλοκαίρι του 1104/5. Δόθηκε νύφη η κόρη του Βολοντάρ στον βασιλιά, γιο του Αλεξίου, στην Κωνσταντινούπολη, μήνα Ιούλιο στις 20)»³²⁶. Στο περιστατικό αναφέρεται και το Χρονικό του Ιπάτιεβ: «V leto 6612. Otdana bysti dschi Volodarevna za Leona tsarevicha, syna Alekseya Komnina, iulya 20 dnya. (= Το καλοκαίρι του 1104/5. Δόθηκε νύφη η κόρη του Βολοντάρ στον βασιλιά, γιο του Αλεξίου Κομνηνού, τον Ιούλιο ημέρα 20^η)»³²⁷. Κανένα από τα δύο ρωσικά χρονικά δεν αναφέρει το όνομα του γιου του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Επιπλέον, η χρήση της λέξης “tsarevich”, που στα ελληνικά αποδίδεται ως

³²¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 382· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 213· Kartlis Cxovreba/Vivian, 50.

³²² Ιωάννης Ζωναράς, 761, πρβλ. σχετικής βιβλιογραφίας Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 47.

³²³ Moravcsik 1933, 303.

³²⁴ Βαρζός 1984, Α΄, 233-234, σημ. 28.

³²⁵ Ο Α. Kunik στις προσθήκες της μελέτης του (σ. 788) διατύπωσε τελικά τις αμφιβολίες του σχετικά με αυτή την ένωση. Βλ. σχετικά: Kunik 1854b, 715, 721, σημ. 6· Kunik 1854d, 788· Grot 1889, 180, 196.

³²⁶ *Χρονικό του Λαυρεντίου*, 119.

³²⁷ *Χρονικό του Ιπάτιεβ*, 287.

«βασιλεύς», δεν μπορεί να προκαθορίσει κάτι. Στο μακρινό Κίεβο ο τίτλος «βασιλεύς» θα μπορούσε να αφορά οποιοδήποτε μέλος της κομνηνικής οικογένειας³²⁸. Η συγκεκριμένη θεωρία ενισχύθηκε περαιτέρω από την επίσκεψη του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού στη Γαλικία το 1164/65. Ωστόσο, όπως φαίνεται και από τα αποσπάσματα που παραθέσαμε παραπάνω, τα ρωσικά χρονικά δεν αναφέρονται σε καμία συγγενική σχέση του Ανδρονίκου και του Γιαροσλάβου Οσμομίσιλ³²⁹, ανεψιού της Βολονταρέβνα³³⁰. Το έτος 1104/5 ο Ιωάννης ήταν αρραβωνιασμένος με την Πιρόσκα - Ειρήνη, ο Ισαάκιος ήταν ένδεκα χρονών και ο Ανδρόνικος ήταν δεκατριών³³¹.

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός είχε τιμήσει με το αξίωμα του «καίσαρα» τον γαμπρό του Νικηφόρο Βρυέννιο, του οποίου ο μεγαλύτερος γιος Αλέξιος εικάζεται ότι ήταν το πρόσωπο που νυμφεύτηκε την Κάτα. Κατά πάσα πιθανότητα η επικείμενη ένωση με τον Αλέξιο να ματαιώθηκε, μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού το 1118, ωστόσο δεν αποκλείεται η Κάτα να ενώθηκε σε πρώτο ή δεύτερο γάμο με κάποιον άλλον εκπρόσωπο της δυναστείας των Κομνηνών³³².

Θα προχωρήσουμε μερικά χρόνια μπροστά και θα σταθούμε ξανά στην επίσκεψη του Ανδρονίκου Α΄ στη Γεωργία, του οποίου την υποδοχή από τον Γεώργιο Γ΄ περιγράφει γλαφυρά ο γεωργιανός χρονογράφος στο δεύτερο απόσπασμα του χρονικού «*Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων*» που παραθέσαμε νωρίτερα. Ο Γεώργιος θέλοντας να τιμήσει τον υψηλό φιλοξενούμενό του παραχώρησε πόλεις και φρούρια και τοποθέτησε θρόνο για εκείνον δίπλα στο δικό του και απέναντι στον σάχη του Σιρβάν Αγσαρτάν Α΄/Akhsitan I (περ. 1160 - 1197)³³³. Ο Αγσαρτάν ήταν γιος της πρωτότοκης κόρης του Δαβίδ Δ΄ «Κτίστη» Ταμάρας και του σάχη του Σιρβάν Minuchihr (περ. 1124 - 1154)³³⁴. Όταν ο ηγεμόνας του Derbent³³⁵ μαζί με

³²⁸ Kazhdan 1988-1989, 423.

³²⁹ Ο Α. Α. Kunik θεωρεί ότι ο Ανδρόνικος και ο Γιαροσλάβ ήταν ξαδέλφια, είτε επειδή ο πατέρας του Ανδρονίκου νυμφεύθηκε την Βολονταρέβνα, είτε επειδή την νυμφεύθηκε ο θείος του Ανδρόνικος († 1116). Βλ. Kunik 1854b, 721, σημ. 26.

³³⁰ Kunik 1875, 389.

³³¹ Βαρζός 1984, Α΄, 234, σημ. 30.

³³² Kunik 1854, 711, σημ. 5 και 712-715.

³³³ Αγσαρτάν, όπως το βρίσκουμε στις γεωργιανές πηγές.

³³⁴ Minorsky 1945, 560, σημ. 2.

³³⁵ Ε. Α. Pakhomov, *Ο Derbendskom knyazestve XII- XIII v.* (=Σχετικά με το πριγκιπάτο του Ντερμπέντ 12^{ος} -13^{ος} αι.), Μπακού 1930, πρβλ. Minorsky 1945, 557.

Ρώσους το 1173/75³³⁶ επιτέθηκε στο Σιρβάν, ο Γεώργιος Γ΄, ο οποίος είχε υπό την προστασία του τον ξάδελφό του, μαζί με τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό αντεπιτέθηκαν και ανακατέλαβαν την πόλη Shaburan, την οποία παρέδωσαν πίσω στον Αγσαρτάν³³⁷. Μάλιστα, ο Ανδρόνικος πρέπει να παρέτεινε την παραμονή του εκεί, όπως μας ενημερώνει ο Πέρσης ποιητής Χακάνι. Ο τελευταίος, κατά την παραμονή του στη φυλακή του Σιρβάν, συνέθεσε ωδή εξυμνώντας τον βυζαντινό ηγεμόνα, μέσω του οποίου απηύθυνε έκκληση στον Αγσαρτάν για να τον απελευθερώσει³³⁸. Ο V. Minorsky στην εκτενή ανάλυση του ποιήματος του Χακάνι, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Πέρσης ποιητής απευθύνεται σε περισσότερα του ενός ιστορικών προσώπων³³⁹, τα οποία αναζητά στο ποίημα με τίτλο: “Azim al-Rum, Mukhlis al Masih Izz al-Daula”³⁴⁰ και συγκεκριμένα στους στίχους: “*as marzuban-i kishvar Bahramiyan ba-hasbat*” και “*pahlavan-i mulkat Davudiyan ba-gouhar*”. Ο V. Minorsky θεωρεί ότι με το όνομα “Davud” στους εν λόγω στίχους πιθανόν να εννοείται ο βασιλιάς της Γεωργίας Γεώργιος Γ΄, επίγονος της δυναστείας των Βαγρατιδών, η οποία αξίωνε την καταγωγή της από τον βιβλικό Δαβίδ³⁴¹. Ωστόσο, είναι πιθανό ο Χακάνι να μην αναφέρεται στον προφήτη Δαβίδ, αλλά στον Δαβίδ Δ΄ τον «Κτίστη», ο οποίος ενδεχομένως να αποτελεί τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στους Ανδρόνικο, Γεώργιο και Αγσαρτάν.

Όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία συνηγορούν υπέρ της άποψης περί άμεσης συγγένειας των παραπάνω τριών ιστορικών προσώπων, που αναπόφευκτα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η γεωργιανή πριγκίπισσα Κάτα προχώρησε σε πρώτο ή δεύτερο γάμο με τον πατέρα του Ανδρονίκου Α΄, Ισαάκιο Κομνηνό. Κατά συνέπεια, η Κάτα ήταν η μητέρα του μετέπειτα βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού, η αδελφή της Ταμάρα μητέρα του Αγσαρτάν και ο αδελφός της Δημήτριος Α΄ πατέρας του Γεωργίου Γ΄. Κατά πάσα πιθανότητα, ήταν και οι τρεις τους επίγονοι του Δαβίδ,

³³⁶ Ο Α. Α. Kunik τοποθετεί την επίθεση των Ρώσων στο Σιρβάν το 1173 ή το αργότερο το 1175. Βλ. Kunik 1875, 390.

³³⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 396-397.

³³⁸ Στο πρόσωπο του Ανδρονίκου κατέληξαν μέσα από τη δεκαετή αλληλογραφία τους, που αφορούσε στις ποιητικές συλλογές του Χακάνι, οι Ya. Marr και K. Chajkin. Βλ. Marr & Chajkin 1966, 171.

³³⁹ Minorsky 1945, 562-563.

³⁴⁰ Σύμφωνα με τον K. I. Chajkin ο Ανδρόνικος έλαβε τον τίτλο “Izz al-Daula” κατά την παραμονή του στη Βαγδάτη. Βλ. Marr & Chajkin 1966, 16.

³⁴¹ Minorsky 1945, 562-563.

όχι του «Προφήτη», αλλά του «Κτίστη». Τη συγκεκριμένη συγγένεια επιβεβαιώνει και η απόδοση του αποσπάσματος από το χρονικό «*Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων*» του S. Kekelidze. Ο Γεώργιος Γ΄ υποδέχθηκε εγκάρδια τον ξάδελφό του Ανδρόνικο, τοποθέτησε θρόνο για εκείνον δίπλα του και απέναντι από τον άλλον ξάδελφό τους, Αγσαρτάν. Με βάση τα παραπάνω, ο Ισαάκιος Κομνηνός πιθανόν προχώρησε το 1110 ή 1116 σε γάμο με την καισάρισα και σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη³⁴², δηλαδή την πριγκίπισσα των Βαγρατιδών Κάτα³⁴³. Η συγγένεια αυτή θα καθιστούσε τη βασίλισσα Θάμαρ «*πρὸς πατρὸς θεία*» του Αλεξίου και του Δαβίδ Μεγάλων Κομνηνών, όπως ακριβώς το είχε θέσει στο *Χρονικό* του ο Μιχαήλ Πανάρετος³⁴⁴.

3. Ο ρόλος της βασίλισσας Θάμαρ (1184 - 1212/13) στην ίδρυση της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών

Η Τραπεζούντα, παλαιά έδρα (από το 824 μ. Χ.) του βυζαντινού θέματος Χαλδίας, «*παρελήφθη*» στις 23 Απριλίου του 1204, ανήμερα της γιορτής του Αγίου Γεωργίου. Μόλις δύο μέρες μετά την ημέρα της μεγαλύτερης γιορτής της χριστιανοσύνης, του Πάσχα, ο Αλέξιος (Μεγάλος) Κομνηνός ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας στην Τραπεζούντα και συνέδεσε άρρηκτα την πόλη αυτή με την ιστορία της υστεροβυζαντινής Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών³⁴⁵. Ο Άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος, ο οποίος απεικονίζεται στο μολυβδόβουλο, που φέρει τις ακριβείς ημερομηνίες, απεικονίζεται επίσης και σε χάλκινα νομίσματα των Κομνηνών του 13^{ου} αιώνα³⁴⁶. Ο στρατηλάτης άγιος, ο οποίος με τις θαυματουργές επεμβάσεις του οδηγούσε στη νίκη τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, καθοδηγεί στον

³⁴² Βαρζός 1984, Α΄, 254, σημ. 93.

³⁴³ Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξαν μεταξύ άλλων: Suny 1994, 36, λήμμα των N. Lomoouri, M. Lordkipanidze, N. Ozerova, Dz. Samushia, “Regiony i periferiya Vizantii: Vizantiya i Gruziya (= Περιοχές και Περιφέρειες του Βυζαντίου: Βυζάντιο και Γεωργία”, *PE* 8 (2004), 214-219· Prinke 2011, 489-502· Metreveli 2016, 75-76· *Gruzinskie istochniki* /Qaukhchishvili, 150.

³⁴⁴ Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Α΄ στο Παράρτημα Β΄ και Εικόνα 3.

³⁴⁵ Karpov 2012, 75-76. Αναλυτικά για την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας βλ. Σαββίδης 2016, 29-75· Κάρποβ 2017, 104-133.

³⁴⁶ Kunik 1860, 125-126· Γεωργιάδης 2007, 127-164, ιδίως 131-133· Πέννα 1996, 236· Kurshanskis 1972, 269-270.

εμπροσθότυπο του εν λόγω μολυβδόβουλου τον στρατηγό Αλέξιο. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται «η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη», συνοδευόμενη από την επιγραφή «Η Αγία Ανάστασις». Οι παραστάσεις του μολυβδόβουλου, το οποίο χρονικά, εξαιτίας της απουσίας αυτοκρατορικού τίτλου, τοποθετείται πριν από τον Απρίλιο του 1204, προφανώς εξυπηρετούσαν τις δυναστικές σκοπιμότητες των αδελφών. Και τούτο διότι, ο Άγιος Γεώργιος νομιμοποιούσε τις αυτοκρατορικές αξιώσεις του Αλεξίου και αποτελούσε παράλληλα τον απαραίτητο συνδετικό κρίκο με τη βυζαντινή αυτοκρατορική οικογένεια των Κομνηνών. Η «Ανάστασις» του βυζαντινού οίκου των Κομνηνών αποτελούσε μήνυμα του ηγεμόνα της νεοϊδρυθείσας αυτοκρατορίας, το οποίο είχε πολλούς αποδέκτες, μεταξύ αυτών και τη διοικούσα αρχή της Κωνσταντινούπολης³⁴⁷.

Ο λακωνικός, αλλά πάντα ακριβής Τραπεζούντιος αξιωματούχος και ιστοριογράφος Μιχαήλ Πανάρετος αφιέρωσε μόλις επτά πρώτες σειρές του *Χρονικού* του στα θεμελιώδη χρόνια της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών³⁴⁸. Σύμφωνα με αυτές ο Αλέξιος Μεγάλος Κομνηνός, με καταγωγή από την ευημερούσα Κωνσταντινούπολη, εκστράτευσε από την Ιβηρία με τη συνδρομή της θείας του Θάμαρ, από την πλευρά του πατέρα του, και παρέλαβε τον μήνα Απρίλιο του 1204 την Τραπεζούντα. Σε ηλικία σαράντα χρόνων, το έτος 1222, άφησε την τελευταία του πνοή. Ο Αλέξιος «παρέλαβε» την Τραπεζούντα, διότι κανείς δεν προέβαλε αντίσταση³⁴⁹. Ο «δούκας Χαλδίας» Νικηφόρος Παλαιολόγος παρέδωσε την πόλη στα χέρια των Κομνηνών³⁵⁰, και όχι κάποιου εκπροσώπου της δυναστείας των Βαγρατιδών, με τη σύμφωνη γνώμη του αμιγούς ελληνικού πληθυσμού της περιοχής, αλλά και των συγγενικών φυλών στους Γεωργιανούς, όπως ήταν οι Λαζοί και οι Τζάννοι³⁵¹. Τα αδέλφια αναστήλωσαν τον θρόνο των προγόνων τους, όχι στην Κωνσταντινούπολη, αλλά στην Τραπεζούντα, τον έλεγχο της οποίας είχε από καιρό

³⁴⁷ Γουναρίδης 1999, 252, 257.

³⁴⁸ Ιδιαίτερος εύχρηστη για τους μελετητές η παράθεση αποσπασμάτων σχετικών με την ίδρυση της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών. Βλ. σχετικά: Σαββίδης 2017, 47-68.

³⁴⁹ Μουσειδίου 2011a, 43.

³⁵⁰ Σαββίδης 2013, 42, 45· Karpon 1982, 54-61.

³⁵¹ Για τις καυκάσιες φυλές βλ. Σαββίδης 2002, 129-148· Jordania 1996, 125-140· Jordania 1999, 71-87· Bryer 1966b, 174-195· Bryer 1967, 129-136· Jordania 2019. Για την πληθυσμιακή σύσταση του Πόντου βλ. Bryer 1960, 129· Shukurov 2001a, 51-58.

απωλέσει η Βυζαντινή αυτοκρατορία³⁵². Επιπροσθέτως, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, στην περιοχή του Πόντου το όνομα Κομνηνός ήταν ευρέως διαδεδομένο και έχαιρε ιδιαίτερης αποδοχής³⁵³. Η επιλογή της πόλης δεν ήταν τυχαία, αφού η Τραπεζούντα αποτελούσε στο παρελθόν πρωτεύουσα βυζαντινού θέματος και σημαντικό εμπορικό κέντρο³⁵⁴. Η κατάληψη και ο ορισμός της Τραπεζούντας ως πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών φανέρωσε τις προθέσεις των αδελφών Αλέξιου και Δαβίδ, οι οποίοι στρέφονταν κατά της δυναστείας των Αγγέλων. Η συγκεκριμένη προσέγγιση εξηγείται από την προϊστορία διαμάχης μεταξύ των Κομνηνών και των Αγγέλων, η οποία σφράγισε τη μοίρα των Μεγάλων Κομνηνών. Ωστόσο, η ανάμειξη της Θάμαρ στην επιχείρηση εγκαθίδρυσης του μεσαιωνικού βασιλείου του Πόντου ανέδειξε και άλλες πτυχές των πολιτικών ισορροπιών της εν λόγω μεταβατικής περιόδου³⁵⁵.

Η μεσαιωνική Γεωργία, υπό τη διοίκηση της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ, διένυε την καλύτερη περίοδο της ιστορίας της. Ο Δαβίδ Σοσλάνι και τα αδέρφια Μχαργκρντζέλι είχαν χαρίσει αμέτρητες νίκες στο Ιβηρικό βασίλειο. Μέσω της επιθετικής εξωτερικής πολιτικής είχαν ενισχύσει τον ρόλο του Ιβηρικού βασιλείου, την περίοδο που η Βυζαντινή Αυτοκρατορία βρισκόταν στην πλέον κρίσιμη καμπή της πολυετούς ιστορίας της. Ενδεχομένως, η Θάμαρ να διέκρινε την ανάγκη κάλυψης του κενού, που άφηνε στην περιοχή η προστάτιδα δύναμη των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής, το Βυζάντιο, και έπραξε τα δέοντα³⁵⁶.

Σύμφωνα με τον γεωργιανό ιστοριογράφο Βασίλειο, η Θάμαρ κυριευμένη από μίσος για τη δυναστεία των Αγγέλων³⁵⁷ της Κωνσταντινούπολης, παραχώρησε στον Αλέξιο Μεγάλο Κομνηνό μικρό στράτευμα από τη Δυτική Γεωργία, συγκεκριμένα από το Λίκχι, το οποίο κατάφερε και απέσπασε από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία τις περιοχές: Λαζική, Τραπεζούντα, Λιμνία, Σαμψούντα (=Αμισός), Σινώπη, Κερασούντα, Κοτύωρα, Αμαστρίς, Ηράκλεια και όλα τα εδάφη της Παφλαγονίας και του Πόντου. Οι ανωτέρω καταληφθείσες περιοχές παραδόθηκαν στον συγγενή της

³⁵² Oikonomides 1976, 19-20.

³⁵³ Λαμψίδης 1961, 17, 31, σημ. 17.

³⁵⁴ Για την εμπορική δραστηριότητα στην Τραπεζούντα βλ. Λαμψίδης 1963· Karpov 1977, 79-106· Karpov 1981a, 18-42· Karpov 1981b, 239-245.

³⁵⁵ Ποζίδου 2013, 177-196.

³⁵⁶ Kunik 1854b, 727.

³⁵⁷ Λήμμα του Α. Σαββίδη «Αγγέλων Δυναστεία», *ΕΠΑΒΙΠ* 1 (1996), 88-90.

Αλέξιο (Μεγάλο) Κομνηνό³⁵⁸. Σε αυτό το «μικρό στράτευμα» γίνεται αναφορά και στις βυζαντινές πηγές. Ο Νικήτας Χωνιάτης επισημαίνει τη στρατολόγηση από τον συνιδρυτή της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, τον Δαβίδ (Μεγάλο) Κομνηνό, μισθοφορικού αποσπάσματος Ιβήρων από την κοιλάδα Φάσις (Δυτική Γεωργία)³⁵⁹, όταν ο τελευταίος, μετά την παράδοση της Τραπεζούντας, προχώρησε τις στρατιωτικές του επιχειρήσεις³⁶⁰. Διαπιστώνουμε ότι όλες οι προαναφερθείσες αναφορές των βυζαντινών και των γεωργιανών πηγών σχετίζονται με τη Δυτική Γεωργία, με την οποία η νεοσυσταθείσα αυτοκρατορία του Πόντου, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ανέπτυξε πολύπλευρη συνεργασία. Μια μικρή στρατιωτική μονάδα Ιμερετινών από το Λίκχι της Δυτικής Γεωργίας³⁶¹, σε περίοδο αυξημένης στρατιωτικής επιφυλακής της Γεωργίας, δεν θα προσέφερε ουσιαστική ενίσχυση στις στρατιωτικές δυνάμεις των (Μεγάλων) Κομνηνών³⁶². Παρόλα αυτά, το μικρό γεωργιανό απόσπασμα καθιστούσε ξεκάθαρο στους μη ελληνικούς πληθυσμούς, τη συγκατάθεση της Γεωργίας, η οποία τη δεδομένη περίοδο εγγυόταν την ασφάλεια των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής. Σύμφωνα με τον γεωργιανό ιστοριογράφο, το γεγονός ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας κατακράτησε έσοδα και άλλα δώρα από τους ορθόδοξους μοναχούς του Μαύρου Όρους, της Αντιόχειας, της Κύπρου και του Αγίου Όρους, ήταν αυτό που οδήγησε στη ρήξη των σχέσεων της Θάμαρ με το Βυζάντιο και τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Άγγελο (1195 - 1203)³⁶³. Επιπλέον, ο θάνατος του «θείου» της Θάμαρ αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α' Κομνηνού και των υπόλοιπων μελών της οικογένειας των Κομνηνών από τα χέρια του Ισαάκιου Β' Αγγέλου εξηγεί περαιτέρω τα αίτια των τεταμένων μεταξύ τους σχέσεων³⁶⁴.

Υπάρχει ανάγκη επανατοποθέτησης σε νέο πλαίσιο των ιστορικών γεγονότων των αρχών του 13^{ου} αιώνα, προκειμένου να αναδυθούν οι πραγματικοί λόγοι που οδήγησαν τη Θάμαρ να συμμετάσχει στην προαναφερόμενη εκστρατεία. Η παρουσία των Φράγκων στη βυζαντινή πρωτεύουσα εκείνη την περίοδο θα καθόριζε στο άμεσο

³⁵⁸ *Gruzinskie istochniki* /Qaukhchishvili, 18-20, 132-135, 148-149.

³⁵⁹ Ενδεχομένως, να πρόκειται περί της γεωργιανής στρατιωτικής μονάδας “Monaspa”, η οποία αποτελούταν από άρτια εκπαιδευμένους και οπλισμένους μισθοφόρους. Βλ. Golden 1984, 61.

³⁶⁰ Νικήτας Χωνιάτης, 626.

³⁶¹ *Gruzinskie istochniki* /Qaukhchishvili, 132-135, 148-149.

³⁶² Κάρποβ 2017, 116.

³⁶³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 464· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 316.

³⁶⁴ Shukurov 2001a, 74.

μέλλον την τύχη της δυναστείας των Αγγέλων, τους οποίους εχθρευόταν η βασίλισσα της Γεωργίας. Το γεωργιανό χρονικό, μάλιστα, επισημαίνει ότι οι Φράγκοι προχώρησαν στην άλωση της Κωνσταντινούπολης, διότι γνώριζαν ότι δεν επρόκειτο να έλθει η βοήθεια από την Ανατολή, εννοώντας τη Γεωργία³⁶⁵. Οι γεωργιανές πηγές επιβεβαιώνουν τη συνεργασία της Γεωργίας με τους Λατίνους από την εποχή του Δαβίδ Δ΄ «Κτίστη» (1089 - 1125), ο οποίος συνέδραμε στις επιχειρήσεις των Σταυροφόρων, διεξάγοντας νικηφόρο αγώνα εναντίον των μουσουλμάνων³⁶⁶. Οι πολιτικές σχέσεις της Γεωργίας με το βασίλειο των Σταυροφόρων στα Ιεροσόλυμα διατηρήθηκαν και στα χρόνια του πατέρα της Θάμαρ. Το γεωργιανό χρονικό μνημονεύει ότι οι Λατίνοι βασιλείς των Ιεροσολύμων έστειλαν δώρα στον Γεώργιο Γ΄ (1156 - 1184)³⁶⁷. Ωστόσο, στα χρόνια της διακυβέρνησης της Θάμαρ οι ισορροπίες άλλαξαν και οι σχέσεις με τους Λατίνους επιδεινώθηκαν. Αλλαγή υπήρξε στις σχέσεις και με το Βυζάντιο, με το οποίο το Ιβηρικό βασίλειο διατηρούσε διαχρονικά ισχυρούς θρησκευτικούς και πολιτιστικούς δεσμούς³⁶⁸. Οι Φράγκοι, όπως αποκαλούνται οι Σταυροφόροι στις γεωργιανές πηγές, οι έως τότε σύμμαχοι της Γεωργίας, και η Θάμαρ στράφηκαν στις αρχές του 13^{ου} αιώνα κατά του Βυζαντίου. Οι Σταυροφόροι άμεσα καταλαμβάνοντας την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, ενώ η Θάμαρ έμμεσα συνδράμοντας στην ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Ωστόσο, και οι δύο δυνάμεις λειτουργούσαν αυτόνομα, εξυπηρετώντας τα δικά τους συμφέροντα.

Ριζικές αλλαγές και ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις καθόρισαν τις νέες πολιτικές ισορροπίες στην ευρύτερη περιοχή του Καυκάσου. Η διατήρηση των κεκτημένων και η διασφάλιση της ανεξαρτησίας του μεσαιωνικού βασιλείου του Καυκάσου απαιτούσε τη συνεχή επαγρύπνηση της Θάμαρ και την κινητοποίηση του συνόλου των γεωργιανών στρατιωτικών δυνάμεων³⁶⁹. Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα οι σχέσεις της Γεωργίας με τους Σταυροφόρους διαφοροποιήθηκαν. Όπως ήδη αναφέραμε και στο Εισαγωγικό κεφάλαιο, ο ρόλος της Γεωργίας στην κατάληψη των Ιεροσολύμων το 1187 από τον πρώτο σουλτάνο της Αιγύπτου Σαλαδίνο εγείρει αρκετά ερωτήματα. Κατά τη διακυβέρνηση του εν λόγω Αγιουβίδη ηγεμόνα, οι Γεωργιανοί απολάμβαναν

³⁶⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 465, σημ. 4· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 317· Kunik 1854b, 725.

³⁶⁶ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 352· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 185.

³⁶⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 401· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 253.

³⁶⁸ Runciman 1951, 160.

³⁶⁹ Κάρποβ 2017, 116.

ειδικά προνόμια και είχαν στη δικαιοδοσία τους πολλές μονές των Αγίων Τόπων³⁷⁰. Ο Λατίνος επίσκοπος Ζακ ντε Βιτρύ επισημαίνει ότι οι Γεωργιανοί προσκυνητές εισέρχονταν στην «Ιερή πόλη» των Ιεροσολύμων με εμφανή τα εμβλήματα τους, χωρίς να πληρώνουν φόρους και ότι οι Σαρακηνοί δεν επιθυμούσαν να έλθουν σε ρήξη μαζί τους, επειδή αυτοί επιστρέφοντας στη χώρα τους θα έκαναν επιθέσεις στους Σαρακηνούς γείτονές τους³⁷¹. Προφανώς, αναφέρεται στο Άχλατ, το οποίο ήθελε να καταλάβει ο Σαλαδίνος³⁷². Το κατάφερε τελικά κάποια χρόνια αργότερα, όταν ηγεμόνας έγινε ο ανεψιός του Nadjm al-Din. Όπως μας πληροφορεί το αρμενικό χρονικό, η αποτυχημένη επίθεση το 1210 των Γεωργιανών, υπό τον Ιβάνε Μχαργκρντζέλι, στο Άχλατ (σημερινή Ανατολική Τουρκία) είχε ως αποτέλεσμα την ομηρία του τελευταίου. Μέσω συνοικεσίου της Τάμτας, κόρης του Ιβάνε, με τον ηγεμόνα του Άχλατ, διασφαλίστηκε η απελευθέρωση του Ιβάνε και επικυρώθηκε η συμμαχία μεταξύ Γεωργίας και Άχλατ³⁷³.

Όπως φαίνεται η διαμάχη της Θάμαρ με τους Αγγέλους της Κωνσταντινούπολης μεταφέρθηκε σε νέο έδαφος. Στις 15 Μαΐου του 1192 κατέφθασε στα Ιεροσόλυμα ο απεσταλμένος του αυτοκράτορα Ισαάκιου Β' Αγγέλου (1185-1195), τον οποίον ο Σαλαδίνος δέχθηκε δύο μέρες αργότερα. Στην επιστολή του, συνοδευόμενη από δώρα, ο βυζαντινός αυτοκράτορας ζητούσε από τον Σαλαδίνο την επιστροφή του Τιμίου Σταυρού και των ορθοδόξων μονών και ναών των Ιεροσολύμων, μεταξύ των οποίων και του Ναού της Αναστάσεως³⁷⁴. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους (1192), σύμφωνα με τις μουσουλμανικές πηγές, η βασίλισσα Θάμαρ, μέσω των πρεσβευτών της, ζήτησε από τον Σαλαδίνο να της επιτραπεί η αποκατάσταση της κατεστραμμένης ακίνητης περιουσίας της στα Ιεροσόλυμα, η οποία είχε κατασχεθεί το 1178 υπέρ των Λατίνων από τον βασιλιά των Ιεροσολύμων Βαλδουίνο Δ' (1174 - 1185)³⁷⁵. Σύμφωνα με τις μουσουλμανικές πηγές, η Θάμαρ, ενεργώντας εξ ονόματος των χριστιανικών πληθυσμών, προσέφερε 200.000 χρυσά

³⁷⁰ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*, III, 26-27.

³⁷¹ Vitry, 83-84.

³⁷² Minorsky 1953, 138.

³⁷³ Gandzaketsi Kirakos, 119-120· Minorsky 1953, 149-150. Για την Τάμτα βλ. A. Eastmond, *Tamta's World. The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, Cambridge University Press 2017.

³⁷⁴ Beha ed-Din, 334-335· Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*, III, 26-27.

³⁷⁵ Για την αποστολή των πρεσβευτών βλ. Εισαγωγή.

ντίρχαμ για να της επιστραφεί ο Τίμιος Σταυρός, τον οποίον είχε λαφυραγωγήσει ο Αγιουβίδης ηγεμόνας³⁷⁶. Στα κατεκτημένα από τους Άραβες Ιεροσόλυμα, η θέση του προστάτη της Ορθοδόξου πίστεως, την οποία κατείχε μέχρι πρότινος το Βυζάντιο είχε μείνει κενή και ήταν φανερή η επιθυμία της γεωργιανής βασίλισσας να αναπληρώσει αυτό το κενό. Το αρμενικό χρονικό επιβεβαιώνει τις άριστες σχέσεις της Θάμαρ με τη δυναστεία των Αγιουβιδών, όπως επίσης και την αναβαθμισμένη και αποδεσμευμένη από την καταβολή φόρων θέση των Γεωργιανών στα Ιεροσόλυμα³⁷⁷. Σύμφωνα με τις σημειώσεις του αρχιμανδρίτη Μάξιμου του Συμαίου, ο Σαλαδίνος προχώρησε σε αυτές τις παροχές ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει οι σύμμαχοί του Ίβηρες στις επιχειρήσεις κατάληψης των Ιεροσολύμων. Επιπλέον, επισημαίνει ότι οι σχέσεις μεταξύ των Ιβήρων και των Λατίνων εκείνη την περίοδο ήταν εχθρικές³⁷⁸. Όμως, από ό,τι φαίνεται, ο συνασπισμός Ιβήρων – Αράβων ήταν πρόσκαιρος, αφού το 1207/1208 ο δεκαεξάχρονος βασιλιάς Γεώργιος Λάσα (1212/13 - 1223), συνοδεία στρατιωτικών δυνάμεων, προήλασε προς τους Αγίους Τόπους για να τους απελευθερώσει³⁷⁹. Επιπλέον, ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' (β' θητεία 1198 - 1216) σε επιστολή, που απέστειλε, δια μέσου του Πατριαρχείου της Αντιόχειας, ζητούσε από τον Γεώργιο Λάσα να συμμετάσχει στις επιχειρήσεις των Σταυροφόρων³⁸⁰. Ωστόσο, η μογγολική επιδρομή δεν επέτρεψε στον βασιλιά της Γεωργίας να τιμήσει την εν λόγω συμμαχία³⁸¹.

Η επιθετική εξωτερική πολιτική της βασίλισσας Θάμαρ (1184 - 1212/13) παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με εκείνη του προπάππου της Δαβίδ Δ' «Κτίστη» (1189 - 1125), ωστόσο διαφοροποιείται και σε αρκετά σημεία. Ο Δαβίδ είχε εκτεταμένη συνεργασία με τους Λατίνους, ενώ αυτή όχι. Εκείνος ήταν φίλος με τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Αλέξιο Α' Κομνηνό, ενώ αυτή εχθρός του νέου αυτοκράτορα, Ισαακίου Β' Αγγέλου. Όπως, επίσης εκείνος, στα πλαίσια της

³⁷⁶ Beha ed-Din, 335· Avalishvili 1929, 154, σημ. 10.

³⁷⁷ Gandzaketsi Kirakos, 119-120.

³⁷⁸ Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, *Ανάλεκτα*, III, 26-27.

³⁷⁹ Röhrig (έκδ.), *Regesta*, 233-234· Avalishvili 1929, 151-152, 137-138.

³⁸⁰ Mann 1925, 76-77.

³⁸¹ Tamarashvili 1902, 8· Tamarati 1910, 416. Η αδελφή του Γεωργίου Λάσα, βασίλισσα Ρουσούντανα (1223 - 1245), στην επιστολή της στον πάπα Ονώριο Γ' (1216 - 1227), η οποία παρελήφθη το 1224, αναφέρει ότι η εισβολή των Τατάρων (=Μογγόλων) στη Γεωργία δεν τους επιτρέπει να συμμετάσχουν στη Σταυροφορία. Βλ. Kunik 1854b, 728, σημ. 43.

επιθετικής εξωτερικής πολιτικής του, προσαρτούσε τις κατεκτημένες περιοχές, ενώ η Θάμαρ προτιμούσε την άσκηση επικυριαρχίας, και μόνο σε περίπτωση που επρόκειτο για περιοχή με χριστιανικό πληθυσμό επιδίωκε την προσάρτησή της³⁸². Παρόλα αυτά, δεν προχώρησε στην προσάρτηση των περιοχών που ανέφερε ο χρονογράφος της Βασίλειος, μολονότι στις περιοχές της Παφλαγονίας και του Πόντου ο κυρίαρχος πληθυσμός ήταν χριστιανικός, αλλά προτίμησε τις εν λόγω περιοχές να τις παραδώσει στον συγγενή της. Δεν υπάρχουν τέλος ενδείξεις ότι επιχείρησε να προσαρτήσει τις παραπάνω περιοχές πριν από το 1204.

Οι συνεχείς επιτυχίες του γεωργιανού στρατού προσέφεραν την αναγκαία ασφάλεια στον πληθυσμό της Γεωργίας, αλλά και στους πληθυσμούς των γύρω περιοχών. Ταυτόχρονα προκαλούσαν την επιθετικότητα των γειτόνων, οι οποίοι ενοχλούνταν από την αναβαθμισμένη παρουσία της Γεωργίας εκείνη την περίοδο. Την εποχή αυτή, η Γεωργία είχε εμπλακεί σε στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον του Σελτζουκικού σουλτανάτου του Ικονίου, καθώς και εναντίον των Αζέρων και των Ιρανών αταμπέγων³⁸³. Στη μάχη του Μπασιάνι (1203/4)³⁸⁴ οι Γεωργιανοί κατατρόπωσαν τις δυνάμεις του σουλτάνου του Ικονίου Ρουκνατίνου, ο οποίος, όπως και η Θάμαρ, βρισκόταν σε διαμάχη με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Άγγελο (1195 - 1203)³⁸⁵. Η κατάσταση απαιτούσε συνεχή επαγρύπνηση και την κινητοποίηση όλων των στρατιωτικών δυνάμεων του Ιβηρικού βασιλείου. Δικαιολογείται επομένως η ανάγκη ύπαρξης ενός όμορου, φίλα προσκείμενου, χριστιανικού κράτους για την από κοινού αποτελεσματική αντιμετώπιση της Σελτζουκικής απειλής.

Οι τοποθετήσεις σχετικά με τις επεκτατικές βλέψεις της γεωργιανής βασίλισσας Θάμαρ, τις οποίες εξυπηρετούσαν τα αδέλφια Αλέξιος και Δαβίδ³⁸⁶ και η μετέπειτα σχέση υποτελείας της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στη Γεωργία³⁸⁷, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποδεικνύονται ανυπόστατες. Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας εγκαθιδρύθηκε σε εδάφη παλαιών βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας, όπου τα εν λόγω αδέλφια Αλέξιος και Δαβίδ έφτασαν συνοδεία βυζαντινών

³⁸² Shengelia 1978, 187-188.

³⁸³ Shukurov 2001a, 76-77.

³⁸⁴ Αναλυτικά για τη μάχη του Μπασιάνι στο Εισαγωγικό κεφάλαιο.

³⁸⁵ Savvides 2003, 105-109. Επίσης, υπογράφηκε συμφωνία εναντίον του σουλτάνου του Ικονίου και μεταξύ του Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου και του Σαλαδίνου. Βλ. Vasiliev 1923, 66-67.

³⁸⁶ Vasiliev 1936a, 18.

³⁸⁷ Toumanoff 1966, 624.

αξιοματούχων, γεγονός που επιβεβαιώνει την πρόθεσή τους να θεμελιώσουν ένα κράτος κατά τα πρότυπα του πατρογονικού Βυζαντίου. Παρότι η Γεωργία είχε αναπτύξει αξιόλογο διοικητικό σύστημα, δεν εντοπίζεται καμία ομοιότητα με τις διοικητικές και πολιτιστικές δομές της Τραπεζούντας³⁸⁸. Αντιθέτως, η βυζαντινή επιρροή ήταν ευδιάκριτη σε όλους τους τομείς της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών³⁸⁹. Επιπλέον, στα πρώτα χρόνια της εγκαθίδρυσης της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών κατέφθασε εκεί πλήθος προσφύγων από την λατινοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη³⁹⁰.

Αν και στην αρχή η επιθυμία των αδελφών να παρουσιαστούν ως συνεχιστές της βυζαντινής παράδοσης και των βυζαντινών αυτοκρατόρων ήταν έκδηλη, ωστόσο μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1261) από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1282) οι Μεγάλοι Κομνηνοί αναγκάστηκαν να αναπροσαρμόσουν την πολιτική τους³⁹¹. Από τα πρώτα χρόνια ζωής της αυτοκρατορίας του Πόντου, οι Μεγάλοι Κομνηνοί χάραξαν ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική, όπως φαίνεται από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Δαβίδ Μεγάλου Κομνηνού, τη στάση του Αλεξίου Α΄ Μεγάλου Κομνηνού απέναντι στους Σελτζούκους³⁹² και τις σχέσεις με το βασίλειο της Ιβηρίας/Γεωργίας³⁹³. Ο τίτλος «έν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς [=ποντιακῶν περιοχῶν], Ἰβήρων [=Γεωργιανῶν της Σωτηριούπολης, στο βορειανατολικό έπακρο των ποντιακῶν κτήσεων] καὶ Περαιτίας [=Χερσῶνας, στη νότια Ταυρική Χερσόνησο/Κριμαία], ὁ Μέγας Κομνηνός», τον οποίον έφεραν οι αυτοκράτορες της Τραπεζούντας, αποδεικνύει ότι οι ίδιοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους γνήσιους και νόμιμους κληρονόμους του βυζαντινού οίκου των Κομνηνών και συνεχιστές της βυζαντινής αυτοκρατορικής παράδοσης³⁹⁴.

³⁸⁸ Bryer 1966b, 179, σημ. 29· Kurshanskis 1977, 238.

³⁸⁹ Kurshanskis 1977, 238-239.

³⁹⁰ Uspensky 1927, 21-22.

³⁹¹ Σύμφωνα με τον Ο. Λαμψίδη, η βυζαντινή ιδέα για τους Μεγάλους Κομνηνούς εγκαταλείφθηκε τυπικά όταν ο Ιωάννης Β΄ Μέγας Κομνηνός, στα πλαίσια της συμφωνίας του με τον βυζαντινό αυτοκράτορα το 1281, εγκατέλειψε τον τίτλο και τα σύμβολα του Βυζαντίου βλ. Λαμψίδης 1953a, 569, σημ. 2.

³⁹² Vasiliev 1936a, 29.

³⁹³ Iorga 1936, 172-176, ιδίως 175. Επίσης, ο Μ. Tamarashvili (Tamarati) επισημαίνει ότι ο Γεώργιος Λάσα είχε κάνει όλους τους γείτονες εχθρούς του. Βλ. Tamarati 1910, 420.

³⁹⁴ Σαββίδης 2016, 33-34.

Το Γεωργιανό βασίλειο, στα χρόνια της βασίλισσας Θάμαρ, ήταν απόλυτα προσανατολισμένο προς τη μητρόπολη των ορθοδόξων χριστιανικών κρατών, το Βυζάντιο. Η άποψη της Mariam Lordkipanidze, σύμφωνα με την οποία η Γεωργία μετά το 1204 θα μπορούσε να διεκδικήσει τον ρόλο της κληρονόμου του Βυζαντίου στην Ανατολή, εμπεριέχει κάποια δόση αλήθειας³⁹⁵. Η Γεωργία της Θάμαρ, η οποία δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να συμμαχήσει με τη βυζαντινή δυναστεία των Αγγέλων, ενδεχομένως να «επιθυμούσε» να αναλάβει τον ρόλο του Βυζαντίου. Οι ενέργειες στις οποίες προέβη η Θάμαρ στα τέλη του 12^{ου} αιώνα στα Ιεροσόλυμα, αλλά και η συμμετοχή της στην εγκαθίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, θα μπορούσαν να οδηγήσουν στο ανωτέρω συμπέρασμα. Ωστόσο, τα σχέδια της βασίλισσας των Ιβήρων έμειναν απραγματοποίητα, αφού μετά τον θάνατό της, η Γεωργία εισήλθε σε μία από τις δραματικότερες περιόδους της ιστορίας της.

Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους 18 Ιουλίου 1203 υπήρξε η αφορμή για να δράσουν ο Αλέξιος και ο Δαβίδ (Μεγάλοι) Κομνηνοί. Το Βυζάντιο δεν ήταν σε θέση να καταστείλει κανένα αυτονομιστικό κίνημα, γιατί είχε παραδοθεί στο χάος. Τα δύο αδέλφια αντιλήφθηκαν την ευκαιρία που παρουσιάστηκε μπροστά τους και κινήθηκαν αστραπιαία. Ωστόσο, οι κινήσεις τους δείχνουν ότι ενεργούσαν βάση σχεδίου. Επιθυμούσαν να εξασφαλίσουν την επιτυχία της επικείμενης εκστρατείας τους και να περιορίσουν στο ελάχιστο τις πιθανότητες αποτυχίας. Κατ' αρχήν επέλεξαν να εγκαθιδρύσουν τη νέα αυτοκρατορία στην έδρα του βυζαντινού θέματος της Χαλδίας³⁹⁶. Σε τούτη την περιοχή, που οι αποσχιστικές τάσεις δεν είχαν καμία επιτυχία έως τότε, είχαν δημιουργηθεί οι κατάλληλες συνθήκες για να αναδυθεί η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας³⁹⁷. Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα οι συνθήκες είχαν ωριμάσει και η Τραπεζούντα, η οποία είχε αναπτύξει αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα, έπρεπε να «παραδοθεί», ικανοποιώντας τα συμφέροντα του τοπικού πληθυσμού³⁹⁸. Η επιλογή της βασίλισσας Θάμαρ ως συμμάχου δεν ήταν τυχαία και αποδείχτηκε στρατηγικά μεγαλοφυής. Όπως προείπαμε, εκείνη την περίοδο η Γεωργία αποτελούσε υπολογίσιμη στρατιωτική δύναμη και διεξήγε επιτυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των Σελτζούκων. Αυτή ήταν και η μεγαλύτερη συμβολή της στην εκστρατεία των

³⁹⁵ Lordkipanidze 1982, 160-182.

³⁹⁶ Savvides 1998-1999, 219-231· Bryer 1966a, 244-246.

³⁹⁷ Ahrweiler 1975, 87-102· Udaltsova 1976, 37-58.

³⁹⁸ Karpov 1982, 55.

(Μεγάλων) Κομνηνών, οι οποίοι μπορούσαν να προχωρήσουν το σχέδιο τους, απαλλαγμένοι από τον Σελτζουκικό κίνδυνο. Σε μια περίοδο έντονων στρατιωτικών επιχειρήσεων στην περιοχή, το μικρό στρατιωτικό απόσπασμα της Θάμαρ αποτελούσε την εγγυητική δύναμη για την επίτευξη του τελικού στόχου των (Μεγάλων) Κομνηνών³⁹⁹.

Η ανάμειξη της Θάμαρ στην εκστρατεία κατάληψης της Τραπεζούντας ήταν δεδομένη και πιθανόν προσυμφωνημένη. Η Γεωργιανή βασίλισσα επέλεξε να εμπλακεί, ικανοποιώντας στρατηγικές και συναισθηματικές ανάγκες, οι οποίες ταυτίζονταν με αυτές των νόμιμων κληρονόμων του βυζαντινού θρόνου. Από τη μία πλευρά, καθώς υπήρξε προικισμένη πολιτικός και ηγεμόνας, διέθετε την απαιτούμενη διορατικότητα για να αντιληφθεί τη δραματική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η περιοχή του Καυκάσου και της Ανατολής, καθώς ήταν άμεση η ανάγκη σύστασης ισχυρού χριστιανικού συνασπισμού, που θα εγγυόταν τη σταθερότητα και την ασφάλεια. Αξιολογώντας όλες τις πληροφορίες από τις καλά «προικισμένες» μονές, τις οποίες είχε θέσει υπό την προστασία της, αποφάσισε να συνδράμει στην εκστρατεία των αδελφών Αλεξίου και Δαβίδ, προασπιζόμενη πρωτίστως τα εθνικά της συμφέροντα. Η παρουσία μίας νέας χριστιανικής δύναμης στα νοτιοδυτικά σύνορα της Γεωργίας, θα αποτελούσε αξιόπιστο σύμμαχο στον αντι-Σελτζουκικό αγώνα της⁴⁰⁰. Από την άλλη πλευρά, δεσμευμένη από άγραφους νόμους, ωθούμενη από το κοινό με τους αδελφούς Αλέξιο και Δαβίδ μίσος για τη «σφετεριστική» δυναστεία των Αγγέλων της Κωνσταντινούπολης, αναμείχθηκε στην παραπάνω εκστρατεία για να τιμήσει τη συμφωνία που είχε σφραγιστεί πριν από περίπου έναν αιώνα μέσω του γάμου του σεβαστοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού με την πριγκίπισσα Κάτα, κόρη του προπάππου της Δαβίδ Δ' «Κτίστη».

³⁹⁹ Κάρποβ 2017, 117. Βλ. Χάρτη 2.

⁴⁰⁰ Kunik 1854b, 727-728· Lordkipanidze 1974, 161· Beridze 1939, 19· Ποζίδου 2013, 188-195. Επίσης, για την πρόσφατη μονογραφία του Zurab Batiashevili (Darujanashvili) αφιερωμένη στην ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στη γεωργιανή γλώσσα βλ. Z. Batiashevili (Darujanashvili), *Trapizonis imperiis daarseba* (=Η ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας), Τιφλίδα 2012.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΔΥΝΑΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΑΜΙΕΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΔΥΝΑΣΤΙΚΟΥΣ ΟΙΚΟΥΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Ο θεσμός των επιγαμιών, ο οποίος αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους πυλώνες της επιτυχημένης διπλωματικής πολιτικής των Μεγάλων Κομνηνών, εφαρμόστηκε κατά τα πρότυπα των δυναστικών συνοικεσίων της Αυτοκρατορίας του Βυζαντίου⁴⁰¹. Τα βυζαντινά γαμικά συναλλάγια τελούνταν ανάμεσα σε αυτοκράτορες, πρίγκιπες ή ανώτατους αξιωματούχους με ξένες πριγκίπισσες ή γόνους αριστοκρατικών οίκων και ανάμεσα σε ξένους βασιλείς ή άρχοντες με βυζαντινές πριγκίπισσες ή αρχόντισσες, επισφραγίζοντας συμμαχίες, οι οποίες αναπτύσσονταν επ' ωφελεία των πολιτικών σκοπιμοτήτων της αυτοκρατορίας, εξασφαλίζοντάς της πολιτική και στρατιωτική σύμπραξη και παρέχοντάς της τη δυνατότητα επέκτασης της σφαίρας επιρροής της⁴⁰². Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (913 - 959) είχε ορίσει με σαφήνεια το πλαίσιο των επιγαμιών, ως μέσο διαπραγμάτευσης και επίτευξης συμφωνιών. Κατά την άποψή του, όσον αφορά στους αλλοεθνείς, ο «αυτοκράτορας των Ρωμαίων» ήταν αποδεκτό να προχωρήσει σε επιγαμία μονάχα με τους Φράγκους, καθώς οποιαδήποτε άλλη ένωση εκλαμβάνόταν ως ένδειξη κατάπτωσης⁴⁰³. Την άποψη αυτή φαίνεται ότι δεν τη συμμερίζονταν οι Μεγάλοι Κομνηνοί, οι οποίοι έδειχναν μεγαλύτερη επιείκεια και ανεκτικότητα στις διαπολιτισμικές επιγαμίες⁴⁰⁴.

Για τους εκπροσώπους της βυζαντινής δυναστείας των Κομνηνών, οι οποίοι είχαν από νωρίς αντιληφθεί τις διαστάσεις και τις δυνατότητες του θεσμού, οι επιγαμίες αποτέλεσαν σημαντικό εργαλείο εξωτερικής πολιτικής, που τους εξασφάλιζε την επικύρωση ισχυρών συμμαχιών με ξένους δυναστικούς οίκους⁴⁰⁵. Οι Μεγάλοι Κομνηνοί, ως γνήσιοι επίγονοι του πατρογονικού βυζαντινού οίκου, ακολούθησαν πιστά την εν λόγω τακτική, προχωρώντας στη σύναψη επιγαμιών με

⁴⁰¹ Macrides 1992, 263-280.

⁴⁰² Σαββίδης 2004-2005, 22· Νικολάου 2000, 16· Luttwak 2009, 137.

⁴⁰³ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, 70-73, πρβλ. σχετικής βιβλιογραφίας Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 49-50.

⁴⁰⁴ Shukurov 2016, 58.

⁴⁰⁵ Macrides 1992, 271-272.

τους Γεωργιανούς και τους Τουρκομάνους στα ανατολικά της επικράτειάς τους και με τους Βυζαντινούς, Γάλλους, Ιταλούς κ. ά. στα δυτικά. Όπως ήδη έχουμε επισημάνει νωρίτερα, οι δεσμοί μεταξύ των Μεγάλων Κομνηνών και των Βαγρατιδών, προηγούνται της ίδρυσης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Ωστόσο, οι Μεγάλοι Κομνηνοί, οι ηγεμόνες του τελευταίου βυζαντινού προπυργίου της Ανατολής, αντιλαμβανόμενοι τις υπάρχουσες εύθραυστες πολιτικές ισορροπίες, επέλεξαν να συμμαχήσουν όχι μόνο με τον ιβηρικό οίκο των Βαγρατιδών, αλλά και με άλλους δυναστικούς οίκους της ομόθρησκης και ομόδοξης Γεωργίας⁴⁰⁶.

1. Οι δυναστικές επιγαμίες του 13^{ου} αιώνα

Από την ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στην οποία συνέδραμε η βασίλισσα της Γεωργίας Θάμαρ (1184 - 1212/13) και μετά, η Τραπεζούντα και η Τιφλίδα επιδίωκαν συνεχώς να ανανεώνουν τη μεταξύ τους συμμαχία στα πλαίσια των δυναστικών συννοικεσιών. Από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα και υπό τη σκιά της τουρκομανικής απειλής, σημειώθηκε πρόοδος στις μεταξύ τους διπλωματικές σχέσεις. Ο τέταρτος κατά σειρά αυτοκράτορας της Τραπεζούντας και τριτότοκος γιος του Αλεξίου Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1204 - 1222) και της Θεοδώρας Αξούχαινας⁴⁰⁷, Μανουήλ Α΄ Μέγας Κομνηνός (1238 - 1263) επιδίωξε να αναθερμάνει τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με την όμορη Γεωργία. Ο Μιχαήλ Πανάρετος τον χαρακτηρίζει «στρατηγικώτατο», διότι συνέβαλε καθοριστικά στην παγίωση της εξουσίας των Μεγάλων Κομνηνών και τη διεύρυνση των συνόρων της αυτοκρατορίας και «εύτυχέστατο», διότι στα 25 έτη της βασιλείας του προχώρησε σε τρεις επιγαμίες και απέκτησε συνολικά έξι παιδιά⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ Ενδεικτικά για τη γενεαλογία των Μεγάλων Κομνηνών βλ. DuCange 1860, 189-196· Kunik 1854b, 705-733· Vasiliev 1936a, 3-37· Bryer 1975, 113- 149· Toumanoff 1976, 504-508· Kurshanskis 1975, 187-209· Kurshanskis 1976, 112-127 (σχόλια Ο. Λαμπσίδη, *ΑΠ* 33 (1975-76), 288-290), Kurshanskis 1977-1978, 77-87· Vajay 1979, 281-291· Zachariadou 1979, 333-358· Kurshanskis 1979b, 239-247 (σχόλια Ο. Λαμπσίδη, *ΑΠ* 36 (1980), 263-264)· Βαρζός 1982, 57-74· Βαρζός 1983, 267-289· Sturdza 1999, 278-281· “Megaloï Komninoi”, *Europäische Stammtafeln* 2 (1984), επιμ. έκδ. D. Schwennicke, γενεαλογικοί πίνακες No. 175-176 του N. Freiherr von Schrenck-Notzing· Toumanoff 1990, 489- 493· Ganchou 2000, 215-229· Williams 2006, 171-189· Shukurov 2001a, 370· Σαββίδης 2016, 213-219.

⁴⁰⁷ Sturdza 1999, 280.

⁴⁰⁸ Σαββίδης 2016, 63.

Ο Μανουήλ Α΄ προχώρησε στον πρώτο γάμο το 1238, κατά πάσα πιθανότητα την ημέρα της ενθρόνισής του, με την κόρη τραπεζούντιου αριστοκράτη, την Άννα Ξυλαλόη, από την οποία απέκτησε τον γιο και διάδοχό του Ανδρόνικο Β΄ Μεγάλο Κομνηνό (1263 - 1266)⁴⁰⁹. Μετά τον θάνατο της Άννας, ο Μανουήλ προχώρησε σε δεύτερο γάμο, κάπου μεταξύ 1242 - 1245, με τη γεωργιανή πριγκίπισσα Ρουσουντάνα⁴¹⁰. Μετά τον θάνατο και της δεύτερης συζύγου του περίπου το 1253⁴¹¹, προχώρησε και σε τρίτο γάμο με ακόμη μία αρχόντισσα της Τραπεζούντας, την Ειρήνη Συρίκαινα. Η αναφορά του Μιχαήλ Πανάρετου στην πρώτη σύζυγο του Μανουήλ Α΄ ως «*ἐκ τῆς δεσποίνης κυρᾶς Ἄννης τῆς Ξυλαλόης*»⁴¹² για πολλοστή φορά δημιούργησε γόνιμο πεδίο αντιπαραθέσεων μεταξύ των ερευνητών⁴¹³, οδηγώντας τους στο συμπέρασμα ότι η Άννα Ξυλαλόη υπήρξε η μοναδική νόμιμη σύζυγος του αυτοκράτορα, ενώ οι δύο μετέπειτα μονάχα ερωμένες. Οι εν λόγω απόψεις έχουν καταρριφθεί και έχει αποσαφηνισθεί ότι και οι τρεις σύζυγοι του Μανουήλ Α΄ ήταν καθ' όλα νόμιμες⁴¹⁴.

Ο Μιχαήλ Πανάρετος γράφει σχετικά με τη δεύτερη επιγαμία: «*καὶ ἡ ἐξαίφνης φυγὴ κυρᾶς Θεοδώρας τῆς Κομνηνῆς, θυγατρὸς πρώτης τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ κῆρ Μανουὴλ ἐκ τῆς ἐξ Ἰβηρίας Ρουσουντάνας*»⁴¹⁵. Με τον τρόπο αυτόν αποκαλύπτει την καταγωγή της δεύτερης συζύγου του αυτοκράτορα και το όνομα της πρωτότοκης κόρης τους. Το γεγονός ότι η Ρουσουντάνα δε φέρει κάποιον βασιλικό τίτλο, δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε απόλυτα συμπεράσματα⁴¹⁶. Ανατρέχοντας στην αρχή του *Χρονικού* θα διαπιστώσουμε ότι και η βασίλισσα Θάμαρ αναφέρεται χωρίς βασιλικό τίτλο, συνοδευόμενη από τον προσδιορισμό της καταγωγής της «*ἐξ Ἰβηρίας*»⁴¹⁷. Οι πληροφορίες του *Χρονικού* δε διευκολύνουν τη γενεαλογική μας έρευνα. Ωστόσο, οι υποθέσεις περί βαγράτειας καταγωγής της Ρουσουντάνας, φαίνονται απολύτως

⁴⁰⁹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 62.

⁴¹⁰ Vajay 1979, 286.

⁴¹¹ Kurshanskis 1975, 199.

⁴¹² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 62.

⁴¹³ Bryer 1973, 345· Kurshanskis 1975, 199-200· Vajay 1979, 282.

⁴¹⁴ Βαρζός 1982, 57-58. Επίσης και ο C. Toumanoff αναφέρεται και στις τρεις ως νόμιμες συζύγους. Βλ. Toumanoff 1976, 506.

⁴¹⁵ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 63.

⁴¹⁶ Περί μη βαγράτειας καταγωγής μίλησε ο M. Kurshanskis. Βλ. Kurshanskis 1975, 199.

⁴¹⁷ Vasiliev 1936a, 16.

βάσιμες⁴¹⁸. Άλλωστε, το όνομά της αποτελεί μια από τις επικρατέστερες επιλογές ονόματος ανάμεσα στις γυναικείες εκπροσώπους της δυναστείας των Βαγρατιδών. Θέτοντας τη γενεαλογική έρευνά μας, σε αυστηρά χρονολογικά πλαίσια, μπορούμε να οδηγηθούμε σε αρκετά ασφαλή συμπεράσματα. Αποδεχόμενοι την υπόθεση περί βαγράτειας καταγωγής της δεύτερης συζύγου του Μανουήλ Α΄ οδηγούμαστε σε δύο ενδεχόμενα: είτε η Ρουσουντάνα ήταν κόρη του βασιλιά Γεωργίου Δ΄ Λάσα (1212/13 - 1223)⁴¹⁹, είτε της βασίλισσας Ρουσουντάνας (1223 - 1245)⁴²⁰.

Η κόρη της Θάμαρ βασίλισσα Ρουσουντάνα το 1223/1224 παντρεύτηκε τον γιο του εμίρη του Ερζερούμ Davud και από αυτή την ένωση προέκυψαν δύο παιδιά: ο Δαβίδ Στ΄ Ναρίν (1250 - 59, 1259 - 1293) και η Ταμάρα, η οποία το 1237 παντρεύτηκε τον σουλτάνο του Ικονίου Giyath al-Din Kaykhusraw II/ Καϊχοσρόη Β΄ (1237 - 1245)⁴²¹. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι, πέραν των δύο προαναφερθέντων παιδιών, η βασίλισσα Ρουσουντάνα είχε και άλλο παιδί και μάλιστα κόρη, που έφερε το όνομά της. Άλλωστε, όπως πολύ σωστά έχει ήδη επισημανθεί, στη Γεωργία δε συνηθιζόταν τα παιδιά να φέρουν τα ονόματα των γονιών τους⁴²². Επομένως, η Ρουσουντάνα του Μιχαήλ Πανάρετου, θα μπορούσε να είναι η κόρη του Γεωργίου Δ΄ Λάσα, ο οποίος έδωσε στην κόρη του το όνομα της αδελφής του⁴²³. Ήταν σύνηθες φαινόμενο στον οίκο των Βαγρατιδών, η θεία και η ανεψιά να είναι συνονόματες⁴²⁴. Οι γεωργιανές πηγές αποκαλύπτουν ότι ο πρωτότοκος γιος της βασίλισσας Θάμαρ και του Δαβίδ Σοσλάνι, αρνούμενος τις κοινωνικές επιταγές της μεσαιωνικής Γεωργίας, νυμφεύθηκε μια κοινή αστή και προέβη σε έναν μοργανατικό γάμο που δεν ευδοκίμησε. Καρπός αυτής της ένωσης, η οποία δεν έχαιρε της εκκλησιαστικής και κοινωνικής αποδοχής, υπήρξε ο μετέπειτα βασιλιάς της διαιρεμένης Γεωργίας Δαβίδ Ε΄ Ουλού [=Μεγάλος] (1250 - 1269). Ο έκλυτος βίος του Γεωργίου Δ΄ Λάσα ενισχύει

⁴¹⁸ Kurshanskis 1975, 199.

⁴¹⁹ Vajay 1979, 284-285· Βαρζός 1982, 58-59, σημ. 9.

⁴²⁰ Bryer 1973, 344.

⁴²¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 501· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 340· Shukurov 2001a, 119, σημ. 9.

⁴²² Kurshanskis 1975, 199· Βαρζός 1982, 58, σημ. 9.

⁴²³ Βαρζός 1982, 58-59· Vajay 1979, 284-285.

⁴²⁴ Η θεία της Θάμαρ και η αδελφή της ήταν συνονόματες, όπως και η αδελφή της Θάμαρ με την κόρη της.

το ενδεχόμενο ύπαρξης και άλλων νόθων παιδιών⁴²⁵. Στη γεωργιανή γραμματεία γίνεται λόγος μονάχα για τον νόθο Δαβίδ Ε΄ Ουλού και δεν υπάρχει αναφορά σε άλλο νόθο ή νόμιμο τέκνο. Ωστόσο, στις αρμενικές πηγές και συγκεκριμένα στο έργο «*Ιστορία του έθνους των Τοξοτών*» του Γρηγορίου του Ακνέρ/Ακάντς επισημαίνεται ότι ο Γεώργιος Λάσα είχε δύο τέκνα, τον Δαβίδ και τη Ρουσουντάνα. Συγκεκριμένα στο εν λόγω απόσπασμα αναφέρονται τα εξής: «*Εκείνη την περίοδο ο Λάσα, ο βασιλιάς των Γεωργιανών απεβίωσε, και άφησε έναν γιο, με το όνομα Δαβίδ, και μία κόρη που ονομαζόταν Ρουσουντάνα*»⁴²⁶. Οι πληροφορίες του αρμενικού χρονικού επιβεβαιώνουν τις υποθέσεις περί βασιλικής καταγωγής της δεύτερης συζύγου του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού. Η πριγκίπισσα Ρουσουντάνα του οίκου των Βαγρατιδών, ως νόμιμη κληρονόμος του θρόνου της Γεωργίας, θα ήταν αντάξια του αυτοκρατορικού αξιώματος του Μανουήλ Α΄⁴²⁷.

Καρπός αυτής της ένωσης του Μανουήλ Α΄ με την πριγκίπισσα Ρουσουντάνα υπήρξε η μετέπειτα αυτοκράτειρα Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή (1284/1285). Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Πανάρετο ήταν πρωτότοκη κόρη και κατά τη διευκρίνιση του Κ. Βαρζού πρωτότοκη ανάμεσα στις κόρες του⁴²⁸. Η Θεοδώρα γεννήθηκε περίπου το 1248 - 1250⁴²⁹ και το έτος 1284 εκστράτευσε από την Ιβηρία εναντίον του ετεροθαλούς αδελφού της Ιωάννη Β΄ Μεγάλου Κομνηνού (1280 - 1284/85 & 1285 - 1297). Ωστόσο, την εκστρατεία της δε στήριξε ο πιθανολογούμενος ξάδελφός της Δημήτριος Β΄, βασιλιάς της Ανατολικής Γεωργίας, αλλά ο «θείος» της Δαβίδ Στ΄ Ναρίν, βασιλιάς της Δυτικής Γεωργίας. Μετά την αποπομπή της από τον βασιλικό

⁴²⁵ Στην έκδοση του γεωργιανού χρονικού της βασίλισσας Μαριάμ δεν υπάρχει καμία αναφορά στον Δαβίδ Ε΄ Ουλού, σε αντίθεση με την έκδοση του βασιλιά Βαχτάνγκ Ε΄ (Στ΄). Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 484· Toumanoff 1976, 125.

⁴²⁶ Σύμφωνα με τον Κ. Ρ. Patkanov πρόκειται περί λάθους, καθώς σύμφωνα με τον ίδιο ο χρονογράφος του 13^{ου} αιώνα αναφερόταν στη συνονόματη αδελφή του Γεωργίου Λάσα βλ. Γρηγόριος του Ακνέρ/ Patkanov, 64-65, σημ. 9. Ωστόσο, στην πρόσφατη αγγλική μετάφραση του χρονικού δεν επιβεβαιώνεται η παραπάνω άποψη. Βλ. Γρηγόριος του Ακνέρ/ Blake & Frye, 293 και 385, σημ. 13. Για τον χρονογράφο Γρηγόριο Ακνέρ βλ. λήμμα των Χρ. Μπαρτικιάν, Γ. Λαίτζερ «Γρηγόριος του Ακνέρ/Ακάντς (Akanc)», *ΕΠΛΒΙΠ* 6 (2006), 85-86· λήμμα του R. Bedrosian “Grigor Aknerci”, *DMA* 5 (1985), 674-675. Η μετάφραση του παραπάνω αποσπάσματος βασίζεται στην αγγλική μετάφραση του αρμενικού χρονικού.

⁴²⁷ Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β΄ και Γ΄ στο Παράρτημα Β΄ και Εικόνα 4.

⁴²⁸ Βαρζός 1982, 59.

⁴²⁹ Βαρζός 1982, 66· Vajay 1979, 286.

θρόνο της Τραπεζούντας, η Θεοδώρα ετράπη σε φυγή και πιθανώς να βρήκε καταφύγιο στην πατρίδα της μητέρας της, την Ιβηρία⁴³⁰.

Μετά τον θάνατο της Ρουσουντάνας το 1253⁴³¹, ο Μανουήλ Α΄ βρέθηκε εκ νέου σε αναζήτηση κατάλληλης συζύγου. Ύστερα από την αποτυχημένη αποστολή πρεσβευτών το 1253 στον Λουδοβίκο Θ΄ (1226 - 1270) της Γαλλίας, τελικά το 1254 προχώρησε στον τρίτο και τελευταίο κατά σειρά γάμο με την Ειρήνη Συρίκαινα⁴³². Από την τραπεζούντια αρχόντισσα απέκτησε τέσσερα παιδιά, δύο γιους: τον Γεώργιο (1266 - 1280) και τον Ιωάννη Β΄ (1280 - 1284/85, 1285 - 1297)⁴³³ και δύο κόρες, των οποίων τα ονόματα παραμένουν άγνωστα. Η ταυτότητα των γονιών του Γεωργίου προκύπτει από το παρακάτω απόσπασμα του *Χρονικού*, όπου αναφέρονται τα εξής: «Καὶ ἐβασίλευσεν ὁ ἐκ τῆς κυρᾶς Εἰρήνης τῆς Συρίκαινας υἱὸς τοῦ κῦρ Μανουήλ, κῦρ Γεώργιος»⁴³⁴. Αντιθέτως, η σχετική με τον Ιωάννη Β΄ επισήμανση «Τῷ γοῦν αὐτῷ ἔτει διεδέξατο τὰ σκῆπτρα ὁ β^{ος} ἀδελφὸς αὐτοῦ, ὁ κῦρ Ἰωάννης ὁ μέγας Κομνηνός» αφήνει περιθώρια εικασιών ως προς την πραγματική ταυτότητα της μητέρας του⁴³⁵. Σύμφωνα με το απόσπασμα, ο Ιωάννης είναι ο δεύτερος αδελφός του Γεωργίου, δεδομένου ότι ο πρώτος είναι ο Ανδρόνικος Β΄, ο οποίος ωστόσο προήλθε από την πρώτη επιγαμία του Μανουήλ Α΄ με την Άννα Ξυλαλόη. Δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να αποκλείει το ενδεχόμενο ο Ιωάννης Β΄ να ήταν γιος του Μανουήλ Α΄ από την πριγκίπισσα των Βαγρατιδών, Ρουσουντάνα.

Σύμφωνα με τα έως τώρα στοιχεία και τις τοποθετήσεις των μελετητών, η πρώτη ανώνυμη κόρη του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού και της Ειρήνης Συρίκαινας, η οποία γεννήθηκε το 1258/59⁴³⁶, προχώρησε σε γάμο με κάποιον γεωργιανό άρχοντα “didebuli”⁴³⁷. Το αρμενικό χρονικό του Επισκόπου Στεφάνου αποκαλύπτει τη χρονολογία τέλεσης του γάμου της πρώτης ανώνυμης κόρης του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ της Τραπεζούντας με τον γεωργιανό «άρχοντα», χωρίς

⁴³⁰ Vajay 1979, 286.

⁴³¹ Kurshanskis 1975, 199.

⁴³² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 117.

⁴³³ *Το ίδιο*, 62.

⁴³⁴ *Το ίδιο*, 62.

⁴³⁵ *Το ίδιο*, 62.

⁴³⁶ Βαρζός 1982, 60.

⁴³⁷ “Didebuli”- μη κληρονομικός τίτλος ευγένειας της ανώτερης κοινωνικής τάξης της Γεωργίας. Βλ. Allen 1932, 244-245· Kartlis Cxovreba/Vivian, 167.

όμως να κάνει μνεία του ονόματός της. Συγκεκριμένα στο χρονικό επισημαίνεται: “V godu 722 (1273) Argun snova prishel v Gruziu i Armeniu i provel perepisi naselenija. Tsari Trapezunta vidal za Ditopala snou doch [=Το έτος 722 (=1273) ο Αργούν (=Ιλχανίδης χάνης Μ. Ασίας – Περσίας - Μεσοποταμίας (1284 - 1291)) ήλθε πάλι στη Γεωργία και την Αρμενία για την απογραφή του πληθυσμού. Ο βασιλεύς της Τραπεζούντας πάντρεψε την κόρη του με τον ντιτοπάλ]”⁴³⁸. Η δεύτερη ανώνυμη κόρη του Μανουήλ Α΄ και της Ειρήνης γεννήθηκε το 1260/1261⁴³⁹. Το έτος 1273/1277, όταν πια ο πατέρας της είχε από καιρό αποβιώσει, παντρεύτηκε τον βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας Δημήτριο Β΄ (1273 - 1289)⁴⁴⁰, γιο του Δαβίδ Ε΄ Ουλού⁴⁴¹.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω στοιχεία και λαμβάνοντας υπόψη όλες τις σχετικές τοποθετήσεις των μελετητών, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι εντοπίσαμε κάποιες ασάφειες και αστοχίες. Μολοταύτα, η προσεκτικότερη ανάγνωση των αρμενικών και των γεωργιανών πηγών μας επιτρέπει να διαλευκάνουμε το πάντα ομιχλώδες τοπίο των επιγαμιών μεταξύ των δύο δυναστικών οίκων. Το γεωργιανό χρονικό κάνει ιδιαίτερη μνεία στην επιγαμία του βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας Δημητρίου Β΄ (1273 - 1289) με την ανώνυμη πριγκίπισσα του οίκου των Μεγάλων Κομνηνών. Στο έργο «Το χρονικό των Εκατό Χρόνων» του ανώνυμου χρονογράφου του 14^{ου} αιώνα η εν λόγω επιγαμία καταγράφεται ως εξής: «Και παρόλο που ήταν ακόμα παιδί [=ο Δημήτριος Β΄ - Λ. Π.], το επιθυμούσαν και έστειλαν άνθρωπο στον Πόντο στον Έλληνα βασιλιά Κομνηνό⁴⁴², ο οποίος καταγόταν από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, και έφεραν τη θυγατέρα του βασιλιά Κομνηνού του Τραπεζούντιου με δόξα και με μεγάλους θησαυρούς και γιόρτασαν την ένωση με βασιλικές τιμές. Και μετά

⁴³⁸ Αρμενικές πηγές/Galstyan, 36.

⁴³⁹ Βαρζός 1982, 60.

⁴⁴⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 590-591, 602· Toumanoff 1976, 125· *Gruzinskie istochniki* /Qaukhchishvili, 142-144. Σύμφωνα με τον Α. Bryer ο γάμος τελέστηκε το 1271. Βλ. Bryer 1973, 342, 344.

⁴⁴¹ Σύμφωνα με τον Α. Bryer, οι εν λόγω πριγκίπισσες του οίκου των Μεγάλων Κομνηνών ήταν κόρες του Γεωργίου Μεγάλου Κομνηνού (1266 - 1280). Βλ. Bryer 1973, 344. Ενώ, ο Μ. Kurshanskis θεωρεί ότι οι ανώνυμες πριγκίπισσες ήταν κόρες της Ρουσουντάνας «έξ *Ιβηρίας*». Βλ. Kurshanskis 1975, 200. Ωστόσο, ο Κ. Βαρζός απορρίπτει τις παραπάνω υποθέσεις και θεωρεί ότι οι δύο ανώνυμες πριγκίπισσες των Μεγάλων Κομνηνών ήταν παιδιά του Μανουήλ Α΄ (1238 - 1263) και της Ειρήνης Συρίκαινας. Βλ. Βαρζός 1982, 60.

⁴⁴² Με βάση τις χρονολογίες του γεωργιανού και του αρμενικού χρονικού, ο Έλληνας βασιλιάς του Πόντου πρέπει να ήταν ο Γεώργιος Μεγάλος Κομνηνός (1266 - 1280).

από λίγο καιρό η βασίλισσα έφερε στον κόσμο έναν γιο, που έλαβε το όνομα Δαβίδ και ο οποίος (στη συνέχεια) έγινε ο τελευταίος βασιλιάς του Κάρτλι [=Ανατολική Ιβηρία]⁴⁴³. Είναι προφανές ότι η πρωτοβουλία για τη συγκεκριμένη ένωση ανήκε στους Γεωργιανούς, οι οποίοι έστειλαν πρεσβευτές στην Τραπεζούντα για να ζητήσουν με κάθε επισημότητα το χέρι της τραπεζούντιας πριγκίπισσας και στη συνέχεια την υποδέχθηκαν στην Τιφλίδα με ιδιαίτερες τιμές και πλούσια δώρα. Η γεωργιανή αυλή ήταν έκδηλα ικανοποιημένη με την ένωση αυτή του νεαρού Δημητρίου Β΄, δεδομένου ότι η κόρη του τραπεζούντιου αυτοκράτορα καταγόταν από τον αυτοκράτορα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας Μεγάλο Κωνσταντίνο (324 - 337). Στην αντίπερα όχθη, ο τραπεζούντιος χρονογράφος Μιχαήλ Πανάρετος δεν αφιέρωσε στη συγκεκριμένη επιγαμία ούτε μία σειρά. Η εν λόγω διαπίστωση οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι η ένωση αυτή για την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας ήταν ελάχιστος σημασίας⁴⁴⁴.

Σύμφωνα με τους μελετητές, η παραπάνω ένωση αφορούσε τη δεύτερη ανώνυμη κόρη του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού. Όπως ήδη αναφέραμε, η πρώτη ανώνυμη κόρη παντρεύτηκε έναν άρχοντα, γόνο μίας αριστοκρατικής οικογένειας της Γεωργίας. Πόσο πιθανό είναι το ενδεχόμενο η Τραπεζούντα να διακινδύνευε να θέσει σε κίνδυνο το κύρος της δυναστείας των Μεγάλων Κομνηνών, παντρεύοντας την πρώτη ανώνυμη κόρη με έναν εκπρόσωπο υποδεέστερου οίκου;⁴⁴⁵ Παραθέτουμε εκ νέου το απόσπασμα από το χρονικό του Επισκόπου Στεφάνου, το οποίο αναφέρει: «*V godu 722 (1273) Argun snova prishel v Gruzii i Armenii i provel perepisi naselenija. Tsari Trapezunta vidal za Ditopala snou doch [=Το έτος 722 (=1273) ο Αργούν (=Ιλχανίδης χάνης Μ. Ασίας - Περσίας - Μεσοποταμίας (1284 - 1291)) ήλθε πάλι στη Γεωργία και την Αρμενία για την απογραφή του πληθυσμού. Ο βασιλεύς της Τραπεζούντας πάντρεψε την κόρη του με τον ντιτοπάλ]*»⁴⁴⁶. Η αρμενική πηγή είναι υπέρ του δέοντος διαφωτιστική, καθώς επισημαίνει ότι η κόρη του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας προχώρησε σε γάμο με τον βασιλιά [=ντιτοπάλ] της Γεωργίας, και όχι

⁴⁴³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 591· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 383.

⁴⁴⁴ Σύμφωνα με τον S. Καρπον, ο οποίος θεωρεί πιθανότερο η σύζυγος του Δημητρίου Β΄ να ήταν κόρη του Γεωργίου Μεγάλου Κομνηνού, ήταν αρκετή η δυσμένεια στην οποία υπέπεσε ο τελευταίος για να παραλείψει τη συγκεκριμένη επιγαμία ο Μιχαήλ Πανάρετος. Βλ. Κάρποβ 2017, 450.

⁴⁴⁵ Κάρποβ 2017, 450.

⁴⁴⁶ Αρμενικές πηγές/Galstyan, 36.

με κάποιον ευγενή. Η γεωργιανή λέξη “ντιτοπάλ”⁴⁴⁷, η οποία αποδίδεται στα ελληνικά ως «βασιλιάς ή βασίλισσα», έχει λανθασμένα συσχετιστεί με τον μη κληρονομικό τίτλο ευγένειας της ανώτερης κοινωνικής τάξης της Γεωργίας, “didebuli”⁴⁴⁸. Το *Kartlis Cxovreba* τοποθετεί την ένωση αυτή το 1277⁴⁴⁹ και το αρμενικό χρονικό με μικρή απόκλιση το 1273. Προφανώς, το γεωργιανό και το αρμενικό χρονικό αναφέρονται στην ίδια επιγαμία, αυτή του Δημητρίου Β΄ με την ανώνυμη Μεγάλη Κομνηνή, γεγονός το οποίο αναπόφευκτα μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε μονάχα μία ανώνυμη κόρη του Μανουήλ Α΄.

Η τοποθέτηση σχετικά με την ύπαρξη δύο ανώνυμων πριγκιπισσών, τέκνων του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού και της τρίτης συζύγου του, Ειρήνης Συρίκαινας, βασίζεται και αυτή σε ένα απόσπασμα αρμενικού χρονικού του ανώνυμου χρονογράφου του 13^{ου} αιώνα από τη Σεβάστεια (Sebastatsi). Οι μελετητές βασίστηκαν στη ρωσική μετάφραση του αποσπάσματος του χρονικού, που αναφέρει τα εξής: «*V godu 728 (1279) [voiska Berke] ubili tsarja Trapezunta Georgia, ibo matj i sestry vydali ego Abage [=Το έτος 728 (1279) [ο στρατός του Μπέρκε] σκότωσε τον βασιλιά της Τραπεζούντας Γεώργιο, αφού η μητέρα και οι αδελφές του τον κατέδωσαν στον Αμπακά (=Ιλχανίδης χάνης της Μ. Ασίας - Περσίας – Μεσοποταμίας (1265 - 1282)]*»⁴⁵⁰. Ωστόσο, στην πρωτότυπη αρμενική πηγή, την οποία εξέδωσε το 1956 ο V. Akopyan, το συγκεκριμένο απόσπασμα έχει ως εξής: «*Το έτος 728 (1279) σκότωσαν τον βασιλιά Γεώργιο της Τραπεζούντας, τον οποίον πρόδωσαν στον Αμπακά η μητέρα και οι εκ μητρός θείοι του*»⁴⁵¹. Η αρμενική πηγή επιβεβαιώνει τον Μιχαήλ Πανάρετο, ο οποίος ανέφερε σχετικά με το γεγονός: «*Καὶ ἐβασίλευσεν ὁ ἐκ τῆς κυρᾶς*

⁴⁴⁷ Για την ετυμολογική ανάλυση του όρου “dedopal” και την απόδοση του στη γαλλική γλώσσα. Βλ. Marr & Brière 1931, 626, 683-684.

⁴⁴⁸ Ο Α. Bryer λανθασμένα συσχετίζει τον όρο “ditopal” με τον όρο “didebuli”. Βλ. Bryer 1973, 343, 345, σημ. 66.

⁴⁴⁹ Σύμφωνα με τον M. F. Brosset ο γάμος τελέστηκε το 1277, ενώ ο Α. Bryer τον τοποθετεί το 1271 (γενεαλογικός πίνακας). Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 579-580, σημ. 3· Bryer 1973, 344.

⁴⁵⁰ Αρμενικές πηγές/Galstyan, 29. Για τον Ιλχανίδη χάνη Αμπακά βλ. λήμμα «Ἀπαγᾶς (Apagas)», *PLP* 1 (1976), αριθ. 1141

⁴⁵¹ Αρμενικά χρονικά/Akopyan, II, 147, 168, σημ. 157. Το εν λόγω απόσπασμα μεταφράστηκε στα ελληνικά με τη βοήθεια του μητροπολίτη των Ορθοδόξων Αρμενίων Ελλάδος, Αρχιεπίσκοπο Κεγάμ Χατσεριάν. Στο απόσπασμα του αρμενικού χρονικού χρησιμοποιούνται οι λέξεις “matj” =μητέρα και “k’erri” = «εκ μητρός» θεός. Για την ετυμολογική ανάλυση των λέξεων και τη μετάφρασή τους στα αγγλικά βλ. σχετικά: Martirosyan 2008, 447-448, 661.

Ειρήνης της Συρίκαινας υἱὸς τοῦ κῆρ Μανουήλ, κῆρ Γεώργιος, ὁ Κομνηνός, ἔτη δεκατέσσερα. Ὅς καὶ παρεδόθη παρὰ τῶν ἀρχόντων ἐπιβούλως ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ταυρεζίου καὶ ἐξωγήθη μηνὶ Ἰουνίῳ»⁴⁵². Με βάση την αρμενική πηγή ο Γεώργιος, παραδόθηκε από τη μητέρα και τους αδελφούς της μητέρας του, οι οποίοι ήταν άρχοντες της Τραπεζούντας και όχι από τις ανώνυμες αδελφές του ή μήπως τελικά δεν υπήρχαν οι συγκεκριμένες αδελφές; Τότε ποιά ήταν η πριγκίπισσα της Τραπεζούντας που παντρεύτηκε τον βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας;

Σχετικά με την ανωνυμία της πριγκίπισσας των Μεγάλων Κομνηνών, ο ευρέως γνωστός για τη συνεισφορά του στην καταγραφή και τη διάδοση της γεωργιανής ιστοριογραφίας M. F. Brosset εξέφρασε μία άκρως ανατρεπτική άποψη, όταν το 1849 εισηγήθηκε ενδεχόμενη επιγαμία μεταξύ της δυναμικής τραπεζούντιας πριγκίπισσας Θεοδώρας⁴⁵³, κόρης του Μανουήλ Α΄ και της δεύτερης συζύγου του Ρουσουντάνας της Ιβηρίας, με τον Δημήτριο Β΄. Επιπλέον ο Brosset επισήμανε ότι ενδεχομένως η πολυγαμία του γεωργιανού βασιλιά να οδήγησε τη χριστιανή πριγκίπισσα στη διάλυση αυτού του γάμου⁴⁵⁴. Δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε και την ακόλουθη σύμπτωση: τα δύο από τα πέντε παιδιά του Δημητρίου Β΄ από την Μεγάλη Κομνηνή, έχουν τα ονόματα των γονιών της Θεοδώρας, δηλαδή ονομάζονται Ρουσουντάνα και Μανουήλ. Κατά πόσο θα μπορούσε να υπάρξει μία τέτοια ένωση σε περίπτωση που, όπως το επισημάναμε και νωρίτερα, η μητέρα της Θεοδώρας ήταν θεία του πιθανολογούμενου γαμπρού της; Ήταν οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ των δύο νέων ο λόγος της αποσιώπησης αυτής της επιγαμίας από τον Μιχαήλ Πανάρετο ή μήπως ήταν οι ενέργειες στις οποίες προέβη η Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή την περίοδο 1280 - 1285;

⁴⁵² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 62.

⁴⁵³ Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β΄ και Γ΄ στο Παράρτημα Β΄. Πρόκειται για αιμομικτική σχέση, καθώς η Θεοδώρα και ο Δημήτριος Β΄ ήταν πρώτα ξαδέλφια. Για τις αιμομικτικές σχέσεις στο Βυζάντιο βλ. Γ. Χαριζάνης, «Αιμομικτικές σχέσεις Βυζαντινών αυτοκρατόρων. Οι περιπτώσεις του Ηρακλείου (610-641) και του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) και η στάση της Εκκλησίας», *ΒΔ* 19-20-21 (2011-2012-2013), 63-76.

⁴⁵⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 579-580, σημ 3. Ο M. Kurshanskis εισηγείται την πιθανότητα η Θεοδώρα να αποτελεί το ίδιο πρόσωπο με την ανώνυμη Μεγάλη Κομνηνή, η οποία προχώρησε σε επιγαμία με τον γεωργιανό άρχοντα ή και τον βασιλιά της Γεωργίας. Βλ. Kurshanskis 1976, 113· Kurshanskis 1975, 200. Βλ. Εικόνα 5.

Οι γονείς του Δημητρίου Β΄(1273 - 1289), Δαβίδ Ε΄ Ουλού και Γκβάντσα, παντρεύτηκαν το 1260 και μόλις δύο χρόνια αργότερα η μητέρα του απεβίωσε⁴⁵⁵. Ο Δημήτριος ανέβηκε στον θρόνο του πατέρα του το 1273, όταν ήταν μόλις 11-12 χρόνων⁴⁵⁶. Σύμφωνα με το γεωργιανό χρονικό ήταν ακόμα παιδί, όταν προχώρησε σε γάμο με την τραπεζούντια πριγκίπισσα. Δεν αποκλείεται ο νεαρός βασιλιάς να προέβη στην εν λόγω επιγαμία κατά την ενθρόνισή του. Στην περίπτωση που η τραπεζούντια πριγκίπισσα ήταν η υποτιθέμενη ανώνυμη κόρη του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού και της Ειρήνης Συρίκαινας, τότε οι δύο νέοι ήταν σχεδόν συνομήλικοι. Αν όμως ήταν η Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή, τότε αυτή το 1273 ήταν περίπου 23 χρόνων, αρκετά μεγαλύτερη του βασιλιά Δημητρίου. Ενδεχομένως, για αυτό τον λόγο ο γεωργιανός χρονογράφος επισήμανε το νεαρό της ηλικίας του. Ο Δημήτριος Β΄ είχε κάνει τρεις γάμους και είχε αποκτήσει συνολικά εννέα παιδιά. Η πρώτη σύζυγός του ήταν Μεγάλη Κομνηνή, η οποία του είχε χαρίσει πέντε παιδιά: τον Δαβίδ Ζ΄ (1292 - 1301), τον Βαχτάνγκ Γ΄ (1301 - 1307), τον Λάσα, τον Μανουήλ και την Ρουσουντάνα⁴⁵⁷. Κατά πάσα πιθανότητα, ο γεωργιανός βασιλιάς είχε χωρίσει με τη Μεγάλη Κομνηνή πριν προχωρήσει στους επόμενους γάμους⁴⁵⁸. Η δεύτερη σύζυγός του, με την οποία νυμφεύτηκε το 1280, η Νατέλα, ήταν κόρη του Μπέκα Α΄ Τζακέλι (1285 - 1306), από την οποία απέκτησε τον Γεώργιο Στ΄ «Επιφανή» (1299 - 1301, 1314 - 1346), τον μετέπειτα βασιλιά της Γεωργίας. Η τρίτη σύζυγός του ήταν η μογγολικής καταγωγής πριγκίπισσα Sorghala, από την οποία απέκτησε τρία παιδιά: την Djigda, τον Jadgar και τον Badour.

Ο θάνατος του Δημητρίου Β΄ το 1289, από το χέρι του Ιλχανίδη χάνη Αργούν, αποτέλεσε πράξη αυτοθυσίας και πατριωτικής πίστης και του εξασφάλισε το προσωνύμιο “Tavdadebuli” [=Αφοσιωμένος]. Το γεωργιανό χρονικό αποκαλύπτει τη μετέπειτα μοίρα των τριών συζύγων του Δημητρίου Β΄ αναφέροντας τα εξής: «Και μόλις όλα τελείωσαν ο Τατάρος (=Μογγόλος) διοικητής έσωσε τον Δαβίδ, γιο του Δημητρίου, ενώ έκρυψε τη βασίλισσα [=Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή - Λ.Π] και τις άλλες συζύγους του βασιλιά. Η Sorghala βρήκε καταφύγιο στο πατρικό της σπίτι, η κόρη

⁴⁵⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 568-569.

⁴⁵⁶ Το ίδιο, 586.

⁴⁵⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 591, 605-607, 612, 640-1 (Δαβίδ Η΄), 591, 602, 622-25, 635-39 (Βαχτάνγκ Γ΄), 602, 607 (Λάσα), 602, 607, 619-620 (Μανουήλ), 514, σημ. 4, 597, 598, σημ. 2, 602-3, (Ρουσουντάνα), πρβλ. Βαρζός 1982, 64, σημ. 37.

⁴⁵⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 603.

του Μπέκα [=Νατέλα] φυγαδεύτηκε από τον πατέρα της στο Σάμτσχε (Νοτιοδυτική Γεωργία), ενώ ο Βαχτάνγκ παρέμεινε στο Mtiuleti. Στη βασίλισσα παραχωρήθηκε η πεδιάδα του Scoreth για να διαμείνει μαζί με τους μικρότερους γιους της, Μανουήλ και Λάσα. Μαζί με τη Sorgala αναχώρησαν και οι δύο γιοι της- Jadgar και Badour. Και έμεινε η χώρα χωρίς βασιλιά»⁴⁵⁹. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα η Μεγάλη Κομνηνή είναι η μοναδική από τις τρεις συζύγους του Δημητρίου που αποκαλείται βασίλισσα. Τα παιδιά της δε φυγαδεύονται, αλλά προστατεύονται από τους επικυριάρχους και η ίδια η βασίλισσα δεν αναζητά καταφύγιο στην πατρίδα της την Τραπεζούντα, αλλά της παραχωρείται τόπος διαμονής, ενδεχομένως υπό την προστασία των Ιλχανιδών. Μετά τον θάνατο του Δημητρίου, η χήρα Μεγάλη Κομνηνή βρήκε καταφύγιο κοντά στον γιο της Βαχτάνγκ Γ', βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας κατά τη μογγολική ηγεμονία, ο οποίος της έδωσε ως προσωπική της κτήση την πεδιάδα Scoret⁴⁶⁰. Για τελευταία φορά συναντάμε τη Μεγάλη Κομνηνή το 1298 όταν επισκέφθηκε τον Ιλχανίδη χάνη Μαχμούντ Γαζάν (1295 - 1304)⁴⁶¹ ως πρέσβειρα του γιου της, βασιλιά της Γεωργίας, Δαβίδ Ζ'⁴⁶².

Λίγο πριν από τη δύση του 13^{ου} αιώνα, η επιθυμία εκ μέρους της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας εδραίωσης πολυεπίπεδης συνεργασίας με την όμορη και ομόθρησκη Γεωργία οδήγησε σε ένα ακόμα δυναστικό συνοικέσιο, αυτή τη φορά όχι με τον οίκο των Βαγρατιδών της Ιβηρίας, αλλά με τον νεοσύστατο δυναστικό οίκο της Δυτικής Γεωργίας. Κατά τα χρόνια της βασιλείας του τραπεζούντιου αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Μεγάλου Κομνηνού (1280 - 1284/85, 1285 - 1297), οι σχέσεις του Βυζαντίου με την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας είχαν αποκατασταθεί. Το δυναστικό συνοικέσιο του Ιωάννη Β' με την Ευδοκία, την κόρη του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259 - 1282) συνέβαλε στη σταθεροποίηση της ταραγμένης από στασιαστικά κινήματα, αλλά και από τις επιθέσεις των Τουρκομάνων, Τραπεζούντας⁴⁶³. Τον Ιωάννη Β' διαδέχθηκε ο χαρισματικός Αλέξιος Β' Παλαιολόγος Μεγάλος Κομνηνός (1297 - 1330)⁴⁶⁴. Λόγω

⁴⁵⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 607· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 391

⁴⁶⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 608.

⁴⁶¹ Μπόσγουορθ 2006, 645- 648.

⁴⁶² Ο Δαβίδ Η', γιος του Δημητρίου Β' και της τραπεζούντιας πριγκίπισσας, ήταν γαμπρός του Ιλχανίδη Αμπάκ. Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 612, σημ. 3.

⁴⁶³ Σαββίδης 2016, 70-71.

⁴⁶⁴ Για τη χρήση του διπλού επωνύμου βλ. Lampsides 1984, 225-228.

των εξαιρετικών σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί με το Βυζάντιο, μετά τον θάνατο του πατέρα του, ο Αλέξιος Β΄ βρισκόταν υπό την κηδεμονία του θείου του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282 - 1328), ο οποίος επιδίωκε να θέσει την Τραπεζούντα υπό τον βυζαντινό έλεγχο, μέσω προκαθορισμένου συννοικεσίου. Ωστόσο, ο Αλέξιος Β΄, μετά την ανάρρησή του στον θρόνο, αντιτάχθηκε στον θείο του και αρνήθηκε το προξενίό του με την Ειρήνη, την κόρη του «ἐπὶ τοῦ κανικλείου» Νικηφόρου Χούμνου⁴⁶⁵. Έχοντας σαφή αντίληψη των αναγκών της αυτοκρατορίας του Πόντου ο Αλέξιος Β΄ ενίσχυσε τις γειτονικές συμμαχίες και ακλούθησε ανεξάρτητη πολιτική από το Βυζάντιο⁴⁶⁶. Προτίμησε να συμμαχήσει με τον ηγεμόνα του Σάμτσχε της Νοτιοδυτικής Γεωργίας και γείτονά του, Μπέκα Α΄ Τζακέλι (1285 - 1306), όπως έκανε άλλωστε και ο βασιλιάς της Ανατολικής Γεωργίας. Η επιλογή αυτή επιβεβαίωνε τον καίριο ρόλο που διαδραμάτιζε ο γεωργιανός στρατηλάτης στην αντιμετώπιση της κοινής απειλής, των Τουρκομάνων. Η συμμαχία μεταξύ των τριών δυναστικών οίκων - Μεγάλων Κομνηνών, Βαγρατιδών και Τζακέλι - κατά την περίοδο της μογγολικής επικυριαρχίας αποδείχθηκε καθοριστικής σημασίας⁴⁶⁷.

Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος δεν παρέδωσε αμαχητί τα όπλα. Ο βυζαντινός ιστοριογράφος του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα Γεώργιος Παχυμέρης ρίχνει άπλετο φως στο καλά μελετημένο σχέδιο του βυζαντινού αυτοκράτορα, ο οποίος δε δίστασε να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα για να θέσει την αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών υπό την κηδεμονία του. Η εξύψωση της Ειρήνης σε «Δέσποινα» δεν είχε την επιθυμητή ανταπόκριση. Ο Αλέξιος Β΄ δεν ενέδωσε και απέρριψε σε όλους τους τόνους το ταπεινωτικό για τον ίδιο συννοικέσιο. Τότε ο Ανδρόνικος Β΄ κατέφυγε στην Εκκλησία, προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί το δικαίωμά του ως κηδεμόνας του Αλεξίου για να ακυρώσει τον επικείμενο γάμο του ανεψιού του. Ωστόσο, τα νέα για την εγκυμοσύνη της πριγκίπισσας της Ιβηρίας έβαλαν πρόωρο τέλος και σε αυτήν την προσπάθεια. Η ύστατη ελπίδα του βυζαντινού αυτοκράτορα βρισκόταν στα χέρια της αδελφής του Ευδοκίας, την οποία εξανάγκασε να πείσει τον

⁴⁶⁵ Γεώργιος Παχυμέρης, IV, 317, πρβλ. σχετική βιβλιογραφία Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 56. Επίσης βλ. Στ. Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης, Πρωτέκδικος και Δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό Δοκίμιο*, Ε.Ι.Ε/Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004.

⁴⁶⁶ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 63. Το 1301 ο Αλέξιος Β΄ κλήθηκε να υπερασπιστεί την Κερασούντα, τη δεύτερη σημαντικότερη πόλη της αυτοκρατορίας. Βλ. Καρρον 2001, 137. Σχετικά με την επιτυχημένη αντιμετώπιση των Τουρκομάνων Βλ. Bryer 1975, 113-149.

⁴⁶⁷ Allen 1956, 380.

Αλέξιο Β΄ να διαζευχτεί την «Πεκάϊ ἐξ Ἰβηρίας»⁴⁶⁸. Όταν η Ευδοκία Παλαιολογίνα έφτασε στην Τραπεζούντα, αφού είχε πείσει τον Ανδρόνικο Β΄ ότι η αναχώρησή της αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ολοκλήρωση του σχεδίου τους, ευλόγησε την ανταρσία του γιου της⁴⁶⁹.

Ο Μιχαήλ Πανάρετος καταγράφει το γεγονός ως εξής: «ὁ κῶρ Ἀλέξιος ὁ μέγας Κομνηνός, καὶ ἤγαγε γυναῖκα αὐτῷ τὴν θυγατέρα τοῦ Πεκάϊ ἐξ Ἰβηρίας»⁴⁷⁰. Στην επιλογή του Αλεξίου αναφέρεται και ο Γεώργιος Παχυμέρης: «Ἄλλ' ἐκεῖνος, ἢ πυθόμενος καὶ τοὺς γάμους ἀπαξιῶν, ἢ μὴν καὶ ἄλλως ἐπέλθον αὐτῷ, φθάσας ἕκ τινος τῶν ἐπ' ἐξουσίας Ἰβήρων τὴν συνοικήσουσαν ἄγεται»⁴⁷¹. Ο χρονογράφος της Τραπεζούντας, αν και παρέλειψε να αναφερθεί στον ενδεχόμενο γάμο της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνῆς με τον Δημήτριο Β΄, επισήμανε τον γάμο του Αλεξίου Μεγάλου Κομνηνού με την κόρη του Μπέκα Α΄ Τζακέλι, του οποίου ο οίκος ήταν υποδεέστερος σε σχέση με τον οίκο των Βαγρατιδών. Η εν λόγω επιγαμία έλαβε χώρα πιθανόν το έτος 1300⁴⁷² ή και νωρίτερα το 1297, πριν ανέλθει ο Αλέξιος Β΄ στον θρόνο⁴⁷³. Ο τραπεζούντιος αυτοκράτορας απέκτησε συνολικά έξι παιδιά: τον Ανδρόνικο Γ΄ (1330 - 1332), τον Βασίλειο (1332 - 1340), τον Μιχαήλ Αζαχουτλού, τον Γεώργιο Αχπουγά, την Άννα Αναχουτλού (1341 - 1342) και την Ευδοκία⁴⁷⁴. Αν και δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Αλέξιος Β΄ προχώρησε σε δεύτερο γάμο⁴⁷⁵, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι τρία από τα έξι παιδιά του φέρουν τουρκομογγολικά παρωνύμια.

Είναι γνωστό ότι αρκετοί Βυζαντινοί αυτοκράτορες έφεραν πρόσθετα ονόματα, τα οποία παρέπεμπαν μεταξύ άλλων: στην ονομασία της οικογένειας, στον τόπο καταγωγής, στον χαρακτήρα, στη σωματική διάπλαση/κατάσταση κ. ά⁴⁷⁶. Στην προκειμένη περίπτωση τα χαρακτηριστικά παρωνύμια των τριών παιδιών του

⁴⁶⁸ Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β΄ και Γ΄ στο Παράρτημα Β΄.

⁴⁶⁹ Γεώργιος Παχυμέρης, IV, 317-321, πρβλ. Κάρποβ 2017, 226.

⁴⁷⁰ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 63.

⁴⁷¹ Γεώργιος Παχυμέρης, IV, 317.

⁴⁷² Kurshanskis 1976, 113, 115, σημ. 25.

⁴⁷³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 621-622, σημ. 3.

⁴⁷⁴ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 64· Kurshanskis 1976, 115· Toumanoff 1976, 205, 506.

⁴⁷⁵ Για δεύτερη επιγαμία του Αλεξίου με την κόρη του Δημητρίου Β΄ Djigda-khatun, μίλησε ο Μ.-D. Sturdza. Βλ. Sturdza 1999, 280. Ωστόσο, αυτό το ενδεχόμενο δεν επαληθεύεται από τις πηγές. Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 602.

⁴⁷⁶ Χατζημιχαήλ 2007-2008, 111, με πρόσθετη βιβλιογραφία σημ. 1 και 2.

Αλεξίου Β΄ πιθανόν να σχετίζονται με την καταγωγή της μητέρας τους. Η τουρκομογγολική προέλευση των παρωνυμίων έχει αποδειχθεί μέσω της ετυμολογικής τους ανάλυσης. Συγκεκριμένα: α) *Anachoutlou*, είναι σύνθετη λέξη αποτελούμενη από την τουρκική λέξη “*ana* (= *anne*)”, που σημαίνει «μητέρα» και την τουρκική λέξη “*kutlu*”, που σημαίνει «ευλογημένος»⁴⁷⁷, β) *Azachoutlou*⁴⁷⁸, είναι σύνθετη λέξη αποτελούμενη από την τουρκική λέξη “*aca*”, που σημαίνει «μεγάλος αδελφός» και το “*kutlu*” (ευλογημένος)⁴⁷⁹ και γ) *Achrouga*, είναι σύνθετη λέξη αποτελούμενη από την τουρκική λέξη “*ak*”, που σημαίνει «άσπρος/λευκός» και το “*bugha* (ή *boğa*)”, που σημαίνει «ταύρος»⁴⁸⁰. Οι απόψεις σχετικά με τον αριθμό των επιγαμιών, στις οποίες προχώρησε ο Αλέξιος Β΄ διίστανται και η σχετική επιχειρηματολογία βασίζεται στην ανάλυση των προαναφερθέντων παρωνυμίων. Σύμφωνα με τον Οδυσσέα Λαμψίδη, ο οποίος εισηγήθηκε το ενδεχόμενο τριών συνολικά επιγαμιών, τα συγκεκριμένα τουρκομογγολικά παρωνύμια αποκαλύπτουν το γένος των συζύγων του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας⁴⁸¹. Κατά την άποψή του, ο Αλέξιος Β΄, εκτός από την πρώτη σύζυγό του, την «Πεκάϊ ἐξ Ἰβηρίας», από την οποία απέκτησε την Ευδοκία (Σινώπης), τον Ανδρόνικο Γ΄ και τον Βασίλειο, νυμφεύθηκε και άλλες δύο αλλοεθνείς συζύγους. Η δεύτερη σύζυγός του ήταν το γένος «Αζαχουτλού», από την οποία απέκτησε τον Μιχαήλ και την Άννα και η τρίτη, η Σαργαλή, το γένος «Αχπουγά», από την οποία απέκτησε τον Γεώργιο⁴⁸². Πρόσφατα ο R. Shukurov, ο οποίος τάχθηκε υπέρ του ενδεχόμενου ύπαρξης δεύτερης συζύγου ελληνικής καταγωγής, επισήμανε ότι δεν είναι δυνατόν τα παρωνύμια «Αζαχουτλού» και «Αχπουγά» να αποκαλύπτουν το γένος των συζύγων του Αλεξίου, αφού είναι γένους αρσενικού και όχι θηλυκού⁴⁸³.

⁴⁷⁷ Λήμμα του G. Moravcsik «Αναχουτλού». Βλ. Moravcsik 1983, 69· Kurshanskis 1976, 117.

⁴⁷⁸ Η άποψη του M. Kurshanskis, σύμφωνα με την οποία το πρώτο συνθετικό “*Aza*” σημαίνει «μέλος μιας οικογένειας ή οίκου», έχει καταρριφθεί από τον R. Shukurov. Βλ. Kurshanskis 1976, 117· Shukurov 1995a, 90, σημ. 37.

⁴⁷⁹ Shukurov 1995a, 90, σημ. 37.

⁴⁸⁰ Λήμμα του G. Moravcsik «Βογάς». Βλ. Moravcsik 1983, 92· Kurshanskis 1976, 117.

⁴⁸¹ Σύμφωνα με τον M. Kurshanskis ο Αλέξιος Β΄ είχε προχωρήσει μονάχα σε μία επιγαμία. Βλ. Kurshanskis 1976, 117.

⁴⁸² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 117-118 και γενεαλογικός πίνακας, 123.

⁴⁸³ Σύμφωνα με τον R. Shukurov, ο Αλέξιος Β΄ απέκτησε από τη γεωργιανή αρχόντισσα: την Άννα, τον Μιχαήλ και τον Γεώργιο και από την ελληνικής καταγωγής σύζυγό του: τον Ανδρόνικο, τον Βασίλειο και την Ευδοκία. Βλ. Shukurov 2016, 303-304.

Στη μογγολοκρατούμενη Γεωργία συναντάμε ενδιαφέρουσες επιλογές γυναικείων και ανδρικών κύριων ονομάτων. Στο δυναστικό οίκο των Βαγρατιδών τα ανδρικά ονόματα στην πλειονότητά τους ήταν χριστιανικά, όπως: Δημήτριος, Γεώργιος, Κωνσταντίνος, Δαβίδ κ. ά., σε αντίθεση με τα γυναικεία, όπως: Gulkhan Khatun, Jidga Khatun κ. ά.⁴⁸⁴ Στο νεοσύστατο οίκο Τζακέλι διακρίνουμε προτίμηση στα τουρκομογγολικά ή και τα περσικά ονόματα, όπως: Aghboug, Sargis, Beka, Beshken, Natela κ. ά.⁴⁸⁵ Την κρατούσα τάση της εποχής επιβεβαιώνει η επιγραφή που βρέθηκε σε σύμπλεγμα σπηλαίων-μοναστηριών στην οροσειρά Garesdjis. Η τετράγλωσση επιγραφή αναφέρεται στον Sargis, γιο του Aslan, τη σύζυγό του και τον γιο τους Amir-Sayd, οι οποίοι το 1352 επισκέφτηκαν τον τάφο του Αγίου Δαβίδ για να τον προσκυνήσουν⁴⁸⁶. Όπως φαίνεται η πολυετής μογγολική παρουσία είχε αφήσει το αποτύπωμά της στην ούτως ή άλλως πολυεθνική και πολυπολιτισμική Γεωργία⁴⁸⁷.

Στη μεσαιωνική Γεωργία ήταν πράγματι σύνηθες τα μέλη της βασιλικής οικογένειας να φέρουν δύο ονόματα - ένα λαϊκό και ένα χριστιανικό - τα οποία χρησιμοποιούσαν εκ περιτροπής⁴⁸⁸. Αντίστοιχο φαινόμενο παρατήρησε και ο A. Bryer, μελετώντας τα έγγραφα της Μονής Βαζελώνος. Εισηγήθηκε το ενδεχόμενο χρήσης διπλού ονόματος (ελληνικού και τουρκικού)⁴⁸⁹. Είναι πιθανό να ίσχυε το ίδιο και για τα παιδιά του Αλεξίου Β', των οποίων τα παρωνύμια προσέφεραν δυνατότητες πολλαπλών αναγνώσεων. Δεν αποκλείεται το πρώτο συνθετικό του παρωνυμίου «Αναχουτλού», να αποτελεί το όνομα της τραπεζούντιας πριγκίπισσας, αναγραφόμενο με ένα -v-. Το «Ana» συνοδευόμενο από τη δεύτερη συνθετική τουρκική λέξη «kutlu»⁴⁹⁰, θα μπορούσε να αποδοθεί ως «η ευλογημένη Άννα». Ακολούθως, όσον αφορά στο πρώτο συνθετικό του παρωνυμίου «Αζαχουτλού», θα μπορούσε να αποτελεί επίσης κύριο όνομα. Το «Aza/o», με βάση τις γεωργιανές πηγές, αντιστοιχεί είτε στο ελληνικό όνομα Ιάσωνας⁴⁹¹, είτε στο περσικό όνομα

⁴⁸⁴ Bryer 1984, 319-320.

⁴⁸⁵ Peacock 2012, 50.

⁴⁸⁶ Melikset-Bekon 1953, 56-57 και οι επιγραφές στις τέσσερις γλώσσες, 58-60, πρβλ. Lang 1955b, 90.

⁴⁸⁷ Κάρποβ 2017, 201.

⁴⁸⁸ Kunik 1854b, 711-712.

⁴⁸⁹ Bryer 1966-1967, 155.

⁴⁹⁰ Η λέξη «kutlu» αποτελούσε το δεύτερο συνθετικό των τουρκικών ψευδωνύμων. Βλ. Shukurov 1995a, 90, σημ. 37.

⁴⁹¹ Toumanoff 1959, 41, σημ. 85.

Aza⁴⁹², το οποίο σε συνδυασμό με τη δεύτερη συνθετική τουρκική λέξη “kutlu”, μας δίνει το «ο ευλογημένος Ιάσοντας» ή «ο ευλογημένος Aza». Το παρωνύμιο του Γεωργίου, Αχπουγά ή Aghbougha, όπως το βρίσκουμε συχνά στις γεωργιανές πηγές, το οποίο αναλύσαμε ετυμολογικά παραπάνω, ήταν όνομα που έφεραν αρκετοί εκπρόσωποι του οίκου των Τζακέλι, όπως για παράδειγμα ο Αχπουγά Τζακέλι (1444 - 1451), γνωστός για το νομοθετικό του έργο⁴⁹³.

Τα παρωνύμια που έφεραν τα τρία από τα έξι παιδιά του Αλεξίου Β΄ Μεγάλου Κομνηνού, κατά πάσα πιθανότητα αποκαλύπτουν την καταγωγή της μητέρα τους, της «Πεκάϊ εξ Ιβηρίας»⁴⁹⁴. Ο Μιχαήλ Αζαχουτλού, ο Γεώργιος Αχπουγά και η Άννα Αναχουτλού πρέπει να είχαν την ίδια μητέρα, την κόρη του Μπέκα Α΄ Τζακέλι. Υπέρ αυτής της θεωρίας συνηγορεί και το γεγονός ότι ο αδελφός τους Ανδρόνικος Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός (1330 - 1332) αφαίρεσε τη ζωή του Μιχαήλ Αζαχουτλού και του Γεωργίου Αχπουγά και όχι του Βασιλείου (1332 - 1340), ο οποίος βρήκε καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη⁴⁹⁵. Ακολούθως, φαίνεται ότι ο Ανδρόνικος Γ΄, τηρώντας τους άγραφους νόμους, δεν προχώρησε στη θανάτωση της «ετεροθαλούς» αδελφής του Άννας Αναχουτλού, αλλά την εξανάγκασε να ακολουθήσει τον μοναχικό βίο⁴⁹⁶. Επιπλέον, ως έμμεση επιβεβαίωση της γεωργιανής καταγωγής της μητέρας των τριών παιδιών μπορεί να θεωρηθεί και η στήριξη που παρείχαν οι Λαζικές δυνάμεις, δηλαδή οι στρατιωτικές δυνάμεις οι προερχόμενες από τη Νοτιοδυτική Γεωργία, όπου ηγεμόνευε ο οίκος των Τζακέλι, στην αυτοκράτειρα Άννα Μεγάλη Κομνηνή (1341-1342) κατά την κατάληψη της Τραπεζούντας.

Ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα οι φιλόδοξοι Τζακέλι, οι οποίοι βρίσκονταν στο απόγειο της δύναμής τους, είχαν αυτονομηθεί και ακολουθούσαν ανεξάρτητη πολιτική από τη Γεωργία. Οι «αλαζόνες» εκπρόσωποί τους έχουν χαρακτηριστεί άπιστοι⁴⁹⁷, έδειχναν όμως ιδιαίτερη αφοσίωση στα μέλη της οικογένειάς τους, για την ιεραρχική ανέλιξη των οποίων μεριμνούσαν πάντα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα

⁴⁹² Όπως για παράδειγμα ο βασιλιάς Aza του Mannae που ηγεμόνευε το 719 - 716 π. Χ.

⁴⁹³ Για το νομοθετικό έργο βλ. *Atabegi beka da agbuga da mati samartali* (=Ο νομοθετικός κώδικας των αταμπέγων Μπέκα και Αχπουγά), έκδ. N. Urbnelis, Τιφλίδα 1890 (στη γεωργ. γλ.). Για τη μετάφραση του έργου στα γαλλικά βλ. *Code d'Aghbougha*, έκδ. J. Karst, Στρασβούργο 1938.

⁴⁹⁴ Kurshanskis 1976, 116-117.

⁴⁹⁵ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπρίδης, 64.

⁴⁹⁶ Shukurov 2016, 303.

⁴⁹⁷ Allen 1929, 155.

είναι η περίπτωση του Γεωργίου Στ' «Επιφανή», γιου του Δημητρίου Β' και της Νατέλας Τζακέλι, ο οποίος ανατράφηκε από τον παππού του Μπέκα Α'⁴⁹⁸. Ενδεχομένως, η Άννα Αναχουτλού, ο Μιχαήλ Αζαχουτλού και ο Γεώργιος Αχπουγά να είχαν υψηλά ιστάμενες θέσεις στη δυναστική ιεραρχία του οίκου της μητέρας τους (Τζακέλι), δεδομένου ότι από την άλλη πλευρά ήταν Μεγάλοι Κομνηνοί και αυτό από μόνο του προσέδιδε κύρος στην οικογένεια των αταμπέγων της Νοτιοδυτικής Γεωργίας. Τα υπόλοιπα τρία παιδιά της οικογένειας πιθανόν να προήλθαν από την επιγαμία του Αλεξίου Β' Μεγάλου Κομνηνού με κάποια Ελληνίδα⁴⁹⁹, η οποία δεν αποκλείεται να ήταν αρχόντισσα της Τραπεζούντας.

2. Οι δυναστικές επιγαμίες του 14^{ου} αιώνα

Η συμμαχία μεταξύ Τραπεζούντας και Τιφλίδας ανανεώθηκε εκ νέου με την ανάρρηση του Γεωργίου Στ' Επιφανή (1299 - 1301, 1314 - 1346) στον θρόνο του Ιβηρικού βασιλείου. Ο γιος του Δημητρίου Β' Βαγρατίδη και της δεύτερης συζύγου του Νατέλας Τζακέλι μεγάλωσε υπό την προστασία του παππού του Μπέκα Α' Τζακέλι στο Σάμτσχε. Στους διπλωματικούς ελιγμούς του τελευταίου οφείλεται εν πολλοίς και η ενθρόνιση του Γεωργίου Στ', ο οποίος κατάφερε να εκδιώξει τους Ιλχανίδες και να συνενώσει για τελευταία φορά το υστερομεσαιωνικό βασίλειο του Καυκάσου. Σύμφωνα με το *Kartlis Cxovreba*, ο Γεώργιος αναζήτησε σύζυγο στον οίκο των Μεγάλων Κομνηνών, στους συγγενείς και συμμάχους του παππού του Μπέκα Α' και του πατέρα του Δημητρίου Β'⁵⁰⁰. Σε αυτήν την ένωση αναφέρεται το «Χρονικό των Εκατό Χρόνων», επισημαίνοντας τα εξής: «Αυτός ο Γεώργιος, ο οποίος μεγάλωσε στο σπίτι του Μπέκα, έγινε σπουδαία προσωπικότητα και ανακατέλαβε τη χώρα...Ο Έλληνας αυτοκράτορας, ο κυρ Μιχαήλ Κομνηνός του έδωσε για προίκα ολόκληρη την περιοχή Τζανέτι και του έδωσε για σύζυγο την κόρη του»⁵⁰¹. Πρέπει να επισημάνουμε ότι η εν λόγω πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται από άλλη, γνωστή σε μας, πηγή. Το γεωργιανό χρονικό κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Μεγάλο Κομνηνό (1341, 1344 - 1349), ο οποίος ωστόσο

⁴⁹⁸ Allen 1956, 380.

⁴⁹⁹ Shukurov 2016, 304.

⁵⁰⁰ Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β' και Γ' στο Παράρτημα Β'.

⁵⁰¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 621, σημ. 3 και 626, σημ. 2· *Kartlis Cxovreba/Metreveli*, 396.

σύμφωνα με το *Χρονικό* είχε έναν γιο τον Ιωάννη Γ΄ Μεγάλο Κομνηνό (1342 - 1344)⁵⁰². Σε κάθε περίπτωση, εάν αποδεχτούμε την ύπαρξη μιας ανώνυμης κόρης, τότε η εν λόγω ένωση θα μπορούσε να είχε λάβει χώρα την περίοδο 1342 - 1346, δηλαδή λίγο μετά την πρώτη ανάρρηση στον θρόνο του Μιχαήλ Μεγάλου Κομνηνού και πριν από την εκδημία του Γεωργίου Στ΄. Φαίνεται ότι η μεταξύ τους προσέγγιση έγινε μετά τη δολοφονία της αυτοκράτειρας Άννας Αναχουτλού, η οποία με τη στήριξη του ξαδέλφου της Γεωργίου Στ΄ και των αταμπέγων του Σάμτσχε είχε εισβάλει νωρίτερα στην Τραπεζούντα και είχε ανατρέψει την αυτοκράτειρα Ειρήνη Παλαιολογίνα. Ο μοναχογιός του Γεωργίου Στ΄ και της ανώνυμης Μεγάλης Κομνηνής, Δαβίδ Η΄ Βαγρατίδης (1346 - 1360) διαδέχθηκε το 1346 τον πατέρα του στον θρόνο της ενωμένης Γεωργίας και επέλεξε νύφη, τη Σιντουχτάρ, από τον οίκο των Τζακέλι⁵⁰³. Η Σιντουχτάρ ήταν κόρη του Κβαρκβάρε Α΄ Τζακέλι (1334 - 1361)⁵⁰⁴, από την οποία απέκτησε τον Βαγράτ Ε΄ και την Gulkhan Khatun/Κουλκάνχατ, στους οποίους θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Η συμμαχία μεταξύ των Μεγάλων Κομνηνών και των Βαγρατιδών απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα στα χρόνια της διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1349 - 1390). Φαίνεται ότι τόσο οι Μεγάλοι Κομνηνοί, όσο και οι Βαγρατίδες κατέβαλαν προσπάθειες για την περαιτέρω σύσφιξη των μεταξύ τους σχέσεων. Ο Αλέξιος Γ΄ προχώρησε σε εκτεταμένη χρήση της πολιτικής των επιγαμιών, με χριστιανούς και μουσουλμάνους ηγεμόνες, προκειμένου να διασφαλίσει την εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας του και να ενισχύσει την οικονομία της μέσω των εμπορικών συναλλαγών⁵⁰⁵. Στις 28 Σεπτεμβρίου του 1351 ο Αλέξιος Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός νυμφεύτηκε τη Θεοδώρα Καντακουζηνή, την κόρη του σεβαστοκράτορα Νικηφόρου Καντακουζηνού, από την οποία απέκτησε έξι παιδιά⁵⁰⁶. Τρία από αυτά προχώρησαν σε επιγαμία ή τουλάχιστον εκδήλωσαν ενδιαφέρον να συνάψουν γάμο με εκπροσώπους του ιβηρικού δυναστικού οίκου των Βαγρατιδών. Η πρώτη επιγαμία πραγματοποιήθηκε το έτος 1367 ανάμεσα στην

⁵⁰² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 66, 67.

⁵⁰³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 649-650.

⁵⁰⁴ Toumanoff 1976, 205.

⁵⁰⁵ Σαββίδης 2016, 103-104, 213-219.

⁵⁰⁶ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 122· Toumanoff 1976, 507.

Άννα⁵⁰⁷ και τον γεωργιανό βασιλιά Βαγράτ Ε΄ Βαγρατίδη (1360 - 1395). Ήταν το δεύτερο στη σειρά δυναστικό συνοικέσιο για τον Βαγράτ Ε΄, αφού είχε προηγηθεί ο γάμος του με την επίσης ελληνικής καταγωγής Ελένη. Σύμφωνα με τις γεωργιανές πηγές, η Ελένη απεβίωσε το 1366, καθώς είχε πληγεί από την επιδημία βουβωνικής πανώλης που είχε ξεσπάσει στη Γεωργία και είχε κοστίσει τη ζωή σε πολλούς ανθρώπους. Οι πηγές δεν αποκαλύπτουν τίποτα άλλο για εκείνη⁵⁰⁸. Κατά πάσα πιθανότητα η Ελένη είχε βασιλική καταγωγή, καθ' ότι σε διαφορετική περίπτωση ο γιος της Γεώργιος Ζ΄ (1395 - 1405) δεν θα μπορούσε να ανέλθει στον βασιλικό θρόνο της Γεωργίας⁵⁰⁹. Γνωρίζουμε ότι το έτος 1369 ο Γεώργιος Ζ΄ ήταν ήδη συμβασιλέας, γεγονός που καθιστά αδύνατη την πιθανότητα να ήταν γιος της Άννας Μεγάλης Κομνηνής, η οποία γεννήθηκε το 1357 και παντεύτηκε το 1367⁵¹⁰.

Οι ελληνικές και οι γεωργιανές πηγές δεν αποκαλύπτουν πολλά για τις δύο συζύγους του Βαγράτ Ε΄. Σύμφωνα με το απόσπασμα του *Kartlis Cxovreba*: «*Η σύζυγος του βασιλιά Βαγράτ, η βασίλισσα Ελένη απεβίωσε το 1366, αφήνοντας δύο παιδιά, τον Γεώργιο και τον Δαβίδ*»⁵¹¹. Ο Μιχαήλ Πανάρετος γράφει σχετικά με τη δεύτερη επιγαμία: «*κατέχοντες ἅμα καὶ τὴν τοῦ βασιλέως θυγατέρα, κυρὰν Ἄννην τὴν μεγάλην Κομνηνήν, ἣτις συνεζεύχθη τῷ βασιλεῖ τῶν Ἰβήρων καὶ Ἀβαζγῶν, κῦρ Παγκρατίῳ, τῷ Παγκρατιανῷ, ἐν τῇ χώρᾳ Μακροῦ αἰγιαλοῦ. Ἐλθόντες δέ, παρευθὺς ἀνῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν Παρχάριν τῆς Λαραχανῆς, εἰς τὸ Λιμνίον, καὶ ἀπῆλθεν ἕως Χαλδίας*»⁵¹². Το *Χρονικό* της Τραπεζούντας αναφέρεται και στην επίθεση που εξαπέλυσε το 1386 ο ιδρυτής της δυναστείας των Τιμουριδών, Τιμούρ Λεγκ ο «χωλός» ή Ταμερλάνος (1369/70 - 1405) στη Γεωργία, σημειώνοντας τα εξής: «*Εἶτα εἰσελθὼν καὶ ἐν τοῖς ἀκρωρείοις Ἰβήρων παρέλυσεν πολέμου νόμῳ τὸ θαυμάσιον Τυφλίσιον, ζωγρήσας καὶ τὸν βασιλέα Παγκράτιν τὸν στρατηγικώτατον καὶ τὴν ὁμόζυγον αὐτοῦ, τὴν θυγατέραν τοῦ ἡμετέρου βασιλέως, τὴν ὠραιοτάτην κυρὰν Ἄννην, καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς Δαβίδ*»⁵¹³.

⁵⁰⁷ Λήμμα του Φ. Μαρινέσκου «Άννα Μ. Κομνηνή», *ΕΠΛΒΙΠ* 2 (1997), 214. Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β΄ και Γ΄ στο Παράρτημα Β΄.

⁵⁰⁸ Brosset 1845, 180. Επίσης, βλ. Toumanoff 1949-1951, 171· Kurshanskis 1976, 117.

⁵⁰⁹ Toumanoff 1949-1951, 171, σημ. 8.

⁵¹⁰ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 72.

⁵¹¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 663.

⁵¹² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 76.

⁵¹³ *Το ίδιο*, 80.

Ο τραπεζούντιος χρονογράφος σημειώνει ότι την άνοιξη του 1367 ο Αλέξιος Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός, συνοδευόμενος από την σύζυγό του, επισκέφθηκε τη «*χώρα του Μακροῦ αἰγιαλοῦ*», δηλαδή τη διασυννοριακή περιοχή μεταξύ της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και του βασιλείου της Γεωργίας, στα πλαίσια της περιοδείας που πραγματοποιούσε στην περιοχή. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους οι Μεγάλοι Κομνηνοί και οι Βαγρατίδες επικύρωσαν τη μεταξύ τους συμμαχία, μέσω του γάμου της δεκάχρονης Άννας Μεγάλης Κομνηνής και του βασιλιά Βαγράτ Ε΄ της Γεωργίας. Στη συνέχεια, ο Μιχαήλ Πανάρετος, καταγράφοντας την κατάληψη της Τιφλίδας από τον Ταμερλάνο και την αιχμαλωσία της βασιλικής οικογένειας, αποκαλύπτει το όνομα του γιου του Βαγράτ Ε΄ και της Άννας, του Δαβίδ. Ο Τραπεζούντιος χρονογράφος χαρακτηρίζει ως «*θαυμάσια*» την πρωτεύουσα Τιφλίδα και ως «*στρατηγικώτατον*» τον βασιλιά Βαγράτ Ε΄, χαρακτηρισμοί που φανερώνουν ότι το περιβάλλον της Τραπεζούντας επιδοκίμαζε την εν λόγω ένωση⁵¹⁴.

Η επιστολή του βασιλιά της Γεωργίας Αλεξάνδρου Α΄ (1412 - 1442), η οποία χρονολογείται το έτος 1440, αποκαλύπτει επιπλέον λεπτομέρειες σχετικά με την αιχμαλωσία του βασιλικού ζεύγους: «*I Gruziya bila opustoshena i bezuteshna i razrushena nevernim Temurom, tak chto nevernij...Gruziu v kronikon 88 i vploti do nashego votsareniya. Tak [chto] iz tpilisskoj kreposti tsarya Bagrata i tsaritsu Annu n plen uvel i mnogo dush istrebil [=Και η Γεωργία ήταν ερημωμένη, απαρηγόρητη και κατεστραμμένη από τον άπιστο Ταμερλάνο, καθώς ήταν άπιστος.....τη Γεωργία το έτος 88 (=σύμφωνα με το Κρονικόν, γεωργιανό σύστημα χρονολόγησης) έως τις μέρες της βασιλείας μας. Έτσι από το φρούριο της Τιφλίδας ο βασιλιάς Βαγράτ και η βασίλισσα Άννα οδηγήθηκαν σε αιχμαλωσία και αμέτρητες ψυχές εξοντώθηκαν]*»⁵¹⁵. Το γεωργιανό χρονικό επίσης μνημονεύει την κατάληψη της Τιφλίδας από τον Ταμερλάνο το 1386, τη φυλάκιση του Βαγράτ Ε΄, της συζύγου του Άννας και του γιου τους Δαβίδ, σημειώνοντας τα εξής: «*Ο βασιλιάς Βαγράτ και η βασίλισσα Άννα συνελήφθησαν μαζί με τους Γεωργιανούς. Ο Τιμούρ [=Ταμερλάνος] με μεγάλη ικανοποίηση τους φυλάκισε στα διαμερίσματά του και τοποθέτησε φρουρά στην ακρόπολη. Επιθυμώντας να εξαναγκάσει τον βασιλιά να ασπαστεί τον μωαμεθανισμό, υποσχέθηκε να τον ευεργετεί, να τον αντιμετωπίζει ως αδελφό και να του επιστρέψει το*

⁵¹⁴ Ο Σ. Κάρποβ επισημαίνει ότι στο Χρονικό «στρατηγικώτατος» αποκαλείται μονάχα ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Μεγάλος Κομνηνός. Βλ. Κάρποβ 2017, 454.

⁵¹⁵ Απόσπασμα από την επιστολή του βασιλιά Αλεξάνδρου Α΄ για την κατάργηση των φόρων (1440). Βλ. Γεωργιανά αρχεία 1982, 151, 153.

βασιλείό του. Χρησιμοποίησε ύπουλους τρόπους για να τον εξισλαμίσει, ωστόσο ο βασιλιάς δε λύγισε και παρέμεινε αφοσιωμένος στην πίστη του»⁵¹⁶. Ο βασιλιάς της Γεωργίας απελευθερώθηκε το 1393. Θεωρήθηκε αποστάτης, ωστόσο πιθανόν να επρόκειτο για τυπική αποκήρυξη του χριστιανισμού. Απεβίωσε το 1395. Στη συνέχεια απελευθερώθηκε και η σύζυγός του Άννα, της οποίας η χρονολογία θανάτου παραμένει άγνωστη⁵¹⁷.

Ο Βαγράτ Ε΄ απέκτησε τέσσερα παιδιά: τον Γεώργιο Ζ΄ (1395 - 1405), τον Κωνσταντίνο Α΄ (1405 - 1412), τον Δαβίδ και την Ολυμπία⁵¹⁸. Ο Γεώργιος Ζ΄, ο οποίος αντικατέστησε τον πατέρα του κατά την περίοδο της αιχμαλωσίας του και τον διαδέχθηκε το 1395, δεν θα μπορούσε να είναι γιος της Άννας Μεγάλης Κομνηνής. Η αναφορά στις γεωργιανές πηγές στους Γεώργιο και Δαβίδ ως παιδιών της Ελένης φαίνεται να είναι λανθασμένη. Στο γεωργιανό χρονικό γίνεται αναφορά και στον Κωνσταντίνο Α΄, αλλά μονάχα ως αδελφό του Γεωργίου Ζ΄⁵¹⁹. Τα παραπάνω εναρμονίζονται με τα στοιχεία του *Χρονικού*, οπότε είναι ασφαλές να συμπεράνουμε ότι κοινό παιδί του Βαγράτ και της Άννας ήταν αναμφισβήτητα ο Δαβίδ. Σύμφωνα όμως με τον C. Toumanoff, η ελληνικότητα των ονομάτων και των άλλων δύο παιδιών του Βαγράτ Ε΄, του Κωνσταντίνου Α΄ και της Ολυμπίας, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και η δική τους μητέρα ήταν η Άννα Μεγάλη Κομνηνή⁵²⁰. Ωστόσο, τα ονόματα Κωνσταντίνος και Ολυμπία απουσιάζουν από τον οίκο των Μεγάλων Κομνηνών και των Βαγρατιδών και λογικά συνδέονται με την πρώτη σύζυγο του Βαγράτ Ε΄, την Ελένη. Το όνομα του Κωνσταντίνου και της Ελένης συναντώνται συχνά στη δυναστεία των Παλαιολόγων, όχι όμως το όνομα Ολυμπία. Πιθανόν τελικά να μην υπάρχει κανένας συσχετισμός μεταξύ των ονομάτων και των ελληνικών μεσαιωνικών δυναστικών οίκων, πέραν από την προφανή ελληνική καταγωγή των ανωτέρω ελληνικών ονομάτων.

⁵¹⁶ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 653-654, σημ. 3.

⁵¹⁷ Toumanoff 1949-1951, 170, 171, σημ. 9.

⁵¹⁸ Toumanoff 1949-1951, 170-176. Ο C. Toumanoff εισηγείται και την Ταμάρα ως πιθανή κόρη του Βαγράτ. Βλ. Toumanoff 1976, 126. Έγγραφο των αρχών του 14^{ου} αιώνα αναφέρεται στην κόρη του Βαγράτ Ε΄ «Ulumpia», τον σύζυγό της Kakhabei Radcha του Ιμερέτι και τον γιο της «Sazverel». Βλ. *Γεωργιανά αρχεία* 1967, 253· Kurshanskis 1976, 118.

⁵¹⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 672.

⁵²⁰ Toumanoff 1949-1951, 172-173.

Είχαν μεσολαβήσει μόλις δέκα χρόνια από το προηγούμενο δυναστικό συνοικέσιο, όταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός (1349 - 1390) αποφάσισε να προχωρήσει σε περαιτέρω σύσφιξη των διπλωματικών σχέσεων της Τραπεζούντας με τη Γεωργία. Στις 6 Σεπτεμβρίου του 1377 ο γιος του, Μανουήλ Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός (1390 - 1416/17) νυμφεύτηκε την Gulkhan Khatun ή σύμφωνα με το *Χρονικό* «Κουλκάνχατ», η οποία έλαβε κατά τη στέψη της, όπως όριζε η βυζαντινή παράδοση, το ελληνοχριστιανικό όνομα Ευδοκία⁵²¹. Η Κουλκάνχατ, κόρη του Δαβίδ Η΄ Βαγρατίδη (1346 - 1360) και της Σιντουχτάρ Τζακέλι, και αδελφή του βασιλιά Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1395), αρχικά ήταν λογοδοσμένη με τον Ανδρόνικο, αδελφό του Μανουήλ Γ΄. Το προκαθορισμένο τούτο δυναστικό συνοικέσιο δεν προχώρησε, λόγω του ατυχούς και αιφνιδιαστικού θανάτου του νεαρού Μεγάλου Κομνηνού. Ο Ανδρόνικος έχασε τη ζωή του στις 14 Μαρτίου του 1376, όταν έπεσε από το άλογό του. Η ταφή του έγινε στη μονή της Παναγίας Θεοσκεπάστου. Η Ευδοκία – Κουλκάνχατ έφυγε από τη ζωή στις 2 Μαΐου του 1395 και ο Μανουήλ Γ΄ προχώρησε σε δεύτερο γάμο με την Άννα Φιλανθρωπινή⁵²².

Στο εκτενές απόσπασμα του Μιχαήλ Πανάρετου περιγράφεται το γαμικό «συναλλάγμα» ως εξής: *«Τὰ δὲ συναλλάγματα, ἃ εἶχε μετὰ τῆς ἐξ Ἰβηρίας, θυγατρὸς μὲν Δαβὶδ τοῦ βασιλέως Τυφλισίου, ἀνεψιᾶς δὲ ἐπ' ἀδελφῇ τοῦ Ἀχπουγᾶ, μεταφέρονται εἰς τὸν νεώτερον καὶ γνήσιον καὶ νόμιμον υἱὸν τοῦ βασιλέως ἡμῶν καὶ νέον βασιλέα κῦρ Μανουὴλ τὸν μέγαν Κομνηνόν. Καὶ δὴ τῆς μνηστείας προβάσης κινεῖ ὁ βασιλεὺς καὶ ἡμεῖς σὺν αὐτῷ Μαΐῳ μηνὶ ι', ἰνδικτιῶνος ιε', ἔτους ,ζωπε', καὶ ἀπελθόντες ἐν τῇ Λαζικῇ διεβιβάσαμεν τὸ καλοκαίριν ὅλον ἐκεῖ κατὰ τὸ χωρίον Μακραιγιαλοῦς ἕως εἰς τὰς ιε' Αὐγούστου μηνός. Τότε δὲ κατέβη κάκεινι ἀπὸ Γωνίας εἰς τὴν Μακραιγιαλοῦν καὶ τῇ ἐπαύριον κεκινήκαμεν καὶ εἰς τὰ λ' τοῦ Αὐγούστου ἐφθάσαμεν ἐν Τραπεζοῦντι, ἡμέρα Κυριακῇ. Περὶ δὲ τὰς ε' τοῦ νέου ἔτους, Σεπτεμβρίῳ μηνί, ἡμέρα Σαββάτῳ, ἰνδικτιῶνος α', τοῦ ,ζωπς' ἔτους, ἐστέφθη ἐν τῇ βασιλικῇ προκύψει καὶ ἐκλήθη Εὐδοκία, Κουλκάνχατ γὰρ πρότερον ὠνομάζετο, καὶ τῇ ἐπαύριον ἡμέρα Κυριακῇ, Σεπτεμβρίου ζ', ἐγένετο καὶ ὁ γάμος καὶ ἐπεκράτησεν ἑβδομάδαν καὶ πλέον. Ἦν δὲ ὁ εὐλόγησας αὐτοὺς ὁ Τραπεζοῦντος Θεοδόσιος, στεφανοκράτωρ δὲ ὁ πατὴρ ἦν καὶ*

⁵²¹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 78. Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β΄ και Γ΄ στο Παράρτημα Β΄. Το τουρκο-μογγολικό όνομα «Κουλκάνχατ» σημαίνει «μαζεύοντας τριαντάφυλλα» βλ. Shukurov 2016, 256.

⁵²² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 80-81· Kurshanskis 1976, 118-119.

βασιλεύς»⁵²³. Η αρχική υπόθεση, σύμφωνα με την οποία ο Μιχαήλ Πανάρετος χρησιμοποίησε το προσωνύμιο «*Αχπουγά*» για να προσδιορίσει τον Μανουήλ Γ' αποδείχθηκε λανθασμένη⁵²⁴. Ο τραπεζούντιος χρονογράφος ήταν απόλυτα ακριβής. Η Κουλκάνχατ ήταν κόρη του βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας Δαβίδ Η' Βαγρατίδη (1346 - 1360) και ανεψιά του Αχπουγά από την πλευρά της μητέρας της. Πράγματι, η μητέρα της, Σιντουχτάρ ήταν κόρη του Κβαρκβάρε Α' Τζακέλι και αδελφή του Μπέκα Β'/Αχπουγά (1361 - 1391)⁵²⁵. Με τη συγκεκριμένη επιγαμία, όπως και με τις τελευταίες δύο, στις οποίες αναφερθήκαμε νωρίτερα, ενισχυόταν εκ παραλλήλου η συμμαχία μεταξύ των τριών οίκων (Μεγάλων Κομνηνών - Βαγρατιδών και Τζακέλι).

Τον Σεπτέμβριο του 1377 ημέρα Σάββατο έγινε η στέψη και η Κουλκάνχατ έλαβε το χριστιανικό όνομα Ευδοκία. Την επόμενη ημέρα τελέστηκε ο γάμος και οι εορτασμοί διήρκησαν περισσότερο από μία εβδομάδα. Την ένωση ευλόγησε ο επίσκοπος Θεοδόσιος ο Τραπεζούντιος, ενώ ο αυτοκράτορας είχε διπλό ρόλο στην τελετή «*στεφανοκράτωρ δὲ ὁ πατὴρ ἦν καὶ βασιλεύς*»⁵²⁶. Ενδεχομένως, η Κουλκάνχατ να είχε εξισλαμισθεί μαζί με την υπόλοιπη οικογένειά της και για αυτό η βάφτισή της ήταν επιβεβλημένη⁵²⁷. Στις 19 Ιουνίου του 1382 γεννήθηκε ο γιος του Μανουήλ Γ' και της Ευδοκίας, ο οποίος έφερε το όνομα Βασίλειος⁵²⁸. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Βασίλειος στην πορεία άλλαξε το όνομά του και ιστορικά αποτελεί το ίδιο πρόσωπο με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Δ' Μέγαλο Κομνηνό (1416/17 - 1429)⁵²⁹. Πιθανόν να άλλαξε το όνομά του σε Αλέξιο, εξαιτίας της προφητείας «ΑΙΜΑ», που καθόριζε τη σειρά διαδοχής στη δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών⁵³⁰. Η ζωή του Βασιλείου, γιου του Μανουήλ Γ' Μεγάλου Κομνηνού, παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτή του Βασιλείου, γιου του Αλεξίου Γ' Μεγάλου Κομνηνού. Και οι δυο τους πέθαναν σχετικά νέοι. Ο Βασίλειος, ο πρωτότοκος γιος του Μανουήλ Γ', πρέπει να πέθανε

⁵²³ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 78.

⁵²⁴ Kurshanskis 1976, 119-121. Επίσης, ο A. Bryer διαπιστώνει, σημαντική διείσδυση τουρκικών ονομάτων και ορών στην Τραπεζούντα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του Αλεξάνδρου Μεγάλου Κομνηνού τον οποίον αποκαλούσαν Iskender (Σκαντάριο). Βλ. Bryer 1975, 140.

⁵²⁵ Toumanoff 1976, 205. Σύμφωνα με τον C. Toumanoff ο Μπέκα Β' Τζακέλι αποκαλείται στις γεωργιανές πηγές και Αχπουγά βλ. Toumanoff 1990, 215.

⁵²⁶ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 78· Κάρποβ 2017, 453.

⁵²⁷ Kurshanskis 1976, 119· λήμμα του V. Minorsky "Tiflis", *EI*, 796.

⁵²⁸ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 80.

⁵²⁹ Toumanoff 1976, 507· Kurshanskis 1976, 119· Κάρποβ 2017, 212, σημ. 165.

⁵³⁰ Κάρποβ 2017, 453-454, σημ. 50.

πριν από το 1395⁵³¹. Εξίσου πιθανό είναι και το ενδεχόμενο ο Βασίλειος και ο Αλέξιος να ήταν δύο διαφορετικά πρόσωπα. Πιο συγκεκριμένα ο Βασίλειος ίσως ήταν ο μεγαλύτερος και απόκληρος γιος του Μανουήλ Γ΄ και της Ευδοκίας⁵³².

3. Οι δυναστικές επιγαμίες του 15^{ου} αιώνα

Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα η Τραπεζούντα και η Τιφλίδα ανανέωσαν εκ νέου την παραδοσιακή πολυετή συμμαχία τους μέσω ενός δυναστικού συνοικεσίου. Ωστόσο, αυτή τη φορά η Γεωργία προσέφερε τη στήριξή της σε έναν στασιαστή. Λίγο πριν ανακηρυχτεί αυτοκράτορας ο Ιωάννης Δ΄ Μεγάλος Κομνηνός (1429 - 1458/60) νυμφεύθηκε την ανώνυμη κόρη του βασιλιά της Γεωργίας Αλεξάνδρου Α΄ (1412 - 1442)⁵³³ από την πρώτη σύζυγό του Ντουλαντούχτ, κόρη του πρίγκιπα της Σβανετίας Μπεσκέν Β΄ Ορμπελιάνι⁵³⁴. Η νεαρή ανώνυμη πριγκίπισσα των Βαγρατιδών πρέπει να είχε γεννηθεί περί το 1411/12⁵³⁵, πριν προχωρήσει ο πατέρας της στο δεύτερο γάμο του το 1414 με την κόρη του βασιλιά του Ιμερέτι (Δυτική Γεωργία, με πρωτεύουσα το Κουτάισι) Αλεξάνδρου Α΄ και της βασίλισσας Άννας⁵³⁶, και πιθανόν απεβίωσε πριν από το 1429 στη Γεωργία⁵³⁷.

Πληροφορίες για την εν λόγω επιγαμία, αλλά και για τα γεγονότα που σχετίζονταν με αυτήν, αντλούμε από το έργο του βυζαντινού ιστοριογράφου του 15^{ου} αιώνα Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, ο οποίος αναφέρει τα εξής: «ὁ δὲ βασιλεὺς Ἰωάννης ἀπελθὼν ἐν Ἰβηρίᾳ ἔσχε γυναῖκα τὴν τοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου θυγατέρα. Μετὰ δὲ ταῦτα ἀπῆλθεν ἐν τῷ Καφᾷ ἀναζητῶν ἐκεῖσέ τινα τὸν ἔχοντα καράβιον, καὶ ἐλθεῖν ἐν τῷ Τραπεζοῦντι πολεμικῶς κατὰ τοῦ ἰδίου πατρὸς Ἀλεξίου.»⁵³⁸. Ατυχῶς το γεωργιανό

⁵³¹ Shukurov 1995b, 175.

⁵³² Tafur Pero, 116, 130, 138, 150· Bryer 1984, 314-315.

⁵³³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 679-681. Ο Μ. F. Brosset κάνει αναφορά στην εν λόγω επιγαμία παραπέμποντας στον Μιχαήλ Πανάρετο (Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 626, σημ. 2.)

⁵³⁴ Toumanoff 1976, 126-127, 508. Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β΄ και Γ΄ στο Παράρτημα Β΄.

⁵³⁵ Toumanoff 1949-1951, 181, σημ. 65.

⁵³⁶ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 247-248. Το πρόσωπο της Άννας δεν έχει ταυτισθεί με κάποιο ιστορικό πρόσωπο.

⁵³⁷ Kurshanskis 1976, 125. Σύμφωνα με τον C. Toumanoff η πριγκίπισσα της Γεωργίας απεβίωσε πριν από το έτος 1438 βλ. Toumanoff 1949-1951, 184.

⁵³⁸ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 219-220.

χρονικό δεν μας επιτρέπει να επιβεβαιώσουμε την ένωση, καθώς δεν την καταγράφει. Ο Ιωάννης Δ΄ Μέγας Κομνηνός (1429 - 1458/60), γνωστός και ως «Καλογιάννης», ο εγγονός του Μανουήλ Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1390 - 1416/17) και της Ευδοκίας/Gulkhan Khatun, με πρόσχημα την πιθανολογούμενη ανάρμοστη σχέση της μητέρας του Θεοδώρας Καντακουζηνής⁵³⁹ με τον πρωτοβεστιάριο της αυλής των Μεγάλων Κομνηνών, εξεγέρθηκε εναντίον του πατέρα του αυτοκράτορα Αλεξίου Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1416/17 - 1429). Αρχικά οι τοπικοί άρχοντες κατάφεραν να περιορίσουν τον μαινόμενο Ιωάννη εξορίζοντάς τον στην Ιβηρία, πριν προλάβει να ολοκληρώσει το σχέδιό του. Η αναχώρησή του πρέπει να προηγήθηκε του θανάτου της μητέρας του⁵⁴⁰. Φτάνοντας στη Γεωργία ο Ιωάννης αιτήθηκε στήριξη από τον βασιλιά της Γεωργίας Αλέξανδρο Α΄, εγγονό της Άννας Μεγάλης Κομνηνής και του Βαγράτ Ε΄ της Γεωργίας. Η μεταξύ τους συμμαχία επισφραγίστηκε, όπως ακριβώς όριζε η παράδοση. Το 1425/26 ο Ιωάννης Δ΄ προχώρησε σε γάμο με τη δεκάχρονη κόρη του βασιλιά Αλεξάνδρου Α΄⁵⁴¹. Στη συνέχεια μαζί με τη νεαρή γεωργιανή πριγκίπισσα κατέπλευσε στον Καφά (βυζαντινή Θεοδοσία, πόλη στην ανατολική ακτή της Ταυρικής Χερσονήσου (Κριμαία))⁵⁴².

Ο γάμος με την πριγκίπισσα των Βαγρατιδών φαίνεται πως δεν ήταν ο μοναδικός για τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας. Ο πρεσβευτής του βασιλιά της Καστίλλης Περό Ταφούρ⁵⁴³, ο οποίος επισκέφτηκε κάποια στιγμή πριν από το 1438 την Τραπεζούντα, ανέφερε ότι η σύζυγος του αυτοκράτορα ήταν τουρκικής καταγωγής⁵⁴⁴. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Δ΄ Μεγαλοκομνηνός, ακούγοντας τους προβληματισμούς του πρεσβευτή σχετικά με την πιθανολογούμενη πρόθεση της συζύγου του να τον εξισλαμίσει, αποκρίθηκε λέγοντας ότι ήταν δική του επιθυμία να

⁵³⁹ Ο γάμος του αυτοκράτορα Αλεξίου Δ΄ (1416/17 - 1429) με τη Θεοδώρα καταγράφεται στο Χρονικό του Μιχαήλ Πανάρετου βλ. Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 81. Σύμφωνα με τον T. Ganchou, η Θεοδώρα Καντακουζηνή ήταν κόρη του Θεοδώρου Παλαιολόγου Καντακουζηνού, θείου του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Καντακουζηνού Βλ. Ganchou 2000, 229.

⁵⁴⁰ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 81· Βαρζός 1983, 270.

⁵⁴¹ Kurshanskis 1976, 113· Toumanoff 1949-1951, 182.

⁵⁴² Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 220.

⁵⁴³ Για τον πρεσβευτή του βασιλιά της Καστίλλης Περό Ταφούρ βλ. A. A. Vasiliev, "Pero Tafur, a Spanish traveler of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy", *Byz* 7/1 (1932), 75-122· *του ιδίου*; "A Note on Pero Tafur", *Byz* 10 (1935), 65-66. Για τη σχετική με τον Ταφούρ Περό βιβλιογραφία βλ. λήμμα του Α. Σαββίδη, *ΕΠΕ* 5 (1989), 267-268.

⁵⁴⁴ Tafur Pero, 130-132.

εκχριστιανίσει τη σύζυγό του και ότι υπό αυτή την προϋπόθεση προχώρησε σε αυτήν την ένωση. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι πληροφορίες του Περό Ταφούρ οδήγησαν αρκετούς μελετητές στη διατύπωση υποθέσεων περί ύπαρξης δεύτερης συζύγου, γεγονός που προϋπέθετε είτε ότι ο Ιωάννης Δ΄ είχε χωρίσει από την πρώτη σύζυγό του, είτε ότι είχε χηρέψει⁵⁴⁵. Σύμφωνα με τις σχετικές υποθέσεις, η πιθανή δεύτερη σύζυγος του Ιωάννη ήταν η κόρη του Χατζί Γκιράι της Ταυρίδας ή του χάνη Devlet Berdi⁵⁴⁶, η οποία ασπάστηκε τη χριστιανική πίστη⁵⁴⁷. Ωστόσο η στιχομυθία μεταξύ του Περό Ταφούρ και του Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού αφορούσε στο θρήσκευμα της συζύγου του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας και όχι στην καταγωγή της. Στις παραπάνω υποθέσεις, δεν ελήφθη υπόψη η σχεδόν εκατονταετής μογγολική παρουσία στη Γεωργία, η οποία άφησε έντονα το αποτύπωμά της στις κοινωνικοπολιτικές δομές, επηρεάζοντας ήθη και έθιμα του τόπου⁵⁴⁸. Δεν αποκλείεται ο Ισπανός περιηγητής να κατέληξε σε αυτό το συμπέρασμα στο άκουσμα του τουρκομογγολικού ονόματος ή παρωνυμίου της γεωργιανής πριγκίπισσας.

Ο Ιωάννης Δ΄ Μεγάλος Κομνηνός απέκτησε περίπου το 1438 από την ανώνυμη κόρη του Αλεξάνδρου Α΄, ή κατά άλλους από την τουρκικής καταγωγής ανώνυμη πριγκίπισσα⁵⁴⁹ τη Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή, η οποία έγινε το 1458 σύζυγος του χάνη των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν (1453 - 1478)⁵⁵⁰. Το σχετικό απόσπασμα του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη: «Τὸ δὲ ἐντεῦθεν ἤδη ἐπορεύετο ἐπὶ Τραπεζοῦντα καὶ κατὰ βασιλέως Δαβίδ, ὃς τελευτήσαντος τοῦ βασιλέως τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου, καὶ καταλειφθέντος αὐτῷ ἐγγόνου ἑνός, ἐπαγόμενος τοὺς Καβασιτάνους ἄρχοντας τῶν περὶ τὴν Τραπεζοῦντα Μεσοχαλδείων κατέσχε τὴν βασιλείαν καὶ ἐβασίλευσεν, ἀδικήσας τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ τετραετὴ ὄντα»⁵⁵¹. Το χωρίο αυτό οδήγησε σε υποθέσεις ύπαρξης και άλλων παιδιών. Ειδικά στην άποψη περί ύπαρξης γιου που έφερε το όνομα Αλέξιος, ο οποίος ηγήθηκε το 1472 των στρατιωτικών δυνάμεων στην τελευταία προσπάθεια ανακατάληψης της

⁵⁴⁵ Kurshanskis 1976, 125· Shukurov 2001a, 301.

⁵⁴⁶ Kurshanskis 1976, 122-124.

⁵⁴⁷ Βαρζός 1983, 271.

⁵⁴⁸ Κάρποβ 2017, 454.

⁵⁴⁹ Kurshanskis 1977-1978, 77.

⁵⁵⁰ Kurshanskis 1977-1978, 77. Η Θεοδώρα ορισμένες φορές αναφέρεται λανθασμένα ως Αικατερίνη. Βλ. Σαββίδης 2016, 216, σημ. 384.

⁵⁵¹ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 246.

πρωτεύουσας του Ποντιακού ελληνισμού⁵⁵². Αν και το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός γιου έχει απορριφθεί ελλείψει στοιχείων⁵⁵³, πρόσφατα, ο ειδικός στην ιστορία της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών Σ. Κάρποβ, ανέτρεψε την έως τώρα κρατούσα άποψη. Σύμφωνα με τα αρχεία της Γένουας, ο Γεώργιος Αμοιρούτζης το 1449, κατά την επίσκεψή του στη Γένουα, ενημέρωσε τον δόγη ότι ο γιος του αυτοκράτορα Ιωάννη Δ΄ ήταν ο μοναδικός κληρονόμος του βασιλείου της Γεωργίας. Επιβεβαίωσε λοιπόν κατά αυτόν τον τρόπο τον γάμο του Ιωάννη Δ΄ με τη γεωργιανή πριγκίπισσα, αλλά και την ύπαρξη ενός δεύτερου παιδιού, ενός γιου⁵⁵⁴.

Ο επίλογος στη μακροχρόνια ιστορία της υστερομεσαιωνικής αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών γράφτηκε από τον Δαβίδ Α΄ Μεγάλο Κομνηνό (1458/60 - 1461), τριτότοκο γιο του Αλεξίου Δ΄ και της Θεοδώρας Καντακουζηνής⁵⁵⁵. Ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας, ο οποίος επωμίστηκε το δύσκολο έργο της παράδοσης της πρωτεύουσας των Μεγάλων Κομνηνών στον Μεχμέτ ή Μωάμεθ Β΄ Πορθητή (α΄ 1444 - 1446, β΄ 1451 - 1481), εικάζεται ότι προχώρησε σε δύο επιγαμίες με γυναίκες ελληνικής καταγωγής. Την πρώτη φορά νυμφεύθηκε, το 1426/29⁵⁵⁶ τη Μαρία, την κόρη του Αλεξίου του Πρεσβυτέρου της Γοτθίας και τη δεύτερη φορά ήλθε σε γάμο με την Ελένη Καντακουζηνή⁵⁵⁷. Η πρώτη επιγαμία του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας καταγράφεται στις τελευταίες τέσσερις γραμμές του *Χρονικού* από τον συνεχιστή του τραπεζούντιου αυλικού και χρονογράφου Μιχαήλ Πανάρετου ως εξής: «*Τῷ δὲ αὐτῷ ἔτει, μηνὶ Νοεμβρίῳ ἦλθε καὶ ἀπὸ Γοτθίας ἡ βασίλισσα κυρὰ Μαρία, ἡ τοῦ κῆρ Ἀλεξίου ἐκ τῶν Θεοδώρων θυγάτηρ, καὶ εὐλογήθη μετὰ εὐσεβοῦς δεσπότου, τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς, κυροῦ Δαβὶδ τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ*»⁵⁵⁸. Αν και έχει ήδη αποδειχθεί ότι ο Δαβίδ Α΄ δεν θα μπορούσε να νυμφευτεί την αδελφή

⁵⁵² Σαββίδης 2016, 177.

⁵⁵³ Βαρζός 1983, 284-286, σημ. 82, Kurshanskis 1979b, 239-240.

⁵⁵⁴ Κάρποβ 2017, 454, σημ. 59· Karpov 2006a, 26-27, σημ. 169.

⁵⁵⁵ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπίδης, 80-81. Για τον τελευταίο αυτοκράτορα της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών βλ. Λάμπρος 1917-1920, 270-293· Λάμπρος 1910, 86-87.

⁵⁵⁶ Σύμφωνα με τον Ο. Λαμπίδης η χρονολόγηση του γάμου από τον συνεχιστή του Μιχαήλ Πανάρετου είναι λανθασμένη και προτείνει το έτος 1429. Βλ. Λαμπίδης 1953b, 366, σημ. 1, ενώ ο Α. Vasiliev αποδέχεται τη χρονολόγηση του *Χρονικού* βλ. Vasiliev 1936b, 197-198, γενεαλογικός πίνακας, 282.

⁵⁵⁷ Nicol 1968, 158, 176, 188.

⁵⁵⁸ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπίδης, 81.

της μητέρας του⁵⁵⁹, ο Κ. Βαρζός εικάζει ότι η δεύτερη επιγαμία χρονικά θα μπορούσε να τοποθετεί κάπου μεταξύ του 1430 και 1443⁵⁶⁰. Το ενδεχόμενο η Μαρία να ήταν η μοναδική σύζυγος του τελευταίου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας δεν μπορεί να αποκλειστεί, δεδομένου ότι η χρονολογία θανάτου της παραμένει άγνωστη. Ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας απέκτησε πέντε παιδιά: τρεις γιους, τον Βασίλειο, τον Μανουήλ και τον Γεώργιο⁵⁶¹ και δύο κόρες, την Άννα και την ανώνυμη Μεγάλη Κομνηνή⁵⁶².

Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης καταγράφει τα γεγονότα που έλαβαν χώρα πριν από την άλωση της Τραπεζούντας ως εξής: *«ἤχθετο γὰρ, ὅτι ἡ γυνὴ τοῦ βασιλέως, πρὶν ἢ ἀφικέσθαι τὸν στόλον, ἀφίκετο παρὰ τὸν ἑαυτῆς γαμβρὸν τὸν Μαμίαν προεξιούσα»*⁵⁶³. Αποκαλύπτει λοιπόν ότι η σύζυγος του Δαβίδ Α΄ βρήκε καταφύγιο κοντά στον γαμπρό της *«Μαμίαν»*⁵⁶⁴. Η κόρη στην οποία αναφέρεται έμμεσα ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης δεν είναι προφανώς η Άννα⁵⁶⁵, η οποία μετά την εκτέλεση όλων των μελών της οικογένειάς της πέρασε δια πυρός και σιδήρου. Η Άννα Μεγάλη Κομνηνή, η οποία είχε γεννηθεί περίπου το έτος 1448⁵⁶⁶, αν και αρχικά είχε συμφωνηθεί να δοθεί νύφη στον σουλτάνο, τελικά νυμφεύτηκε τον Ζαγωνό πασά, απ' τον οποίον ωστόσο χώρισε⁵⁶⁷. Στη συνέχεια, και αφού αρνήθηκε να εξισλαμισθεί, αφέθηκε ελεύθερη⁵⁶⁸. Με βάση την επιγραφή που υπάρχει στο ναό των Ταξιαρχών των Χαψίων, η Άννα, που διακρινόταν για την πίστη και το θαρραλέο έργο της,

⁵⁵⁹ Ganchou 2000, 215-229 και ειδικά, 221-223.

⁵⁶⁰ Βαρζός 1983, 273.

⁵⁶¹ Το 13^ο σημείωμα του άρθρου αφορά σε ευαγγελιστάριο, το οποίο αρχικά βρισκόταν στη μονή της Θεοτόκου της Χάλκης και τώρα στο σκευοφυλάκιο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, και αναφέρει τους τρεις γιους του Δαβίδ Α΄. Βλ. Παπαδόπουλος- Κεραμεύς 1898, 678-680· Βαρζός 1983, 274, σημ. 32. Για την αποδελτίωση του άρθρου του Α. Παπαδόπουλου- Κεραμέως βλ. Ποζίδου 2017, 443-463.

⁵⁶² Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 247, 249.

⁵⁶³ Το ίδιο, 247.

⁵⁶⁴ Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β΄ και Γ΄ στο Παράρτημα Β΄.

⁵⁶⁵ Για την τύχη της Άννας βλ. Savvides 1999, έκδ. 2000, 144-147.

⁵⁶⁶ Βαρζός 1983, 276.

⁵⁶⁷ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 249, 274-275.

⁵⁶⁸ Θεόδωρος Σκουταριώτης, 579.

απέκτησε αργότερα παιδιά, προφανώς από κάποιον χριστιανό ευγενικής καταγωγής⁵⁶⁹.

Η γυναίκα του Μάμια Β΄ Γουρέλι (-1460/61-) πρέπει να ήταν η ανώνυμη κόρη του Δαβίδ Α΄⁵⁷⁰. Αν και είναι άγνωστο πότε ακριβώς έλαβε χώρα αυτός ο γάμος, πρέπει σίγουρα να τοποθετηθεί πριν από το 1460/61. Ο ηγεμόνας της Γουρίας Μάμια Β΄, ο οποίος, ενώ πάλευε για την ανεξαρτητοποίησή του από την κεντρική εξουσία της Γεωργίας, συμμετείχε και στον αντιοθωμανικό συνασπισμό, ήταν γιος του βασιλιά της Μιγκρελίας (Δυτική Γεωργία, γνωστή και ως Odishi) Λιπαρίτ Δαδιάνι (1414 - 1470)⁵⁷¹. Ο Μάμια Γουρέλι είχε έναν γιο, τον Καχαμπέρ Β΄ († 1483), τον οποίον πιθανόν απέκτησε από τη σύζυγό του, την ανώνυμη Μεγάλη Κομνηνή. Ο Καχαμπέρ Β΄, ο οποίος συνέχισε τον αγώνα του πατέρα του Μάμια Β΄ εναντίον των Οθωμανών, ανεξαρτητοποιήθηκε το 1469⁵⁷² και απεβίωσε το 1483⁵⁷³. Οι ισχυροί δεσμοί που έδεναν τους Γουρέλι με την Τραπεζούντα και τους Μεγάλους Κομνηνούς επιβεβαιώνονται από την τοιχογραφία του 14^{ου} ή 15^{ου} αιώνα που κοσμεί έναν από τους τάφους, δίπλα στο βάθρο του ναού της Αγίας Σοφίας της Τραπεζούντας. Η μία από τις τρεις ή τέσσερις μορφές της τοιχογραφίας είναι ένας άνδρας, που κρατάει ραβδί ή σκήπτρο, και φέρει την επιγραφή «*Ἀρχων Γουρίας*»⁵⁷⁴. Φαίνεται ότι στην Τραπεζούντα ετάφη κάποιο μέλος της δυναστείας Γουρέλι⁵⁷⁵, το οποίο θα μπορούσε να είναι ο Μάμια Β΄ ή ο Καχαμπέρ Β΄.

Η διήγηση του Θεόδωρου Σπαντούνη σχετικά με τη μοίρα των παιδιών του Δαβίδ δημιουργεί την αίσθηση της ασάφειας. Σύμφωνα με αυτήν, ο Δαβίδ απέκτησε από την Ελένη οκτώ γιους και μία κόρη. Μετά τον μαρτυρικό θάνατό του, όπως και των επτά γιων του, ο Οθωμανός σουλτάνος, τηρώντας τους άγραφους νόμους, αποφάσισε να χαρίσει τη ζωή της συζύγου του τελευταίου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, Ελένης, της κόρης του και του μικρότερου γιου του, Γεωργίου. Αυτό που ιστορικά δεν μπορεί να υποστηριχθεί είναι η άποψη, κατά την οποία ο Οθωμανός σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ έστειλε τα διασωθέντα παιδιά του Δαβίδ Α΄ στον θανάσιμο

⁵⁶⁹ Ευαγγελίδης 1898, 191-192.

⁵⁷⁰ Βαρζός 1983, 275, 278· Toumanoff 1976, 193· Kurshanskis 1976, 125.

⁵⁷¹ Toumanoff 1990, 201.

⁵⁷² Dolgorukov 1856, III, 460.

⁵⁷³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 651· Wakhushti, *Geografia*, 238, σημ. 626.

⁵⁷⁴ Bryer & Winfield 1985, 233, σημ. 401 και σ. 246.

⁵⁷⁵ Για τη δυναστεία Γουρέλι βλ. στο Κεφάλαιο Γ΄.

εχθρό του, τον Τουρκομάνο φύλαρχο Ουζούν Χασάν. Σύμφωνα με τη διήγηση του Σπαντούνη, η πριγκίπισσα νυμφεύτηκε τον ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων και ο πρίγκιπας την κόρη του «Gurguiabej»⁵⁷⁶. Είναι απίθανο ο Πορθητής να έστειλε τους τελευταίους νόμιμους κληρονόμους της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών στον θανάσιμο εχθρό του, ο οποίος είχε διατυπώσει προφορικά και γραπτά τις αξιώσεις του επί του θρόνου της Τραπεζούντας και ο οποίος άλλωστε, αποδεδειγμένα είχε για σύζυγό του τη Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή, κόρη του Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού⁵⁷⁷.

Στα 257 χρόνια της ζωής της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας οι σχέσεις των Μεγάλων Κομνηνών με τους δυναστικούς οίκους της Γεωργίας συνεχώς ανανεώνονταν δια μέσου του θεσμού των επιγαμιών. Άλλωστε, η φύση ευνόησε την πολιτική των δυναστικών συνοικεσίων, την οποία υπηρέτησαν πιστά οι Μεγάλοι Κομνηνοί, καθώς προίκισε τις θυγατέρες τους με παροιμιώδη ομορφιά. Οι πριγκίπισσες της Τραπεζούντας ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς και επιθυμητές νύφες μεταξύ των χριστιανών και των μουσουλμάνων ηγεμόνων⁵⁷⁸. Οι ιδιαίτερα δυναμικές και χαρισματικές Μεγάλες Κομνηνές υπήρξαν απόλυτα αφοσιωμένες στην πατρογονική τους εστία, άξιες πρέσβειρες των κοινωνικοπολιτικών ιδεών της Τραπεζούντας και ενεργά μέλη της εξωτερικής πολιτικής των Μεγάλων Κομνηνών. Η συχνότητα των επιγαμιών αποδεικνύει την αφοσίωση των δύο, όμορων και ομόθρησκων χριστιανικών κρατών (της Τραπεζούντας και της Ιβηρίας) στη συμμαχία που είχε συναφθεί μεταξύ τους το έτος 1204. Στις πρωτογενείς πηγές καταγράφονται συνολικά οκτώ δυναστικά συνοικέσια⁵⁷⁹ μεταξύ των Μεγάλων Κομνηνών και των δυναστικών οίκων της Γεωργίας, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η ύπαρξη και άλλων, τα οποία ήταν τα ακόλουθα:

I. Μανουήλ Α΄ Μεγάλος Κομνηνός και Ρουσουντάνα - (1242/1245).

II. Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή και Δημήτριος Β΄ Βαγρατίδης - (1273/77).

III. Αλέξιος Β΄ Μεγάλος Κομνηνός και ανώνυμη κόρη του Μπέκα Α΄

Τζακέλι - (1297/1300).

IV. Ανώνυμη Μεγάλη Κομνηνή- Γεώργιος Στ΄ Βαγρατίδης- (1341-1346).

⁵⁷⁶ Nicol 1968, 190. Σύμφωνα με τον C. Toumanoff ο Γεώργιος κατά πάσα πιθανότητα νυμφεύθηκε την κόρη του βασιλιά της Γεωργίας Γεωργίου Η΄ βλ. Toumanoff 1990, 140.

⁵⁷⁷ Βαρζός 1983, 275-278· Kurshanskis 1976, 125-127.

⁵⁷⁸ Σαββίδης 2016, 214.

⁵⁷⁹ Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β΄ και Γ΄ στο Παράρτημα Β΄.

V. Άννα Μεγάλη Κομνηνή και Βαγράτ Ε΄ Βαγρατίδης - (1367).

VI. Μανουήλ Γ΄ Μέγας Κομνηνός και Gulkhan Khatun/ Ευδοκία - (1377).

VII. Ιωάννης Δ΄ Μέγας Κομνηνός και ανώνυμη κόρη του Αλεξάνδρου Α΄ Βαγρατίδη - (1425/26).

VIII. Ανώνυμη κόρη του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού και Μάμια Β΄ Γουρέλι - (πριν από το 1460/61).

Ο τραπεζούντιος χρονογράφος Μιχαήλ Πανάρετος καταγράφει τις τέσσερις από τις οκτώ επιγαμίες. Το *Χρονικό* δεν περιλαμβάνει τον γάμο της Θεοδώρας με τον Δημήτριο Β΄, της ανώνυμης κόρης του Μιχαήλ με τον Γεώργιο Στ΄, του Ιωάννη Δ΄ με την ανώνυμη κόρη του Αλεξάνδρου Α΄ και της ανώνυμης κόρης του Δαβίδ Α΄ με τον Μάμια Γουρέλι. Ενδεχομένως, οι τρεις πρώτες από τις προαναφερόμενες επιγαμίες να μη συμπεριλήφθηκαν για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας και η τελευταία, λόγω των ιστορικών εξελίξεων που έλαβαν χώρα το 1461 στην Τραπεζούντα. Ωστόσο, ο πιθανός γάμος της Θεοδώρας με τον βασιλιά της Γεωργίας καταγράφεται από το γεωργιανό χρονικό και επιβεβαιώνεται από τις αρμενικές πηγές, οι οποίες φωτίζουν και την ταυτότητα της δεύτερης συζύγου του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού. Η επιγαμία του Γεωργίου Στ΄ με την ανώνυμη κόρη του Μιχαήλ καταγράφεται μόνο από το γεωργιανό χρονικό και δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές, ενώ η επιγαμία του Ιωάννη Δ΄ αποκαλύπτεται από τον ιστορικό του 15^{ου} αιώνα Λαόνικο Χαλκοκονδύλη. Εκτός από τις παραπάνω επιγαμίες, ο Μιχαήλ Πανάρετος αναφέρεται εκτενώς στα γαμικά συναλλάγια της Άννας Μεγάλης Κομνηνής και του Μανουήλ Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού, αναδεικνύοντας «εκ των έσω» το παρασκήνιο των ζυμώσεων της εν λόγω πολιτικοστρατιωτικής συμμαχίας.

Οι χρονογράφοι του *Kartlis Cxovreba* καταγράφουν επίσης τέσσερα δυναστικά συνοικέσια. Το γεωργιανό χρονικό αναφέρεται μόνο στις επιγαμίες των βασιλιάδων της Γεωργίας, με μοναδική εξαίρεση την επιγαμία του Αλεξίου Β΄ Μεγάλου Κομνηνού με την ανώνυμη κόρη του Μπέκα Α΄ Τζακέλι, ενώ, παραλείπει να αναφερθεί σε όλες τις επιγαμίες των πριγκιπισσών από τον οίκο των Βαγρατιδών της Γεωργίας. Η εν λόγω διαπίστωση ενισχύει περαιτέρω το ενδεχόμενο η σύζυγος του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού, Ρουσούντα να καταγόταν από τον προαναφερθέντα οίκο. Οι γεωργιανοί χρονογράφοι δεν παραλείπουν να επισημάνουν τη βυζαντινή καταγωγή των Μεγάλων Κομνηνών, γεγονός που φανερώνει ότι τα δυναστικά συνοικέσια με τους αυτοκράτορες της Τραπεζούντας αποτελούσαν ύψιστη

τιμή για τους εκπροσώπους των δυναστικών οίκων του Ιβηρικού βασιλείου του Καυκάσου.

Οι επιλογές των ονομάτων στον οίκο των Μεγάλων Κομνηνών, αλλά και των Βαγρατιδών, αποτελούν επίσης σημαντική επιβεβαίωση των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων. Η παρουσία του ονόματος Δαβίδ στη δυναστική γραμμή των Κομνηνών, που αποτελούσε μία από τις επικρατέστερες επιλογές ονόματος στον οίκο των Βαγρατιδών, θεωρήθηκε ισχυρή ένδειξη της σύσφιξης των μεταξύ τους σχέσεων. Όπως επισημάναμε και νωρίτερα, από τον 12^ο αιώνα και έπειτα, τα τρία πρόσωπα που φέρουν το όνομα του προφήτη Δαβίδ ανήκουν στον οίκο των Κομνηνών και μάλιστα στη δυναστική γραμμή του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1182/83 - 1185)⁵⁸⁰. Το πρώτο από αυτά ήταν ο *δουξ* της Θεσσαλονίκης Δαβίδ (γενν. περίπου το 1135 - †1201/2)⁵⁸¹. Τα άλλα δύο άνηκαν στη δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών και ήταν επίγονοι του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄. Ο πρώτος ήταν ο συνιδρυτής της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και αδελφός του πρώτου αυτοκράτορα, ο Δαβίδ Μεγάλος Κομνηνός (1204 - 1212/13) και ο δεύτερος ήταν ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας ο Δαβίδ Α΄ Μεγάλος Κομνηνός (1458/60 - 1461). Αντίστοιχα, από τον 13^ο αιώνα και μετά στον οίκο των Βαγρατιδών διεισδύουν ονόματα που παραδοσιακά έφεραν οι Μεγάλοι Κομνηνοί. Ο βασιλιάς της Ανατολικής Γεωργίας Δημήτριος Β΄ έδωσε σε έναν από τους γιους του από τη Μεγάλη Κομνηνή το όνομα του παππού του, Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού⁵⁸². Σε ενδιαφέρουσες και πρωτότυπες επιλογές ονομάτων προχώρησαν η ελληνικής καταγωγής Ελένη και η Άννα Μεγάλη Κομνηνή. Κύρια ονόματα, όπως ο Κωνσταντίνος και η Ολυμπία, απουσίαζαν από τον οίκο των Μεγάλων Κομνηνών, αλλά και των Βαγρατιδών. Ενδεχομένως, το όνομα Κωνσταντίνος να επιλέχθηκε προς τιμήν του πρώτου βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Α΄ του Μεγάλου (324 - 337), ο οποίος έχαιρε μεγάλου σεβασμού και εκτίμησης στο Ιβηρικό βασίλειο⁵⁸³. Η επιλογή του ονόματος Ολυμπία συνειρμικά οδηγεί στη μητέρα του άλλου μεγάλου Έλληνα, του Μεγάλου Αλεξάνδρου (356 - 323 π. Χ.), προς τιμήν του οποίου ονόμασε τον γιο του ο βασιλιάς της Γεωργίας Κωνσταντίνος Α΄ (1405 - 1412). Το γεγονός ότι ήδη από το 1204 στη Βυζαντινή αυτοκρατορία οι όροι

⁵⁸⁰ Kunik 1854b, 718· Vasiliev 1936a, 6.

⁵⁸¹ Νικήτας Χωνιάτης, 297· Βαρζός 1980, 30.

⁵⁸² Toumanoff 1949-1951, 173.

⁵⁸³ *Το ίδιο*, σ. 173.

«Ελλάς», «Έλληνες» και τα παράγωγά τους άρχισαν να αποκτούν θετικό πρόσημο και να χρησιμοποιούνται με υπερηφάνεια ως στοιχεία του ένδοξου παρελθόντος, μπορεί να δικαιολογήσει τις συγκεκριμένες επιλογές ονομάτων⁵⁸⁴. Επιπρόσθετα, η προσωπικότητα του ενδοξότερου Έλληνα στρατηλάτη βασιλιά, του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αποτελούσε μέρος της γεωργιανής παράδοσης⁵⁸⁵. Σε αντίστοιχες επιλογές ονομάτων (Κωνσταντίνος, Μιχαήλ και Αλέξανδρος) προχώρησε και η Παλαιολογίνα, σύζυγος του βασιλιά της Δυτικής Γεωργίας, Δαβίδ Ναρίν (1250 - 1259, 1259 - 1293)⁵⁸⁶.

⁵⁸⁴ Σαββίδης - Hendrickx, 40

⁵⁸⁵ Σχετικά με τον γεωργιανό εθνάρχη Κάρτλος, αλλά και την κατάκτηση της Γεωργίας από τον Μεγάλο Αλέξανδρο βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 32-36.

⁵⁸⁶ Toumanoff 1949-1951, 173. Για το παρεκκλήσιο του Ναβίδ Ναρίν στο Gelati βλ. Φύσσας 2012, 50-52.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΜΕ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ/ΙΒΗΡΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1204 - 1458

1. Η ίδρυση της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τις δυνάμεις της Δ΄ Σταυροφορίας και τον κατακερματισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας⁵⁸⁷, δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για να αναδυθούν τρία ανεξάρτητα ελληνικά κράτη: η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας (1204 - 1461), η Αυτοκρατορία της Νίκαιας (1204-1261)⁵⁸⁸ και το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1204 - 1318)⁵⁸⁹. Στη συμβολή της Γεωργίας στην ίδρυση του μακροβιότερου από τα τρία αυτά ελληνικά κράτη αναφερθήκαμε νωρίτερα. Ο θάνατος της ενδοξότερης ηγέτιδας της Ιβηρίας,

⁵⁸⁷ Για τους λόγους που οδήγησαν στην άλωση της Κωνσταντινούπολης και τον ρόλο της Βενετίας βλ. Sokolon 1963, 358-367. Για τον Ν. Ρ. Sokolon και το έργο του βλ. Α. Ποζίδου, «Νικολάι Πέτροβιτς Σόκολοβ (1890-1979). Διακεκριμένος Σοβιετικός ερευνητής των βενετο-βυζαντινών σχέσεων», *ΒΔ* 27 (2019), 717-726.

⁵⁸⁸ Ενδεικτικά για την Αυτοκρατορία της Νίκαιας βλ. Α. Gardner, *The Lascarids of Nicaea: the story of an empire in exile*, Λονδίνο 1912· Ρ. Ι. Javoronkov, “U Istokov obrazovaniya Nikejskoj Imperii (otsenka deyatelnosti Konstantina XI Laskarya) (=Στις απαρχές της δημιουργίας της αυτοκρατορίας της Νίκαιας (αξιολόγηση της δράσης του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Λάσκαρι)”, *Βυζκ* 38 (1977), 30-37· Α. Γ. Κ. Σαββίδης, “Constantine XI Lascaris, uncrowned and ephemeral “basileus of the Rhomaioi” after the fall of Constantinople to the Fourth Crusade (1204-1205)”, *Βυζκ* 7 (1987), 141-174· Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τον εφήμερο Βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Λάσκαρι (1204-1205)», *Βυζκ* 19 (1999), 195-210· του ιδίου, “Η αυτοκρατορία της Νίκαιας σε διπλωματικό κλοιό (1213/14-1235/36)”, *Βυζκ* 24 (2004), 211-224, Η. Γιαρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, Ε.Ι.Ε. [Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες, 12], Αθήνα 2008 (Διδ. Διατριβή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων 2003).

⁵⁸⁹ Ενδεικτικά για το Δεσποτάτο της Ηπείρου βλ. Δ. Ζακυθηνός, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions, L’Hellénisme Contemporain*, II, Αθήνα 1953· D. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479: A contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge University Press, 1984· Ρ. Ι. Javoronkov, “Kultura Epirskogo Tsarstva (=Ο πολιτισμός του Δεσποτάτου της Ηπείρου)”, στο: *Kultura Vizantii XIII-pervaya polovina XV v.*, επιμ. έκδ. G. G. Litavrin, Μόσχα, 1991, 120-137· *Δεσποτάτο της Ηπείρου. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990*, επιμ. έκδ. Ε. Χρυσός, Άρτα 1992.

της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ, σηματοδότησε τη λήξη του «Χρυσού Αιώνα» και την απαρχή μιας ιδιαίτερα δύσκολης και απαιτητικής περιόδου για τη Γεωργία. Οι επίγονοι της Θάμαρ, αν και παρέλαβαν ένα ισχυρό χριστιανικό κράτος με ιδιαίτερα διευρυμένα σύνορα δεν κατάφεραν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις επερχόμενες δοκιμασίες. Οι επιθέσεις του Χορέσμιου σουλτάνου Τζελαλεντίν Μανγκομπιρντί, των Ιλχανιδών του Ιράν και της Μεσοποταμίας, αλλά και η σφοδρή επίθεση του Μογγόλου πολέμαρχου Τιμούρ Λεγκ ή Ταμερλάνου οδήγησαν στον κατακερματισμό του διοικητικού συστήματος και στη διαίρεση της Γεωργίας σε ανεξάρτητα πριγκιπάτα προς τα τέλη του 15^{ου} αιώνα⁵⁹⁰. Ακόμα και οι σχέσεις της με τα όμορα, χριστιανικά και μη, κράτη παρουσίαζαν αρκετές διακυμάνσεις.

Η απαρχή του νέου κεφαλαίου στις διμερείς σχέσεις των Κομνηνών με τους Βαγρατίδες εγκαινιάσθηκε κατά την ίδρυση της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών. Την ίδια περίοδο που η Κωνσταντινούπολη - με την οποία η Γεωργία ήταν στενά συνδεδεμένη οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά - καταλύθηκε από τις δυνάμεις της Δ' Σταυροφορίας, το Ιβηρικό βασίλειο ήλθε αντιμέτωπο με το τεράστιο συναισθηματικό και όχι μόνο αντίκτυπο της άλωσης της προστάτιδας δύναμης όλων των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής. Στον απόηχο της άλωσης της Κωνσταντινούπολης, η Γεωργία προχώρησε στην παραχώρηση μικρού στρατιωτικού αποσπάσματος προς τους Μεγάλους Κομνηνούς, τη στιγμή που και η ίδια διένυε ιδιαίτερα κρίσιμη και απαιτητική περίοδο. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι η βασίλισσα Θάμαρ είχε επίγνωση της βαρύτητας της επικείμενης μεγαλοκομνηνείας εκστρατείας.

Τα δεκαοκτώ θεμελιώδη έτη της βασιλείας του πρώτου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, Αλεξίου Α' Μεγάλου Κομνηνού (1204 - 1222) συνοψίζονται στις μόλις επτά γραμμές του *Χρονικού* του Μιχαήλ Πανάρετου, ο οποίος επισημαίνει τα εξής: «Ἦλθεν ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ κῆρ Ἀλέξιος, ἐξελθὼν μὲν ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως, ἐκστρατεύσας δὲ ἐξ Ἰβηρίας, σπουδῇ καὶ μόχθῳ τῆς πρὸς πατρός θείας αὐτοῦ Θάμαρ, καὶ παρέλαβε τὴν Τραπεζοῦντα μηνὶ Ἀπριλίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ', ἔτους ,ςψιβ' (6712/1204), ἐτῶν ὧν κβ'. Καὶ βασιλεύσας ὀκτωκαίδεκα ἐκοιμήθη Φεβρουαρίου κ', ἡμέρᾳ α' τῆς Ὀρθοδοξίας, ἔτους ,ςψλ' (6730/1222) ἐτῶν γινομένων τεσσαράκοντα»⁵⁹¹. Ο μεγαλύτερος από τους επιγόνους του βυζαντινού αυτοκράτορα

⁵⁹⁰ Lordkipanidze 1994, 168.

⁵⁹¹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 61. Βλ. Χάρτη 1.

Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1182/83 - 1185) δεν «κατέλαβε» την Τραπεζούντα, αλλά την «παρέλαβε» από τον τοπικό πληθυσμό και χωρίς περαιτέρω καθυστερήσεις προχώρησε στις απαραίτητες ενέργειες για τη θεμελίωση της αυτοκρατορίας του, πάντα με τη συνδρομή του μικρότερου αδελφού του Δαβίδ Μεγάλου Κομνηνού⁵⁹².

Η νεοϊδρυθείσα αυτοκρατορία της Τραπεζούντας περιβαλλόταν σε όλη την έκταση των ηπειρωτικών συνόρων της από μουσουλμανικά κρατίδια με μοναδική εξαίρεση στα ανατολικά, τη χριστιανική Γεωργία. Μετά την «παραλαβή» της Τραπεζούντας, το ενδιαφέρον της βασίλισσας των Ιβήρων στράφηκε αλλού, καθώς προχώρησε σε μια σειρά από επιτυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των όμορων μουσουλμανικών κρατιδίων. Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, οι Γεωργιανοί είχαν κατακτήσει την πρωτεύουσα των Σαδαδιδών Άνι και στη συνέχεια, την περίοδο 1204-1205, εισέβαλαν δύο φορές στο Άχλατ και απείλησαν ευθέως το Εμιράτο του Ερζερούμ. Λίγο αργότερα, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, προχώρησαν στην προσάρτηση του Καρς⁵⁹³. Αλλά και οι Μεγαλοκομνηνοί διεξήγαγαν μεγάλο εύρους στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά τις οποίες κατέλαβαν περιοχές του ανατολικού Πόντου, από το Ρίζαιο έως την Τραπεζούντα, καθώς και του δυτικού. Κυριεύσαν την Παφλαγονία με έδρα την Ποντοηράκλεια, την Κερασούντα, το Οίναιον/Οινόη, την Αμισό, τη Σινώπη, την Άμαστρη και την Κασταμονή⁵⁹⁴. Τα αδέλφια κατέβαλαν κάθε προσπάθεια για να ευδοκιμήσει το πολλά υποσχόμενο εγχείρημά τους, αντιμετωπίζοντας συνεχείς προκλήσεις. Από τη μία πλευρά, ο πρώτος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Αλέξιος Α΄ Μεγάλος Κομνηνός, έχοντας αναλάβει το σύνθετο και απαιτητικό ρόλο της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης της νεοσυσταθείσας αυτοκρατορίας, βρέθηκε από νωρίς αντιμέτωπος με τις στασιαστικές κινήσεις του βυζαντινού άρχοντα της Αμισού, Θεοδώρου Β΄ Γαβρά (1204 - περίπου 1208)⁵⁹⁵, καθώς και με την έντονη επιθετικότητα των Σελτζούκων του Ικονίου (Ρουμ). Από την άλλη πλευρά, ο στρατηγός και συνιδρυτής Δαβίδ Μεγάλος Κομνηνός (1204 - 1212/13), ο οποίος συνέβαλε καθοριστικά στην παγίωση της εξουσίας της

⁵⁹² Αναλυτικά για τα γεγονότα της ίδρυσης στο Κεφάλαιο Α΄ και για τα θεμελιώδη πρώτα χρόνια της αυτοκρατορίας βλ. Γιαρένης 2008, 251-267, ιδίως 258-261.

⁵⁹³ Berdzenishvili et al. 1960, 112-113· Lordkipanidze 1994, 163-165.

⁵⁹⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 464-465· Wakhushti, *Istoria*, 213· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 316-317.

⁵⁹⁵ Λήμμα των Δ. Κασαπίδη- Β. Στεπανένκο «Γαβράδες/Γαβράδων (Γαυράδων) οίκος», *ΕΠΛΒΠ* 5 (2006), 216-217.

αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, ενεπλάκη σε πολυετή διαμάχη με τον ιδρυτή της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι (1204/5 - 1222)⁵⁹⁶.

2. Η πρώτη σύμπραξη των Μεγάλων Κομνηνών με τους Βαγρατίδες εναντίον των Σελτζούκων/Τούρκων του Ικονίου

Η ανάγκη άμεσης ενεργοποίησης της συναφθείσας συμμαχίας μεταξύ των Μεγάλων Κομνηνών και των Βαγρατιδών έγινε επιτακτικότερη, όταν ο πρωτότοκος γιος του σεβαστοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού, Αλέξιος Α΄ βρέθηκε αντιμέτωπος με τους αιώνιους εχθρούς των Ιβήρων, τους Σελτζούκους/Τούρκους του Σουλτανάτου του Ικονίου ή «Ρωμανίας/Ρουμ». Όπως ήδη έχουμε επισημάνει, η Γεωργία επιθυμούσε να συνορεύει με χριστιανικό κράτος για την από κοινού αποτελεσματική αντιμετώπιση του σελτζουκικού επεκτατισμού. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, η επιθυμία σύντομα μετατράπηκε σε ανάγκη. Η απόφαση της βασίλισσας Θάμαρ να συνδράμει στον αγώνα των αδελφών (Μεγάλων) Κομνηνών φαίνεται ότι άρχισε σχεδόν άμεσα να αποδίδει καρπούς, καθώς υπάρχουν ενδείξεις για πρώτη σύμπραξη της Τραπεζούντας και της Ιβηρίας εναντίον του Σουλτανάτου του Ικονίου. Η πρώτη επίθεση κατά της Τραπεζούντας από τον Σελτζούκο σουλτάνο Καϊχοσρόη Α΄ (α΄ 1192 - 1197, β΄ 1204/5 - 1211) σημειώθηκε το 1205/6 και υπήρξε ανεπιτυχής, χάρη στην άμεση κινητοποίηση των Τραπεζούντιων. Από την άλλη πλευρά, η προσπάθεια των σελτζουκικών δυνάμεων υπό τον σουλτάνο Καϊκαούση Α΄ (1211 - 1220) εναντίον της Σινώπης οδήγησε στη σύλληψη του Αλεξίου Α΄ Μεγάλου Κομνηνού και στην επιβολή της πρώτης σελτζουκικής επικυριαρχίας πάνω στην αυτοκρατορία του Πόντου, που διήρκεσε έως το 1223⁵⁹⁷.

Στο *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου δεν μνημονεύεται η ανωτέρω πρώτη σελτζουκική επίθεση εναντίον της πρωτεύουσας των Μεγάλων Κομνηνών. Οι σχετικές με την εν λόγω πολεμική σύγκρουση πληροφορίες προέρχονται από μουσουλμανικές πηγές. Ο Άραβας ιστοριογράφος Ibn al-Athir (1160 - 1233)

⁵⁹⁶ Σχετικά με τον ανταγωνισμό μεταξύ των κρατών της Νίκαιας και των Μεγάλων Κομνηνών βλ. Λαμψίδης 1977-1978, 1-19.

⁵⁹⁷ Σαββίδης 1984, 176-180, 180-193· Σαββίδης 1996-1997, 97. Για την εικόνα του Καϊχοσρόη Α΄ στις βυζαντινές πηγές βλ. Η. Γιαρένης, «Ο Σελτζούκος σουλτάνος Καϊχοσρόης Α΄ (1192-1197, 1204/5-1211) μέσα από το βλέμμα των βυζαντινών λογίων. Εικόνες του άλλου και ιστορική πραγματικότητα», *Βυζκ* 24 (2004), 257-273.

εξιστορεί τα γεγονότα που έλαβαν χώρα το 1205/6 και αναδεικνύει τα αίτια της σελτζουκικής επιθετικότητας⁵⁹⁸. Βασική επιδίωξη του σουλτάνου Καϊχοσρόη Α΄ ήταν η διασφάλιση των κυριαρχικών του δικαιωμάτων, καθώς, σύμφωνα με την ίδια πηγή, ο έως τότε [= 1205/6] ηγεμόνας της Τραπεζούντας υπήρξε υποτελής του⁵⁹⁹. Ο «νέος ηγεμόνας» της Τραπεζούντας Αλέξιος Α΄ είχε προχωρήσει σε αποκλεισμό των οδικών και υδάτινων εμπορικών αρτηριών και είχε οδηγήσει σε οικονομική απομόνωση το Σουλτανάτο του Ικονίου. Επιπρόσθετα, όπως έχει ήδη επισημάνει ο R. Shukurov, ο Αλέξιος Α΄ είχε καταλάβει το 1204 τη Σαμψούντα, η οποία βρισκόταν στην κατοχή των Σελτζούκων/Τούρκων (από το έτος 1194)⁶⁰⁰. Ο Ibn al-Athir κάνει ιδιαίτερη μνεία και στην πόλη της Σεβάστειας/ Σίβας (σημερινή Κεντρική Τουρκία), η οποία στις αρχές του 13^{ου} αιώνα διατηρούσε σημαντικές εμπορικές επαφές με την Τραπεζούντα⁶⁰¹. Από τη μία πλευρά, φαίνεται ότι ο νέος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας αντιδρούσε στη στρατιωτική προσέγγιση μεταξύ Νίκαιας και Ικονίου⁶⁰² και επιδίωκε να ανακόψει την πολιτικο-οικονομική επέκταση των Σελτζούκων προς τη Μαύρη Θάλασσα. Από την άλλη πλευρά, ο σουλτάνος του Ικονίου, ο οποίος επιθυμούσε να επιβεβαιώσει την κατάσταση υποτελείας του νέου ηγεμόνα της Τραπεζούντας, επιδίωκε να άρει τον εμπορικό αποκλεισμό που του είχε επιβάλει ο Αλέξιος Α΄. Επιπλέον δεν έμενε ανεπηρέαστος και από την εγκαθίδρυση της νέας στρατηγικής συμμαχίας μεταξύ των Βαγρατιδών της Ιβηρίας και των Μεγάλων Κομνηνών⁶⁰³.

Εκείνη την περίοδο οι σύμμαχοι των Μεγάλων Κομνηνών, οι Ίβηρες, έκαναν στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Νότια Αρμενία και είχαν φτάσει έως το Άχλατ και το Ερζερούμ/Θεοδοσιούπολη⁶⁰⁴. Ο χρονογράφος της βασίλισσας Θάμαρ Βασίλειος αναφέρει στο έργο του «*Ο βίος της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ*» τα εξής:

⁵⁹⁸ Για τη μετάφραση του εν λόγω αποσπάσματος στη ρωσική γλώσσα βλ. Kunik 1854b, 730· Shukurov 2001a, 89-90.

⁵⁹⁹ Kunik 1854b, 723. Επίσης, για την ελληνική απόδοση του εν λόγω αποσπάσματος βλ. Σαββίδης 1984, 178.

⁶⁰⁰ Shukurov 2001a, 88· Peacock 2006, 137.

⁶⁰¹ Σύμφωνα με τον R. Shukurov, η επίθεση του σουλτάνου του Ικονίου έγινε σε συνεννόηση με τους συμμάχους του, τους Λασκαρίδες της Νίκαιας. Βλ. Shukurov 2001a, 90-91.

⁶⁰² Σχετικά με την υποτιθέμενη συμμαχία του Καϊχοσρόη Α΄ με τον Θεόδωρο Λάσκαρι βλ. Σαββίδης 1984, 176-177.

⁶⁰³ Kunik 1854b, 728· Shukurov 2001a, 91-92.

⁶⁰⁴ Lordkipanidze 1994, 163-164.

«Κατά το 23^ο ή 24^ο έτος της βασιλείας της [=της Θάμαρ - Λ. Π.] αυτή διευθέτησε τις υποθέσεις της στο Κάρι [=Καρς]. Από αρχαιοτάτων χρόνων πάλευαν για αυτήν την πόλη ο Sargis Tmogreli, ο Shalva Toreli και οι Μέσχοι, αλλά με καμία δύναμη δεν κατάφερναν να το καταλάβουν, δεν μπορούσαν να το προσεγγίσουν εξαιτίας της αγριότητας του χειμώνα, δεν μπορούσαν να πολεμήσουν εξαιτίας του παγετού. Είχαν καταλάβει όλα τα τριγύρω φρούρια και χωριά και μόνο αυτό [=Καρς - Λ. Π.] παρέμενε στα χέρια του εχθρού. Το εξέτασε με το μεγαλειώδες μυαλό της [=η Θάμαρ - Λ. Π.] και έστειλε το στρατό του Άνω Κάρτλι/Ιβηρίας υπό τον Δαβίδ [=τον δεύτερο σύζυγό της Δαβίδ Σοσλάνι - Λ. Π.] συνοδεία των Ιβάνε και Ζακάρε [=Μχαργκρντζέλι - Λ. Π.] και τους διέταξε να εγκατασταθούν εκεί και με όλες τους τις δυνάμεις να πολεμήσουν τον αντίπαλο. Αυτό απαίτησε χρόνο. Η ίδια η Θάμαρ βρισκόταν στο Τζαβαχέτι και εκεί ανέμεινε τα νέα τους. Αυτοί [=οι δυνάμεις της Θάμαρ - Λ. Π.] έφτασαν στον προορισμό τους και άρχισαν να σπάνε το ήδη κατασκευασμένο φράγμα και με την πάροδο πολλών ημερών κατάφεραν να προκαλέσουν ρήγμα και τότε το νερό στέρεψε και έφτασε το τέλος για τους περισσότερους κατοίκους. Οι εναπομείναντες κάτοικοι ζητούσαν από τον Δαβίδ την άφιξη της Θάμαρ, για να παραδοθούν στην ίδια. Επειδή φοβόντουσαν τα αντίποινα για τα αισχρά λόγια που είχαν εξαπολύσει πριν λίγες μέρες από το φρούριο. Τότε τα μεταφέρανε όλα στη Θάμαρ. Και αυτή κατέφτασε και ήταν καθισμένη στο φρούριο όταν έφεραν τα κλειδιά από τις πύλες της πόλης στον γιο της Γεώργιο και στη συνέχεια στη Θάμαρ και παρακάλεσαν να διακηρύξει ειρήνη και να δώσει όρκο ότι δεν θα δώσει το Κάρι σε ξένα χέρια, όπως το Άνι και το Dwin/Τίβιον, αλλά θα το προσαρτήσει στο βασίλειό της. Η βασίλισσα έδωσε τον αδιάρρηκτο λόγο της και διέταξε τον γιο της Γεώργιο να εισέλθει στο Κάρι και να παραλάβει ο ίδιος την πόλη και το φρούριο. Έτσι και έγινε, η βασίλισσα κράτησε μόνο αυτήν την πόλη και το φρούριο από όλα αυτά που κατέλαβε νικώντας από το Zorakert έως το Rakhsa [=ποταμός Αράξης - Λ. Π.], από το Gagi έως τη Γκάντζα και από το Τζαβαχέτι έως το Speri [=Ispir]»⁶⁰⁵. Σύμφωνα με τον Βασίλειο, η Γεωργία διεξήγε εκείνη την περίοδο εκτεταμένες νικηφόρες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Κατά το 23^ο ή 24^ο έτος της διακυβέρνησής της, το οποίο κατά προσέγγιση είναι το έτος 1206/1207, η βασίλισσα Θάμαρ συγκρότησε ισχυρό στρατιωτικό σώμα υπό τον σύζυγό της Δαβίδ Σοσλάνι και με τη συνδρομή των στρατηγών Ιβάνε και Ζακάρε Μχαργκρντζέλι, οι οποίοι το 1204 κατατρόπωσαν

⁶⁰⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 466· Wakhushiti, *Istoria*, 213-214· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 317.

τον Ρουκνατίνο στην κοιλάδα του Μπασιάνι, κατέλαβε και προσάρτησε στη Γεωργία το δυσπρόσιτο Καρς. Η κατάληψη και η προσάρτηση του Καρς, το οποίο χρησιμοποιούνταν ως ορμητήριο από τους Σελτζούκους/Τούρκους εναντίον των χωρών της Υπερκαυκασίας, ήταν στρατηγικής σημασίας για τους Γεωργιανούς, καθώς περιόριζε τη σελτζουκική παρουσία γύρω από τα εδάφη τους. Παράλληλα η την παρουσία των Μεγάλων Κομνηνών, που από το 1204 βρίσκονταν ανάμεσα στο Σουλτανάτο του Ικονίου και τη Γεωργία, ανέκοπτε την περαιτέρω προέλασή τους. Το Καρς τέλος αποτελούσε σημαντικό εμπορικό κέντρο, που συνδεόταν με το Άνι και με το Ερζερούμ και έπαιζε σημαντικό ρόλο στην οικονομία της Γεωργίας⁶⁰⁶. Ωστόσο, η Γεωργία των αρχών του 13^{ου} αιώνα δεν είχε αναπτύξει ακόμα σημαντική εμπορική δραστηριότητα στη Μαύρη Θάλασσα⁶⁰⁷, οπότε είναι πιθανότερο ότι με την κατάληψη του Καρς, αφενός διασφάλιζε τα σύνορά της και αφετέρου προσέφερε στήριξη στον αντι-σελτζουκικό αγώνα των Μεγάλων Κομνηνών. Οι απόλυτα συντονισμένες ενέργειες των Μεγάλων Κομνηνών και των Βαγρατιδών φαίνεται ότι στόχευαν στον περιορισμό της οικονομικο-στρατιωτικής επέκτασης των Σελτζούκων στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας. Επιπλέον αποτελούν ισχυρή ένδειξη χάραξης και άσκησης κοινής εξωτερικής πολιτικής τουλάχιστον κατά τα πρώτα δύσκολα χρόνια της εγκαθίδρυσης της υστερομεσαιωνικής αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών.

Το *Kartlis Cxovreba* προσφέρει επιπρόσθετα έμμεσα στοιχεία που επιβεβαιώνουν την προηγηθείσα συνεργασία, Τραπεζούντας και Ιβηρίας, αλλά και την εγκαθίδρυση σχέσης καλής γειτονίας μεταξύ τους. Ο ιστοριογράφος της βασίλισσας Θάμαρ, Βασίλειος αναφερόμενος στον θάνατό της επισημαίνει: *«Η Θάμαρ κατάφερε όσα δεν κατάφερε κανείς άλλος στον κόσμο. Το επιβεβαιώνουν όλα τα βασίλεια που βρίσκονται δίπλα στη Γεωργία: χάρη στην ίδια, πόσοι πτωχευμένοι βασιλείς επανέκτησαν τον πλούτο τους, πόσοι ηττημένοι ανακατέλαβαν τα βασίλειά τους, πόσοι εξόριστοι επέστρεψαν στις κατασχεμένες ηγεμονίες τους και πόσοι καταδικασμένοι σε θάνατο απελευθερώθηκαν; Μάρτυρες όλων των προαναφερθέντων: η οικογένεια των Shirvanshah, οι ηγεμόνες του Derbent, οι Choundz [=Khoundzakh], οι Οσέτιοι, οι Kachags [=Kesseks, Kazaks ή Τσερκέσιοι], το Carnoukalak [=Ερζερούμ/Θεοδοσιούπολη] και η Τραπεζούντα. Σε όλους αυτούς η Θάμαρ εξασφάλισε την ανεξαρτησία τους και ανέλαβε να τους προστατεύει από τους*

⁶⁰⁶ Shengelia 1978, 192-193· Lordkipanidze 1994, 164.

⁶⁰⁷ Peacock 2006, 137.

εχθρούς»⁶⁰⁸. Σύμφωνα με τον γεωργιανό χρονογράφο, η Θάμαρ, βοηθώντας τους (Μεγάλους) Κομνηνούς να ανακαταλάβουν την «κατασχεμένη ηγεμονία τους», εξασφάλισε στην Τραπεζούντα την ανεξαρτησία της και ανέλαβε να την προστατεύει από τους εχθρούς της. Κατά αυτόν τον τρόπο ο Αλέξιος Α΄ και ο Δαβίδ μπορούσαν να προχωρήσουν απερίσπαστοι στο έργο τους, απαλλαγμένοι από τον κίνδυνο των επιθέσεων από τους μουσουλμάνους γείτονές τους, τουλάχιστον όσον αφορά τους εχθρούς που βρίσκονταν στα ανατολικά σύνορά τους, καθώς εκείνη την περίοδο η βασίλισσα των Ιβήρων πραγματοποιούσε πολυμέτωπες επιθέσεις εναντίον τους. Υπό το βάρος των δύσκολων συνθηκών, οι Μεγάλοι Κομνηνοί και οι Βαγρατίδες, σε πνεύμα καλής συνεργασίας, αγωνίστηκαν για το συμφέρον των δύο όμορων, ομόθρησκων και ομόδοξων κρατών τους. Αν και, έως περίπου τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, οι συμμαχικοί όροι μεταξύ Τιφλίδας και Τραπεζούντας δεν ανανεώθηκαν μέσω κάποιου δυναστικού συνοικεσίου, η μεταξύ τους συμφωνία συνέχισε να βρίσκεται σε ισχύ, όπως προκύπτει και από τις προαναφερθείσες εξελίξεις.

3. Οι θεωρίες περί υποτέλειας της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στη Γεωργία

Οι θεωρίες περί υποτέλειας της Τραπεζούντας στη Γεωργία, κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του βασιλιά Γεωργίου Δ΄ Λάσα (1212/13 - 1223)⁶⁰⁹, θα μπορούσαν να αποκτήσουν υπόσταση, μόνο αν υποθέταμε ότι οι Γεωργιανοί αξίωναν ανταλλάγματα για τη συμμετοχή τους στην εκστρατεία του Αλεξίου και του Δαβίδ. Η ενδεχόμενη απόρριψη των αιτημάτων τους από τους Μεγαλοκομνηνούς, θα οδηγούσε σε ρήξη τις μεταξύ τους σχέσεις. Μετά τον θάνατο του συζύγου της, Δαβίδ Σοσλάνι περίπου το 1206, η βασίλισσα Θάμαρ, μιμούμενη τον πατέρα της, όρισε συμβασιλέα της τον δεκατριάχρονο γιο της Γεώργιο Δ΄ Λάσα, ο οποίος, μετά τον θάνατό της, στέφθηκε βασιλιάς της ακόμα ενωμένης και ακμαίας Γεωργίας⁶¹⁰. Ωστόσο, ο νεαρός

⁶⁰⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 478· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 319-320.

⁶⁰⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 481-485· Wakhushiti, *Istoria*, 217-224. Ο Α. Vasiliev θεωρεί ότι οι σχέσεις των Μεγάλων Κομνηνών με τη Γεωργία άλλαξαν μετά τον θάνατο της βασίλισσας Θάμαρ βλ. Vasiliev 1936a, 29.

⁶¹⁰ Σύμφωνα με τον Wakhushiti ο Δαβίδ Σοσλάνι απεβίωσε το 1203 και ακολούθως την ίδια χρονιά έγινε συμβασιλέας της Θάμαρ ο γιος τους Γεώργιος Λάσα. Βλ. Wakhushiti, *Istoria*, 216. Σχετικά

βασιλιάς, τον οποίον ο ανώνυμος χρονογράφος του έργου «*Το χρονικό των Εκατό Χρόνων*» χαρακτηρίζει ως: «*θαρραλέο, αρρενωπό, αυθάδη, υπερόπτη, αυτάρεσκο, ιδιότροπο, γενναιόδωρο, θεατρίνο, εθισμένο στο κρασί και λαίμαργο*»⁶¹¹, φαίνεται ότι στη συνέχεια επιδείνωσε τις σχέσεις του με όλα τα όμορα κράτη⁶¹². Ο ίδιος χρονογράφος επισημαίνοντας ότι: «*το καλοκαίρι πήγε [ο Γεώργιος Λάσα - Λ. Π.] στις πηγές του Mtkvari [ποταμός Κουρά, γνωστός στην ελληνική γραμματεία ως Κύρος-Λ. Π.] και έμεινε στο Κόλα, όπου άνδρες υποτελείς σε αυτόν από το Khlat [Άχλατ - η έδρα του τουρκομανικού πριγκιπάτου της νοτιοδυτικής Αρμενίας - Λ. Π.] και την Ελλάδα του έφεραν δώρα*»⁶¹³, πυροδότησε τις θεωρίες σχετικά με την κατάσταση υποτέλειας της Τραπεζούντας, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της ζωής της. Σύμφωνα με τις σχετικές θεωρίες, ο Έλληνας υποτελής του αποσπάσματος ήταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Μεγάλος Κομνηνός ή ο γαμπρός και διάδοχός του Ανδρόνικος Γίδων ή Γίδος (1222 - 1235), ο οποίος είχε στην κατοχή του τη Λαζική και αναγκαζόταν να καταβάλει φόρο υποτέλειας για να κατευνάσει την επιθετικότητα του Γεωργίου Δ΄⁶¹⁴.

Το γεωργιανό χρονικό αναφέρεται σε δύο υποτελείς, τον έναν από το Άχλατ, την έδρα του τουρκουμανικού πριγκιπάτου της Νοτιοδυτικής Αρμενίας και τον άλλον από την Ελλάδα. Εκείνη την περίοδο το μοναδικό ελληνικό κράτος, που συνόρευε με τη Γεωργία, ήταν η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και αυτή η διαπίστωση ήταν που οδήγησε στις θεωρίες περί υποτέλειας. Την περίοδο 1204 - 1206 πράγματι τα γεωργιανά στρατεύματα πολέμουσαν εναντίον των μουσουλμάνων εμίρηδων στη Νότια Αρμενία. Οι επιχειρήσεις τους επιβεβαιώνονται και από τις μουσουλμανικές πηγές, σύμφωνα με τις οποίες οι γεωργιανές δυνάμεις άλωσαν τις περιοχές Archesh (τουρκική επαρχία Ban), Άχλατ και Ερζερούμ⁶¹⁵. Από το 1205/1206 έως και το 1210/1211 οι επιθέσεις των Γεωργιανών στο Άχλατ, το οποίο από το 1207/1208 ήταν υπό τη διοίκηση του Αγιουβίδη Nadjim al-Din, ήταν συνεχείς⁶¹⁶. Όπως μας πληροφορούν οι αρμενικές πηγές, η αποτυχημένη γεωργιανή

πρόσφατα η Sh. Darchiashvili χρονολόγησε την ενθρόνιση του Γεωργίου το έτος 1210 βλ. Darchiashvili 1975, 151-158· Darchiashvili 2010, 55-69.

⁶¹¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 484· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 333.

⁶¹² Tamarati 1910, 420.

⁶¹³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 484, Kartlis Cxovreba/Metreveli, 333.

⁶¹⁴ Vasiliev 1936a, 29-30, Irmscher 1999, 244.

⁶¹⁵ Shengelia 1978, 192, Lordkipanidze 1994, 163.

⁶¹⁶ Ibn al-Athir, 128, πρβλ. Shengelia 1978, 192, σημ. 23, 195, Peacock 2006, 135-137.

επίθεση που πραγματοποιήθηκε το 1210/1211, υπό τον στρατηγό Ιβάνε Μχαργκρντζέλι, οδήγησε στην ομηρία του τελευταίου. Η απελευθέρωση του γεωργιανού αρχιστράτηγου και η μεταξύ τους συμμαχία διασφαλίστηκε μέσω της επιγαμίας της κόρης του Ιβάνε, Τάμτα με τον ηγεμόνα του Άχλατ και ανεψιό του Αγιουβίδη σουλτάνου της Αιγύπτου και της Συρίας Σαλαδίνου (1169/71-1193), Nadjim al-Din⁶¹⁷. Ωστόσο, το καθεστώς υποτελείας του Άχλατ στη Γεωργία κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Γεωργίου Δ' Λάσα, δεν επιβεβαιώνεται από καμία άλλη πηγή⁶¹⁸. Μόλις 20 χρόνια μετά, το 1243 η πόλη παραδόθηκε από τους Μογγόλους στην Τάμτα Μχαργκρντζέλι, αφού της αναγνωρίστηκε το νόμιμο δικαίωμα ως συζύγου του Malik al-Ashraf⁶¹⁹.

Οι άλλες δύο γεωγραφικές τοποθεσίες του αποσπάσματος «Κόλα» και «Ελλάδα» δημιουργούν ακόμα μεγαλύτερη σύγχυση. Η πόλη Κόλα αποτελούσε μέρος της ιστορικής επαρχίας Μεσχέτι (Νότια Γεωργία)⁶²⁰, η οποία δεν βρισκόταν στα ανατολικά σύνορα της Λαζικής⁶²¹, αλλά εξήντα χιλιόμετρα βορειοανατολικά της πόλης Καρς. Επιπλέον, στις γεωργιανές πηγές με τον όρο «Ελλάδα» εννοείται το Σουλτανάτο του Ικονίου ή η Ανατολική Μικρά Ασία, σαν να ήταν αυτές οι περιοχές ακόμη μέρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας⁶²². Ένα από τα χαρακτηριστικότερα αποσπάσματα του γεωργιανού χρονικού, αναφέρει: «*Το έμαθε αυτό ο μεγάλος σουλτάνος Νουκαρντίν [=Ρουκνατίνος], ο σημαντικότερος και ο ισχυρότερος όλων των σουλτάνων, ο οποίος κυβερνούσε την Ελλάδα, την Ασία και την Καππαδοκία έως τη θάλασσα του Πόντου*»⁶²³. Το χωρίο αυτό αποκαλύπτει επακριβώς τη σημασία του όρου «Ελλάδα» στις γεωργιανές πηγές της εποχής. Πρέπει να επισημάνουμε ότι τη δεδομένη περίοδο το Σουλτανάτο του Ικονίου δεν ήταν υποτελές στη Γεωργία. Άλλωστε, ο ανώνυμος γεωργιανός χρονογράφος αρχικά επισημαίνει: «*η μητέρα του (Θάμαρ) τού κληροδότησε [= του Γεωργίου Λάσα-Λ. Π.] ειρηνικό βασίλειο και όλοι οι*

⁶¹⁷ Gandzaketsi Kirakos, *Istoria Armenii*, 119-120.

⁶¹⁸ Minorsky 1953, 146-156.

⁶¹⁹ Ο Nadjim al-Din ήταν ο πρώτος σύζυγος της Τάμτα και ο Malik al-Ashraf δεύτερος βλ. σχετικά: Gandzaketsi Kirakos, *Istoria Armenii*, 182, 282.

⁶²⁰ Wakhushiti, *Geografia*, 157, σημ. 466, 171-172. Επίσης, για την ακριβή τοποθεσία της περιοχής Κόλα βλ. Toumanoff 1963, 440, σημ. 10.

⁶²¹ Vasiliev 1936a, 29.

⁶²² Kurshanskis 1977, 246.

⁶²³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 456· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 282.

γείτονές του, εκείνοι της Γκάντζα και των γύρω περιοχών, εκείνοι του Nakhtchewan, του Carnoukalak [=Ερζερούμ/Θεοδοσιούπολη] και πολλοί άλλοι πλήρωναν φόρο υποτέλειας»⁶²⁴. Όπως διαπιστώνουμε, η Τραπεζούντα δεν βρίσκεται ανάμεσα στις προαναφερθείσες από τον χρονογράφο περιοχές. Τα πρώτα χρόνια οι Μεγάλοι Κομνηνοί, οι οποίοι είχαν επικεντρωθεί στη διασφάλιση των συνόρων της αυτοκρατορίας τους και στην εδραίωση της κεντρικής τους εξουσίας, δεν εξαρτιόνταν από την ομόθηρσκη Γεωργία ή και τα αλλόθηρσκα όμορα κρατίδια⁶²⁵. Η συμμετοχή στην εγκαθίδρυση της νεοσύστατης αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας εξασφάλιζε στους Βαγρατίδες ισχυρούς συμμάχους στον έως τότε μοναχικό τους αγώνα και δεν θα διακινδύνευαν να κλονίσουν τη συναφθείσα μεταξύ τους συμμαχία. Επιπλέον, η προσοχή του Γεωργίου Δ΄ Λάσα ήταν στραμμένη αλλού, καθώς βρισκόταν εν μέσω στρατιωτικών προετοιμασιών για την επικείμενη συμμετοχή του στις επιχειρήσεις των Σταυροφόρων⁶²⁶. Όμως, η αιφνιδιαστική επίθεση των Μογγόλων το 1222 οδήγησε στη ματαίωση των σχεδίων του, αλλά και στον πρόωπο θάνατό του⁶²⁷. Άλλωστε, οι συγγραφείς του γεωργιανού χρονικού συχνά προέβαιναν σε υπερβολικές δηλώσεις, όπως και αρκετοί άλλοι συγγραφείς του Μεσαίωνα⁶²⁸. Τέτοια παραδείγματα συναντώνται και στη σύγχρονη γεωργιανή ιστορική μυθοπλασία, όπως στο έργο “Lasharela” του Grigol Abashidze⁶²⁹.

⁶²⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 481· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 331.

⁶²⁵ Λαμπρίδης 1990-1991, 17.

⁶²⁶ Mann 1925, XII, 76-77.

⁶²⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 495· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 337-338. Ο Γεώργιος Λάσα απεβίωσε στις 18 Ιανουαρίου 1223. Βλ. Jordania T., *Kronikebi*, II, 91. Σχετικά με την ίδρυση της μογγολικής αυτοκρατορίας και τη δράση της έως το 1294 βλ. Α. Σαββίδης, *Η Ίδρυση της Μογγολικής Αυτοκρατορίας. Ο Τζένγκις Χαν, οι επίγονοί του και ο κόσμος της Ανατολής, 1206-1294 μ. Χ.*, Ιωλκός, Αθήνα 2004 (2^η έκδ. 2009).

⁶²⁸ Shengelia 1978, 194.

⁶²⁹ G. Abashidze, *Lasharela*. Dolgaya Noch. Gruzinskaya Hronika XIII Veka, ρωσική μετάφρ. Α. Starostina, F. Tvaltvadze, Μόσχα 1970. Για την αγγλική μετάφραση του έργου βλ. *Lasharela*. A Georgian chronicle of the 13th century, αγγλ. μετάφρ. στην αγγλική γλ. S. Sosinsky, Μόσχα 1981. Για τη λεπτομερή ανάλυση του έργου του γεωργιανού λογοτέχνη Grigol Abashidze βλ. Σαββίδης 2007a, 448-452.

4. Η συστράτευση της Τραπεζούντας με τη Γεωργία εναντίον του σάχη Τζελαλεντίν Μανγκομπιρντί (1221 - 1231)

Δύο χρόνια μετά τον θάνατο του βασιλιά Γεωργίου Δ' Λάσα, το 1225 εισέβαλε στη Γεωργία ο σάχης της τουρκοπερσικής κεντροασιατικής αυτοκρατορίας της Χορεσμίας Jalal ad-Din Mankburnu/Τζελαλεντίν Μανγκομπιρντί (1221 - 1231)⁶³⁰, ο οποίος λεηλάτησε και κατέλαβε όχι μόνο την Τιφλίδα, αλλά και ολόκληρη την Ανατολική Γεωργία. Η παραμονή του εκεί παρατάθηκε έως το 1230/1, με αποτέλεσμα η αποδυναμωμένη Γεωργία να μην είναι σε θέση να αντιμετωπίσει την επικείμενη μογγολική εισβολή⁶³¹. Οι Γεωργιανοί και οι σύμμαχοί τους Κιπτσάκοι⁶³², οι οποίοι έως τότε αντιμετώπιζαν με σθένος τις τουρκομανικές επιδρομές, παρέλυσαν από τη σφοδρή μογγολική επέλαση⁶³³. Ο εκτοπισμένος από τους Μογγόλους Τζελαλεντίν επιδίωκε να εγκαθιδρύσει ένα νέο σουλτανάτο στις περιοχές του Νότιου Καυκάσου, της Αρμενίας και του Ιράκ⁶³⁴.

Ο Χορέσμιος σάχης προσέγγισε αρχικά το Ικόνιο και κατάφερε, μέσω δυναστικού συννοικεσίου, να συμμαχήσει με τον σουλτάνο Καϊκοβάδη Α' (1220 - 1237). Η εν λόγω συμμαχία είχε εντελώς πρόσκαιρο χαρακτήρα, καθώς, μόλις ο σουλτάνος του Ικονίου διαπίστωσε ότι ο Τζελαλεντίν ήταν ασταμάτητος, προσέγγισε τη Γεωργία, τους Αγιουβίδες της Συρίας και τους Αρμένιους της Κιλικίας⁶³⁵. Κατόπιν, ο Τζελαλεντίν, επιδιώκοντας να θέσει το Ιβηρικό βασίλειο υπό τον έλεγχό του, πρότεινε στη βασίλισσα της Γεωργίας Ρουσουντάνα (1223 - 1245) να γίνει σύζυγός του⁶³⁶. Η άρνηση της Ρουσουντάνας προκάλεσε την οργή του Τζελαλεντίν, ο οποίος εξαπέλυσε επίθεση χωρίς έλεος εναντίον των Ιβήρων. Στις 9 Μαρτίου του 1226 οι δυνάμεις του Τζελαλεντίν κατέλαβαν την Τιφλίδα, αναγκάζοντας τη βασίλισσα των Ιβήρων να καταφύγει στο Κουτάισι (Δυτική Γεωργία, 221 χλμ. δυτικά

⁶³⁰ Μπόσγουορθ 2006, 482-486· λήμματα του Α. Σαββίδη «Τζελαλεντίν», *ΜΓΕ* 50 (1988), 302-303 και *ΕΠΕ* 5 (1989), 278-279.

⁶³¹ Toumanoff 1966, 625· Salia 1980, 220-221.

⁶³² Γνωστοί στις βυζαντινές πηγές ως Σκυθαί και Κουμάνοι, στις ρωσικές ως Πολόβτσι και στις μουσουλμανικές ως Κιπτσάκ. Βλ. Σαββίδης 1985, 939-955.

⁶³³ Bryer 1975, 115.

⁶³⁴ Kurshanskis 1988, 118· Shukurov 2005, 104.

⁶³⁵ Σύμφωνα με τον R. Shukurov, οι μεταξύ τους επαφές είχαν ξεκινήσει το 1227. Βλ. Shukurov 2001a, 123-124.

⁶³⁶ Shukurov 2001a, 122.

της Τιφλίδας)⁶³⁷. Ωστόσο, στη δεύτερη επιδρομή του το 1228 εναντίον της Γεωργίας, ο Τζελαλεντίν συνάντησε αντίσταση από το νεοσύστατο συνασπισμό, αποτελούμενο από στρατιωτικές δυνάμεις του Σουλτανάτου του Ικονίου, της Γεωργίας, των Αγιουβιδών της Συρίας και των Αρμενίων της Κιλικίας⁶³⁸. Οι αντιμαχόμενες πλευρές συναντήθηκαν το 1228 στην περιοχή Μπολνίσι. Όπως μας πληροφορούν οι ανατολικές πηγές, στις τάξεις του αρχικού συνασπισμού συμμετείχαν: Γεωργιανοί, Αλανοί, Αρμένιοι, Αβαροί (Sarir), Λεζγκοί, Κιπτσάκοι, Σβάνοι, Αμπχάζιοι και Τζάννιοι⁶³⁹. Αξίζει να επισημάνουμε ότι στις τάξεις του γεωργιανού στρατού βρίσκονταν και οι πρώτοι εκπρόσωποι του νεοσύστατου οίκου των Τζακέλι και ότι η ανεπιτυχής έκβαση της συγκεκριμένης πολεμικής αναμέτρησης εν μέρει καθορίστηκε από την αποστασία των αλλοτινών συμμάχων Κιπτσάκων, οι οποίοι εγκατέλειψαν στο πεδίο της μάχης τις συμμαχικές δυνάμεις και συστρατεύθηκαν με τον Τζελαλεντίν Μανγκομπιρντί⁶⁴⁰.

Σύμφωνα με τις ανατολικές πηγές, μέρος του γεωργιανού στρατού αποτελούσαν οι Τζάννιοι, οι οποίοι πιθανόν να εκπροσωπούσαν τους Μεγάλους Κομνηνούς, συμμετέχοντας στον εν λόγω συνασπισμό του 1228⁶⁴¹. Με βάση τα έως τώρα δεδομένα, είναι γνωστό ότι οι Τζάννιοι⁶⁴² ήταν ένας καυκάσιος πολεμικός λαός που εκχριστιανίστηκε τον 6^ο αιώνα από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Α' (527 - 565)⁶⁴³ και διέμενε στο ορεινό Τζανέτι της Λαζικής. Οι εξελληνισμένοι Τζάννιοι ήταν ιδιαίτερα συνδεδεμένοι με την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, εξαιτίας της χρόνιας κοινωνικο - πολιτισμικής σχέσης τους με το ελληνικό στοιχείο⁶⁴⁴. Μολοταύτα, η σημασία του όρου «Τζάννιοι» διαφοροποιείται από πηγή σε πηγή⁶⁴⁵. Έτσι, στις

⁶³⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 503, 514.

⁶³⁸ Shukurov & Korobejnikov 1998, 183.

⁶³⁹ Juvaini, 438-439. Επίσης, για άλλες ανατολικές πηγές που καταγράφουν το γεγονός βλ. Shukurov 2005, 105, σημ. 96. Οι γεωργιανές πηγές δεν περιλαμβάνουν σχετικές με τον συνασπισμό πληροφορίες, αλλά παραπέμπουν στις ανατολικές πηγές βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 505, σημ. 1.

⁶⁴⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 503-504· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 341-342· Shukurov 2001a, 122-123, σημ. 23.

⁶⁴¹ Κάρποβ 2017, 449· Shukurov 2005, 104-105.

⁶⁴² Bryer 1966b, 187-188· Σαββίδης 2002, 138, 145.

⁶⁴³ Σαββίδης 1999, 30-34· Savvides 2001, 85-91.

⁶⁴⁴ Jordania 1996, 125-140· Jordania 1999, 71-87· Bryer 1966b, 174-195· Bryer 1967, 161-169, ιδίως 163-164.

⁶⁴⁵ Bryer 1975, 127.

μουσουλμανικές πηγές του 13^{ου} αιώνα με τον όρο «Τζάννιοι» εννοούνται οι Έλληνες της Τραπεζούντας και με τον όρο «Λαζοί» οι πολεμικές μονάδες της Σωτηριούπολης και της Λαζικής, τις οποίες χρησιμοποιούσε ο Ανδρόνικος Α΄⁶⁴⁶. Δεδομένου ότι η εν λόγω πληροφορία προέρχεται από μουσουλμανική πηγή, οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι οι Τζάννιοι, που συμμετείχαν στο ανωτέρω συνασπισμό, πιθανόν να εκπροσωπούσαν τους Μεγάλους Κομνηνούς. Εντούτοις, ο συνασπισμός δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στους στόχους που είχαν τεθεί και ολόκληρη η Ανατολική Γεωργία παραδόθηκε στο χάος⁶⁴⁷. Ίσως τότε ο Ανδρόνικος Α΄ θεώρησε σκόπιμο να αναζητήσει δίοδο επικοινωνίας με τον Χορέσμιο σουλτάνο.

Ο Ανδρόνικος Α΄ Γίδων (1222 - 1235), ο μοναδικός αυτοκράτορας της Τραπεζούντας που δεν προερχόταν από τον οίκο των Μεγάλων Κομνηνών, από την αρχή της βασιλείας του βρισκόταν αντιμέτωπος με την επιθετικότητα του Σελτζούκου σουλτάνου του Ικονίου Καϊκοβάδη Α΄⁶⁴⁸. Σύμφωνα με τα «*Τα θαύματα του Αγίου Ευγενίου*», όπως τα απέδωσε ο Ιωάννης-Ιωσήφ Λαζαρόπουλος, η επίθεση του Καϊκοβάδη Α΄ το 1223 υπήρξε ανεπιτυχής, χάρη στη θαυματουργή παρέμβαση του πολιούχου της Τραπεζούντας αγίου Ευγενίου⁶⁴⁹. Σημαντικό ρόλο στην απόκρουση των Σελτζούκων/Τούρκων έπαιξαν οι «Ματζουκαΐτες», απόγονοι των Τζάννων, οι οποίοι χάρισαν την τελική νίκη στους Μεγάλους Κομνηνούς⁶⁵⁰. Ο Καϊκοβάδης Α΄, στα πλαίσια της συνθήκης ειρήνης που υπογράφηκε, ορκίστηκε πίστη και φιλία στον Ανδρόνικο Α΄ και αμφότεροι δεσμεύτηκαν έως το τέλος της ζωής τους να μην κινηθούν εχθρικά ο ένας εναντίον του άλλου⁶⁵¹. Την ίδια χρονιά η Γεωργία, μέσω της επιγαμίας της νέας βασίλισσας Ρουσουντάνας (1223 - 1245) με τον γιο του εμίρη του Ερζερούμ Davud, διεύρυνε τον κύκλο των συμμάχων της⁶⁵². Παραδόξως λίγο πριν από την ολοκληρωτική επικράτηση των Σελτζούκων το 1231, ο Ανδρόνικος Α΄ Γίδων προέβη σε σειρά από ενέργειες με στόχο την επίτευξη συνεργασίας με τον

⁶⁴⁶ Juvaini, 439, σημ. 7· Κάρποβ 2017, 406· Shukurov 2005, 105, σημ. 97.

⁶⁴⁷ Kurshanskis 1988, 122.

⁶⁴⁸ Μπόσγουορθ 2006, 562-565.

⁶⁴⁹ Savvides 1990-1991, 102-130. Για το έργο του Ιωάννη-Ιωσήφ Λαζαρόπουλου βλ. Στ. Λαμπάκης, «Μακεδονική δυναστεία και Μεγαλοκομνηνοί. Σχόλια σχετικά με τα ιστορικά στοιχεία στα «Θαύματα του Αγίου Ευγενίου» του Ιωάννη-Ιωσήφ Λαζαρόπουλου», *Σύμμ* 8 (1989), 319-333.

⁶⁵⁰ Σαββίδης 2016, 59. Αναλυτικότερα για τους Ματζουκαΐτες βλ. Σαββίδης 1999, 138-148.

⁶⁵¹ Kunik 1854b, 738· Yakubovskij 1927-1928, 59.

⁶⁵² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 501· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 340.

Τζελαλεντίν⁶⁵³. Στη μάχη που διεξήχθη στις 29 Ιουλίου του 1231 στο Γιασσιτισυμέν της βορειοανατολικής Μικράς Ασίας, ο σελτζουκο-αγιουβιδικός συνασπισμός επικράτησε έναντι του Τζελαλεντίν και των Τραπεζούντιων συμμάχων του, γεγονός που οδήγησε ουσιαστικά στη δεύτερη σελτζουκική επικυριαρχία επί των Μεγάλων Κομνηνών⁶⁵⁴.

5. Η ανάμειξη της Τραπεζούντας στη δυναστική διαμάχη που ξέσπασε στον οίκο των Βαγρατιδών

Αν και οι διαθέσιμες σε μας πηγές δεν προσφέρουν αρκετά στοιχεία για να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ της Τραπεζούντας και της Τιφλίδας στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις ότι οι Μεγάλοι Κομνηνοί πήραν ξεκάθαρη θέση στη δυναστική διαμάχη που ξέσπασε στο Ιβηρικό βασίλειο μετά τον θάνατο του πρωτότοκου γιου και διαδόχου της βασίλισσας Θάμαρ. Σύμφωνα με το *Kartlis Cxovreba*, ο λαβωμένος Γεώργιος Δ΄ Λάσα πριν αφήσει την τελευταία του πνοή το 1223 ζήτησε από την πολυαγαπημένη του αδελφή Ρουσουντάνα⁶⁵⁵ να μεγαλώσει τον νόθο γιο του Δαβίδ και να φροντίσει να τον διαδεχθεί στον θρόνο των προγόνων τους⁶⁵⁶. Ωστόσο, η βασίλισσα, μετά την εκδημία του αδελφού της, και αφού η ίδια είχε ανέλθει στον ιβηρικό θρόνο, θεώρησε σκόπιμο να αθετήσει τον ιερό της όρκο, καθώς επιθυμούσε να στέψει βασιλιά τον γιο της Δαβίδ Στ΄ Ναρίν (1250 - 1259, 1259 - 1293), αντί του συνονόματου ανεψιού της Δαβίδ Ε΄ Ουλού (1250 - 1269)⁶⁵⁷. Ο νόθος γιος του Γεωργίου Λάσα κατάφερε να ξεφύγει από τη δολοφονική μανία της θείας του. Βρήκε καταφύγιο κοντά στον σύζυγο της ξαδέλφης του Ταμάρας (Gurju Khatun), τον σουλτάνο του Ικονίου Καϊχοσρόη Β΄ (1237 - 1245)⁶⁵⁸. Στην περίπτωση που ο Γεώργιος Λάσα είχε και άλλα νόθα παιδιά, πράγμα που είναι πολύ πιθανό, τότε δεν αποκλείεται και αυτά να διέτρεχαν θανάσιμο κίνδυνο.

⁶⁵³ Σαββίδης 2016, 60· Shukurov 2001a, 140-141.

⁶⁵⁴ Σαββίδης 2016, 61. Σύμφωνα με τον R. Shukurov η μάχη διεξήχθη στις 6-9 Αυγούστου του 1230 βλ. Shukurov 2001a, 125

⁶⁵⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 496-542· Wakhushti, *Istoria*, 224-237.

⁶⁵⁶ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 495· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 337-338.

⁶⁵⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 543-585· Wakhushti, *Istoria*, 238-251.

⁶⁵⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 501-502· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 343.

Το 1242 - 1245 ο Μανουήλ Α΄ Μεγάλος Κομνηνός (1238 - 1263) νυμφεύτηκε την «*ἐκ τῆς Ἰβηρίας Ρουσουντάνα*», η οποία φέρεται να ήταν νόθη κόρη του Γεωργίου Λάσα. Ο Αρμένιος ιστοριογράφος του 13^{ου} αιώνα Γρηγόριος του Ακνέρ ή Ακάντς στο έργο του «*Ιστορία του έθνους των Τοξοτών*» είναι απολύτως σαφής: Ο εκλιπών Γεώργιος Λάσα άφησε ορφανά δύο παιδιά, τον Δαβίδ και τη Ρουσουντάνα⁶⁵⁹. Προχωρώντας σε αυτή την επιγαμία, ο Μανουήλ Α΄ δεν προσέφερε μονάχα ασφαλές καταφύγιο στην πριγκίπισσα των Βαγρατιδών, αλλά πήρε και ξεκάθαρη θέση στην εν λόγω διαμάχη. Η θέση των Μεγάλων Κομνηνών υπέρ των νόμιμων κληρονόμων του ιβηρικού θρόνου επιβεβαιώνεται εκ νέου το 1273/77, όταν ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας νύμφευσε την ανώνυμη κόρη του ή κατά την άποψη του Μ. F. Brosset τη Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή με τον γιο του Δαβίδ Ε΄ Ουλού, Δημήτριο Β΄ (1273 - 1289)⁶⁶⁰. Ο τέταρτος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας και τριτότοκος γιος του Αλεξίου Α΄, Μανουήλ Α΄, όπως προκύπτει από τα στοιχεία που παραθέσαμε νωρίτερα, δεν ήταν διατεθειμένος να θέσει σε κίνδυνο το κύρος της δυναστείας των Μεγάλων Κομνηνών, όταν επέλεξε σύζυγο για τον εαυτό του. Προφανώς η ίδια συνθήκη ίσχυε και για τη μοναχοκόρη του⁶⁶¹. Όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι οι σχέσεις μεταξύ της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών και της Γεωργίας ήταν ύπαρκτες και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ομαλές. Οι προαναφερθείσες ιστορικές εξελίξεις, αλλά και οι μεταξύ τους επιγαμίες επιβεβαιώνουν έμμεσα τις σχέσεις καλής γειτονίας της Τραπεζούντας με τη Γεωργία από την περίοδο της βασιλείας της Θάμαρ έως και την περίοδο βασιλείας του Γεωργίου Λάσα. Η έλλειψη αναφορών στις εν λόγω σχέσεις πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι η Γεωργία στα μέσα του 13^{ου} αιώνα δεν είχε περιθώριο να ασχοληθεί με την υψηλή διπλωματία, καθώς προσπαθούσε να αποκρούσει χωρίς επιτυχία τις αλλεπάλληλες εισβολές στα εδάφη της.

6. Η «συμμετοχή» της Τραπεζούντας στις επιθέσεις του άτυπου μουσουλμανικού συνασπισμού στις παραμεθόριες περιοχές της Γεωργίας

⁶⁵⁹ Γρηγόριος του Ακνέρ/ Patkanov, 6, 64-65, σημ. 9.

⁶⁶⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 586-608, Wakhushiti, *Istoria*, 251-260. Σχετικά με τις εν λόγω επιγαμίες βλ. Κεφάλαιο Β΄.

⁶⁶¹ Ο Μανουήλ Α΄ είχε αποβιώσει το 1263, σχεδόν 10 χρόνια πριν από την επιγαμία της Θεοδώρας.

Κατά την περίοδο της μεσοβασιλείας από το 1245 έως και το 1250 πραγματοποιήθηκαν πολυάριθμες επιθέσεις εναντίον των μεθορίων περιοχών του βασιλείου της Ιβηρίας/Γεωργίας. Πολλοί ήταν εκείνοι που εκμεταλλεύτηκαν την παρατεταμένη πολιτική κρίση και την οικονομική αποσταθεροποίηση της μογγολοκρατούμενης Γεωργίας και προχώρησαν σε συστηματικές επιδρομές εναντίον της, αναζητώντας λεία και λάφυρα⁶⁶². Αντίστοιχη επίθεση σημειώθηκε στα ανατολικά σύνορα της Γεωργίας την περίοδο 1246 - 1247 από έναν άτυπο συνασπισμό μουσουλμανικών δυνάμεων, στον οποίον φέρεται να συμμετείχαν και οι «Έλληνες». Το γεωργιανό χρονικό περιγράφει την εν λόγω επίθεση ως εξής: *«Ωστόσο, τα νέα για τη μεσοβασιλεία της Γεωργίας ταξίδεψαν παντού και οδήγησαν πολλές φυλές στην καταλήστευση των Γεωργιανών. Τότε ξεσηκώθηκαν οι κατοικούντες στην Ελλάδα Τούρκοι, ο σουλτάνος της Erzika και διάφοροι άλλοι εμίρηδες, οι οποίοι συγκέντρωσαν αμέτρητο σε αριθμό στράτευμα και κατευθύνθηκαν στη Γεωργία....Από εκεί οι Μέσχοι κατέβηκαν στην πεδιάδα Anpis - Vake. Και αφού οι αντιμαχόμενες πλευρές παρατάχθηκαν ξέσπασε σφοδρή και βίαιη μάχη. Οι Έλληνες και οι Τούρκοι βασιζόμενοι στην αριθμητική τους υπεροχή δεν υποχωρούσαν. Το ίδιο όμως και οι Μέσχοι, οι οποίοι καθοδηγούμενοι από το θάρρος τους πολεμούσαν σκληρά....Οι εξαντλημένοι Έλληνες και Τούρκοι τελικά τράπηκαν σε φυγή»⁶⁶³. Η επίθεση πραγματοποιήθηκε στη Μέσχια, όπου ο τοπικός πληθυσμός υπό την αρχηγία του στρατηγού Κβαρκβάρε Τζακέλι (πεθ. 1247) απέκρουσε τους εισβολείς, οδηγώντας τους σε άτακτη φυγή. Αν οι «Έλληνες» της συγκεκριμένης άτυπης συμμαχίας ήταν οι Πόντιοι της γειτονικής αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών, αφού η τελευταία ήταν όμορη με το Ταώ και το Σάμτσχε της ιστορικο-γεωγραφικής περιφέρειας της Μέσχια, τότε ενδεχομένως να πρόκειται για συνεργασία των Μεγάλων Κομνηνών με τους Σελτζούκους/Τούρκους⁶⁶⁴. Ωστόσο, ο γεωργιανός χρονογράφος εξ αρχής διευκρινίζει ότι πρόκειται για τους κατοικούντες στην «Ελλάδα» Τούρκους και, όπως έχουμε ήδη επισημάνει στο *Kartlis Cxovreba*, υπό αυτόν τον όρο εννοείται το Σουλτανάτο του Ικονίου. Φαίνεται ότι στο εν λόγω απόσπασμα με τον όρο «Έλληνες» εννοούνται οι Σελτζούκοι/Τούρκοι του Ικονίου, ενώ με τον όρο*

⁶⁶² Shengelia 1984, 239-240.

⁶⁶³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 532-533· *Kartlis Cxovreba*/Metreveli, 355.

⁶⁶⁴ Κάρποβ 2017, 449. Αντίστοιχες συνεργασίες ανάμεσα στους Σελτζούκους/Τούρκους και την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας σημειώθηκαν στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Βλ. Shukurov 2001a, 150-151.

«Τούρκοι» δηλώνονται οι υπόλοιποι μουσουλμάνοι του άτυπου αυτού συνασπισμού. Δεν υπάρχουν στοιχεία που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν αυτήν την επιθετικότητα από την πλευρά της Τραπεζούντας. Άλλωστε, ο Μανουήλ Α΄ Μεγάλος Κομνηνός (1238 - 1263), ο οποίος μόλις είχε προχωρήσει σε γάμο με τη Ρουσουντάνα από τον οίκο των Βαγρατιδών, με την εκθρόνιση της βασίλισσας της Γεωργίας Ρουσουντάνας (1223 - 1245) και θείας της δεύτερης συνονόματης συζύγου του, στερούνταν πλέον οποιουδήποτε κινήτρου. Την ίδια περίοδο, η αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών είχε αναγνωρίσει τη μογγολική επικυριαρχία⁶⁶⁵, γεγονός που καθιστά αμφίβολη τη συμμετοχή των «Ελλήνων» του Πόντου σε επίθεση εναντίον μιας χώρας, της Γεωργίας, που βρισκόταν επίσης υπό τη μογγολική επικυριαρχία.

7. Η ανάμειξη των Βαγρατιδών στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών

Αισθητή επιδείνωση στις σχέσεις μεταξύ Τραπεζούντας και Ιβηρίας σημειώθηκε προς το τέλος του 13^{ου} αιώνα, όταν η αυξανόμενη επιθετικότητα των Βαγρατιδών στράφηκε εναντίον της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Την κρίσιμη πενταετία 1280 - 1285, εκπρόσωποι του ιβηρικού οίκου των Βαγρατιδών επιχείρησαν να παρέμβουν στις εσωτερικές υποθέσεις των Μεγάλων Κομνηνών. Η Γεωργία παραδόξως απέρριψε τη χρήση διπλωματικών μέσων για τη διευθέτηση των διαφορών της με την Τραπεζούντα και προτίμησε τη χρήση στρατιωτικών μέσων. Εντούτοις, η αιτία που προκάλεσε την κρίση στις μεταξύ τους σχέσεις εντοπίζεται αρκετά νωρίτερα, όταν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Μεγάλος Κομνηνός (1263 - 1266) προσέγγισε τους Μαμελούκους της Αιγύπτου και βρέθηκε έτσι απέναντι στον πανίσχυρο αντι-αιγυπτιακό συνασπισμό⁶⁶⁶. Η περίοδος κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η αλλαγή ηγεσίας στον αυτοκρατορικό θρόνο μεταξύ του Γεωργίου Μεγάλου Κομνηνού (1266 - 1280) και του Ιωάννη Β΄ Μεγάλου Κομνηνού

⁶⁶⁵ Ο μητροπολίτης της Σβανετίας/Siounie πρίγκιπας Stéphanos Orbélian αναφέρει: «Υποτάχθηκε το Atrapakan [=Αζερμπαϊτζάν], το Arran, η Αρμενία, η Γεωργία, η Ελλάδα έως την Άγκυρα, η Gangouria, η Σμύρνη και η γη της Εφέσου, η Κιλικία έως τον Ωκεανό και η χώρα της Μαύρης Θάλασσας και η Τραπεζούντα». Βλ. Orbélian Stéphanos, 227, πρβλ. Κάρποβ 2017, 449.

⁶⁶⁶ Κάρποβ 2017, 413-414, αναλυτικά για τις σχετικές με το θέμα πηγές σημ. 83.

(1280 - 1284/85 & 1285 - 1297), σηματοδότησε και την αλλαγή στην εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας, γεγονός που πυροδότησε σειρά εξελίξεων.

Λίγο μετά την ανάληψη των αυτοκρατορικών του καθηκόντων (1266/67), ο Γεώργιος ο «πλάνος» Μεγάλος Κομνηνός δέχτηκε πρόταση από τον Γάλλο βασιλιά της Νεάπολης και της Σικελίας Κάρολο Α΄ Ανδηγαβό (Ανζού) (1266 - 1285) να συμμετάσχει σε συμμαχία εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259 - 1282). Η θετική απόκριση του Γεωργίου έστρεψε εναντίον του τους Ιλχανίδες Μογγόλους της Περσίας και της Μεσοποταμίας, αλλά και την τοπική αριστοκρατία, η οποία τον κατηγορήσε για την εμπορική και οικονομική απομόνωση της Τραπεζούντας⁶⁶⁷. Σύμφωνα με το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου, ο Γεώργιος κλήθηκε να λογοδοτήσει για τις ενέργειές του και αιχμαλωτίστηκε από τους τοπικούς άρχοντες, πριν παραδοθεί στον Ιλχανίδη ηγεμόνα⁶⁶⁸. Εκείνη την περίοδο οι Ιλχανίδες είχαν προχωρήσει σε αρκετές θανατικές καταδίκες απίστων υποτελών. Στη Γεωργία, σε θάνατο είχε καταδικαστεί ο αταμπέγος του Λόρι και το 1289 ο βασιλιάς της Ανατολικής Γεωργίας Δημήτριος Β΄⁶⁶⁹. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του για να παραστεί σε παρόμοια δίκη των Ιλχανιδών, ο Γεώργιος αιχμαλωτίστηκε τον Ιούνιο του 1280 στα βουνά της Tabriz/Ταυρίδας και παραδόθηκε στους Μογγόλους⁶⁷⁰. Ανάμεσα στους καταδότες του βρισκόταν η ίδια η μητέρα του και οι «εκ μητρός» θείοι του, οι οποίοι τον παρέδωσαν στον Ιλχανίδη χάνη της Μ. Ασίας - Περσίας - Μεσοποταμίας, Αμπακά (1265 - 1282)⁶⁷¹, τον γαμπρό του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου⁶⁷². Ωστόσο, αυτό δεν ήταν το τέλος για τον Γεώργιο, ο οποίος φαίνεται να απελευθερώθηκε κάτω από άγνωστες συνθήκες από τον χάνη Αμπακά⁶⁷³ και επιχείρησε για ύστατη φορά το 1284 να ανακαταλάβει την Τραπεζούντα.

Η πρώτη πενταετία της ηγεμονίας του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Μεγάλου Κομνηνού (1280 - 1284/85 & 1285 - 1297) υπήρξε ιδιαίτερα ταραχώδης. Ήδη στον

⁶⁶⁷ Σαββίδης 2016, 68.

⁶⁶⁸ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμνίδης, 62.

⁶⁶⁹ Κάρποβ 2017, 200. Το διοικητικό αξίωμα «αταμπέγος» ή «αταμπέης» προκύπτει από τις τουρκικές λέξεις “Ata”= πατέρας, αρχηγός, ηγέτης και “bey”= διοικητής, κύριος, πρίγκιπας βλ. Gabain 1950, 297, 302.

⁶⁷⁰ Bryer 1973, 334-340, 340-350· Shukurov 2001a, 185-186.

⁶⁷¹ Αρμενικά χρονικά/Akopyan, II, 147, 168, σημ. 157. Για τον Αμπακά βλ. Μπόσγουνοφ 2006, 645-648. Βλ. σχετικά στο Κεφάλαιο Β΄.

⁶⁷² Κάρποβ 2017, 223.

⁶⁷³ *Το ίδιο*, 416.

πρώτο χρόνο της διακυβέρνησής του εκδηλώθηκε το στασιαστικό κίνημα του τοπικού άρχοντα Παπαδόπουλου (1281)⁶⁷⁴, ο οποίος φαίνεται να εξέφραζε τη δυσαρέσκεια της τοπικής αριστοκρατίας για τις προσπάθειες του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας να αποκαταστήσει τις διπλωματικές σχέσεις με την αυτοκρατορική δυναστεία των Παλαιολόγων της Κωνσταντινούπολης. Δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο ο τοπικός άρχοντας Παπαδόπουλος να εκπροσωπούσε τα συμφέροντα του έκπτωτου Γεωργίου⁶⁷⁵. Εν μέσω ταραχών, ο Ιωάννης Β΄ συνελήφθη προσωρινά και στη συνέχεια αφέθηκε ελεύθερος. Αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη, όπου διεξήχθησαν πολύμηνες διαπραγματεύσεις. Η συνθήκη ειρήνης μεταξύ των Μεγάλων Κομνηνών και των Παλαιολόγων επισφραγίστηκε παραδοσιακά μέσω της επιγαμίας του Ιωάννη Β΄ με την τριτότοκη κόρη του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, την Ευδοκία Παλαιολογίνα (1281/82). Ο χρονογράφος της Τραπεζούντας κάνει ιδιαίτερη μνεία στο εν λόγω γεγονός σημειώνοντας τα εξής: *«Τῷ γοῦν αὐτῷ ἔτει διεδέξατο τὰ σκῆπτρα ὁ β^{ος} ἀδελφὸς αὐτοῦ, ὁ κῆρ Ἰωάννης ὁ μέγας Κομνηνός. Καὶ μετὰ ἐνιαυτὸν ἕνα ἐπῆλθεν αὐτῷ ἡ ἀποστασία τοῦ Παπαδοπούλου· ἀλλ' ἐλευθερωθεὶς ἀπῆλθεν εἰς τὴν Πόλιν καὶ συνεζεύχθη τῇ θυγατρὶ μὲν κῆρ Μιχαὴλ βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου, ἀδελφῇ δὲ κῆρ Ἀνδρόνικου βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου, κυρᾷ Εὐδοκίᾳ Κομνηνῇ τῇ Παλαιολογίνῃ, τῇ πορφυρογεννήτῳ»*⁶⁷⁶. Η διπλωματική πρόοδος που είχε συντελεσθεί, είχε ιδιαίτερη σημασία, αφού επρόκειτο για την πρώτη συμμαχία μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και της Τραπεζούντας⁶⁷⁷. Εντούτοις, η τιτλοφορία των Μεγάλων Κομνηνών αποτελούσε ιστορικό συμβιβασμό για την Τραπεζούντα, καθώς ο τίτλος δεν περιελάμβανε την Κωνσταντινούπολη, αλλά ούτε και υποτασσόταν σε αυτήν⁶⁷⁸.

Η Τραπεζούντα λοιπόν κλήθηκε να πληρώσει βαρύ τίμημα για την αποκατάσταση των σχέσεων με την Κωνσταντινούπολη. Ο Μιχαήλ Πανάρετος επέλεξε να αποσιωπήσει το συγκεκριμένο γεγονός, αναφέροντας μονάχα λακωνικά τα εξής: *«Καὶ τοῦ μὲν Παλαιολόγου ἀποθανόντος Δεκεμβρίου ι΄, διεδέξατο αὐτὸν ὁ υἱὸς αὐτοῦ κῆρ Ἀνδρόνικος στηλιτεύσας τὸν αὐτοῦ πατέρα διὰ τὸ λατινόφρον»*⁶⁷⁹. Μέρος του ειρηνικού συμβιβασμού που πρότεινε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στον Ιωάννη Β΄

⁶⁷⁴ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 62.

⁶⁷⁵ Kurshanskis 1975, 188.

⁶⁷⁶ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 62.

⁶⁷⁷ Bryer & Winfield 1985, I, 138, 227.

⁶⁷⁸ Κάρποβ 2017, 183.

⁶⁷⁹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 62.

ήταν και η παραίτησή του από τον τίτλο «έν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων»⁶⁸⁰. Από το 1281/82 και έπειτα ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας έφερε νέο τίτλο «έν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβήρων καὶ Περαιτίας, ὁ Μέγας Κομνηνός»⁶⁸¹. Ο νέος αυτοκρατορικός τίτλος περιλάμβανε και τον όρο «Ἰβηρες», γεγονός που δημιουργούσε γόνιμους προβληματισμούς σχετικά με τις αξιώσεις των τραπεζούντιων αυτοκρατόρων. Εντούτοις, η χρήση του όρου «Ἰβηρες» και όχι του αναμενόμενου «Ἰβηρία», επιβεβαίωνε τις μη επεκτατικές βλέψεις των Μεγάλων Κομνηνών προς την ομόθρησκη και ομόδοξη Γεωργία⁶⁸². Όπως έχουμε αναφέρει και νωρίτερα, ο όρος «Ἰβηρ», ο οποίος απουσιάζει από τη γεωργιανή γραμματεία, ήταν πολυσήμαντος στη βυζαντινή⁶⁸³. Οι Ἰβηρες του νέου αυτοκρατορικού τίτλου θα μπορούσαν να είναι οι κάτοικοι των βορειανατολικών ποντιακών κτήσεων της Σωτηριούπολης⁶⁸⁴ ή της παραδοσιακά βυζαντινοκρατούμενης Λαζικής⁶⁸⁵. Ως Ἰβηρας θα μπορούσε να νοείται ο Γεωργιανός, αλλά και ο Αρμένιος Χαλκηδονίτης, κάτοικος της περιοχής του Ταώ-Κλαρντζέτι (Νοτιοδυτική Γεωργία)⁶⁸⁶. Επίσης, αν και ο μητροπολίτης Τραπεζούντας αναγνώρισε το 1260/1 το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως την κεφαλή της Ορθοδοξίας, ορισμένες επισκοπές του Καυκάσου και της Κριμαίας που διατηρούσαν στενές σχέσεις με την Τραπεζούντα, επέλεξαν να μην υπαχθούν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Κωνσταντινούπολης. Τους κληρικούς, ιδίως τους Ἰβηρες, αυτών των επισκοπών, οι οποίοι υπάγονταν απευθείας στην Τραπεζούντα, θα μπορούσε επίσης να συμπεριλαμβάνει ο νέος αυτοκρατορικός τίτλος⁶⁸⁷. Ενδεχομένως, ο νέος τίτλος των Μεγάλων Κομνηνών να αποκάλυπτε και τις μελλοντικές επιδιώξεις των τραπεζούντιων αυτοκρατόρων, οι οποίοι επιθυμούσαν να συμπεριλάβουν στις αυτοκρατορικές τους κτήσεις τη Λαζική, το Ταώ και τη

⁶⁸⁰ Λαμψίδης 1990-1991, 16.

⁶⁸¹ Σαββίδης 2016, 33-34· Karpov 2011, 46-65.

⁶⁸² Oikonomides 1979, 329· Kurshanskis 1977, 249-254. Σε κάποιες άλλες ενθυμήσεις του 14^{ου} αιώνα, γίνεται αναφορά στους αυτοκράτορες της Τραπεζούντας ως «αὐτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς τε καὶ Ἰβηρίας» βλ. Σαββίδης 2016, 131-132, σημ. 250.

⁶⁸³ Arutjunova-Fidanjan 1973, 46-67.

⁶⁸⁴ Σαββίδης 2016, 33-34· Kurshanskis 1977, 254-256.

⁶⁸⁵ Σύμφωνα με τον Α. Α. Kunik πρόκειται για τους Ἰβηρες της Δυτικής Γεωργίας, δηλαδή τους Λαζούς και τους Μιγκρέλιους. Βλ. Kunik 1854, 733, σημ. 55· Κάρποβ 2017, 452.

⁶⁸⁶ Stepanenko 1999, 130.

⁶⁸⁷ Kurshanskis 1977, 250, σημ. 55.

Γουρία, περιοχές με τις οποίες ήταν στενά συνδεδεμένοι⁶⁸⁸. Ωστόσο, η περισσότερη απλουστευμένη ανάγνωση του νέου τίτλου θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για τους Ίβηρες, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στη γεωγραφική επικράτεια της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών ή και των υποτελών σε αυτήν περιοχών⁶⁸⁹.

Κατά τη διάρκεια της απουσίας του Ιωάννη Β' στην Κωνσταντινούπολη, ο βασιλιάς της Δυτικής Γεωργίας Δαβίδ Στ' Ναρίν (βασιλιάς της Γεωργίας 1250 - 1259 & βασιλιάς της Δυτικής Γεωργίας 1259 - 1293)⁶⁹⁰ ανεπιτυχώς πολιορκήσε τον Απρίλιο του 1282 την Τραπεζούντα. Το *Χρονικό* καταγράφει την επίθεση ως εξής: «ἦλθεν ὁ βασιλεὺς Ἰβηρίας Δαβὶδ καὶ ἐπεριώρισεν τὴν Τραπεζοῦντα, ἀλλὰ ἀπεστράφη κενός»⁶⁹¹. Ο γιος της γεωργιανής βασίλισσας Ρουσουντάνας, Δαβίδ Ναρίν, αφού είχε συμβασιλέψει με τον ξάδελφό του Δαβίδ Ε' Ουλού για εννέα χρόνια, επαναστάτησε το 1259 χωρίς αποτέλεσμα, κατά της μογγολικής αρχής και στη συνέχεια διέφυγε στο Ιμερέτι (Δυτική Γεωργία), όπου βασίλευσε έως το 1293. Κατά συνέπεια, η Γεωργία χωρίστηκε σε δύο τμήματα: στη μογγολοκρατούμενη Ανατολική Γεωργία υπό τη διοίκηση του Δαβίδ Ουλού και στη Δυτική Γεωργία υπό τον Δαβίδ Ναρίν. Εκείνη την περίοδο στη Γεωργία είχαν σημειωθεί αρκετές προσπάθειες αποτίναξης του μογγολικού ζυγού. Όλες τους ήταν ανεπιτυχείς. Η κατάσταση κυρίως στην Ανατολική Γεωργία σε αντίθεση με τη Δυτική, η οποία δεν βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο των επικυριάρχων δεν επέτρεπε σε κανέναν βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας να χαράξει ανεξάρτητη εθνική πολιτική. Τα βήματα του Δαβίδ Ναρίν ακολούθησε τον επόμενο χρόνο και ο ξάδελφός του Δαβίδ Ουλού, ο οποίος ωστόσο αναγκάστηκε το 1261 να ζητήσει συγχώρεση από τον Ιλχανίδη Χουλέγκου Χαν (1256 - 1265), την οποία έλαβε προσφέροντας στον τελευταίο τη στρατιωτική του συνδρομή κατά των Μамелούκων της Αιγύπτου⁶⁹². Αντίθετα, ο Δαβίδ Ναρίν το 1264 - 1265 και εκ νέου το 1268 αντάλλαξε πρεσβείες με τους Μамелούκους, ακολουθώντας κοινή γραμμή με

⁶⁸⁸ Κάρποβ 2017, 452.

⁶⁸⁹ Το κυρίως πληθυσμιακό τμήμα του Πόντου, αποτελούταν από Έλληνες ή από εξελληνισμένες τοπικές εθνικές ομάδες. Ωστόσο, υπήρχε σημαντικός αριθμός αλλοεθνών όπως: οι Γεωργιανοί, οι Λαζοί, οι Αρμένιοι κ. ά. Βλ. Κάρποβ 2017, 134-138.

⁶⁹⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 543-585· Wakhushti, *Istoria*, 238-251· Toumanoff 1966, 626· Salia 1980, 218.

⁶⁹¹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 62.

⁶⁹² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 546.

την όμορη Τραπεζούντα του Γεωργίου Μεγάλου Κομνηνού⁶⁹³. Ωστόσο παραδόξως, το 1267 ο Δαβίδ Ναρίν νυμφεύθηκε την ανεψιά του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259 - 1282) δημιουργώντας ασάφεια ως προς τις πραγματικές του προθέσεις⁶⁹⁴. Ο Δαβίδ Ε΄, βασιλιάς της Ανατολικής Γεωργίας, πέθανε το 1269⁶⁹⁵ και τον διαδέχθηκε στον θρόνο ο γιος του Δημήτριος Β΄ (1273 - 1289), ο οποίος το 1273/77 νυμφεύτηκε την κόρη του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού, επιβεβαιώνοντας εκ νέου την μεταξύ τους συμμαχία.

Όπως προαναφέραμε, οι ισορροπίες είχαν διαταραχθεί και στην Τραπεζούντα. Ο νέος αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ (1280 - 1284/85, 1285 - 1297) αποφάσισε να αλλάξει στρατόπεδο και να συνταχθεί με το Βυζάντιο, τους Ιλχανίδες και τη Δυτική Γεωργία. Κατά την απουσία του στην Κωνσταντινούπολη, ο βασιλιάς της Δυτικής Γεωργίας Δαβίδ Ναρίν προχώρησε τον Απρίλιο του 1282 στην πολιορκία της Τραπεζούντας. Οι ενέργειές του έλαβαν χώρα λίγο μετά τον θάνατο του Ιλχανίδη χάνη Αμπακά (1265 - 1282)⁶⁹⁶, ωστόσο υπήρξαν ανεπιτυχείς, εξαιτίας της μη στήριξής του από τους τοπικούς άρχοντες⁶⁹⁷. Παρά τη δυσαρέσκεια που υπήρχε, φαίνεται ότι ο τοπικός πληθυσμός δεν ήταν διατεθειμένος να επιτρέψει σε κανέναν μη Μεγάλο Κομνηνό να εισέλθει στην πρωτεύουσα Τραπεζούντα. Όπως αναφέραμε και νωρίτερα, οι ενέργειες του βασιλιά της Δυτικής Γεωργίας υπήρξαν δυσερμήνευτες. Ενεργούσε ο Δαβίδ Ναρίν εξ ονόματος του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και προσπαθούσε να ασκήσει πίεση στον Ιωάννη Β΄ για να αποδεχτεί τους όρους του βυζαντινού αυτοκράτορα; Ας σημειωθεί ότι ο Ιωάννης Β΄ αρχικά προέβαλε αντίσταση και δεν επιθυμούσε να αποποιηθεί τον τίτλο που κληρονόμησε από τους προγόνους του, με τη δικαιολογία ότι κάτι τέτοιο θα προκαλούσε την αντίδραση των υπηκόων του⁶⁹⁸. Δεν αποκλείεται και το ενδεχόμενο ο Δαβίδ να προσπαθούσε να ασκήσει πίεση, ώστε να εξαναγκάσει τον Ιωάννη Β΄ να επιστρέψει στην παλιά

⁶⁹³ Salia 1980, 234-235· Javakhishvili 1949b, 208-212. Σύμφωνα με τον R. Shukurov σημαντικό δείγμα της σύμπλευσης των γειτονικών κρατών αποτελεί η έκδοση των κιρμανεουλίων από τον Δαβίδ Ναρίν. Βλ. Shukurov 2001a, 183, σημ. 196.

⁶⁹⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 579-580, σημ. 3, 610· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 384, 393· Kurshanskis 1975, 188, σημ. 7.

⁶⁹⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 584, σημ. 3.

⁶⁹⁶ Αρμενικές πηγές/Galstyan, 29.

⁶⁹⁷ Salia 1980, 235-236· Κάρποβ 2017, 451.

⁶⁹⁸ Γεώργιος Παχυμέρης, II, 655.

συμμαχία⁶⁹⁹. Η επίθεση του βασιλιά της Δυτικής Γεωργίας στην Τραπεζούντα θα μπορούσε να εκληφθεί και ως ένδειξη στήριξης στον Ιωάννη. Ενδεχομένως, ο Δαβίδ Ναρίν να προσπαθούσε να αποτρέψει τον έκπτωτο αυτοκράτορα Γεώργιο Μεγάλο Κομνηνό (1266 - 1280) να επιστρέψει στην Τραπεζούντα ή στόχος του ίσως ήταν να περιορίσει τη δυναμική των τοπικών αρχόντων⁷⁰⁰. Δεν είναι ξεκάθαρο αν οι ενέργειες του βασιλιά της Δυτικής Γεωργίας στρέφονταν εναντίον του έκπτωτου αυτοκράτορα Γεωργίου ή εναντίον του ανερχόμενου Ιωάννη Β΄. Πάντως είναι γεγονός ότι ο Αμπακά το 1265, ο Δαβίδ Ναρίν το 1267 και τέλος ο Ιωάννης Β΄ Μεγάλος Κομνηνός το 1282 νυμφεύτηκαν διαδοχικά τις θυγατέρες του βυζαντινού αυτοκρατορικού οίκου των Παλαιολόγων, επισφραγίζοντας κατά αυτόν τον τρόπο την μεταξύ τους συμμαχία. Με αυτά τα δεδομένα, δεν αποκλείεται ο βασιλιάς της Δυτικής Γεωργίας Δαβίδ Ναρίν, επιτιθέμενος στην Τραπεζούντα, να ενεργούσε εξ ονόματος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Στόχος ήταν να ασκηθεί πίεση στον Ιωάννη Β΄ για να αποδεχτεί τους όρους του βυζαντινού αυτοκράτορα.

Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ο Ιωάννης Β΄ Μεγάλος Κομνηνός επέστρεψε στις 25 Απριλίου του 1283 στην Τραπεζούντα μαζί με τη σύζυγό του⁷⁰¹. Όμως, η κατάσταση στην πρωτεύουσα του Πόντου δεν είχε ομαλοποιηθεί. Ακολούθησαν άλλες δύο πολιορκίες της Τραπεζούντας, οι οποίες δείχνουν το γενικευμένο κλίμα δυσανεξίας απέναντι στην πολιτική του Ιωάννη Β΄. Πρόκειται ουσιαστικά για οικογενειακή υπόθεση, αφού τα τρία παιδιά του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1238 - 1263) διεκδικούσαν τον πατρικό θρόνο. Η πρώτη πολιορκία του Γεωργίου Μεγάλου Κομνηνού (1266 - 1280), αλλά και η δεύτερη της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής, πραγματοποιήθηκαν με την αρωγή των βασιλιάδων της διαιρεμένης Γεωργίας. Μετά τον θάνατο του χάνη Αμπακά, ο απελευθερωμένος Γεώργιος Μεγάλος Κομνηνός πολιόρκησε το 1284 ανεπιτυχώς την Τραπεζούντα⁷⁰². Την πολιορκία πιθανόν να στήριξε ο βασιλιάς της Ανατολικής Γεωργίας και γαμπρός του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού, Δημήτριος Β΄ Βαγρατίδης (1273 - 1289)⁷⁰³. Για άλλη μια φορά οι εξελίξεις δεν ήταν ευνοϊκές για τον έκπτωτο αυτοκράτορα της

⁶⁹⁹ Kurshanskis 1975, 188-189· Shukurov 2005, 131.

⁷⁰⁰ Κάρποβ 2017, 200.

⁷⁰¹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 62.

⁷⁰² Το ίδιο, 62.

⁷⁰³ Σύμφωνα με τον Α. Bryer ο Δημήτριος Β΄ ήταν γαμπρός του Γεωργίου. Βλ. Bryer 1973, 349-350.

Τραπεζούντας. Ο Γεώργιος συνελήφθη από τους τοπικούς άρχοντες και δεν αποκλείεται να παραδόθηκε εκ νέου στους Ιλχανίδες⁷⁰⁴.

Την ίδια χρονιά (1284) επιχειρήθηκε και η δεύτερη, επιτυχημένη αυτή τη φορά, πολιορκία της Τραπεζούντας από τη Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή (1284 - 85). Ο Μιχαήλ Πανάρετος αναφέρει σχετικά: *«καὶ ἡ ἐξαίφνης φυγὴ κυρᾶς Θεοδώρας τῆς Κομνηνῆς, θυγατρὸς πρώτης τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ κῆρ Μανουὴλ ἐκ τῆς ἐξ Ἰβηρίας Ρουσουντάνας»*⁷⁰⁵. Οι πληροφορίες μας σχετικά με τη Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή, τη δυναμική πριγκίπισσα, που άρπαξε τα ηνία της αυτοκρατορίας και χάραξε τη δική της πολιτική, είναι ελάχιστες έως μηδαμινές. Η Θεοδώρα ξεκίνησε την εκστρατεία της από τη Γεωργία, τόπο καταγωγής της μητέρας της Ρουσουντάνας. Η στρατιωτική της επιχείρηση ενισχύθηκε από τον Δαβίδ Ναρίν και τους εκπροσώπους των γεωργιανών αρχοντικών οίκων της Δυτικής Γεωργίας⁷⁰⁶, οι οποίοι δεν αποκλείεται να ήταν οι Τζακέλι της Μέσχια. Η συνδρομή του Δαβίδ Ναρίν στις επιχειρήσεις της Θεοδώρας φανερώνει σύμπλευση στις επιδιώξεις τους. Ανέλαβε άραγε η αυτοκράτειρα Θεοδώρα να φέρει σε πέρας όσα δεν κατάφερε ο Δαβίδ Ναρίν; Η πρωτότοκη κόρη του Μανουήλ Α΄ εισήλθε στην Τραπεζούντα, χωρίς να καταβάλει ιδιαίτερες προσπάθειες, σαν να μην προέβαλε κανείς αντίσταση. Η ολιγόμηνη παραμονή της στον αυτοκρατορικό θρόνο πιστοποιείται από τα 36 νομίσματα που φέρουν την επιγραφή *«βασιλεὺς ἀυτοκράτωρ»*⁷⁰⁷. Η ύπαρξή τους αποδεικνύει ότι η Θεοδώρα αναγνωριζόταν από το αυτοκρατορικό περιβάλλον της Τραπεζούντας ως νόμιμη ηγεμόνας⁷⁰⁸. Επιπροσθέτως, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι γεωργιανές απομιμήσεις των άσπρων της Τραπεζούντας, οι οποίες φέρουν τη μορφή της Θεοδώρας, συνοδευόμενη από το όνομα της ίδιας και του αδελφού της Ιωάννη Β΄⁷⁰⁹. Τα εν λόγω νομισματικά ευρήματα ενδεχομένως να αποτελούν ένδειξη ισχυρών δεσμών μεταξύ της Θεοδώρας και του ετεροθαλούς αδελφού της Ιωάννη.

⁷⁰⁴ Bryer 1973, 350. Κατά πάσα πιθανότητα ο Γεώργιος παραδόθηκε στον Αμπακά με την κατηγορία της συνωμοσίας με τον οίκο των Τζακέλι που εξεγέρθηκαν εναντίον του την περίοδο 1279-1280 βλ. Kurshanskis 1975, 192.

⁷⁰⁵ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 63.

⁷⁰⁶ Lang 1955a, 82, Κάρποβ 2017, 451.

⁷⁰⁷ Kurshanskis 1975, 189, 210.

⁷⁰⁸ Pfaffenhoffen 1847, 88.

⁷⁰⁹ Bendall 2018, 112-114.

Η πρώτη από τις τρεις γυναίκες που ανήλθε στον θρόνο των Μεγάλων Κομνηνών, όπως «ἐξαίφνης» κατέλαβε τον θρόνο, το ίδιο «ἐξαίφνης» τον εγκατέλειψε και βρήκε καταφύγιο στη Γεωργία, η οποία της είχε προσφέρει οικονομική και στρατιωτική στήριξη κατά την εκστρατεία της⁷¹⁰. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η επιτυχημένη επιχείρηση της Θεοδώρας το 1284 δεν πραγματοποιήθηκε με την αρωγή του φερόμενου ως συζύγου της Δημητρίου Β' (1273 - 1289), ο οποίος προτίμησε να στηρίζει την αποτυχημένη επιχείρηση του Γεωργίου, αλλά με τη βοήθεια των ηγεμόνων της Δυτικής Γεωργίας. Είναι βέβαιο ότι η Ανατολική Γεωργία, σε αντίθεση με τη Δυτική, βρισκόταν υπό στενότερο μογγολικό έλεγχο, πράγμα που πιστοποιείται και από τη νομισματική πολιτική εκείνης της περιόδου⁷¹¹. Άλλωστε, όλες οι προσπάθειες του «αφοσιωμένου» βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας Δημητρίου Β' (1273 - 1289) να τερματίσει τη μογγολική παρουσία υπήρξαν άκαρπες. Το 1289 Ο Δημήτριος θυσιάστηκε για να προστατέψει την πατρίδα του από τις αντεκδικητικές επιθέσεις των Ιλχανιδών. Το γεωργιανό χρονικό αποκαλύπτει τη μοίρα των τριών συζύγων του Δημητρίου, αναφέροντας τα εξής: «Και μόλις όλα τελείωσαν, ο Τάταρος διοικητής έσωσε τον Δαβίδ, γιο του Δημητρίου, ενώ έκρυψε τη βασίλισσα [=Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή-Λ.Π] και τις άλλες συζύγους του βασιλιά. Η Sorgala βρήκε καταφύγιο στο πατρικό της σπίτι, η κόρη του Μπέκα φυγαδεύτηκε από τον πατέρα της στο Σάμτσχε, ενώ ο Βαχτάνγκ παρέμεινε στο Mtiuleti. Στη βασίλισσα παραχωρήθηκε η πεδιάδα του Scoreth για να διαμείνει μαζί με τους μικρότερους γιους της, Μανουήλ και Λάσα. Μαζί με τη Sorgala αναχώρησαν και οι δύο γιοι της- Jadgar και Badour. Και έμεινε η χώρα χωρίς βασιλιά»⁷¹². Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, η Μεγάλη Κομνηνή, όπως έχουμε επισημάνει και νωρίτερα, είναι η μοναδική από τις τρεις συζύγους του Δημητρίου Β', που αποκαλείται βασίλισσα. Τα παιδιά της δεν φυγαδεύτηκαν, αλλά προστατεύτηκαν από τους επικυριάρχους. Η ίδια η βασίλισσα δεν αναζήτησε καταφύγιο στην πατρίδα της Τραπεζούντα, ενώ της παραχωρήθηκε τόπος διαμονής ενδεχομένως υπό την προστασία των Ιλχανιδών.

Η αυτοκράτειρα Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή δεν φυλακίστηκε και δεν δολοφονήθηκε, όπως έγινε στην περίπτωση της αυτοκράτειρας Άννας Αναχουτλού ή

⁷¹⁰ Vajay 1979, 286· Kapanadze 1950, 207. Για την αποδελτίωση του άρθρου βλ. Ποζίδου 2018, 329-347.

⁷¹¹ Lang 1955a, 82.

⁷¹² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 607· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 391.

Αζαχουτλού. Απλά αποχώρησε, σαν να ολοκλήρωσε το έργο που είχε αναλάβει. Η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στις βυζαντινές πηγές στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Ιωάννη Β΄, ο οποίος είχε επιστρέψει από την Κωνσταντινούπολη ήδη από τον Απρίλιο του 1283, δημιουργεί ερωτήματα. Δεν είναι γνωστό αν ο Ιωάννης απουσίαζε εκείνο τον καιρό ή αποπέμφθηκε από τον αυτοκρατορικό θρόνο και βρήκε καταφύγιο στην Τρίπολη του Πόντου⁷¹³. Είναι πιθανό η έλευση της Θεοδώρας στην Τραπεζούντα να συνδέεται με την πολιορκία του 1282 από τον Δαβίδ Ναρίν. Ενδεχομένως, η πριγκίπισσα των Μεγάλων Κομνηνών να είχε αναλάβει να εξασφαλίσει τη δέσμευση του Ιωάννη Β΄ στη συναφθείσα με το Βυζάντιο συμμαχία ή να προσπαθούσε να αποτρέψει, ενώ ήταν απών ο Ιωάννης, τους επίδοξους σφετεριστές να καταλάβουν τον θρόνο του αδελφού της.

Σύμφωνα με τις ανατολικές πηγές την περίοδο από τις 9/3/1285 έως τις 25/2/1286 στο Ερζιντζάν (Κελτζιηνής) είχε στρατοπεδεύσει απόσπασμα Ιλχανιδών, ανάμεσα στους οποίους θα μπορούσε να βρίσκεται και ο έκπτωτος Ιωάννης Β΄ Μεγάλος Κομνηνός (1280 - 1284/85, 1285 - 1297). Η παρουσία τους εκείνη την περίοδο στη συγκεκριμένη περιοχή ίσως συνδεόταν με τη φυγή της Θεοδώρας από την Τραπεζούντα. Εξάλλου, στο παρελθόν ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259 - 1282), δια μέσου των συμμάχων του Ιλχανιδών, είχε εκθρονίσει τον Γεώργιο (1266 - 1280). Δεν αποκλείεται πέντε χρόνια αργότερα, το 1285, με τη συνδρομή πάλι των Ιλχανιδών, ο Μιχαήλ Η΄, να έτρεψε σε φυγή και τη Θεοδώρα⁷¹⁴. Ωστόσο, στο προαναφερόμενο περιστατικό, οι Ιλχανίδες φαίνεται ότι ήταν απλοί παρατηρητές. Παρακολουθούσαν από μακριά τις εξελίξεις, αναμένοντας την αποκατάσταση της ασφάλειας και της σταθερότητας στην ταραγμένη από στασιαστικά κινήματα και επιθέσεις αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών⁷¹⁵.

Στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε συμμαχήσει με τους Ιλχανίδες της Περσίας, το Σουλτανάτο του Ικονίου, τον Πάπα και το βασίλειο της Δυτικής Γεωργίας. Από την άλλη πλευρά, η Τραπεζούντα υπό τον αυτοκράτορα Γεώργιο (1266 - 1280) είχε συμμαχήσει με τους Μαμελούκους της Αιγύπτου, την Ανατολική Γεωργία και πιθανόν τη Χρυσή Ορδή⁷¹⁶. Οι δύο αυτές αντιμαχόμενες συμμαχίες πάλευαν χρησιμοποιώντας πολιτικά, διπλωματικά και

⁷¹³ Kurshanskis 1975, 203-204.

⁷¹⁴ Shukurov 2001a, 187-188.

⁷¹⁵ Shukurov 2001a, 188.

⁷¹⁶ Κάρποβ 2017, 223.

στρατιωτικά μέσα για να εξαναγκάσουν την Τραπεζούντα να διαλέξει πλευρά. Τελικά κατάφεραν και εξανάγκασαν τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Μεγάλο Κομνηνό να συνταχθεί με το Βυζάντιο. Ωστόσο, οι διαχωριστικές γραμμές στις σχέσεις των δύο συμμαχιών αποδείχθηκαν λεπτές, καθώς, οι πολιτικές εξελίξεις στο έδαφος της Τραπεζούντας την περίοδο 1280 - 1285 ανέδειξαν το πολυδιάστατο και μεταβλητό χαρακτήρα τους.

8. Η εγκαθίδρυση στρατιωτικής συμμαχίας με εκπροσώπους δυναστικών οίκων της Δυτικής Γεωργίας

Στη δύση του 13^{ου} αιώνα, η αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών επιδίωξε να αμβλύνει τις τεταμένες σχέσεις της με το Ιβηρικό βασίλειο του Καυκάσου. Ενίσχυσε τους δεσμούς της περισσότερο με τη Δυτική, και όχι τόσο με την Ανατολική Γεωργία. Ήταν γεωγραφικοί και πολιτικοί οι λόγοι που διαμόρφωσαν τα νέα δεδομένα στην εξωτερική της πολιτική. Από τη μία πλευρά, η Δυτική Γεωργία ήταν γεωγραφικά εγγύτερη⁷¹⁷ και οι ηγεμόνες της αποτελούσαν δυνητικά πιο αξιόπιστους σύμμαχους κατά της τουρκομανικής απειλής. Από την άλλη πλευρά, η Ανατολική Γεωργία ήταν προφανώς πιο απομακρυσμένη και συνέχιζε να βρίσκεται υπό τον ζυγό των Ιλχανιδών της Περσίας και της Μεσοποταμίας. Στον αυτοκρατορικό θρόνο της Τραπεζούντας τον Ιωάννη Β΄ διαδέχθηκε ο γιος του Αλέξιος Β΄ Μεγάλος Κομνηνός (1297 - 1330), ο οποίος, μετά τον θάνατο του πατέρα του, βρισκόταν υπό την κηδεμονία του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282 - 1328). Από την αρχή της διακυβέρνησής του, ο Αλέξιος Β΄ επιχείρησε αλλαγή πλεύσης σε θέματα εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας του Πόντου. Επένδυσε στις γειτονικές συμμαχίες και ακολούθησε ανεξάρτητη πολιτική από το Βυζάντιο. Έχοντας τη στήριξη της μητέρας του, προσπάθησε να αποτινάξει τις όποιες βυζαντινές επιρροές, αρνούμενος το προξενικό του θείου του με την Ειρήνη, την κόρη του «ἐπὶ τοῦ κανικλείου» Νικηφόρου Χούμνου⁷¹⁸. Οι ανάγκες της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών, η οποία βρισκόταν αντιμέτωπη με τις τουρκομανικές επιδρομές, καθόρισαν τις ενέργειες του νέου αυτοκράτορα, ο οποίος προτίμησε να νυμφευτεί την κόρη του αταμπέγου Μπέκα Α΄ Τζακέλι (1285 - 1306),

⁷¹⁷ Bryer & Winfield 1985, 344.

⁷¹⁸ Γεώργιος Παχυμέρης, IV, 317-320.

αρχηγού ενός από τους σημαντικότερους δυναστικούς οίκους της Νοτιοδυτικής Γεωργίας.

Η άνοδος του δυναστικού οίκου Τζακέλι⁷¹⁹ συνδέεται με την κατάλυση του «φεουδαρχικού» συστήματος και της «ελέω Θεού» μοναρχίας κατά την περίοδο της μογγολικής επικυριαρχίας στη Γεωργία. Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, ο Σαργκίς Β΄ Τζακέλι (1306 - 1334) έλαβε για τις υπηρεσίες του από τον ανεψιό του, βασιλιά της Γεωργίας Γεώργιο Στ΄ Επιφανή (1299 - 1301, 1314 - 1346) ως κληρονομικό φέουδο το Σάμτσχε, οχυρό της Δυτικής Γεωργίας μαζί με το περσικό αξίωμα του «αταμπέγου»⁷²⁰. Ο τίτλος του «αταμπέγου» ήταν ανώτερος όλων των υπολοίπων στη μεσαιωνική Γεωργία και παραχωρήθηκε για πρώτη φορά από τη βασίλισσα Θάμαρ για να ικανοποιήσει τις προσωπικές φιλοδοξίες του στρατηγού της Ιβάνε Μχαργκρντζέλι⁷²¹. Από εκείνη τη στιγμή το Σάμτσχε, το οποίο υπήρξε σημαντικό οχυρό αντίστασης κατά της μογγολικής επέλασης, μετονομάστηκε σε «Σάμτσχε-Σααταμπάγο»⁷²². Σύμφωνα με τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία, οι Τζακέλι είχαν κοινή καταγωγή με τον μοναχό Ιωάννη της οικογένειας των Τορνικίων⁷²³, όπως ήταν γνωστοί οι Τορνίκιοι στο Βυζάντιο⁷²⁴ ή Chortvaneli, όπως ήταν γνωστοί στη Γεωργία⁷²⁵. Η άποψη περί κοινής καταγωγής βασίζεται στο χειρόγραφο που συνέταξε ο ίδιος ο Ιωάννης Τορνίκιος, ο οποίος συμμετείχε στην καταστολή της επανάστασης του Βάρδα Φωκά κατά του βυζαντινού αυτοκράτορα της Μακεδονικής δυναστείας Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου (963 - 1025), στο οποίο επισήμαινε: «*Εγώ ο Ιωάννης, κατά κόσμον Τορνίκιος (ή πρώην Τορνίκιος) και ο αδελφός μου ο Ιωάννης Βαρασβαντζέ (Varazvache), γιοι της ευλογημένης ψυχής Τσορτβανέλι (Chortvaneli)*»⁷²⁶. Η εν λόγω τοποθέτηση επιβεβαιώνεται από τις τοιχογραφίες που κοσμούν τη μονή της Ζάρζμα, οι οποίες αναπαριστούν μέλη της οικογένειας των Τορνικίων, καθώς και μέλη της οικογένειας Τζακέλι: τον Μπέκα Α΄ [†1306], τον

⁷¹⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 199-206. Βλ. Εικόνα 6.

⁷²⁰ Jordania T., *Kronikebi*, II, 267-269.

⁷²¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 474· Allen 1932, 260-261.

⁷²² Toumanoff 1963, 438, σημ. 1.

⁷²³ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ob Upravlenii*, 418, σημ. 26.

⁷²⁴ Adontz 1936, 31· Kazhdan 1975, 47-57.

⁷²⁵ Stepanenko 1999, 132.

⁷²⁶ Taqaishvili 1905, 33-34.

Σαργκίς Β' [†1334] και τον Κβαρκβάρε [†1345]⁷²⁷. Τόπος καταγωγής των αταμπέγων του Σάμτσχε θεωρείται το χωρίο Τσορτσάνι/Chorchani, το οποίο βρίσκεται επτά χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Ζάρζμα⁷²⁸ ή το Τζάκι/Jaqi του Σάμτσχε, το σημερινό Posof της Τουρκίας⁷²⁹.

Τα πρώτα ίχνη του νεοσύστατου οίκου εντοπίζονται ήδη κατά τον 11^ο αιώνα⁷³⁰. Στην περίοδο της βασιλείας της Θάμαρ, ο Μπότζο Τζακέλι ήταν *eristavi* του Σάμτσχε και έφερε τον τίτλο του *spasalari* [=στρατιωτικού διοικητή]⁷³¹. Από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα, ο ρόλος των αταμπέγων σταδιακά αναβαθμίστηκε, χάρη στη διπλωματική τους ευελιξία και τη στρατιωτική τους δεινότητα. Παρά το γεγονός ότι το Σάμτσχε υπήρξε σημαντικό οχυρό αντίστασης κατά των Μογγόλων, οι αταμπέγοι, όπως και άλλοι δυναστικοί οίκοι της Γεωργίας, δε δίσταζαν κατά διαστήματα να συνάψουν μαζί τους επωφελείς συμμαχίες. Εντούτοις, προσέφεραν τις υπηρεσίες τους και στους βασιλιάδες της διαιρεμένης Γεωργίας. Στις στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξήγε ο βασιλιάς Γεώργιος Δ' Λάσα (1212/13 - 1223) πολέμησαν τα αδέλφια Μπότζο και Μέμνα Τζακέλι, οι οποίοι κατά την περίοδο της βασιλείας της Ρουσούντanas υπερασπίστηκαν με σθένος την πρωτεύουσα Τιφλίδα ενάντια στις επιθέσεις των Χορεσμιών⁷³². Στην επίθεση του άτυπου μουσουλμανικού συνασπισμού του 1246 - 1247 στη Μέσχια (Νοτιοδυτική Γεωργία), στην οποία αναφερθήκαμε νωρίτερα, ο Κβαρκβάρε Τζακέλι ηγήθηκε νικηφόρα των Μέσχων και απέκρουσε τους Τουρκομάνους⁷³³. Το 1260 ο Σαργκίς Τζακέλι προσέφερε καταφύγιο στον επαναστατημένο βασιλιά Δαβίδ Ε' Ουλού (1250 - 1269) και στη συνέχεια το 1261 μαζί με τον βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας ζήτησε συγχώρεση από τον Ιλχανίδη χάνη Χουλεγκού (1256 - 1265) αναλαμβάνοντας ο ίδιος όλη την ευθύνη⁷³⁴. Το 1282 ο βασιλιάς Δημήτριος Β' (1273 - 1289) της Ανατολικής Γεωργίας και ο Μπέκα Α' Τζακέλι συμμετείχαν στις μογγολικές επιχειρήσεις κατά των Μαμελούκων

⁷²⁷ Το ίδιο, 48. Η μονή Ζάρζμα βρίσκεται στο χωρίο Ζάρζμα της Νοτιοδυτικής Γεωργίας. Για την τοιχογράφηση του καθολικού της Μονής του Σωτήρος Χριστού Ζάρζμα βλ. Φύσσα 2012, 61-69.

⁷²⁸ Taqaishvili 1905, 32.

⁷²⁹ Peacock 2012, 50.

⁷³⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 318, 333, 342, 360· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 155, 160, 163, 189.

⁷³¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 410, 414, 424· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 258, 259, 264.

⁷³² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 482-483, σ. 503-504· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 332, 341.

⁷³³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 532-533· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 355.

⁷³⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 563-565· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 370-372.

της Αιγύπτου⁷³⁵. Είναι φανερό ότι οι φιλόδοξοι Τζακέλι από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα υπήρξαν ιδιαίτερα δραστήριοι στρατιωτικά, προσφέροντας πολύτιμη βοήθεια στους βασιλιάδες της Γεωργίας. Η πολύπλευρη δραστηριότητα και το υψηλό επίπεδο επιχειρησιακής ετοιμότητάς τους αξιολογήθηκαν θετικά από τους Μεγάλους Κομνηνούς, οι οποίοι προχώρησαν στην κοινωνική τους αναβάθμιση, καθιστώντας τους πολύτιμους συμμάχους.

Ο οίκος Τζακέλι έφτασε στο απόγειό του την περίοδο διακυβέρνησης του Σαργκίς Α΄ (1268 - 1285) και του γιου του Μπέκα Α΄ (1285 - 1306), οι οποίοι είχαν υπό τη διοίκησή τους τις περιοχές Σάμτσχε, Κλαρντζέτι, Σβανέτι, Ντζανέτι, μεγάλο τμήμα του Ταώ και άλλων περιοχών⁷³⁶. Ο πρώτος ανεξάρτητος αταμπέγος του Σάμτσχε-Σααταμπάγο, Σαργκίς Α΄ Τζακέλι είχε επανειλημμένως σώσει τη ζωή του Ιλχανίδη χάνη Χουλέγκου⁷³⁷ στον πόλεμο που διεξήγε ο τελευταίος εναντίον του χάνη της Χρυσής Ορδής Berke Khan (1257 - 1267)⁷³⁸. Για τον λόγο αυτό τιμήθηκε με τον τίτλο “*inju*” και του παραχωρήθηκε η περιοχή της Θεοδοσιούπολης/Ερζερούμ⁷³⁹. Έχοντας ισχυροποιήσει αρκετά τη θέση του, ο Σαργκίς Α΄ ανακήρυξε το 1269 την ανεξαρτησία του από το γεωργιανό βασίλειο και αναζήτησε την προστασία του Ιλχανίδη χάνη της Περσίας και της Μεσοποταμίας Αμπακά⁷⁴⁰. Μετά τον θάνατό του το 1285, τα ηνία του πριγκιπάτου της Νοτιοδυτικής Γεωργίας ανέλαβε ο γιος του Μπέκα Α΄⁷⁴¹. Ο νέος αταμπέγος του Σάμτσχε ακολούθησε την επιτυχημένη πολιτική του πατέρα του, διευρύνοντας σημαντικά τον κύκλο των συμμάχων του. Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα είχε καταφέρει να συνάψει αξιόλογες συμμαχίες μέσω επιγαμιών με τους Βαγρατίδες και με τους Μεγάλους Κομνηνούς. Η κόρη του Μπέκα, Νατέλα νυμφεύτηκε το 1280 τον βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας Δημήτριο Β΄ και το 1297/1300 η άλλη κόρη του, τον Αλέξιο Β΄ Μεγάλο Κομνηνό⁷⁴². Επιπρόσθετα, στα χρόνια της ηγεμονίας του Μπέκα Α΄, οι Τζακέλι αναδείχθηκαν σε αξιόλογους προστάτες των γραμμάτων και των τεχνών και το Σάμτσχε-Σααταμπάγο έγινε κέντρο

⁷³⁵ Shengelia 1984, 243· Αρμενικές πηγές/Galstyan, 29.

⁷³⁶ Κάρποβ 2017, 451. Επίσης, για το γενεαλογικό πίνακα των Τζακέλι βλ. Toumanoff 1976, 203-209.

⁷³⁷ Μπόσγουορθ 2006, 645-648.

⁷³⁸ Το ίδιο, 649-654.

⁷³⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 566-568· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 371-372.

⁷⁴⁰ Orbélian Stéphanos, 237, σημ. 8.

⁷⁴¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 205-206.

⁷⁴² Βλ. Κεφάλαιο Β΄.

γνώσης και πολιτισμού⁷⁴³. Ο William Edward David Allen επισημαίνει σχετικά με τους αταμπέγους του Σάμτσχε-Σααταμπάγο: «Από όλους τους φιλοτάραχους *mtavads* (=ηγεμόνες), που δημιουργούσαν προβλήματα στους γεωργιανούς βασιλείς, η οικογένεια των Τζακέλι, έχοντας ιδιόμορφη ενέργεια και λαμπρότητα, ήταν η πιο αλαζονική και άπιστη»⁷⁴⁴.

Η έντονη κινητικότητα των νομάδων Τουρκομάνων εκείνη την περίοδο αποτελούσε ζήτημα που απασχολούσε το Βυζάντιο, τη Γεωργία και την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Ήταν επιτακτική η ανάγκη αποτελεσματικής αντιμετώπισής τους, καθώς και δημιουργίας ισχυρού στρατιωτικού συνασπισμού⁷⁴⁵. Ο Αλέξιος Β΄ Μεγάλος Κομνηνός (1297 - 1330) σύντομα κλήθηκε να υπερασπιστεί τη δεύτερη σημαντικότερη πόλη της αυτοκρατορίας του και δεν αποκλείεται να αναζήτησε τη στήριξη των αταμπέγων του Σάμτσχε-Σααταμπάγο. Η επίθεση καταγράφεται από το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου ως εξής: «*Ἐκστρατεύσας ὁ βασιλεὺς κῆρ Ἀλέξιος κατὰ τῶν Τουρκῶν καὶ ἐν τῇ Κερασοῦντι καταλαβὼν ἐπίασε τὸν Κουστουγάνην ἔτους ζωι΄, μηνί Σεπτεμβρίῳ, ὅτε καὶ ἐσκοτώθησαν Τοῦρκοι πολλοί*»⁷⁴⁶. Η πολιορκία και η κατάληψη του δεύτερου σε σημασία λιμανιού μετά την Τραπεζούντα, της Κερασούντας, τον Σεπτέμβριο του 1301/2 προκάλεσε την άμεση αντίδραση του αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος Β΄ Μεγάλος Κομνηνός εκστράτευσε από την πρωτεύουσα Τραπεζούντα και ανακατέλαβε την Κερασούντα, χάρις στη συνδρομή της τοπικής αριστοκρατίας, αλλά και στη στήριξη του συμμάχου του και συγγενή εξ αγχιστείας Μπέκα Α΄ Τζακέλι⁷⁴⁷. Κατά τη διάρκεια της επιχείρησης, ο αρχηγός των Τουρκομάνων Κουστουγάνης, η ταυτότητα του οποίου δεν έχει προσδιοριστεί⁷⁴⁸, αιχμαλωτίστηκε και στη συνέχεια εκτελέστηκε από τον Αλέξιο Β΄⁷⁴⁹.

⁷⁴³ Gugushvili 1936a, 126.

⁷⁴⁴ Allen 1929, 155.

⁷⁴⁵ Shukurov 2001a, 194.

⁷⁴⁶ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπσίδης, 63· Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*, I, 433. Σύμφωνα με την άποψη του Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως μάλλον πρόκειται για τον Αλέξιο Γ΄ (1349 - 1390) και όχι τον Αλέξιο Β΄. Βλ. Σαββίδης 2016, 82-83, σημ. 134.

⁷⁴⁷ Κάρποβ 2017, 226.

⁷⁴⁸ Συμφωνά με τον Α. Bryer ο Κουστουγάνης ήταν το πρώτο μέλος της δυναστείας των Αμιτιωτών, ενώ η Ε. Zachariadou θεωρεί ότι πρόκειται για τον εμίρη της Χαλυβίας, άποψη με την οποία συμφωνεί και ο R. Shukurov. Βλ. Bryer 1975, 133· Zachariadou 1979, 340, 342-343· Shukurov 2001a, 199.

⁷⁴⁹ Κάρποβ 2017, 419.

Εκείνη την περίοδο καταγράφεται έντονη μογγολική κινητικότητα στην Ανατολική Γεωργία. Στο Ιβηρικό βασίλειο εφαρμόστηκε ο θεσμός της συμβασιλείας, καθώς οι επικυρίαρχοι επιδίωκαν την ταυτόχρονη αναγνώριση δύο, πολλές φορές και τριών βασιλιάδων. Μετά τον θάνατο του Δημητρίου Β' (1273 - 1289) στον θρόνο της Ανατολικής Γεωργίας ανήλθε ο γιος του Δαβίδ Στ' Ναρίν, Βαχτάνγκ Β' (1289 - 1292)⁷⁵⁰. Όταν πέθανε ο Ιλχανίδης χάνης Αργούν (1284 - 1291), αναγνωρίστηκε ως συμβασιλέας του Βαχτάνγκ ο γιος του Δημητρίου Β' και της Μεγάλης Κομνηνής, Δαβίδ Ζ' (1292 - 1301)⁷⁵¹. Από την αρχή της βασιλείας του, ο Δαβίδ Ζ' αποκήρυξε ανοιχτά τη μογγολική εξουσία, προκαλώντας την οργή του Ιλχανίδη Μαχμούντ Γαζάν. Τα στρατεύματα των Ιλχανιδών εισήλθαν το 1299 στην Τιφλίδα υπό τον Koutlou Chah για να συνετίσουν τον επαναστατημένο Δαβίδ, ο οποίος είχε αθετήσει την υπόσχεσή του στον Ιλχανίδη ηγεμόνα, καθώς είχε επιτρέψει κατ' επανάληψη την ασφαλή διέλευση της Χρυσής Ορδής από τα εδάφη της Γεωργίας. Ο Μαχμούντ Γαζάν προχώρησε σε αντίποινα για την αθέτηση της μεταξύ τους συμφωνίας. Έστειλε, μέσω αγγελιοφόρου, πρόσκληση στον αταμπέγο του Σάμτσχε-Σααταμπάγο να μεταβεί στην Τιφλίδα, μαζί με τον εγγονό του Γεώργιο Στ' Επιφανή⁷⁵², για να ανακηρύξει τον τελευταίο βασιλιά⁷⁵³. Ο μικρότερος γιος του Δημητρίου Β', του οποίου την ανατροφή είχε αναλάβει ο παππούς του Μπέκα Α' Τζακέλι⁷⁵⁴, αναχώρησε για την πρωτεύουσα της Ανατολικής Γεωργίας, συνοδευόμενος από τις στρατιωτικές δυνάμεις του παππού του, προκειμένου να διασφαλιστεί η ενθρόνισή του⁷⁵⁵.

Σύμφωνα με το γεωργιανό χρονικό, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των Ιλχανιδών την περίοδο 1299 - 1302 στην Ανατολική Γεωργία ήταν συνεχείς. Στην επιχείρηση του Koutlou Chah το 1300 συνέδραμε ο Μπέκα Α', προσφέροντας δύο στρατιωτικές μονάδες. Ωστόσο, ο Ιλχανίδης αρχιστράτηγος δεν κατάφερε να εντοπίσει τον επαναστατημένο Δαβίδ Ζ' και αναγκάστηκε να επιστρέψει άπραγος

⁷⁵⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 608-612· Wakhushti, *Istoria*, 260-261· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 390-391.

⁷⁵¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 612-622· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 392-406.

⁷⁵² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 622-625, 644-649· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 396-397, 405-406· Wakhushti, *Istoria*, 261-274.

⁷⁵³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 620-622· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 396.

⁷⁵⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 608· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 392. Στο Σάμτσχε-Σααταμπάγο μεγάλωσε και έλαβε τη μόρφωσή του, υπό την προστασία του παππού του Μπέκα, ο Γεώργιος Στ' Επιφανής. Βλ. Gugushvili 1936a, 126· Lang 1955b, 75.

⁷⁵⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 622· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 397.

στον Μαχμούντ Γαζάν. Όταν την άνοιξη του 1301 ο Koutlou Chah εισέβαλε εκ νέου στην Τιφλίδα, ο Ιλχανίδης ηγεμόνας, στο πλαίσιο των αντιποίνων, προχώρησε στην αναγνώριση του αδελφού τού Δαβίδ Ζ΄, Βαχτάνγκ Γ΄ (1301 - 1307)⁷⁵⁶ ως βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας. Τον εν λόγω τρίτο επιβεβαιωμένο βασιλιά, ο οποίος εισήλθε στην Τιφλίδα συνοδεία του Koutlou Chah, υποδέχτηκαν οι τοπικοί άρχοντες, ανάμεσα τους και ο Σαργκίς Β΄ Τζακέλι (1306 - 1334), και του προσέφεραν τη στήριξή τους⁷⁵⁷. Οι επιθέσεις των Ιλχανιδών συνεχίστηκαν και το έτος 1302, με αποτέλεσμα πλήθος κόσμου να αναζητήσει ασφαλές καταφύγιο στα εδάφη του Σάμτσχε-Σααταμπάγo της Νοτιοδυτικής Γεωργίας⁷⁵⁸. Είναι φανερό ότι οι επικυρίαρχοι επιδίωκαν την περαιτέρω αποσταθεροποίηση του ανατολικού τμήματος του Ιβηρικού βασιλείου, επενδύοντας στην αποτελεσματική πολιτική του «διαίρει και βασίλευε». Εμφύλιες συγκρούσεις σημειώθηκαν και στη Δυτική Γεωργία, όπου, μετά τον θάνατο του Δαβίδ Ναρίν, ανήλθε στον θρόνο ο γιος του Κωνσταντίνος (1293 - 1337), ο οποίος βρισκόταν σε διαμάχη με τον αδελφό του Μικέλ (1327 - 1329)⁷⁵⁹. Την παρουσία των Τουρκομάνων στην περιοχή, αλλά και τις εκτεταμένες επιχειρήσεις των Ιλχανιδών στη Γεωργία, επιβεβαιώνουν και οι ανατολικές πηγές. Σύμφωνα με τον Πέρση ιστορικό Rashid ad-Din, περίπου το 1299 - 1300, οι Ιλχανίδες διεξήγαν στρατιωτικές επιχειρήσεις και εναντίον των Τουρκομάνων στις περιοχές της Σαμψούντας, της Αμπχαζίας και της Τραπεζούντας⁷⁶⁰.

Εκείνη την περίοδο ο σύμμαχος των Ιλχανιδών Μπέκα Α΄ (1285 - 1306) μαζί με τον γιο του Σαργκίς Β΄ (1306 - 1334) διεξήγε νικηφόρο αγώνα, αποκρούοντας τις αλλεπάλληλες τουρκομανικές επιθέσεις στο έδαφός τους. Οι επιθέσεις των Τουρκομάνων στη Νότια Γεωργία είχαν αυξηθεί αισθητά προς το τέλος του 13^{ου} αιώνα. Το *Kartlis Cxovreba* καταγράφει μία από τις επιθέσεις ως εξής: «Εκείνη την περίοδο εμφανίστηκαν οι Τούρκοι από την Ελλάδα [=Σουλτανάτο του Ικονίου - Λ. Π.], οι οποίοι το καλοκαίρι διέμεναν στα βουνά της Παρχαρίδος και το χειμώνα δίπλα στον Πόντο. Συγκεντρώθηκαν 60,000 υπό τον γενναίο Azat - Mose και επιτέθηκαν με όλες τους τις δυνάμεις στη Γεωργία. Μόλις πλησίασαν το Μπασιάνι και το Ταώ άρχισαν να

⁷⁵⁶ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 625-640· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 392-395, 398-405.

⁷⁵⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 623-625· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 398.

⁷⁵⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 626· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 399.

⁷⁵⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 245-246· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 393.

⁷⁶⁰ Shukurov 2001a, 198-199.

ληστεύουν και να δολοφονούν δίχως έλεος»⁷⁶¹. Ο Μπέκα Α΄ ενημερώθηκε καθυστερημένα για την επίθεση, όταν οι «Τούρκοι» είχαν ήδη αποσυρθεί στον χειμερινό τους καταυλισμό (δίπλα στον Πόντο). Ο σημαντικότερος από τους ηγεμόνες, όπως χαρακτηρίζει το γεωργιανό χρονικό τον αρχηγό των Τζακέλι, Μπέκα, χωρίς καθυστέρηση, κάλεσε τους αρχηγούς όλων των οίκων να συσπειρωθούν για να περιορίσουν τους εισβολείς. Στο λόγο που τους απηύθυνε, επισήμανε ότι ανάλογες επιθέσεις εναντίον της Γεωργίας είχαν να σημειωθούν από την εποχή που τους Τουρκομάνους είχε απωθήσει επιτυχώς ο βασιλιάς Δαβίδ Δ΄ ο «Παλινορθωτής». Κατά την άποψη του Μπέκα, ο περιορισμός του βασιλιά από τους Τατάρους (=Μογγόλους) είχε επηρεάσει αρνητικά το ηθικό των Γεωργιανών, οι οποίοι δεν ήταν σε θέση να προβάλουν αποτελεσματική αντίσταση στις ληστρικές επιθέσεις. Το επόμενο καλοκαίρι έλαβαν χώρα νέες επιθέσεις, στις οποίες εκτός από τους Τουρκομάνους συμμετείχαν και οι Πέρσες. Όταν ο Μπέκα ενημερώθηκε για το νέο κύμα πολυμέτωπων επιθέσεων συγκέντρωσε 12.000 γενναίους πολεμιστές και επέφερε συντριπτικά χτυπήματα κατά των νομάδων, οδηγώντας τους σε άτακτη φυγή. Οι δυνάμεις των Μεσχών, υπό την καθοδήγηση του Μπέκα και του γιου του Σαργκίς, διέλυσαν τον καταυλισμό των Τουρκομάνων στα ορεινά τμήματα της Παρχαρίδος και υπερασπίστηκαν τις περιοχές Σάμτσχε, Κάρτλι και Βασλοβάνι. Μετά τις επιτυχημένες επιχειρήσεις, ο Μπέκα κατευθύνθηκε στο Ισπίρ (στα βορειοανατολικά της Βαϋβερδώνας) και στη Βαϋβερδώνα (Bayburt, Βορειοανατολική Τουρκία), όπου είχαν οπισθοχωρήσει κάποιοι από τους Τουρκομάνους. Ωστόσο, η είδηση ότι ο Azat- Mose με σημαντικό αριθμό πολεμιστών κατευθυνόταν εκ νέου στο Βασλοβάνι, εξανάγκασε τον Μπέκα να διασπάσει τις δυνάμεις του σε δύο τμήματα: το πρώτο τμήμα υπό τον Σαργκίς κατευθύνθηκε εκ νέου στο Βασλοβάνι για να περιορίσει τον Azat, ενώ το δεύτερο τμήμα με επικεφαλής τον ίδιο έφθασε στο Ισπίρ, το οποίο μετά από πολιορκία καταλήφθηκε και πλούσια λάφυρα συγκεντρώθηκαν. Σύμφωνα με το γεωργιανό χρονικό, οι τουρκομανικές δυνάμεις που είχαν απομείνει διέφυγαν στις περιοχές του Πόντου⁷⁶², δηλαδή στα εδάφη της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών⁷⁶³.

⁷⁶¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 626· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 399.

⁷⁶² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 626-630· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 399-401.

⁷⁶³ Kurshanskis 1988, 123-124· Kurshanskis 1977, 252.

Αντίστοιχες επιθέσεις πραγματοποιήθηκαν στη Νότια Γεωργία και το επόμενο διάστημα⁷⁶⁴.

Οι επιθέσεις των Τουρκομάνων στην περιοχή της Βαϋβερδώρας την περίοδο 1297 - 1299 επιβεβαιώνονται και από τις ανατολικές πηγές. Σύμφωνα με αυτές, ο εμίρης Shams al-Din Muhammad Turkmani φαίνεται ότι είχε καταστήσει τα όρη της Τραπεζούντας έδρα του. Από εκεί πραγματοποιούσε επιδρομές στις περιοχές του Ερζιντζάν και της Βαϋβερδώρας⁷⁶⁵. Τα στοιχεία των ανατολικών πηγών για τον εμίρη, παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες σε σχέση με την προαναφερθείσα δραστηριότητα του Azat - Mose. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι και οι δύο είχαν εγκατασταθεί στις περιοχές του Πόντου και πραγματοποιούσαν επιδρομές στα ίδια μέρη. Ο Azat διέμενε το καλοκαίρι στις ορεινές περιοχές της Παρχαρίδας και το χειμώνα κατέβαινε δίπλα στον Πόντο. Το ίδιο και ο Shams al-Din Muhammad Turkmani, ο οποίος πιθανόν διέμενε στους νότιους πρόποδες του ποντιακού Ταύρου στις νοτιοανατολικές περιοχές της Χεριάνας/Χερροιάνας και της Χαλδίας⁷⁶⁶.

Μέσα σε γενικευμένη αναρχία και εμφύλιες συγκρούσεις, η διαιρεμένη Γεωργία βρισκόταν στο έλεος των Ιλχανιδών, ενώ αντιμετώπιζε και την έντονη επιθετικότητα των Τουρκομάνων. Συγχρόνως, οι βασιλιάδες της Ανατολικής Γεωργίας και οι αταμπέγοι του Σάμτσχε-Σααταμπάγο, καθώς ήταν φόρου υποτελείς⁷⁶⁷ των Ιλχανιδών, ήταν υποχρεωμένοι να συνδράμουν στις στρατιωτικές τους επιχειρήσεις⁷⁶⁸. Ο ιδιαίτερα δραστήριος στρατιωτικά Μπέκα Α΄ Τζακέλι κατάφερε να διατηρήσει τις ισορροπίες. Προσέφερε παράλληλα τις υπηρεσίες του στους Ιλχανίδες, τους Βαγρατίδες και τους Μεγάλους Κομνηνούς, ενώ προωθούσε πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα. Χάρη στη διπλωματική του ευελιξία και τη στρατιωτική του ικανότητα, ο οίκος των Τζακέλι στις αρχές του 14^{ου} αιώνα έπαιξε σημαντικό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα της Δυτικής και της Ανατολικής Γεωργίας. Μπορεί να μην ήταν ο σημαντικότερος δυναστικός οίκος της Γεωργίας, αλλά ήταν αυτός που εύκολα προσαρμοζόταν στα συνεχώς εναλλασσόμενα πολιτικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής. Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Β΄ Μέγας Κομνηνός (1297 - 1330) προχώρησε στη σύναψη επωφελούς συμμαχίας με τους αταμπέγους του

⁷⁶⁴ Shengelia 1984, 246.

⁷⁶⁵ Shukurov 2001a, 195-196.

⁷⁶⁶ Το ίδιο, 196.

⁷⁶⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 622· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 397.

⁷⁶⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 630, 634· Kartlis Cxovreba/Metreveli, 401-402, 406.

Σάμτσχε-Σααταμπάγο έχοντας σαφή εικόνα της επιτυχημένης στρατιωτικής τους δραστηριότητας. Η συνολική εικόνα των πηγών επιβεβαιώνει την άτυπη συνεργασία μεταξύ των Ιλχανιδών, των Μεγάλων Κομνηνών, των Βαγρατιδών, αλλά και των αταμπέγων της Νοτιοδυτικής Γεωργίας στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον των Τουρκομάνων⁷⁶⁹.

9. Η συνδρομή των αταμπέγων του Σάμτσχε στον περιορισμό των Γενουατών

Οι τουρκομανικές επιδρομές του 14^{ου} αιώνα δεν ήταν το μοναδικό πρόβλημα της Τραπεζούντας, η οποία απειλούνταν και από την παρουσία των Γενουατών, που είχαν εγκατασταθεί από το τέλος του 13^{ου} αιώνα στο μικρό γενονατικό φρούριο του «Λεοντόκαστρου», στην περιοχή βορειοδυτικά του λιμανιού της Τραπεζούντας (Δαφνούντας)⁷⁷⁰. Οι Γενουάτες διεκδικούσαν εμπορικά προνόμια παρόμοια με αυτά που τους είχαν παραχωρήσει το 1261 οι Παλαιολόγοι⁷⁷¹. Η συνθήκη του Νυμφαίου (13-3-1261) τους είχε επιτρέψει να δραστηριοποιηθούν στη Μαύρη Θάλασσα και ιδίως στην Τραπεζούντα, η οποία για σχεδόν δύο αιώνες αποτελούσε για τους «Γενουάτες της Ρωμανίας» σημαντικό οικονομικο-πολιτικό κέντρο⁷⁷². Ήταν στις αρχές του 13^{ου} και κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα που κατάφεραν να επεκτείνουν τη σφαίρα των εμπορικών τους δραστηριοτήτων και στα ιβηρικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας με τη στήριξη των Ιλχανιδών⁷⁷³. Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα κατέφτασαν στην Τραπεζούντα πρεσβευτές, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τα εμπορικά συμφέροντα των Γενουατών. Αυτοί ζήτησαν την πλήρη κατάργηση του ελέγχου της γενονατικής εμπορικής δραστηριότητας από την τοπική αρχή, καθώς όπως διατείνονταν είχαν ήδη κατοχυρώσει φοροαπαλλαγή από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Η αρχική άρνηση του Αλεξίου Β' Μεγάλου Κομνηνού (1297 - 1330) να ενδώσει στις απαιτήσεις των Γενουατών, οδήγησε τους τελευταίους στην εγκατάλειψη της πόλης. Ωστόσο, η εντολή του τραπεζούντιου αυτοκράτορα να

⁷⁶⁹ Allen 1956, 380, Κάρποβ 2017, 419, Shukurov 2001a, 199.

⁷⁷⁰ Λήμμα του Α. Σαββίδη «Λεοντόκαστρον», *ΕΠΕ* 3 (1989), 83-84.

⁷⁷¹ Σαββίδης 2016, 83.

⁷⁷² Αναλυτικά για τις σχέσεις Τραπεζούντας –Γένουας βλ. Κάρποβ 2017, 312-354· Karpov 1983, 81-87.

⁷⁷³ Anchabadze 1959, 244.

παρακρατηθεί το ήδη ξεφορτωμένο εμπόρευμα των Γενουατών για να δασμολογηθεί, πυροδότησε τα βίαια επεισόδια στην Τραπεζούντα. Στα γεγονότα που εκτυλίχθησαν το 1304⁷⁷⁴ στην πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών συνοπτικά αναφέρεται ο Μιχαήλ Πανάρετος ως εξής: «Ἐν δὲ τῷ ἐπιόντι ἔτει ἐπυρπολήθη ἡ ἐξάρτησις μηνὶ Ἰουνίῳ παρὰ τῶν Λατίνων, ὅτε καὶ ἐγένετο μέγας πόλεμος»⁷⁷⁵. Αναλυτικότερη μνεία των γεγονότων κάνει ο βυζαντινός λόγιος και ιστοριογράφος Γεώργιος Παχυμέρης. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, για την αντιμετώπιση των εξεγερμένων Γενουατών επιστρατεύτηκε ο «ιβηρικός στρατός». Συγκεκριμένα ο βυζαντινός λόγιος αναφέρει: «Κάντεῦθεν Ἰβηρας ἔχων ἐκεῖνος τὴν πρὸς σφᾶς ἀναθαρρεῖ μάχην, καὶ παραυτίκα ἔρις καὶ πόλεμος ἐξ ἐκατέρων συγκροτεῖται, καὶ ἀλλήλους ἔβαλλον, καὶ συνεχεῖς ἔπιπτον ῥέπει δ' ἡ νίκη τοῖς Ἰβηρσι, καὶ κακῶς Γεννουῖται εἶχον. Τέλος ταῖς τῶν Ἰβήρων προσβολαῖς ἀντέχειν μὴ ἔχοντες, καὶ πρὸς τὰ ἐφεξῆς δεδοικότες, πῦρ ἐνιᾷσι τῇ ἔξω τῆς πόλεως χώρα, οὐ κατὰ χρεῖαν νίκης, ἀλλ' ὥστε μόλις τὸ κακὸν ἐκφυγεῖν θορυβηθέντων τῶν ἀντιπάλων»⁷⁷⁶. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τις βυζαντινὲς πηγές, ἡ ἀρχικὴ διαφωνία κατέληξε σε μεγάλῃς κλίμακας πολεμικὴ σύγκρουση. Ωστόσο, ἡ πυρπόληση τοῦ ὀπλοστασίου ἀπὸ τοὺς εξεγερμένους Γενουάτες ἐπληξε ἐν τέλει τοὺς ἰδίους, ἀφοῦ ἡ φωτιά γρήγορα ἀπλώθηκε στα καράβια τοὺς προκαλώντας τεράστια οικονομικὴ ζημία. Οἱ ἀνεξέλεγκτοι Γενουάτες τελικὰ περιορίστηκαν, χάρις στὴν ἀμεση ἀνταπόκριση τῶν τοπικῶν στρατιωτικῶν μονάδων καὶ στὴ συμβολή τοῦ ἰβηρικοῦ ἀποσπάσματος. Αὐτό ἦταν σύμφωνα με τὸν Γεώργιο Παχυμέρη που χάρισε τὴ νίκη στους Μεγάλους Κομνηνοὺς.

Τὴ δεδομένη περίοδο ὡς «Ἰβηρας» θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ, με τὴν εὐρεία ἐννοια τοῦ ὅρου, ὁ κάτοικος τῆς Ἀνατολικῆς, ὅπως καὶ τῆς Δυτικῆς Γεωργίας. Ωστόσο, σύμφωνα με τὸν S. Qaukhchishvili, τὸ ἰβηρικὸ ἀπόσπασμα προερχόταν ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Γεωργία. Συγκεκριμένα, ὁ γεωργιανὸς ιστοριογράφος στὸ πολῦτομο ἔργο του, στὸ ὁποῖο μεταφράζει καὶ σχολιάζει τις βυζαντινὲς πηγές στὴ γεωργιανή γλώσσα, ἀπέδωσε τὸν ὅρο «Ἰβηρας» ὡς «ἀρχηγὸς τῶν Λαζῶν»⁷⁷⁷. Τὴ δεδομένη περίοδο ἡ ἀπομακρυσμένη γεωγραφικὰ Ἀνατολικὴ Γεωργία ἀναμφίβολα δὲν θὰ μπορούσε νὰ συνδράμει τὴν Τραπεζούντα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ βασιλιάς τῆς Δυτικῆς

⁷⁷⁴ Σχετικὰ με τὴν ἀκριβὴ χρονολογία που ἔλαβαν χώρα τα γεγονότα βλ. Κάρποβ 2017, 315, σημ. 32, 33 καὶ 316, σημ. 35.

⁷⁷⁵ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 63.

⁷⁷⁶ Γεώργιος Παχυμέρης, IV, 495.

⁷⁷⁷ Georgika/Qaukhchishvili, IV, 86.

Γεωργίας Κωνσταντίνος, όπως αναφέραμε και νωρίτερα, βρισκόταν σε διαμάχη με τον αδελφό του Μικέλ και αντιμετώπιζε τις στασιαστικές ενέργειες των άλλων πριγκιπικών οίκων της Δυτικής Γεωργίας. Ο μοναδικός ηγεμόνας της Δυτικής Γεωργίας που θα μπορούσε να ηγείται του ιβηρικού αποσπάσματος ήταν ο αταμπέγος του Σάμτσχε-Σααταμπάγο. Άλλωστε, δεν θα ήταν η πρώτη φορά που ο Μπέκα Α΄ Τζακέλι (1285 - 1306) ή ο γιος του Σαργκίς Β΄ (1306 - 1334) θα συνέδραμε στις επιχειρήσεις των Μεγάλων Κομνηνών. Δεν αποκλείεται μάλιστα το ιβηρικό απόσπασμα να είχε φτάσει στην Τραπεζούντα, επειδή συνόδευε την κόρη του αταμπέγου⁷⁷⁸. Φαίνεται ότι στους όρους της συναφθείσας συμφωνίας περιλαμβανόταν και η στρατιωτική συνδρομή του Μπέκα στις επιχειρήσεις των Μεγάλων Κομνηνών.

Η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών αποτελούσε το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο των νοτίων παραλίων της Μαύρης Θάλασσας και συνδεόταν οικονομικά και με τις πόλεις Βαθύ/ Μπατούμι, Φάσις/Πότι και Σεβαστούπολη/Σουχούμι της Δυτικής Γεωργίας. Η Γεωργία σε όλη την περίοδο από το 1204 έως το 1461 διατηρούσε μέσω θαλάσσης επαφές πρωτίστως με την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και δευτερευόντως με το Βυζάντιο, την Αίγυπτο των Μамелούκων, τη Βενετία και τη Γένουα⁷⁷⁹. Από τις ελάχιστες πηγές που αναφέρονται στις εμπορικές επαφές της Τραπεζούντας με τη Γεωργία, προκύπτει ότι στα τέλη του 13^{ου} αιώνα από τη Σεβαστούπολη (Σουχούμι), η οποία δια θαλάσσης απείχε μόλις 3 μέρες από την Τραπεζούντα⁷⁸⁰, εξήγαγαν αλάτι στην πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών⁷⁸¹. Επίσης, στο Πότι (Φάσις), όπου κατέφταναν εμπορεύματα από την ενδοχώρα, το οποίο αποτελούσε ενδιαμέσο σταθμό στον εμπορικό δρόμο που συνέδεε την Τραπεζούντα με τη Γεωργία, εισήγαγαν κρασί, αλάτι και ψάρια και εξήγαγαν καραβόπανο και κερί από την Τραπεζούντα, Καφά και Κόπα⁷⁸². Αν και δεν υπάρχουν αρκετά δεδομένα για τις εμπορικές επαφές μεταξύ Τραπεζούντας και Γεωργίας, οι ισχυροί οικονομικοί δεσμοί τους αποδεικνύονται: α) από την ευρεία διάδοση και αποδοχή των άσπρων, αλλά και των γεωργιανών απομιμήσεων των

⁷⁷⁸ Κάροβ 2017, 316· Καρβον 1981a, 94.

⁷⁷⁹ Beradze T. 1989, 77.

⁷⁸⁰ Aboulféda, II, 142.

⁷⁸¹ Gabashvili 1988, 290-291.

⁷⁸² Καρβον 1990, 102.

άσπρων ή κιρμανεουλίων στη Δυτική και Νοτιοδυτική Γεωργία⁷⁸³, β) από τις ισχύουσες συμφωνίες οικονομικού και στρατιωτικού ενδιαφέροντος που σύναψαν μέσω επιγαμιών οι αυτοκράτορες της Τραπεζούντας με τους βασιλείς της Ανατολικής και Δυτικής Γεωργίας⁷⁸⁴ και γ) από τις από κοινού ενέργειες στις οποίες προχώρησαν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, για να περιορίσουν την ασυδοσία των ιταλικών εμπορικών δημοκρατιών⁷⁸⁵, αλλά και για να προστατέψουν τα συμφέροντα και τα κυριαρχικά τους δικαιώματα.

Η άνθηση του εμπορίου στη Μαύρη Θάλασσα αδιαμφισβήτητα συνδέεται με την έλευση των Βενετών και ακολούθως των Γενουατών. Οι εμπορικοί τους σταθμοί στην Τραπεζούντα και στον Καφά ιδρύθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα, ενώ από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, μέσω συστηματικών επαφών, υπήρξε προσέγγιση με τις τοπικές αρχές του Ιβηρικού βασιλείου, προκειμένου να επεκταθούν οι δραστηριότητές τους και στα παράλια της Δυτικής Γεωργίας. Η παρουσία και η εμπορική δραστηριότητα των Γενουατών συνέβαλε στην οικονομική ευημερία της Δυτικής Γεωργίας, ωστόσο ενίσχυσε και τις αποσχιστικές τάσεις των ηγεμόνων της, οδηγώντας ορισμένους αναπόφευκτα στην ανεξαρτητοποίηση⁷⁸⁶. Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, από τις τρεις προαναφερθείσες πόλεις της Δυτικής Γεωργίας, το Μπατούμι, το Πότι και το Σουχούμι, που βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία του πριγκιπικού οίκου Δαδιάνι - Γουρέλι, επιλέχθηκε η Σεβαστούπολη (Σουχούμι) για την εγκαθίδρυση ενός ακόμη γενοατικού εμπορικού σταθμού. Ο πρώτος πρέσβης του εμπορικού σταθμού της Σεβαστούπολης Ambrogio di Pietro διορίστηκε το 1354. Οι Γενουάτες έκλεισαν τη συμφωνία με τον τοπικό ηγεμόνα, ο οποίος σύμφωνα με τον W. Heyd ήταν ο Μάμια Α΄ Δαδιάνι -Γουρέλι (1323 - 1345)⁷⁸⁷. Ωστόσο, το 1354 ο ηγεμόνας του Odishi (Μιγκρελίας) Μάμια είχε αποβιώσει και ο βασιλιάς της ενωμένης Γεωργίας Γεώργιος Στ΄ Επιφανής είχε ορίσει ως διάδοχό του τον γιο του Γεώργιο Β΄ Δαδιάνι -Γουρέλι (1345 - 1384)⁷⁸⁸. Σύμφωνα με τις ανατολικές πηγές εκείνη την περίοδο στη Γεωργία υπήρχαν δύο βασιλιάδες: ο Δαβίδ Η΄ Βαγρατίδης (1346 - 1360), ο οποίος είχε έδρα του την Τιφλίδα (Ανατολική Γεωργία) και ο Δαδιάνι, ο οποίος είχε στη δικαιοδοσία

⁷⁸³ Βλ. σχετικά Παράρτημα Α΄.

⁷⁸⁴ Βλ. σχετικά Κεφάλαιο Β΄.

⁷⁸⁵ Beradze T. 1989, 78.

⁷⁸⁶ *Το ίδιο*, 117-118.

⁷⁸⁷ Heyd 1923, 194-195, πρβλ. Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 118.

⁷⁸⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 245-246, 247.

του τη Σεβαστούπολη/Σουχούμι και την Αμπχαζία⁷⁸⁹. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τον αναβαθμισμένο ρόλο του πριγκιπικού δυναστικού οίκου Δαδιάνι -Γουρέλι εκείνη την περίοδο στη Δυτική Γεωργία. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο συγκεκριμένος δυναστικός οίκος, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα υπήρξε υποτελής των τραπεζούντιων αυτοκρατόρων κατά τον 14^ο και στο α' μισό του 15^{ου} αιώνα, θα αναδειχθεί σε αξιόπιστο σύμμαχο των Μεγάλων Κομνηνών.

10. Η από κοινού καταγγελία εκ μέρους της Τραπεζούντας και της Γεωργίας των γενονατικών αυθαιρεσιών

Με εξαίρεση την προαναφερόμενη εμπλοκή του ιβηρικού στρατιωτικού αποσπάσματος, δεν υπάρχει στο γεωργιανό χρονικό καμία άλλη καταγεγραμμένη στρατιωτική διένεξη ανάμεσα στους Ίβηρες και στους Γενοατές⁷⁹⁰. Ωστόσο, πριν από το τέλος του 14^{ου} αιώνα, καταγράφεται άλλη μία σύμπραξη της Τραπεζούντας με τη Γεωργία, με στόχο τον περιορισμό των αυθαιρεσιών των Γενοατών. Αυτή τη φορά το ζήτημα επιλύθηκε μέσω της διπλωματικής οδού, χωρίς να επιστρατευτούν οι στρατιωτικές δυνάμεις των συμμάχων. Ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Μανουήλ Γ' Μέγας Κομνηνός (1390 - 1416/17) μαζί με τον βασιλιά της Γεωργίας, ο οποίος πρέπει να ήταν ο γιος του Βαγράτ Ε', Γεώργιος Ζ' Βαγρατίδης (1395 - 1405)⁷⁹¹ προχώρησε σε διάβημα διαμαρτυρίας προς τη Γένουα. Από τα σχετικά έγγραφα προκύπτει ότι οι αρχές του μεσαιωνικού Καφά είχαν προχωρήσει στην υιοθέτηση διαταγμάτων, που περιόριζαν την εμπορική δραστηριότητα των Τραπεζούντιων και των Γεωργιανών. Μετά την από κοινού καταγγελία των συμμάχων (Τραπεζούντας και Γεωργίας), στις 10 Απριλίου του 1398 η γαλλική διοίκηση της Γένουας εξέτασε την έκθεση των πρεσβευτών από τον Καφά σχετικά με το επιβληθέν μονοπώλιο και τους περιορισμούς και προχώρησε στη σύσταση ειδικής επιτροπής για τη διευθέτηση του ζητήματος⁷⁹². Η εξέλιξη αυτή συνδέεται άμεσα με την ανανέωση το 1396 των εμπορικών προνομίων των Βενετών από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Γ' Μέγας Κομνηνό⁷⁹³. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, προς το τέλος του 14^{ου} αιώνα, η συμμαχία

⁷⁸⁹ Lang 1955b, 78-79.

⁷⁹⁰ Beradze T. 1989, 99. Επίσης, αναλυτικά για τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ Γένουας και Γεωργίας βλ. 87-124.

⁷⁹¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 664-678.

⁷⁹² Canale 1855, I, 350, 374, πρβλ. Karpov 1981a, 105· Beradze T. 1989, 103-104.

⁷⁹³ Σαββίδης 2016, 143, σημ. 271.

μεταξύ Τραπεζούντας και Τιφλίδας ήταν σε ισχύ και το εν λόγω περιστατικό επιβεβαιώνει την πολυδιάστατη φύση της.

11. Το πραξικόπημα της Άννας «Αναχουτλού» Μεγάλης Κομνηνής

Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, η Τραπεζούντα βρισκόταν εν μέσω εσωτερικών διενέξεων και εμφυλίων πολέμων (1340 - 1355). Στην κατάσταση που επικρατούσε τότε ρίχνει άπλετο φως ο βυζαντινός λόγιος και ιστοριογράφος Ανδρέας Λιβαδηνός, ο οποίος έλαβε ενεργό μέρος στις πολιτικές εξελίξεις της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Ο Ανδρέας Λιβαδηνός και ο αυτοκράτορας Βασίλειος Μεγάλος Κομνηνός (1332 - 1340), πέρα από τη φιλία που τους συνέδεε, τάσσονταν και οι δύο υπέρ της φιλοβυζαντινής πολιτικής⁷⁹⁴. Στις 6 Απριλίου του 1340, όταν ο Βασίλειος πέθανε αιφνιδίως, η πρώτη σύζυγός του Ειρήνη Παλαιολογίνα, νόθη κόρη του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1328 - 1341), με τη στήριξη μερίδας τοπικών αρχόντων, κατέλαβε τον θρόνο⁷⁹⁵. Η Παλαιολογίνα έδειξε τις πραγματικές της προθέσεις, όταν ζήτησε από τον πατέρα της για σύζυγο κάποιον βυζαντινό άρχοντα, προκαλώντας το κοινό αίσθημα⁷⁹⁶. Προφανώς είχε λησμονήσει ότι η Τραπεζούντα ακολουθούσε δικούς της κώδικες και αρχές και ότι εδώ ίσχυε η απαράβατη αρχή: κανένας μη Μεγάλος Κομνηνός δεν ήταν δυνατόν να ηγηθεί της αυτοκρατορίας. Το επόμενο διάστημα η πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών αποτέλεσε πεδίο μάχης ανάμεσα στους Σχολάριους, οι οποίοι ήταν φίλα προσκείμενοι στο Βυζάντιο και τους Αμυτζαντάριους, που αντιπροσώπευαν το αντιβυζαντινό κόμμα⁷⁹⁷.

Η Ειρήνη, κατά την απουσία όλων των αρρένων εκπροσώπων της μεγαλοκομνηνείας δυναστείας⁷⁹⁸, κινήθηκε αστραπιαία και εξόρισε την Ειρήνη Τραπεζούντια μαζί με τα παιδιά της στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, βρέθηκε αντιμέτωπη με την αποφασιστική κουνιάδα της Άννα Μεγάλη Κομνηνή (1341 -

⁷⁹⁴ Λαμψίδης 1968-1969, 252-253· Πατανίκας 1899, 186-203.

⁷⁹⁵ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 66.

⁷⁹⁶ Miller 1926, 50.

⁷⁹⁷ Λαμψίδης 1990-1991, 19· Λαμψίδης 1968-1969, 162-279.

⁷⁹⁸ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 101.

1342), την επονομαζόμενη Αναχουτλού⁷⁹⁹. Ο Μιχαήλ Πανάρετος αναφέρει σχετικά: ««Πάλιν γοῦν τῷ αὐτῷ ἔτει, Ἰουλίῳ δ', ἡμέρᾳ δ', ἦλθασιν οἱ Ἀμιτιῶται Τοῦρκοι καὶ ἐτράπησαν οἱ Ῥωμαῖοι ἄτερ πολέμου καὶ ἐσκοτώθησαν Χριστιανοὶ πολλοὶ καὶ ἐκαύθη ἡ Τραπεζοῦς ὅλη, ἐντὸς καὶ ἐκτός, καὶ ἐκαύθησαν λαὸς πολὺς, καὶ γυναῖκες καὶ παιδία. Μετὰ δὲ τὴν πληγὴν ἐκ τῆς δυσωδίας τῶν καυθέντων ἀλόγων ζώων καὶ ἀνθρώπων γέγονε καὶ αἰφνίδιος θάνατος. Πρὸ τούτου γὰρ ἡ θυγάτηρ τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ κῦρ Ἀλεξίου, ἡ κυρὰ Ἄννα ἡ λεγομένη Ἀναχουτλοῦ, τὴν μοναδικὴν ἀποβαλομένη στολὴν ἀπῆλθεν εἰς τὴν Λαζίαν καὶ ἐκράτησεν αὐτήν»⁸⁰⁰. Από το εν λόγω απόσπασμα του Χρονικού πληροφορούμαστε ότι η κόρη του αυτοκράτορα Αλεξίου Β' Μεγάλου Κομνηνού (1297 - 1330) και της «Πεκάϊ ἐξ Ἰβηρίας», η Άννα Αναχουτλού, είχε ασπαστεί τον μοναχικό βίο κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του ετεροθαλούς αδελφού της Βασιλείου Μεγάλου Κομνηνού (1332 - 1340), χωρίς να αποκλείεται το γεγονός αυτό να έλαβε χώρα νωρίτερα κατά τη διακυβέρνηση του άλλου ετεροθαλούς αδελφού της, αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' Μεγάλου Κομνηνού (1330 - 1332). Ο δέκατος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας, ο Ανδρόνικος Γ', αντιμετώπιζε συνεχείς εξεγέρσεις, γεγονός που έδειχνε την ταραγμένη και ασταθή κατάσταση που επικρατούσε στην αυτοκρατορία. Για να τις αντιμετωπίσει εφάρμοσε ακραία μέτρα καταστολής και δε δίστασε να προχωρήσει σε αρκετές εκτελέσεις αντιφρονούντων, ανάμεσα στους οποίους βρίσκονταν και τα ετεροθαλή αδέλφια του, Μιχαήλ Αζαχουτλού και Γεώργιος Αχπουγά⁸⁰¹. Εντούτοις, τηρώντας τους άγραφους νόμους, χάρισε τη ζωή στην αδελφή των τελευταίων, την οποία εξανάγκασε να καρεί μοναχή⁸⁰². Άλλωστε παρόμοια περιστατικά, όπου γυναικεία μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας εξαναγκάστηκαν να ασπαστούν το μοναχικό βίο, συναντώνται και στο Βυζάντιο⁸⁰³. Από τη μανία του Ανδρονίκου Γ' κατάφεραν να ξεφύγουν και τα αδέλφια του, ο Βασίλειος, ο οποίος βρήκε καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη⁸⁰⁴, και η Ευδοκία.

⁷⁹⁹ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*, II, 255-257· λήμμα του Α. Σαββίδη «Άννα Αναχουτλού», *ΕΠΛΒIII* 2 (1997), 212-214.

⁸⁰⁰ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 66· Λαμψίδης 1990-1991, 19.

⁸⁰¹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 64.

⁸⁰² Αρκετά μέλη της δυναστείας των Κομνηνών βρισκόταν υπό κράτηση σε μοναστήρια. Βλ. Shukurov 2001a, 87, σημ. 83.

⁸⁰³ Talbot 1985, 111-112.

⁸⁰⁴ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 64.

Δεκατρείς μέρες πριν από την εκστρατεία της Άννας Αναχουτλού, η Τραπεζούντα δέχτηκε επίθεση από τους Αμιτιώτες, δηλαδή τους Ασπροπροβατάδες⁸⁰⁵. Η πρωτεύουσα τυλίχθηκε στις φλόγες, πλήθος κόσμου έχασε τη ζωή του και σημειώθηκαν τα πρώτα κρούσματα της βουβωνικής πανώλης. Πριν από την επικείμενη επίθεσή της, η Άννα Αναχουτλού απέβαλε τη μοναχική στολή της και αναγορεύθηκε αυτοκράτειρα της Τραπεζούντας στη Λαζική, έχοντας την αμέριστη στήριξη των τοπικών αρχών⁸⁰⁶. Η επιλογή της Λαζικής δεν ήταν καθόλου τυχαία. Ο παππούς της Μπέκα Α΄ είχε αποβιώσει το 1306, όπως και ο θείος της Σαργκίς Β΄ το 1334⁸⁰⁷. Αρχών της Λαζικής τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν ο εκ μητρός ξάδελφός της αταμπέγος Κβαρκβάρε Α΄ Τζακέλι (1334 - 1361). Ωστόσο, το Σάμτσχε-Σααταμπάγο εκείνη την περίοδο δεν ήταν πλέον αυτόνομο, υπαγόταν στη δικαιοδοσία του άλλου ξαδέλφου της Άννας, του βασιλιά της Γεωργίας Γεωργίου Στ΄ Επιφανή (1299 - 1301, 1314 - 1346)⁸⁰⁸. Παρά τα εξαιρετικά επιτεύγματα του Γεωργίου Στ΄, τα οποία του εξασφάλισαν το προσωνύμιο «Επιφανής»/«Brtskinvale», οι πληροφορίες σχετικά με την περίοδο της διακυβέρνησής του είναι λιγοστές. Η επιδημία της βουβωνικής πανώλης που ξέσπασε το 1346 - 1348 στη Γεωργία και στοίχισε τη ζωή σε πολλούς ανθρώπους, ιδίως σε μοναχούς, οι οποίοι έως τότε ενημέρωναν ευλαβικά τα γεωργιανά χρονικά, αλλά και η μετέπειτα σφοδρή επίθεση του Μογγόλου πολέμαρχου Ταμερλάνου, ο οποίος πυρπόλησε τις βιβλιοθήκες και εξόντωσε όλους τους χρονογράφους, είχαν ως συνέπεια τη μείωση των πληροφοριών σχετικά με τον βασιλιά της Γεωργίας, ο οποίος κατάφερε να εκδιώξει τους Ιλχανίδες και να συνενώσει για τελευταία φορά τη διαιρεμένη Γεωργία⁸⁰⁹. Ο σύμμαχος των Ιλχανιδών και προσωπικός φίλος του Τσουπάν, Γεώργιος Στ΄, μετά τον θάνατο του πρώτου το 1327 μετέφερε την έδρα του από την Τιφλίδα στην παλιά πρωτεύουσα Κουτάισι και το 1334 κατέλαβε το Σάμτσχε-Σααταμπάγο, θέτοντας όλη τη Δυτική Γεωργία υπό το σκήπτρο του. Εντούτοις, στην Ανατολική Γεωργία η εξουσία του πρέπει να είχε εξασθενήσει⁸¹⁰. Αλλαγές σημειώθηκαν και στον διεθνή προσανατολισμό της χώρας, καθώς οι σχέσεις της με τη Δύση, κυρίως με τον Πάπα,

⁸⁰⁵ Zachariadou 1979, 333-358.

⁸⁰⁶ Javakhishvili 1949b, III, 278-280.

⁸⁰⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 647-648· Wakhushiti, *Istoria*, 278.

⁸⁰⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 647· Wakhushiti, *Istoria*, 277.

⁸⁰⁹ Lang 1955b, 74.

⁸¹⁰ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 646-647· Wakhushiti, *Istoria*, 277· Lang 1955b, 84-85.

αλλά και με την Τραπεζούντα είχαν επιδεινωθεί⁸¹¹. Οι άριστες σχέσεις του Γεωργίου Στ' με την οικογένεια της μητέρας του Νατέλα ήταν αδιαμφισβήτητες, καθώς, όπως το αναφέραμε και νωρίτερα, ο βασιλιάς της Γεωργίας καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του βασιζόταν στη στήριξή τους. Σύμφωνα με το *Kartlis Cxovreba*, οι Τζακέλι είχαν μεριμνήσει για την ενθρόνιση του Γεωργίου και από την αρχή της βασιλείας του συνένωσαν τις δυνάμεις τους μαζί του, υπηρετώντας τον ως «σκλάβοι»⁸¹². Επιθυμία του Γεωργίου Στ' ήταν να διασφαλίσει τη συνεργασία του με τους συγγενείς του και για αυτό το 1334 απένειμε τον τίτλο του αταμπέγου στον ξάδελφό του Κβαρκβάρε Α' (1334 - 1361)⁸¹³, όταν ακόμα οι φέροντες τον τίτλο του αταμπέγου ενεργούσαν ως διοικητές του γεωργιανού στρατού (*armispasalari*)⁸¹⁴. Υπό αυτά τα δεδομένα είναι αυταπόδεικτο ότι η Άννα κινήθηκε αστραπιαία έχοντας την αμέριστη στήριξη και των δύο ξαδέλφων της.

Ο Μιχαήλ Πανάρετος περιγράφει τα γεγονότα που ακολούθησαν ως εξής: «Μετὰ δὲ τὸ γενέσθαι τὸν ἐμπρησμὸν καὶ τὴν ἐπιδρομὴν ἦλθεν ἡ Ἀναχουτλοῦ καὶ παρέλαβε τὴν βασιλείαν, ἔχουσα καὶ φωσσοῦτα Λάζικα, μηνὶ Ἰουλίῳ ιζ', ἡμέρᾳ γ', τῷ αὐτῷ ἔτει»⁸¹⁵. Σύμφωνα με το ανωτέρω απόσπασμα, στις 17 Ιουλίου του 1341 η Άννα Αναχουτλού εισέβαλε στην Τραπεζούντα και ανέτρεψε την Ειρήνη Παλαιολογίνα με τη συνδρομή των λαζικών δυνάμεων του Νοτιοδυτικού Καυκάσου⁸¹⁶. Ο Μιχαήλ Πανάρετος πάλι χρησιμοποιεί το ρήμα «παρέλαβε», όπως και στην αρχή του *Χρονικού* του, προφανώς επειδή το σχέδιο της Άννας υλοποιήθηκε ανεμπόδιστα, χάρη στη στήριξη που της παρείχε η φατρία των Αμυτζανταρίων⁸¹⁷. Η Αναχουτλού φαίνεται να παρέλαβε την Τραπεζούντα υπό τις ίδιες συνθήκες που την είχαν παραλάβει στο παρελθόν ο Αλέξιος Α' (1204 - 1222) και η Θεοδώρα Μεγάλη

⁸¹¹ Toumanoff 1966, 627.

⁸¹² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 645, πρβλ. Peacock 2012, 54.

⁸¹³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 647-648· Wakhushti, *Istoria*, 278.

⁸¹⁴ Ο αταμπέγος είχε υπό την επίβλεψή του τον κληρονόμο του θρόνου της Γεωργίας και ήταν υπεύθυνος για τη διαπαιδαγώγησή του. Βλ. Berdzenishvili et al. 1960, 115· Lordkipanidze 1994, 171, 183. Μετά τον κατακερματισμό του διοικητικού συστήματος της Γεωργίας ο όρος «αταμπέγος» δεν υποδήλωνε πια διοικητικό αξίωμα, αλλά τον τίτλο των ηγεμόνων του Σάμτσχε-Σααταμπάγο. Βλ. Pajchadze 1984, 20.

⁸¹⁵ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 66.

⁸¹⁶ Σαββίδης 2016, 98.

⁸¹⁷ Shukurov 2001a, 58-59· Σαββίδης 2016, 98· λήμμα του Α. Σαββίδη «Αμυτζαντάριοι ή Αμυτζανταράνται», *ΕΠΛΒΠ* 2 (1997), 127-128.

Κομνηνή (1284/85), εγκαθιδρύοντας την αυτοκρατορική αρχή με την ανοχή ή τη συγκατάθεση του τοπικού πληθυσμού. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδεικνύουν ότι η επίθεση της Άννας πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του Γεωργίου Στ'⁸¹⁸ ή του Κβαρκβάρε Α', ωστόσο οι ισχυροί δεσμοί αίματος και η ανάγκη περιορισμού της βυζαντινής επιρροής ήταν αρκετοί για να τους παρακινήσουν να συστρατευτούν με την τραπεζούντια πριγκίπισσα. Με την εισβολή της η Άννα Αναχουτλού διασφάλιζε την πάντα επίκαιρη μεγαλοκομνηνεία αρχή - κανένας μη Μεγάλος Κομνηνός δεν ήταν δυνατό να ηγείται της αυτοκρατορίας - ενώ παράλληλα στόχευε στην αποφυγή εξάρτησης της Τραπεζούντας από το Βυζάντιο⁸¹⁹. Οι λαζικές στρατιωτικές δυνάμεις, τις οποίες διέθεσαν στην Άννα τα εκ μητρός ξαδέλφια της, φαίνεται ότι παρέτειναν την παραμονή τους στην Τραπεζούντα για να διασφαλίσουν τα συμφέροντα της Άννας.

Μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1328 - 1341), το Βυζάντιο δεν είχε καμία πρόθεση να υποστηρίξει την Ειρήνη Παλαιολογίνα χήρα του Βασιλείου Μεγάλου Κομνηνού. Σχεδόν δύο εβδομάδες μετά την ενθρόνιση της Άννας Αναχουτλού, έφτασε στην Τραπεζούντα από την Κωνσταντινούπολη ο Μιχαήλ Μεγάλος Κομνηνός (α' 30 Ιουλίου - 7 Αυγούστου 1341, β' 1344 - 1349) με την πρόθεση να νυμφευτεί την Ειρήνη Παλαιολογίνα⁸²⁰. Στην αρχή η Τραπεζούντα υποδέχθηκε εγκάρδια τον αδελφό του Αλεξίου Β' (1297 - 1330), ωστόσο στη συνέχεια αντί να τον στέψει αυτοκράτορα τον συνέλαβε τη νύχτα της 30^{ης} προς 31^{ης} Ιουλίου και στις 7 Αυγούστου τον φυλάκισε αρχικά στην Οινόη και αργότερα στο κάστρο των Λιμνίων⁸²¹. Στοιχεία για την ολιγοήμερη πρώτη άνοδο του Μιχαήλ στον θρόνο της Τραπεζούντας δίνει ο Μιχαήλ Πανάρετος αναφέροντας τα εξής: «Καὶ τὸ μὲν βραδὺ καταβάντες οἱ ἄρχοντες μετὰ ὀρκωμοτικοῦ καὶ ὁ μητροπολίτης κῦρ Ἀκάκιος μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ παρέλαβον αὐτὸν ὡς αὐθέντην, τῷ δὲ πρωτὶ οὐκ οἶδα ὁ λαὸς πῶς αὐτὸν ἐπεριώρισαν. Τὰ δὲ κάτεργα ἤρπαζαν οἱ Λαζοὶ καὶ πολλοὺς διὰ βελῶν ἀπέκτειναν» και προσθέτει: «ἐστάλθη ὁ Κομνηνὸς κῦρ Μιχαὴλ περιορισμένος εἰς τὸ Οἶναιον, εἶτα εἰς τὰ Λιμνία»⁸²². Ο θεῖος της Άννας Αναχουτλού δεν κατάφερε να διαφύγει με τα φράγκικα καράβια που τον συνόδευσαν στην Τραπεζούντα, καθώς ο

⁸¹⁸ Lang 1955b, 87.

⁸¹⁹ Κάρποβ 2017, 228.

⁸²⁰ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 66-67.

⁸²¹ Κάρποβ 2017, 203.

⁸²² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 66.

λαζικός στρατός τα λεηλάτησε και ακολούθως τα πυρπόλησε⁸²³. Η προσωπική φρουρά της Άννας μαχόταν σθεναρά για την «ευλογημένη πριγκίπισσα», την Αναχουτλού. Είναι πιθανό να ηγούνταν των λαζικών στρατευμάτων ο ίδιος ο Κβαρκβάρε, αφού ο ξάδελφός του Γεώργιος Στ' τον είχε ορίσει αρχηγό των στρατευμάτων του. Ο αταμπέγος του Σάμτσχε-Σααταμπάγο δεν προστάτευε μονάχα την ξαδέλφη του, αλλά εκπλήρωνε κατά κάποιο τρόπο και τα σχέδια του παππού τους. Με την παραμονή της Άννας Αναχουτλού στον θρόνο της Τραπεζούντας, τα σχέδια για κοινωνική ανέλιξη των φιλόδοξων Τζακέλι επιτέλους θα ευοδώνονταν, δεδομένου ότι στον θρόνο της Γεωργίας, όπως και της Τραπεζούντας, θα βρίσκονταν μέλη της οικογένειάς τους.

Στις 3 Αυγούστου του 1341 επιτέθηκαν στην Τραπεζούντα οι Τούρκοι-Αμιτιώτες. Το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου κάνει σχετική σύντομη αναφορά: «*Τῇ οὖν γ' τοῦ Αὐγούστου μηνός, ἡμέρα ς', τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἤλθον οἱ Ἀμιτιῶται Τοῦρκοι· ἀλλὰ θεοῦ εὐδοκοῦντος οὐκ ἴσχυσαν πρὸς ἡμᾶς, ἀλλὰ ἀπῆλθον κατησχυμμένοι κενοί*»⁸²⁴. Οι «Αμιτιώτες» του Μιχαήλ Πανάρετου, ήταν εγκατεστημένοι σε απόσταση 3 - 4 ημερών από την Τραπεζούντα⁸²⁵ και κατά πάσα πιθανότητα συνεργάζονταν στενά με τον αρχοντικό οίκο των Σχολαρίων¹³². Είναι πιθανό η λαζική μονάδα στρατού να συμμετείχε στην απόκρουση των Αμιτιωτών/Ασπροπροβατάδων, καθώς η εν λόγω μονάδα συνέχιζε να βρίσκεται στη διάθεση της Αναχουτλού. Όπως έχουμε επισημάνει και νωρίτερα, από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα οι Τζακέλι βρίσκονταν σε ανελέητο πόλεμο με τις τουρκομανικές φυλές, οι οποίες πραγματοποιούσαν επιδρομές στα εδάφη του Σάμτσχε-Σααταμπάγο⁸²⁶. Ωστόσο, ούτε η νίκη κατά των Αμιτιωτών, ούτε και η στήριξη που παρείχαν στην αυτοκράτειρα Άννα οι λαζικές δυνάμεις στάθηκαν αρκετά. Η τοπική αριστοκρατία παρέμεινε ανικανοποίητη από τη διοίκηση της Άννας και ζήτησε εκ νέου από την Κωνσταντινούπολη την αποστολή αυτή τη φορά του γιου του Μιχαήλ, Ιωάννη Γ' Μεγάλου Κομνηνού (1342/3 - 1344). Ο Ιωάννης Γ' στέφθηκε αυτοκράτορας στις 9

⁸²³ Miller 1926, 50.

⁸²⁴ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 66.

⁸²⁵ Τον 14^ο αιώνα το κέντρο των Ασπροπροβατάδων ήταν η πόλη Αμιδα, σημερινό Diyarbakir, από όπου προκύπτει και το εθνονύμιο «Αμιτιώτες» που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί. Βλ. Dede Korkut, 137· Zachariadou 1979, 341.

⁸²⁶ Peacock 2012, 55, 59-60.

Σεπτεμβρίου 1342 στο ναό της Παναγίας Χρυσοκέφαλου⁸²⁷. Σχετικά με τα γεγονότα που ακολούθησαν την στέψη του αυτοκράτορα ο τραπεζούντιος χρονογράφος αναφέρει τα εξής: «ὅτε καὶ ἐν τῇ ἐλεύσει αὐτοῦ ἐπὶ πᾶσιν αἱ χῶραι συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ γέγονε διωγμὸς βαρὺς καὶ ἄρπαγὴ πολλή. Τότε ἐσκοτώθησαν καὶ οἱ ἄρχοντες οἱ Ἀμυτζαντάριοι, καὶ ἡ τοῦ κῦρ Γεωργίου μήτηρ, ἡ Σαργαλή, παρεδόθη τῇ πνιγμονῇ καὶ σὺν αὐτῇ ἀπεπνίγη καὶ ἡ Ἀναχουτλού, βασιλεύουσα ἔτος α' καὶ μῆνα α' καὶ ἡμέρας η'»⁸²⁸. Η πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών παραδόθηκε στο χάος. Οι «ἄρχοντες οἱ Ἀμυτζαντάριοι», η μητέρα του «κῦρ Γεωργίου», η «Σαργαλή» και η αυτοκράτειρα Ἄννα Αναχουτλού εκτελέστηκαν⁸²⁹. Ήταν φυσικό, μετά την επικράτηση του Ιωάννη Γ', οι οπαδοί του να προχώρησαν στην εκτέλεση των συμμάχων της Ἄννας, αλλά και της ίδιας. Ωστόσο, ανάμεσα στους εκτελεσθέντες βρισκόταν και η μητέρα κάποιου «κῦρ Γεωργίου», η οποία προφανώς άνηκε στους αντιφρονούντες. Ενδεχομένως, ο Μιχαήλ Πανάρετος να αναφερόταν στον δολοφονημένο Γεώργιο Αχπουγά, αδελφό της απερχόμενης αυτοκράτειρας⁸³⁰. Σε αυτήν την περίπτωση, αν αποδεχτούμε το γεγονός ότι οι δυο τους ήταν αδέλφια, παιδιά της Σαργαλής, δηλαδή της κόρης του Μπέκα Α' Τζακέλι (1285 - 1306), τότε αποδεικνύεται ότι η μητέρα της Ἄννας Αναχουτλού, η Σαργαλή τη συνόδευσε στην Τραπεζούντα από το Σάμτσχε-Σααταμπάγο, εξέλιξε που επιβεβαιώνει την ανάμειξη των Τζακέλι.

Επιπροσθέτως, ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμα μία πληροφορία, η οποία σχετίζεται άμεσα με τα παραπάνω αναλυθέντα γεγονότα. Σύμφωνα με το *Kartlis Cxovreba*, την ίδια περίοδο ο βασιλιάς της Ιβηρίας Γεώργιος Στ' (1299 - 1301, 1314 - 1346) προχώρησε στην ανανέωση της συμμαχίας με την Τραπεζούντα, επισφραγίζοντάς την παραδοσιακά μέσω του γάμου του με την ανώνυμη κόρη του αυτοκράτορα Μιχαήλ Μεγάλου Κομνηνού (1341, 1344 - 1349). Την ένωση καταγράφει το «Χρονικό των Εκατό Χρόνων», επισημαίνοντας τα εξής: «Αυτός ο Γεώργιος, ο οποίος μεγάλωσε στο σπίτι του Μπέκα, έγινε σπουδαία προσωπικότητα και ανακατέλαβε τη χώρα... Ο Έλληνας αυτοκράτορας, ο κυρ Μιχαήλ Κομνηνός του έδωσε για προίκα ολόκληρη την περιοχή Τζανέτι και του έδωσε για σύζυγο την κόρη του»⁸³¹.

⁸²⁷ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 67.

⁸²⁸ Το ίδιο, 67.

⁸²⁹ Σαββίδης - Γεωργιάδης 1991, 181.

⁸³⁰ Κάρποβ 2017, 204.

⁸³¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 621-622, σημ. 3, 626, σημ. 2· *Kartlis Cxovreba/Metreveli*, 396. Βλ. Κεφάλαιο Β' και γενεαλογικούς πίνακες Β' και Γ' στο Παράρτημα Β'.

Αν και η πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται ούτε από το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου, ούτε από κάποια άλλη γνωστή σε μας πηγή, δεν μπορεί να απορριφθεί. Όπως αναφέραμε και νωρίτερα, ο εν λόγω γάμος πρέπει να έγινε την περίοδο 1342 - 1346, δηλαδή λίγο μετά την πρώτη ανάρρηση στον θρόνο του Μιχαήλ, πριν από την εκδημία το 1346 του Γεωργίου Στ' και κατά πάσα πιθανότητα λίγο μετά τον απαγχονισμό της Άννας Αναχουτλού. Φαίνεται ότι ο βίαιος θάνατος της Άννας, της ξαδέλφης του Γεωργίου και του Κβαρκβάρε Α', οδήγησε αρχικά στη ρήξη των διμερών σχέσεων (Τραπεζούντας - Γεωργίας). Ωστόσο, βρέθηκε η χρυσή τομή και οι σχέσεις αποκαταστάθηκαν άμεσα μέσω της επιγαμίας του Γεωργίου Στ' με την κόρη του Μιχαήλ. Στα πλαίσια της συναφθείσας συμμαχίας, όπως πρόσταζε το γεωργιανό έθιμο, ο Γεώργιος έλαβε προίκα από τον Μιχαήλ Μεγάλο Κομνηνό το Τζανέτι, περιοχή της Λαζικής στα σύνορα με την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας⁸³². Άλλωστε, το γεωργιανό χρονικό αναφέρει ότι ο Γεώργιος είχε θέσει υπό τη δικαιοδοσία του τις περιοχές της Δυτικής Γεωργίας⁸³³. Η επίθεση που πραγματοποιήθηκε κατά της Τραπεζούντας το 1348, στην οποία συμμετείχαν οι ορεσίβιοι Γεωργιανοί από το Τζανέτι ή τη Λαζία, πιθανόν να μη συνδέεται με τα προαναφερθέντα γεγονότα⁸³⁴.

12. Η σύσφιξη των διμερών σχέσεων της Τραπεζούντας με τη Γεωργία κατά τον 14ο αιώνα

Στο β' μισό του 14^{ου} αιώνα, οι Μεγάλοι Κομνηνοί και οι Βαγρατίδες κατέβαλαν προσπάθειες για να ενισχύσουν περαιτέρω τη στρατηγικής σημασίας συνεργασία τους. Ο αρχικά βαπτισμένος ως Ιωάννης, Αλέξιος Γ' Μεγάλος Κομνηνός (1349 - 1390)⁸³⁵, γιος του Βασιλείου και της Ειρήνης Τραπεζούντιας, έμεινε γνωστός στην ιστορία για την εκτεταμένη χρήση της πολιτικής των επιγαμιών, με χριστιανούς και μουσουλμάνους ηγεμόνες. Σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, ο ενδοξότερος

⁸³² Σύμφωνα με τον Kurshanskis, η περιοχή δόθηκε για προίκα από τον Αλέξιο Β' στον Μπέκα Τζακέλι. Βλ. Kurshanskis 1977, 252-253.

⁸³³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 647· Wakhushiti, *Istoria*, 277.

⁸³⁴ Lang 1955b, 87.

⁸³⁵ Λήμμα του Κ. Βαρζού «Αλέξιος Γ' Μέγας Κομνηνός», *ΜΓΕ* 5 (1978), 446-447· λήμμα του Ν. Νικολούδη «Αλέξιος Γ' Μέγας Κομνηνός», *ΕΠΛΒΠ* 1 (1996), 245-246. Βλ. Εικόνα 7.

αυτοκράτορας της Τραπεζούντας, κατάφερε να διασφαλίσει την εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας και να ενισχύσει την οικονομία της, μέσω των εμπορικών συναλλαγών. Η επιλογή της ανεψιάς του σφετεριστή του θρόνου της Κωνσταντινούπολης, αυτοκράτορα Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού (1347 - 1354), Θεοδώρας Καντακουζηνής, ως συζύγου του διασφάλιζε τις σχέσεις του Αλεξίου Γ' με το Βυζάντιο, ενώ για τη σύσφιξη των σχέσεων με τα τουρκομανικά εμιράτα επιστρατεύτηκαν οι αδελφές του, Μαρία και Θεοδώρα, αλλά και η κόρη του Ευδοκία⁸³⁶. Η στρατηγική συμμαχία με την ομόθρησκη Γεωργία επικυρώθηκε δύο φορές, με τον γάμο της κόρης του Αλεξίου Γ', Άννας με τον βασιλιά της Γεωργίας Βαγράτ Ε' (1360 - 1395) και αργότερα με τον γάμο του γιου του Αλεξίου Γ', Μανουήλ Γ' Μεγάλου Κομνηνού (1390 - 1416/17) με την αδελφή του Βαγράτ Ε', Gulkhan Khatun. Οι εν λόγω επιγαμίες δεν ανανέωσαν μονάχα τη συμμαχία των Μεγάλων Κομνηνών με τον Ιβηρικό οίκο των Βαγρατιδών, αλλά και με τον οίκο των Τζακέλι, καθώς ο Βαγράτ Ε' και η Ευδοκία/Gulkhan Khatun ήταν παιδιά του βασιλιά της Γεωργίας Δαβίδ Η' Βαγρατίδη (1346 - 1360) και της κόρης του Κβαρκβέρε Α' (1334 - 1361), Σιντουχτάρ Τζακέλι⁸³⁷.

Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' Μεγάλος Κομνηνός ανέλαβε τα ηνία της αυτοκρατορίας σε εξαιρετικά δύσκολη πολιτική συγκυρία και κατάφερε να διαχειριστεί με επάρκεια τις συνεχόμενες εσωτερικές και εξωτερικές προκλήσεις. Η Τραπεζούντα δοκιμαζόταν από τις συνεχείς εμφύλιες συρράξεις και τις επαναστάσεις των ανυπότακτων τοπικών αρχόντων, μεταξύ των οποίων ήταν: ο Θεόδωρος Δωρανίτης (1351), ο Ιωάννης Τζανιχίτης (1352), ο Νικήτας Σχολάριος (1353 - 1356) και η οικογένεια των Καβαζιτών (1363). Από όλους τους προαναφερθέντες, σπουδαιότερος ήταν ο εκπρόσωπος του επιφανέστερου οίκου της Τραπεζούντας, ο Νικήτας Σχολάριος⁸³⁸. Συμπληρωματικά στοιχεία στο έργο του Μιχαήλ Πανάρετου, όσον αφορά τον πόλεμο που ξέσπασε μεταξύ τους, περιέχει το σύγγραμμα του Ανδρέα Λιβαδηνού, όπου αναφέρονται τα εξής: «*Ἦδη δὲ καὶ ζύμμαχοι μισθοφόροι τοῖς κρατοῦσιν ἤκασιν ἵππεῖς ἅμα πεζοῖς ἐξ ἡπείρου τῆς γείτονος βάρβαροι, λάθρα τοῦτο δὲ ἦν πεπραγμένον τισὶν ὑπὸ βαθέσι τοῖς σκαιωρήμασιν, ὃ καὶ μᾶλλον δειλίαν τινὰ ἐνήκε τῇ πόλει· ἔτι γὰρ ἐντεῦθεν ἐκ γῆς καὶ θαλάσσης προσεδοκᾶτο τὸ μάχιμον*»⁸³⁹. Ο

⁸³⁶ Σαββίδης 2016, 215· Zachariadou 1979, 339, 350· Shukurov 2001a, 370.

⁸³⁷ Σχετικά με τις εν λόγω επιγαμίες βλ. Κεφάλαιο Β'.

⁸³⁸ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμνίδης, 70-71.

⁸³⁹ Ανδρέας Λιβαδηνός, 74, πρβλ. σχετική βιβλιογραφία Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 50-51.

Βυζαντινός λόγιος και ιστοριογράφος ρίχνει φως στην εκστρατεία που πραγματοποιήθηκε το 1354 - 55 εναντίον των στασιαστών στην Κερασούντα. Κατά την πολιορκία του φρουρίου του Κεχρινά, για να καταστεί δυνατή η υποταγή των απείθαρχων Σχολαρίων, χρειάστηκε να επιστρατευτεί δύναμη βαρβάρων μισθοφόρων. Σύμφωνα με τον Ο. Λαμψίδη, οι βάρβαροι αυτοί μισθοφόροι δεν θα μπορούσαν να ήταν ούτε Ρωμαίοι, ούτε Φράγκοι, αλλά Ίβηρες του γειτονικού ομόθρησκου βασιλείου⁸⁴⁰.

Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα η Γεωργία, μετά από σχεδόν εκατονταετή μογγολική επικυριαρχία, βρισκόταν επιτέλους στην αυγή μιας νέας ελπιδοφόρας εποχής. Εκείνη την περίοδο στον θρόνο της Γεωργίας βρισκόταν ο μοναχογιός του Γεωργίου Στ' Επιφανή, Δαβίδ Η' (1346 - 1360), ο οποίος είχε νυμφευθεί την κόρη του Κβαρκβάρε Α' Τζακέλι (1334 - 1361)⁸⁴¹. Το γεωργιανό χρονικό δεν αποκαλύπτει πολλά για τους αταμπέγους, τους αλλοτινούς συμμάχους των Μεγάλων Κομνηνών. Ωστόσο, υπάρχουν στοιχεία που βεβαιώνουν ότι ο οίκος δεν παρήκμασε, αλλά συνέχισε να αναπτύσσει τις στρατηγικές συμμαχίες του με τους ηγεμόνες της Γεωργίας, αλλά και της Τραπεζούντας. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορούν οι επιγαμίες του 14^{ου} αιώνα μεταξύ Τραπεζούντας και Γεωργίας, στις οποίες αναφερθήκαμε νωρίτερα, αλλά και η επιγαμία της άλλης κόρης του αταμπέγου του Σάμτσχε- Σααταμπάγο με τον κυβερνήτη του Ιμερέτι Βαγράτ τον Μικρό (βασιλιάς του Ιμερέτι το 1329 - 1330, πέθανε το 1372), πάντα με τη σύμφωνη γνώμη του Δαβίδ Η' Βαγρατίδη⁸⁴². Σύμφωνα με τις ανατολικές πηγές, ο Δαβίδ Η' (1346 - 1360) δεν ήταν ο μοναδικός βασιλιάς της Γεωργίας, καθώς ο ίδιος τίτλος αποδιδόταν και στον Δαδιάνι, ο οποίος είχε υπό την ηγεμονία του το Σουχούμι και την Αμπχαζία⁸⁴³. Πρόκειται για τον κυβερνήτη του Odishi Γεώργιο Β' Δαδιάνι (1345 - 1384)⁸⁴⁴, ο οποίος μετά την έλευση των Γενουατών φαίνεται ότι διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη Δυτική Γεωργία. Επιπλέον, ο γιος του Γεωργίου Δαδιάνι, ο Καχαμπέρ Α' (1372), ο πρώτος γνωστός Γουρέλι, πιθανόν να ήταν ήδη ηγεμόνας της Γουρίας⁸⁴⁵. Από τους προαναφερθέντες ηγεμόνες της Γεωργίας, εγγύτερα στα σύνορα της Τραπεζούντας βρίσκονταν οι

⁸⁴⁰ Ανδρέας Λιβαδηνός, 203-204.

⁸⁴¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 650.

⁸⁴² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 649.

⁸⁴³ Lang 1955b, 78-79.

⁸⁴⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 247.

⁸⁴⁵ Bakradze 1878, 335.

αταμπέγοι του Σάμτσχε-Σααταμπάγο. Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, ο στρατός τους συχνά συνέδραμε στις επιχειρήσεις των Μεγάλων Κομνηνών. Εκείνη την περίοδο ο αταμπέγος Κβαρκβάρε Α΄ (1334 - 1360) ηγείτο του στρατεύματος του βασιλιά της Γεωργίας, ο οποίος πιθανόν, όπως και ο πατέρας του, είχε έδρα του την πόλη Κουτάισι. Ωστόσο, στις πηγές που χρησιμοποιήσαμε, οι στρατιωτικές μονάδες των Τζακέλι αναφέρονται συνήθως ως λαζικές ή ιβηρικές και ποτέ ως βάρβαρες και μισθοφορικές. Στις επιχειρήσεις του Αλέξιου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1349 - 1390) στην Κερασούντα θα μπορούσαν να συνδράμουν και οι στρατιωτικές δυνάμεις του Γεωργίου Β΄ Δαδιάνι (1345 - 1384), υπό τη διοίκηση του οποίου ήταν οι πόλεις Βαθύ, Πότι και Σεβαστούπολη. Η τελευταία, όπως έχουμε επισημάνει και νωρίτερα, απείχε δια θαλάσσης από την Τραπεζούντα μόλις τρεις ημέρες⁸⁴⁶. Απόδειξη της σύμφιξης των μεταξύ τους σχέσεων υπήρξε η παρουσία του ίδιου του Γεωργίου Β΄ Δαδιάνι ή του γιου του Καχαμπέρ στη συνάντηση του Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1395) με τον Αλέξιο Γ΄ Μεγάλο Κομνηνό το 1372. Το μισθοφορικό σώμα αποτελούνταν από ιππείς και πεζικάριους, ο αριθμός των οποίων αιφνιδίασε τους στασιαστές, οι οποίοι έχασαν κάθε ελπίδα για οποιαδήποτε αρωγή από στεριά ή θάλασσα⁸⁴⁷. Το μισθοφορικό στράτευμα των βαρβάρων, το οποίο υποστήριζε τον τακτικό στρατό των Μεγάλων Κομνηνών, προσέφερε τις υπηρεσίες του έναντι αμοιβής. Το γεγονός αυτό καθιστά αμφίβολη τη συνδρομή των Τζακέλι, οι οποίοι, αν και ήταν σε θέση να διαθέσουν μεγάλο αριθμό στρατεύματος, εντούτοις δεσμεύονταν από συμμαχικούς όρους. Σε κάθε περίπτωση, εφόσον η επιχείρηση σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε με βάση την παραπλάνηση και τον στρατηγικό αιφνιδιασμό, θα ήταν προτιμότερη η συνδρομή νέων συμμαχικών δυνάμεων. Υπό αυτές τις συνθήκες, είναι πιθανότερο ο Αλέξιος Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός να χρησιμοποίησε τις συμμαχικές στρατιωτικές μονάδες Τούρκων εμίρηδων⁸⁴⁸.

Ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας βρισκόταν σε συνεχή επαγρύπνηση, καθώς αντιμετώπιζε παράλληλα με τις αποστασίες των τοπικών αρχόντων και τις αλλεπάλληλες εξωτερικές προκλήσεις. Οι συνεχείς τουρκομανικές επιθέσεις απαιτούσαν επιδέξιους διπλωματικούς χειρισμούς για να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά⁸⁴⁹. Οι υπάρχουσες συνθήκες απαιτούσαν την αμυντική σύμπραξη

⁸⁴⁶ Aboulféda, II, 142.

⁸⁴⁷ Ανδρέας Λίβαδηγός, 204.

⁸⁴⁸ Shukurov 2001a, 244-247.

⁸⁴⁹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 71-72, 73-74, 76-77, 78

των χριστιανικών δυνάμεων σε έναν συνεχώς διευρυνόμενο μουσουλμανικό κόσμο⁸⁵⁰. Άλλωστε, τη δεδομένη χρονική περίοδο η Αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών αποτελούσε τη μοναδική δίοδο επικοινωνίας της Γεωργίας με το Βυζάντιο και τον Δυτικό κόσμο. Όλα αυτά σε μία στιγμή που οι ανθρώπινες αντοχές δοκιμάζονταν σκληρά, καθώς το Ιβηρικό βασίλειο του Καυκάσου, όπως και η αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών, αντιμετώπιζαν την επιδημία της βουβωνικής πανώλους⁸⁵¹. Ήταν μία από τις πλέον θανατηφόρες επιδημίες στην ιστορία της ανθρωπότητας. Στοίχισε τη ζωή σε πολλούς ανθρώπους, μεταξύ των οποίων ήταν και η πρώτη σύζυγος του βασιλιά της Γεωργίας, Βαγράτ Ε΄ Βαγρατίδη (1360 - 1395). Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, οι Μεγάλοι Κομνηνοί, μέσω διπλωματικών επαφών, εγκαίνιασαν μια νέα εποχή στην πολιτικο-στρατιωτική συνεργασία τους με τους Βαγρατίδες και τους Τζακέλι⁸⁵². Την ίδια περίοδο τέθηκαν οι βάσεις και για τη συνεργασία τους με τον οίκο Δαδιάνι-Γουρέλι. Ο Βαγράτ Ε΄ διαδέχθηκε στον θρόνο τον πατέρα του Δαβίδ Η΄ το 1360, ενώ από το 1355 υπήρξε συμβασιλέας του⁸⁵³. Τα πρώτα 26 χρόνια της βασιλείας του Βαγράτ Ε΄ δεν αποτυπώνονται στα γεωργιανά χρονικά, καθώς η εξιστόρηση του βίου του ξεκινάει από το 1386, όταν πραγματοποιήθηκε και η πρώτη από τις αναρίθμητες, καταστροφικές επιθέσεις του ιδρυτή της δυναστείας των Τιμουριδών Τιμούρ Λεγκ ή Ταμερλάνου (1369/70 - 1405) εναντίον της Γεωργίας⁸⁵⁴.

Πληροφορίες για τις πρώτες διερευνητικές επαφές μεταξύ της Τραπεζούντας και της Γεωργίας, οι οποίες οδήγησαν τελικά στη σύναψη συμμαχίας, μέσω ενός συνοικεσίου πολιτικής σκοπιμότητας, αντλούμε από το *Χρονικό* του αυτόπτη μάρτυρα Μιχαήλ Πανάρετου. Την περίοδο 1365-66 ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Μέγας Κομνηνός (1349 - 1390) συνοδεία του «πρωτονοταρίου» και «πρωτοσεβαστού» Μιχαήλ Πανάρετου και άλλων υψηλόβαθμων αξιωματούχων, πραγματοποίησε περιοδεία, τελευταίος σταθμός της οποίας ήταν το χωρίο του «Μακρού Αιγιαλού»⁸⁵⁵. Στα ανατολικά σύνορα της Τραπεζούντας ο αυτοκράτορας μαζί με την κόρη του Άννα και τη μητέρα του Ειρήνη Τραπεζούντια συνάντησαν τον

⁸⁵⁰ Woods 1999, 33.

⁸⁵¹ Brosset 1845, 180. Επίσης, βλ. Toumanoff 1949-1951, 171· Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπίδης, 74, 80.

⁸⁵² Κάρποβ 2017, 453.

⁸⁵³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 649.

⁸⁵⁴ Λήμμα του Α. Σαββίδη «Ταμερλάνος», *ΕΠΕ* 5 (1989), 267-268.

⁸⁵⁵ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπίδης, 76· Bryer 1961, 120.

βασιλιά της Γεωργίας και έθεσαν τις βάσεις της μεταξύ τους στρατιωτικής συνεργασίας. Ο Μιχαήλ Πανάρετος γράφει σχετικά για το δυναστικό συνοικέσιο της τραπεζούντιας πριγκίπισσας: «κατέχοντες ἅμα καὶ τὴν τοῦ βασιλέως θυγατέραν, κυρὰν Ἄννην τὴν μεγάλην Κομνηνὴν, ἣτις συνεζεύχθη τῷ βασιλεῖ τῶν Ἰβήρων καὶ Ἀβαζγῶν, κῦρ Παγκρατίῳ, τῷ Παγκρατιανῷ, ἐν τῇ χώρᾳ Μακροῦ αἰγιαλοῦ. Ἐλθόντες δέ, παρευθὺς ἀνῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν Παρχάριν τῆς Λαραχανῆς, εἰς τὸ Λιμνίον, καὶ ἀπῆλθεν ἕως Χαλδίας»⁸⁵⁶. Ἡ Ἄννα Μεγάλῃ Κομνηνὴ μετέβη στη Γεωργία, ὅπου το 1367 τελέστηκε ὁ γάμος, στον οποίο το γεωργιανό χρονικό δεν αναφέρεται⁸⁵⁷.

Το Kartlis Cxovreba ἀποκαλύπτει τὸ ὄνομα τῆς δεύτερης συζύγου τοῦ Βαγράτ Ε΄ κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς σύλληψης το 1386 τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Ταμερλάνου, σημειώνοντας τὰ εξῆς: «Ο βασιλιάς Βαγράτ καὶ ἡ βασίλισσα Ἄννα συνελήφθησαν μαζί με τοὺς Γεωργιανούς, ὁ Τιμούρ [=Ταμερλάνος - Λ.Π.] με μεγάλη ικανοποίηση τοὺς φυλάκισε στο διαμέρισμά του καὶ τοποθέτησε φρουρά στην ἀκρόπολη. Επιθυμώντας νὰ ἐξαναγκάσει τὸν βασιλιά νὰ ἀσπαστεῖ τὸν μωαμεθανισμό, υποσχέθηκε νὰ τὸν ευεργετῇ, νὰ τὸν ἀντιμετωπίζει ὡς ἀδελφὸ καὶ νὰ τὸν ἐπιστρέψει τὸ βασίλειό του. Χρησιμοποίησε ὑποὺλους τρόπους γιὰ νὰ τὸν ἐξιλαμίσει, ὡστόσο ὁ βασιλιάς δὲ λύγισε καὶ παρέμεινε ἀφοσιωμένος στην πίστη του»⁸⁵⁸. Στὴ φυλάκιση τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους τῆς Γεωργίας ἀπὸ τοὺς Μογγόλους τοῦ Ταμερλάνου ἀναφέρεται καὶ ὁ Μιχαήλ Πανάρετος θρηνώντας γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς θαυμάσιας Τιφλίδας καὶ τὴ δεινὴ κατάσταση στην ὁποία περιήλθε ὁ «στρατηγικώτατος» βασιλιάς Βαγράτ Ε΄ καὶ ἡ «ὡραιότατη» βασίλισσα Ἄννα⁸⁵⁹. Τὰ ἐπίθετα πού ἐπιλέγει ὁ τραπεζούντιος χρονογράφος φανερώνουν ὅτι τὸ αυτοκρατορικό περιβάλλον τῆς Τραπεζούντας ἐπιδοκίμαζε τὸν ἐν λόγῳ γάμο⁸⁶⁰.

Στο μεσοδιάστημα το 1371/72 ὁ αυτοκράτορας τῆς Τραπεζούντας Ἀλέξιος Γ΄ (1349 - 1390) συνοδευόμενος ἐκ νέου ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Πανάρετο ἐπισκέφθηκε τὴ Λαζική, ὅπου συνάντησε τὸν βασιλιά τῆς Γεωργίας Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1390) καὶ τὸν «Γουρέλη». Ὁ Μιχαήλ Πανάρετος ἀναφέρεται στὴ συνάντηση ὡς εξῆς: «Μηνὶ Αὐγούστῳ ς΄ ἀπῆλθαμεν ἐν τῇ Λαζικῇ, καὶ πρὸς τὸ ἔκβαν τοῦ μηνός, περὶ τὰ εἰσιτήρια τοῦ ςωπα΄ ἔτους (6881/1372), ἐσμίγαμεν τὸν βασιλέα τὸν Παγκράτιν· εἶτα ἀπῆλθαμεν

⁸⁵⁶ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 76.

⁸⁵⁷ Λήμμα τοῦ Φ. Μαρινέσκου «Ἄννα Μ. Κομνηνὴ», ὁ. π., 214.

⁸⁵⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 653-654, σημ. 3.

⁸⁵⁹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 80.

⁸⁶⁰ Κάρποβ 2017, 454.

εἰς τὸ Βαθὺν στήσαντες τὰς τέντας ἔξω, ἔχοντες καὶ κάτεργα β' (2) καὶ ξυλάρια ὥσεί μ' (40). Ἐκεῖ γοῦν ὁμηλήσαντες καὶ τῷ Γουρέλῃ ἐλθόντι εἰς προσκύνησιν τοῦ βασιλέως, καὶ ἐξ ἡμέρας ποιήσαντες, πάλιν ἐστράφημεν ἰνδικτιῶνος ια' (11)»⁸⁶¹. Στη συγκεκριμένη συνάντηση, στην οποία ήταν παρών και ο χρονογράφος της Τραπεζούντας Μιχαήλ Πανάρετος, παραβρέθηκε ο γαμπρός του Αλεξίου Γ', Βαγράτ Ε' και ο Γουρέλι, ο οποίος υπέβαλε τα σέβη του στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας ή στον βασιλιά της Γεωργίας. Ο «Γουρέλης» του *Χρονικού*, ο οποίος δεν φέρει κάποιον τίτλο, αναμφισβήτητα συνδέεται με τον πριγκιπικό οίκο Δαδιάνι-Γουρέλι της Δυτικής Γεωργίας.

Το διοικητικό διαμέρισμα της Γουρίας⁸⁶² συνόρευε με το Σάμτσχε-Σααταμπάγο και βρισκόταν ανάμεσα στον ποταμό Άκαμψι (Chorokhi) στα νότια και τον ποταμό Φάσι (Rioni) στα βόρεια⁸⁶³. Σύμφωνα με τους μελετητές, οι Δαδιάνι-Γουρέλι κατάγονταν από τον πριγκιπικό οίκο Βαρνανίτζε της Σβανετίας (βορειοδυτικό τμήμα της Γεωργίας)⁸⁶⁴. Ο Μιχαήλ Πανάρετος δεν αποδίδει στον Ίβηρα άρχοντα κάποιον τιμητικό τίτλο, καθώς το προσωνύμιο «Γουρέλης» δεν ήταν όνομα, αλλά αποτελούσε κληρονομικό τίτλο ευγενείας, που στην κυριολεξία σήμαινε «με καταγωγή από τη Γουρία». Πιθανόν υιοθετούνταν τα πρότυπα του τίτλου «Μέγας Κομνηνός», ο οποίος αποτελούσε κατά το ήμισυ τίτλο και κατά το ήμισυ όνομα⁸⁶⁵. Από τον 11^ο αιώνα ο πριγκιπικός οίκος των Βαρνανίτζε είχε υπό τη διοίκηση του τη Σβανετία, ωστόσο τον 14^ο αιώνα του παραχωρήθηκε η Γουρία⁸⁶⁶. Οι πρωτογενείς αφηγηματικές πηγές δεν αποκαλύπτουν πολλά σχετικά με την πρώιμη ιστορία του οίκου. Ενδεχομένως, ένας από τους πρώτους εκπροσώπους του οίκου Βαρνανίτζε να βρισκόταν στις υπηρεσίες του βασιλιά της Γεωργίας Γεωργίου Β' (1072 - 1089)⁸⁶⁷. Στο γεωργιανό χρονικό η πρώτη αναφορά στο επίθετο Γουρέλι γίνεται επί της

⁸⁶¹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 77· Σαββίδης 2016, 329.

⁸⁶² Για το πριγκιπάτο της Γουρίας βλ. K. Church, *From dynastic principality to imperial district: The incorporation of Guria into the Russian Empire to 1856*, PhD thesis, University of Michigan, 2001.

⁸⁶³ Wakhushiti, *Geografia*, 238-239· Bryer & Winfield 1985, I, 344.

⁸⁶⁴ Bakradze 1878, 269· Toumanoff 1963, 269.

⁸⁶⁵ Bryer & Winfield 1985, I, 344. Για τον τίτλο «Μέγας Κομνηνός» μεταξύ άλλων βλ. Lampsides 1967, 114-125· Lampsides 1970b, 543-545· Lampsides 1970-1971, 386-397· Macrides 1979, 238-245· Oikonomides 1979, 299-332· Karpov 1981c, 101-105.

⁸⁶⁶ Wakhushiti, *Geografia*, 238, σημ. 626· Bakradze 1878, 99-100· Toumanoff 1963, 269.

⁸⁶⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 342.

διακυβέρνησης της βασίλισσας Ρουσουντάνας⁸⁶⁸. Περισσότερο φως στην ιστορία του οίκου ρίχνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα του D. Bakradze. Οι επιγραφές του ναού Λιχαούρι (Likhuri), όπως και της μονής Σεμοκμέντι (Shemokmedi) της Γουρίας (Νοτιοδυτική Γεωργία) αποκαλύπτουν το πρόσωπο του πρώτου γνωστού Γουρέλι. Από την επιγραφή που κοσμεί τον ναό Λιχαούρι προκύπτει ότι ο Καχαμπέρ Γουρέλι μαζί με τη σύζυγό του Άννα το έτος 1352 ανήγειραν τον εν λόγω ναό⁸⁶⁹. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1422, όταν ο Γεώργιος Γουρέλι και η βασίλισσα Ελένη ανήγειραν το κωδωνοστάσιο του ναού⁸⁷⁰. Από το γεωργιανό χρονικό είναι γνωστό ότι, όταν το έτος 1345 απεβίωσε ο Μάμια Α΄ Δαδιάνι (1323 - 1345), ο βασιλιάς της Ιβηρίας Γεώργιος Στ΄ Επιφανής (1299 - 1301, 1314 - 1346) όρισε κυβερνήτη του Odishi τον γιο του, Γεώργιο Β΄ Δαδιάνι (1345 - 1384)⁸⁷¹. Ο Γεώργιος Β΄ Δαδιάνι, όπως το επισημάναμε και νωρίτερα, συναντάται στις ανατολικές πηγές ως βασιλιάς⁸⁷². Στη συνέχεια, όταν απεβίωσε το 1384 ο Γεώργιος Δαδιάνι, ο βασιλιάς της Ιβηρίας Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1395) όρισε κυβερνήτη του Odishi τον γιο του Γεωργίου, Βάμεκ Δαδιάνι (1384 - 1396)⁸⁷³. Ωστόσο, ο Γεώργιος Δαδιάνι είχε δύο γιους, τον Βάμεκ, ο οποίος τον διαδέχθηκε στο Odishi και τον Καχαμπέρ⁸⁷⁴. Ο Καχαμπέρ πιθανόν να είναι το πρώτο ιστορικό πρόσωπο που φέρει το επίθετο Γουρέλι και δεν αποκλείεται να είναι και ο πρώτος ηγεμόνας της Γουρίας. Ο Βάμεκ Δαδιάνι φαίνεται ότι ήταν πρόγονος του Μάμια Β΄ Γουρέλι (1460/1)⁸⁷⁵, γαμπρού του αυτοκράτορα Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1458/60 - 61). Οι ισχυροί δεσμοί που έδεναν τους Γουρέλι με την Τραπεζούντα και τους Μεγάλους Κομνηνούς επιβεβαιώνονται από την τοιχογραφία του 14^{ου} ή 15^{ου} αιώνα, που κοσμεί έναν από τους τάφους δίπλα στο βάθρο του κύριου ναού της Αγίας Σοφίας στην Τραπεζούντα.

⁸⁶⁸ Το ίδιο, σ. 521, σημ. 4.

⁸⁶⁹ Bakradze 1878, 109. Ο M. F. Brosset με λανθασμένη χρονολόγηση αποδίδει την επιγραφή στον Καχαμπέρ Γουρέλι, ο οποίος απεβίωσε το 1483. Βλ. Brosset 1850, 183-184.

⁸⁷⁰ Bakradze 1878, 265· Bryer & Winfield 1985, I, 344-345.

⁸⁷¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 247.

⁸⁷² Lang 1955b, 78-79.

⁸⁷³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 663· Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 247. Για το ταφικό παρεκκλήσι του Βάμεκ Δαδιάνι βλ. Φύσσας 2012, 80.

⁸⁷⁴ Bakradze 1878, 264, 268.

⁸⁷⁵ Toumanoff 1990, 200, 205.

Η μία εκ των τριών ή τεσσάρων μορφών της τοιχογραφίας είναι ένας άνδρας που κρατάει ραβδί ή σκήπτρο και φέρει την επιγραφή «*Ἄρχων Γουρίας*»⁸⁷⁶.

Η διπλωματική αποστολή κατέφτασε στα τέλη Αυγούστου του 1372 στην πόλη Βαθύ, στο σημερινό Μπατούμι της Γεωργίας, που ήταν το φυσικό, αλλά συχνά όχι το πραγματικό λιμάνι της Γουρίας⁸⁷⁷. Τα μέλη της αποστολής δεν φιλοξενήθηκαν από τον Γουρέλι, αλλά προτίμησαν να κατασκηνώσουν έξω από τις οχυρώσεις, πιθανόν υιοθετώντας τις συνήθειες των Τουρκομάνων συμμάχων τους. Κατά τις αμοιβαίες μεταξύ τους επισκέψεις, οι Τουρκομάνοι δεν εισέρχονταν ποτέ στην πόλη της Τραπεζούντας, αλλά κατασκήνωναν στο Μίθριον όρος, όπου και απολάμβαναν τη φιλοξενία των Μεγάλων Κομνηνών⁸⁷⁸. Στη διμερή συνάντηση, η οποία είχε καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα, καθώς οι επιδρομές των τουρκομανικών φύλων αποτελούσαν κοινό πρόβλημα⁸⁷⁹, παραβρέθηκαν ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Αλέξιος Γ΄ Μέγας Κομνηνός (1349 - 1390) και ο βασιλιάς της Γεωργίας Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1395). Στις συνομιλίες συμμετείχε και ο Γουρέλι, ο οποίος υπέβαλε τα σέβη του στον βασιλιά. Ενδεχομένως, ο Γουρέλι να παραβρισκόταν στη συνάντηση όχι ως ισότιμος συνομιλητής, αλλά περισσότερο ως οικοδεσπότης. Σε αυτήν την περίπτωση όμως ο Μιχαήλ Πανάρετος θα μπορούσε να παραλείψει να αναφερθεί στο πρόσωπό του. Ο «Γουρέλης» του Μιχαήλ Πανάρετου θα μπορούσε να ήταν ο Γεώργιος Β΄ Δαδιάνι (1345 - 1384), ωστόσο είναι πιθανότερο να ήταν ο γιος του Καχαμπέρ⁸⁸⁰, ο πρώτος κυβερνήτης της Γουρίας και το πρώτο γνωστό ιστορικό πρόσωπο που φέρει αυτόν τον τίτλο. Ο Τραπεζούντιος αξιωματούχος αποκλείεται να κάνει λάθος, αφού ήταν παρών στη συνάντηση. Η αναφορά στο πρόσωπο του Γουρέλι αποδεικνύει ότι ο άρχων της Γουρίας διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στις στρατιωτικές επιχειρήσεις των επικυριάρχων του.

Κατά τη διάρκεια της συνάντησης ο άρχοντας της Γουρίας έσπευσε να υποβάλει τα σέβη του στον βασιλιά. Το απόσπασμα του *Χρονικού* δεν μας επιτρέπει να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα για το πρόσωπο στο οποίο εξέφρασε την υποτέλειά του. Σύμφωνα με τους μελετητές, επί της βασιλείας του Αλεξίου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού και συγκεκριμένα από το 1360 και μετά, τα σύνορα της

⁸⁷⁶ Bryer & Winfield 1985, I, 233, σημ 401, 246.

⁸⁷⁷ Το ίδιο, 344.

⁸⁷⁸ Το ίδιο, 344.

⁸⁷⁹ Κάρποβ 2017, 453.

⁸⁸⁰ Wakhushti, *Istoria*, 281-282, σημ. 1.

Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας εκτεινόταν έως τον ποταμό Φάσι (Rioni) και περιελάμβαναν την περιοχή του «Μακρού Αιγιαλού» και τις πόλεις Γωνία και Βαθύ (σημερινό Μπατούμι)⁸⁸¹. Ωστόσο, από τις γεωργιανές πηγές προκύπτει ότι μετά τη σταδιακή εξασθένηση της παρουσίας των Ιλχανιδών στη Γεωργία, οι περισσότεροι πριγκιπικοί οίκοι, μεταξύ των οποίων οι Τζακέλι, οι Δαδιάνι και οι Γουρέλι, είχαν υποταχθεί στην κεντρική εξουσία του βασιλιά της Ιβηρίας Γεωργίου Στ' Επιφανή (1299 - 1301, 1314 - 1346)⁸⁸² και συνέχισαν να είναι αφοσιωμένοι στον βασιλιά Βαγράτ Ε' (1360 - 1395)⁸⁸³. Δεν αποκλείεται βέβαια και το ενδεχόμενο ο άρχων της Γουρίας να αναγνώριζε διπλή επικυριαρχία (από την Τραπεζούντα και τη Γεωργία)⁸⁸⁴. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Α. Bryer, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις που υποδεικνύουν ότι ο «Γουρέλης» υπέβαλε τα σέβη του στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Αλέξιο Γ' Μεγάλο Κομνηνό. Υπέρ αυτής της τοποθέτησης συνηγορούν κατά τον ίδιο, η επιγραφή «*Ἀρχων Γουρίας*» σε τοιχογραφία του 15^{ου} αιώνα, στην οποία αναφερθήκαμε νωρίτερα, η συμμετοχή του Μάμια Β' Γουρέλι (1460/61) στον αντιοθωμανικό συνασπισμό, για το οποίο θα κάνουμε λόγο στο επόμενο κεφάλαιο, αλλά και η μεσολάβηση του Ιωάννη Δ' Μεγάλου Κομνηνού (1429 - 1458/60) στην αντιπαράθεση του ιππότη του Τάγματος του Χρυσόμαλλου Δέρατος Geoffroy de Thoisy με τον κυβερνήτη της Γουρίας, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια⁸⁸⁵.

Μετά από εξαήμερες διαπραγματεύσεις η ελληνική αποστολή επέστρεψε στην Τραπεζούντα, έχοντας ανανεώσει τους συμμαχικούς όρους και ορίσει την επόμενη συνάντηση για το καλοκαίρι του 1377. Στην εκτενέστερη περιγραφή του δυναστικού συνοικεσίου που γίνεται στο *Χρονικό*, ο Μιχαήλ Πανάρετος εκφράζει την ευμένειά του για τον γάμο του Μανουήλ Γ' Μεγάλου Κομνηνού (1390 - 1416/17) με τη γεωργιανή πριγκίπισσα Κουλκάνχατ/ Gulkhan Khatun. Η τραπεζουντιακή αποστολή ταξίδεψε εκ νέου στη Λαζική και διέμεινε στο χωρίο «*Μακραιγιαλοῦς*» έως τον Αύγουστο του 1377. Εκεί έγινε υποδοχή της νύφης, η οποία έφτασε στο χωρίο συνοδεία της γεωργιανής αποστολής από τη Γωνία. Την αμέσως επόμενη μέρα αναχώρησαν όλοι για την Τραπεζούντα, όπου τον Σεπτέμβριο του 1377 τελέστηκε με

⁸⁸¹ Bryer 1961, 120· Kurshanskis 1977, 253.

⁸⁸² Wakhushti, *Istoria*, 277· Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 646-647· Toumanoff 1966, 627.

⁸⁸³ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 659, σημ. 2.

⁸⁸⁴ Κάρποβ 2017, 453.

⁸⁸⁵ Bryer & Winfield 1985, I, 344-345.

κάθε λαμπρότητα ο αυτοκρατορικός γάμος⁸⁸⁶. Ο Μιχαήλ Πανάρετος παρουσιάζοντας τη νύφη των Μεγάλων Κομνηνών δεν παραλείπει να επισημάνει και τη συγγένειά της με τον συμμαχικό οίκο των Τζακέλι. Όπως προείπαμε, δεν υπάρχουν στοιχεία στο γεωργιανό χρονικό που να αναφέρουν για τη συγκεκριμένη εποχή πολιτικο-στρατιωτική δραστηριότητα των αταμπέγων. Η επανεμφάνισή τους συνδέεται με την έλευση του Ταμερλάνου, ο οποίος ανέκοψε βίαια την προοπτική οικονομικής και πολιτικής ανάκαμψης της δοκιμαζόμενης Γεωργίας. Για άλλη μια φορά στον θρόνο του Ιβηρικού βασιλείου είχε ανέλθει μέλος της οικογένειας των Τζακέλι. Ο Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1395) ήταν εγγονός του Κβαρκβάρε Α΄ Τζακέλι (1334 - 1361) και ανεψιός του Μπέκα Β΄ /Αχπουγά Τζακέλι (1361 - 1391). Είναι γνωστή επίσης η αφοσίωση των Τζακέλι στα μέλη της οικογένειάς τους. Με την επιγαμία του Βαγράτ Ε΄ Βαγρατίδη με την Άννα Μεγάλη Κομνηνή, αλλά και τον γάμο της Κουλκάνχατ με τον Μανουήλ Γ΄, οι αταμπέγοι επανεπιβεβαίωσαν τη συμμαχία τους με τον επιφανέστερο από τους δυναστικούς οίκους, αυτόν των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας και διασφάλισαν την ανέλιξή τους στην ιεραρχία της εποχής. Μετά την καταστροφή της Τιφλίδας και την αιχμαλωσία του βασιλικού ζεύγους το 1386, ο Μογγόλος πολέμαρχος Ταμερλάνος έστρεψε την προσοχή του στα εδάφη των αταμπέγων του Σάμτσχε-Σααταμπάγο. Σύμφωνα με τις ανατολικές πηγές, οι αταμπέγοι κλήθηκαν για άλλη μια φορά να υπερασπιστούν τη Μέσχια από τις αλλεπάλληλες επιθέσεις του αδυσώπητου αυτοκράτορα των Τιμουριδών⁸⁸⁷. Μετά τον θάνατο του τελευταίου το 1405, οι Τζακέλι, χωρίς να προλάβουν να συνέλθουν, βρέθηκαν αντιμέτωποι με την αναδυόμενη δύναμη των Μαυροπροβατάδων⁸⁸⁸.

13. Η Τραπεζούντα και η Γεωργία στη δίνη του τρόμου που εξαπέλυσε ο Μογγόλος χάνης Ταμερλάνος

Ο Μιχαήλ Πανάρετος θρηνεί για την καταστροφή της θαυμάσιας Τιφλίδας το 1386 αντιλαμβανόμενος τη δεινή κατάσταση στην οποία περιήλθε η διαχρονικά πιστή στους Μεγάλους Κομνηνούς ομόθηρσκη Γεωργία. Σχετικά με τα γεγονότα που τότε εκτυλίχθησαν επισημαίνει: *«Άμνηρᄁ τις Τάταρις, ἔχων καὶ χάνην, ὥς λέγουσιν, ὁ δὲ*

⁸⁸⁶ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 78. Βλ. Εικόνα 8.

⁸⁸⁷ Κάρποβ 2017, 433.

⁸⁸⁸ Peacock 2012, 55-56.

Τάταρις Ταμουρλάγκης ὦν τὸ ὄνομα, ἐκ τῶν ὁρίων ἐξελθὼν Χαταΐας, ἔχων, ὥς φασιν οἱ εἰδότες, φωσσᾶτον ὑπὲρ τὰς ὀκτακοσίας χιλιάδας, ἦλθε καὶ παρέλαβε τὴν πᾶσαν Περσίαν. Εἵτα εἰσελθὼν καὶ ἐν τοῖς ἀκρωρείοις Ἰβήρων παρέλυσεν πολέμου νόμῳ τὸ θαυμάσιον Τυφλίσιον, ζωγρήσας καὶ τὸν βασιλέα Παγκράτιν τὸν στρατηγικώτατον καὶ τὴν ὁμόζυγον αὐτοῦ, τὴν θυγατέραν τοῦ ἡμετέρου βασιλέως, τὴν ὠραιότητα κυρὰν Ἄννην, καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς Δαβίδ, τὸν δὲ λαὸν ἔθυσεν μαχαίρᾳ καὶ ἀπώλεσε. Ὅποσα δὲ πράγματα εἶλε καὶ ὅσας εἰκόνας ἔγδειρε καὶ κατέκαυσε καὶ λίθους τιμίους καὶ μαργαριτάρια καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον ἀπεφέρετο, οὐ δύναται τις γραφῇ παραδοῦναι, μηνὶ Νοεμβρίῳ κα΄, ἔτους ‚ζωΰε‘ (6895/1386)»⁸⁸⁹. Ο Τραπεζούντιος χρονογράφος ἦταν πλήρως ενημερωμένος για τις εξελίξεις στη γείτονα χώρα. Ο Μογγόλος χάνης Ταμερλάνος, ο οποίος κατέκτησε στα τέλη του 14^{ου} αιώνα ολόκληρο το Ιράν, το Ιράκ και το Αζερμπαϊτζάν, είχε εξαπολύσει τζιχάντ κατά της ορθόδοξης Γεωργίας και κατέβαλε κάθε προσπάθεια για να εξαναγκάσει τον Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1390) να ασπαστεί τον Μωαμεθανισμό⁸⁹⁰. Προσπαθούσε να καθυποτάξει τον βασιλιά της Γεωργίας επιδιώκοντας την αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας του. Βασική επιδίωξή του ἦταν ἡ προσάρτηση τοῦ γεωργιανοῦ βασιλείου, το οποίο τελικῶς κατάφερε μέσω συνεχόμενων επιδρομῶν να οδηγήσει στο χάος και την αναρχία⁸⁹¹. Μετά την κατάκτηση το 1386 της Γεωργίας, ο Ταμερλάνος ἔφτασε το 1386/87 στο Ερζερούμ. Επιπλέον, πριν ἀπὸ το 1398 τὴν επικυριαρχία του εἶχε ἀναγνωρίσει καὶ ὁ ἐμίρης τοῦ Ερζιντζάν⁸⁹².

Τα χρόνια που ακολούθησαν, καὶ ἐνῶ σοβοῦσε ἡ διαμάχη τοῦ Ταμερλάνου με τὸν Οθωμανὸ σουλτάνο Βαγιαζίτ Α΄ τὸν «Κεραυνό» (1389 - 1402)⁸⁹³, τὴ σκληρότητα τῶν Μογγόλων γνῶρισε καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία. Μαζί με τὴ Γεωργία δοκιμάστηκαν καὶ οἱ ἀντοχές τῆς αυτοκρατορίας τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ἡ ὁποία βρισκόταν στο ἐπίκεντρο τῆς διαμάχης που ξέσπασε μεταξύ τῶν Οθωμανῶν καὶ τῶν Μογγόλων⁸⁹⁴. Ο Βαγιαζίτ Α΄ επέκτεινε τὶς κτήσεις του, καταλαμβάνοντας τὸ τουρκομανικὸ ἐμιράτο τῆς Ἀμισού/Samsun, ὅταν τὰ δυτικὰ σύνορα τῆς αυτοκρατορίας τῶν Μεγάλων

⁸⁸⁹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπιδης, 80.

⁸⁹⁰ Λήμμα τῶν V. Minorsky- C. E. Bosworth “al-Kurdj”, ὁ. π., 491.

⁸⁹¹ Για τὴν καταστροφικὴ δράση τοῦ Ταμερλάνου στὴ Γεωργία βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 650-662· Wakhushti, *Istoria*, 281-289.

⁸⁹² Κάρποβ 2017, 433.

⁸⁹³ Λήμμα τοῦ Γκάρνυ Λάιζερ «Βαγιαζίτ Α΄ ὁ Κεραυνός», *ΕΠΛΒΙΠ* 4 (2002), 116-118.

⁸⁹⁴ Κάρποβ 2017, 432.

Κομνηνών το 1390/91 έφταναν έως την Οινόη/Οιναίον⁸⁹⁵. Σύμφωνα με τις ανατολικές πηγές, μετά την καταστροφή της Τιφλίδας το 1386, δόθηκε εντολή από τον Ταμερλάνο για επίθεση κατά των «Λαζών». Είναι πιθανό η εμπροσθοφυλακή των Μογγόλων να έφθασε μέχρι και τα εδάφη της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας⁸⁹⁶. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται και από άλλη ανατολική πηγή, η οποία αναφέρει ότι οι δυνάμεις του Ταμερλάνου μετά την άλωση της Τιφλίδας κατευθύνθηκαν στην περιοχή του Αχπουγά, εννοώντας τους γείτονες και συμμάχους των Μεγάλων Κομνηνών⁸⁹⁷. Ο Μπέκα Β΄ /Αχπουγά Τζακέλι (1361 - 1391) είχε αποβιώσει το 1391 και τον είχε διαδεχθεί ο γιος του Ιβάνε (1391 - 1444)⁸⁹⁸. Στην επίθεση που πραγματοποιήθηκε το 1394 στο Αχαλτσίχε συμμετείχε και ο σύμμαχος των Μεγάλων Κομνηνών και πλέον υποτελής του Ταμερλάνου, εμίρης του Ερζιντζάν Mutahhartan⁸⁹⁹. Μετά από εκτεταμένες και αλλεπάλληλες στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά των αταμπέγων του Σάμτσχε-Σααταμπάγο, το 1403 η περιοχή της νοτιοδυτικής Γεωργίας έως και τα σύνορα με την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας είχε τεθεί υπό τη διοίκηση του γιου του Ταμερλάνου⁹⁰⁰. Στη συνέχεια ακολούθησαν οι επιδρομές του εμίρη των Μαυροπροβατάδων Καρά Γιουσούφ, ο οποίος το 1416 είχε υπό την κυριαρχία του το Σάμτσχε⁹⁰¹. Όσο αποδυναμωνόταν η κεντρική εξουσία των Βαγρατιδών, τόσο ενισχύονταν οι αποσχιστικές τάσεις των πριγκιπικών οίκων της Γεωργίας⁹⁰². Οι Τζακέλι εκ νέου πρωτοστάτησαν στον αγώνα για την αυτονομία τους. Επιπρόσθετα ο επίσκοπος του Σάμτσχε το 1428, με τη στήριξη του πατριάρχη της Αντιοχείας, προσπάθησε να ανεξαρτητοποιηθεί από το Πατριαρχείο της Γεωργίας⁹⁰³.

Στα τέλη του 14^{ου} και στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας βρέθηκε στο σταυροδρόμι ιστορικών εξελίξεων και αποφάσεων. Τα

⁸⁹⁵ Σαββίδης 2016, 136.

⁸⁹⁶ Nizam ad-Din Shami, 100, σημ. 6, πρβλ. Κάρποβ 2017, 435, σημ. 247· Shukurov 2001a, 269, σημ. 35.

⁸⁹⁷ Yazdi, 291-294, πρβλ. Peacock 2012, 55.

⁸⁹⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 659, σημ. 2.

⁸⁹⁹ Κάρποβ 2017, 433.

⁹⁰⁰ Φαίνεται ότι αρκετά νωρίτερα, περίπου το 1400, ο αταμπέγος Ιβάνε Τζακέλι είχε ασπαστεί τον μωαμεθανισμό βλ. Λήμμα των V. Minorsky- C. E. Bosworth “al-Kurdj”, ό. π., 491-492.

⁹⁰¹ Javakhishvili 1949a, 226.

⁹⁰² Anchabadze 1959, 237· Toumanoff 1966, 627.

⁹⁰³ Toncmelis 1905, 23.

δυτικά σύνορά της, όπως και τα ανατολικά, απειλούνταν σταθερά από τις δυνάμεις των Οθωμανών και των Μογγόλων. Την περίοδο της αδυσώπητης διαμάχης του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α΄ με τον Ταμερλάνο, ο Μανουήλ Γ΄ (1390 - 1416/17) κλήθηκε να πάρει θέση και να ταχθεί υπέρ μιας δυνητικά επωφελούς συμμαχίας για την αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών⁹⁰⁴. Ήδη από το 1392, πριν από την κατατρόπωση των Οθωμανών στην Άγκυρα και την αιχμαλωσία του Βαγιαζίτ Α΄ στις 28 Ιουλίου του 1402, ο μεγαλοκομνηνός αυτοκράτορας κατέβαλε φόρο υποτέλειας στον Μογγόλο χάνη Ταμερλάνο, ενώ το 1401 προσέφερε επιπλέον ενίσχυση στους Μογγόλους με είκοσι γαλέρες στον αγώνα τους εναντίον του Οθωμανού σουλτάνου Βαγιαζίτ Α΄⁹⁰⁵.

14. Οι τελευταίες επαφές πριν από την άλωση της Τραπεζούντας από τους Οθωμανούς/Τούρκους

Οι σχέσεις της Τραπεζούντας με την Τιφλίδα από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα έως και την άλωσή της από τους Οθωμανούς ήταν υπαρκτές και ποτέ εχθρικές. Οι δύο γιοι του Βαγράτ Ε΄ Βαγρατίδη και διάδοχοί του, ο Γεώργιος Ζ΄ (1395 - 1405)⁹⁰⁶ και ο Κωνσταντίνος Α΄ (1405 - 1412)⁹⁰⁷ βρήκαν τον θάνατο στο πεδίο της μάχης, υπερασπιζόμενοι γενναία την πατρίδα τους⁹⁰⁸. Όπως επισημάναμε και νωρίτερα, ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Μανουήλ Γ΄ το 1398 προέβη από κοινού με τον Γεώργιο Ζ΄ σε διάβημα προς τη Γένουα. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι η συμμαχία που είχε συμφωνηθεί μεταξύ της Τραπεζούντας και της Γεωργίας επί Αλεξίου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1349 - 1390) βρισκόταν ακόμα σε ισχύ. Κατά τη μακρά περίοδο της βασιλείας του στη Γεωργία, ο γιος του Κωνσταντίνου Α΄, Αλέξανδρος Α΄ (1412 - 1442)⁹⁰⁹ κατάφερε να εκδιώξει τους εισβολείς και να

⁹⁰⁴ Σύμφωνα με τον R. Shukurov, οι Μεγάλοι Κομνηνοί και οι Παλαιολόγοι, όπως και ο εμίρης του Ερζιντζάν Mutahharian, ενώ αναγνώριζαν τυπικά την επικυριαρχία του Ταμερλάνου, συνομιλούσαν μυστικά με τον Βαγιαζίτ Α΄ βλ. Shukurov 2001a, 275-282· Κάρποβ 2017, 436-437.

⁹⁰⁵ Σαββίδης 2016, 136-144. Για τη διαμάχη του Ταμερλάνου με τον Βαγιαζίτ Α΄ βλ. Κάρποβ 2017, 432-439.

⁹⁰⁶ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 664-677· Wakhushiti, *Istoria*, 290-296.

⁹⁰⁷ Wakhushiti, *Istoria*, 297-300.

⁹⁰⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 677· Toumanoff 1949-1951, 173-174· Toumanoff 1966, 627.

⁹⁰⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 679-681· Wakhushiti, *Istoria*, 297-300.

αφοσιωθεί στην ανοικοδόμηση της χώρας του⁹¹⁰. Επί της εποχής του επιχειρήθηκε επαναπροσέγγιση μεταξύ των αλλοτινών συμμάχων μέσω του παραδοσιακού τρόπου της επιγαμίας. Στα γεγονότα αναφέρεται ο ιστορικός Λαόνικος Χαλκοκονδύλης ως εξής: «οἱ δὲ ἐν τῇ πόλει ἄρχοντες, ἰκετεύοντες τῷ Ἰωάννῃ ἵνα μὴ τοῦτο γένηται, ἀπέπεμψαν τοῦτον εἰς τὰ μέρη τῆς Ἰβηρίας, δυσωπήσαντες αὐτόν. τῇ κακίᾳ δὲ τοῦ Ἰωάννου πεποίηκεν ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν δεύτερον βασιλέα, τὸν Σκαντάριον λεγόμενον, καὶ ὑπάνδρευσεν αὐτὸν μετὰ τὴν θυγατέρα τοῦ ἡγεμόνος Μυτιλήνης Γαταλιούζου. ὃν ἄπέπεμψεν αὐτοῦ ἐν τῇ Μυτιλήνῃ. ὁ δὲ βασιλεὺς Ἰωάννης ἀπελθὼν ἐν Ἰβηρίᾳ ἔσχε γυναικα τὴν τοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου θυγατέρα. μετὰ δὲ ταῦτα ἀπῆλθεν ἐν τῷ Καφᾷ»⁹¹¹. Ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Ἰωάννης Δ΄ (1429 - 1458/60), γνωστός και ως «Καλογιάννης», ο εγγονός του Μανουήλ Γ΄ (1390 - 1416/17) και της Ευδοκίας/ Κουλκάνχατ, με πρόσχημα την πιθανολογούμενη ανάρμοστη σχέση της μητέρας του Θεοδώρας Καντακουζηνής με τον πρωτοβεστιάριο της αυλής των Μεγάλων Κομνηνών, εξεγέρθηκε εναντίον του πατέρα του Ἀλεξίου Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1416/17 - 1429). Αρχικά οι τοπικοί ἄρχοντες κατάφεραν να περιορίσουν τον μαινόμενο Ἰωάννη, εξορίζοντάς τον στην Ἰβηρία, πριν προλάβει να ολοκληρώσει τα σχέδια του. Η αναχώρησή του για την Ἰβηρία μάλλον προηγήθηκε του θανάτου της μητέρας του⁹¹². Φτάνοντας ο Ἰωάννης στη Γεωργία αιτήθηκε τη στήριξη του βασιλιά Ἀλεξάνδρου Α΄ (1412 - 1442). Η μεταξύ τους συμμαχία επισφραγίστηκε, όπως ακριβώς ὀριζε η παράδοση, με ἓναν γάμο. Το 1425/26 ο Ἰωάννης Δ΄ προχώρησε σε γάμο με τη δεκάχρονη κόρη του βασιλιά Ἀλεξάνδρου Α΄⁹¹³. Στη συνέχεια ο Ἰωάννης, μαζί με τη νεαρή γεωργιανή πριγκίπισσα, ἐπλευσε για τον Καφά, όπου αναζήτησε στήριξη για να ανέλθει στον πατρογονικό θρόνο⁹¹⁴. Ἐχοντας εξασφαλίσει τη στήριξη των Γενουατῶν, κατέπλευσε στην Τραπεζούντα, και αφού αποβιβάστηκε στο μοναστήρι του Αγίου Φωκά, κατέλαβε την πρωτεύουσα. Στις 26 Ἀπριλίου του 1429 με τη συνδρομή των Καβαζιτῶν και των Σχολαρίων θανάτωσε τον πατέρα του και ἐγίνε ο προτελευταῖος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας⁹¹⁵.

⁹¹⁰ Λήμμα των V. Minorsky- C. E. Bosworth “al-Kurdj”, ὁ. π., 492.

⁹¹¹ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 219.

⁹¹² Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμπιδής, 81· Βαρζός 1983, 270.

⁹¹³ Kurshanskis 1976, 113· Toumanoff 1949-1951, 182.

⁹¹⁴ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 219-220· Kurshanskis 1979b, 240-241· Bryer 1984, 318-320.

⁹¹⁵ Bryer 1984, 322-323.

Στα μέσα του 15^{ου} αιώνα καταγράφεται ακόμα μια τραπεζούντο-ιβηρική σύμπραξη. Εκείνη την περίοδο, το Δουκάτο της Βουργουνδίας βρισκόταν στο απόγειο της δύναμής του και ακολουθούσε ανεξάρτητη πολιτική στην Ανατολή. Επιθυμία του δούκα της Βουργουνδίας Φιλίππου Γ΄ του Καλού (1419 - 1467) ήταν να ηγηθεί του «Ιερού πολέμου» εναντίον των απίστων. Από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα συγκέντρωνε πληροφορίες μέσω διαφόρων απεσταλμένων για την κατάσταση στην Ανατολή και είχε ανταλλάξει πρεσβείες με το Βυζάντιο. Όταν εξήγγειλε ο πάπας Ευγένιος Δ΄ (1431 - 1447) την αντιοθωμανική Σταυροφορία, ο Φίλιππος Γ΄ είχε ήδη προβεί στις απαραίτητες προετοιμασίες⁹¹⁶. Στα πλαίσια των ενεργειών που προωθούσε ο δούκας της Βουργουνδίας, εντάσσεται και η συμμετοχή το 1441 - 1442 μίας μικρής μοίρας πλοίων με επικεφαλής τον σύμβουλο και μετέπειτα αυλάρχη του δούκα, Geoffroy de Thoisy, στην υπεράσπιση της Ρόδου από τους Οθωμανούς⁹¹⁷.

Μετά την ήττα των χριστιανικών δυνάμεων της αντιοθωμανικής συμμαχίας στη Βάρνα στις 10 Νοεμβρίου 1444 από τους Οθωμανούς, προέκυψαν τεράστια οικονομικά προβλήματα. Για να αντισταθμίσουν την οικονομική ζημία, τα μέλη της συμμαχίας επιδόθηκαν σε διάφορες πειρατικές δραστηριότητες. Ο γενικός ναύαρχος Valeran de Wavrin χώρισε τον στόλο του σε δύο μοίρες. Η πρώτη αναχώρησε για τον Δούναβη, ενώ η δεύτερη με επικεφαλής τον ιππότη του Τάγματος του Χρυσόμαλλου Δέρατος de Thoisy αναχώρησε για την Τραπεζούντα με την ελπίδα να συγκεντρώσει κάποιες χρήσιμες πληροφορίες. Ο Geoffroy de Thoisy απέπλευσε για την Μαύρη Θάλασσα στις 8 Απριλίου του 1445 και κατά την πορεία του πραγματοποιούσε επιθέσεις τόσο σε τουρκικά, όσο και σε ελληνικά πλοία. Φτάνοντας στον προορισμό του, την Τραπεζούντα και αφού ολοκλήρωσε τη συντήρηση των γαλερών του, αναχώρησε με κατεύθυνση τις ιβηρικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Οι βουργουνδικές ναυτικές δυνάμεις επιτέθηκαν στο Βαθύ (σημερινό Μπατούμι) της Γουρίας τον Μάιο του 1445, αναζητώντας λεία και λάφυρα⁹¹⁸. Ωστόσο, ο διοικητής του Βαθέως απέκρουσε επιτυχώς την επίθεση και μάλιστα αιχμαλώτισε τον Βουργουνδό ναυτικό διοικητή⁹¹⁹. Όσοι κατάφεραν να διαφύγουν, κατευθύνθηκαν στον Καφά και ενημέρωσαν σχετικά τον Valeran de Wavrin. Με εντολή του τελευταίου, ένας από τους καπετάνιους με τρεις γαλέρες αναχώρησε άμεσα για την

⁹¹⁶ Για τις δυνάμεις της αντιοθωμανικής συμμαχίας βλ. Κάρποβ 2017, 385-386.

⁹¹⁷ *Το ίδιο*, 385-386.

⁹¹⁸ Wavrin, II, 95-97, III, 151-159· Κάρποβ 2017, 387.

⁹¹⁹ Wavrin, III, 156, σχετικά με τη συγκεκριμένη επιχείρηση 151-159.

Τραπεζούντα με αίτημα προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Δ΄ Μεγάλο Κομνηνό (1429 - 1458/60) να μεσολαβήσει για την απελευθέρωση του Geoffroy de Thoisy. Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο διοικητής της Γουρίας ήταν ο Μάμια Β΄ Γουρέλι (1460/1), ο οποίος ήταν υποτελής του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας⁹²⁰. Ο Ιωάννης Δ΄ ανταποκρίθηκε στο αίτημα και μεσολάβησε για να απελευθερωθεί ο Geoffroy de Thoisy, με απαραίτητη προϋπόθεση τη διακοπή των επιθέσεων κατά της Γουρίας⁹²¹. Ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας υποδέχθηκε με τιμές στα ανάκτορα τον ιππότη του Τάγματος του Χρυσόμαλλου Δέρατος και τον προίκισε με δώρα. Το συγκεκριμένο περιστατικό αποτελεί απόδειξη της άμεσης επιρροής της Τραπεζούντας στη Γουρία, αλλά και ένδειξη των πρώτων επαφών της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας με το Δουκάτο της Βουργουνδίας, στα πλαίσια αναζήτησης συμμαχιών για τη σύσταση αντιοθωμανικού άξονα⁹²².

15. Η επιλογή της Δυτικής Γεωργίας ως ασφαλούς καταφυγίου σε περιόδους κρίσης

Τον 14^ο και 15^ο αιώνα η Τραπεζούντα ενίσχυσε τους δεσμούς της με τους πριγκιπικούς οίκους της Δυτικής Γεωργίας, τους οποίους μνημονεύει ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης στο έργο του ως εξής: «*Ἡ δὲ Ἰβηρία προσεχὴς ἐστὶ τῇ τῆς Κολχίδος χώρα, καὶ οἱ βασιλεῖς τούτων οὐκ ἀγενεῖς. διήκει δὲ ἡ χώρα ἀπὸ τοῦ Βαθὺ λεγομένου καὶ ἀπὸ Φάσιδος ποταμοῦ ἕως Χαλτζιχί, ἢ τοῦ Γοργούρου αὐθεντεῖα καὶ Κορίου καὶ Καχετίου καὶ Τυφλίστου. σύνεγγυς οὖσαι αἱ πόλεις αὗται τοῦ Σαμαχίου, Τούρκων οἰκούντων ἐν αὐτῷ καὶ ἐχόντων χωρὶς κάτωθεν τοῦ Καχετίου πόλεως τοῦ ἐν παραθαλασσίᾳ καὶ τῆς Σεβαστοπόλεως Μικρελίων τοῦ Λαδιάννου αὐθεντεῖα καὶ Μαμῖα καὶ Σαμανταύλα καὶ Γουρίας καὶ τῶν ἄλλων παραθαλασσίων πόλεων*»⁹²³. Οι άρχοντες της Δυτικής Γεωργίας προσέφεραν τον 15^ο αιώνα αρκετές φορές ασφαλές

⁹²⁰ Bryer 1965, 183.

⁹²¹ Από τη νότα των Γενουατών προς τον δούκα της Βουργουνδίας από τις 24 Σεπτεμβρίου του 1445 προκύπτει ότι ο Γενουάτης Girolamo di Negro, ο οποίος υπήρξε μέγας μεσάζων και αργότερα πρωτοβεστιάριος της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, βοήθησε στην απελευθέρωση Geoffroy de Thoisy ενεργώντας ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Σ. Κάρποβ, στο όνομα του Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού βλ. Κάρποβ 2017, 387-388.

⁹²² Καρπον 1981a, 157-158· Pajchadze 1984, 42.

⁹²³ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 223.

καταφύγιο στους Τραπεζούντιους σε περιόδους κρίσεως. Σύμφωνα με τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη, μετά τον θάνατο του Αλεξίου Δ΄ (1416/17 - 1429), ο Τουρκομάνος εμίρης Αρταβίλης πραγματοποίησε επίθεση κατά της Τραπεζούντας. Συγκεκριμένα ο σεΐχης Τζουνέυντ, με πολυάριθμο στράτευμα το 1456 επιτέθηκε κατά της Τραπεζούντας, οδηγώντας αρκετούς άρχοντες στη φυγή. Ο βυζαντινός ιστοριογράφος επισημαίνει ότι: *«ἔφυγον γοὺν ἀπαξάπαντες ἄρχοντες, οἱ μὲν διὰ πλοίων οἱ δὲ διὰ ξηρᾶς, ἐπ' ἐλεύσει τῆς Ἰβηρίας· οἱ καὶ ἐλθόντες ὕστερον, διαβάντος τοῦ ζύχῃ, ἐν Τραπεζοῦντι ὠνειδίζοντο παρὰ τοῦ βασιλέως, γυναικωτούς ἀποκαλῶν αὐτοὺς καὶ ἀνάνδρους καὶ προδότας τῆς πατρίδος αὐτῶν»*⁹²⁴. Οι Τραπεζούντιοι άρχοντες, μαζί με σημαντικό αριθμό πολιτών, μπροστά στην τουρκομανική απειλή, αλλά και στη μαινόμενη φωτιά που ξέσπασε εντός της πόλης της Τραπεζούντας, αναζήτησαν καταφύγιο στο Σάμτσχε-Σααταμπάγο και στη Γουρία⁹²⁵. Ωστόσο, μετά από την επιτυχημένη απόκρουση των δυνάμεων του Τζουνέυντ, οι άρχοντες που είχαν τραπεί σε φυγή επέστρεψαν στην πρωτεύουσα του Πόντου και βρέθηκαν αντιμέτωποι με τον δημόσιο χλευασμό για την προδοτική στάση τους σε καιρούς ανάγκης⁹²⁶. Λίγα χρόνια αργότερα και η σύζυγος του τελευταίου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας αναζήτησε ασφαλές καταφύγιο στη Δυτική Γεωργία. Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, καταγράφοντας τα γεγονότα που έλαβαν χώρα λίγο πριν την άλωση της Τραπεζούντας, επισημαίνει τα εξής: *«ἦλθετο γὰρ, ὅτι ἡ γυνὴ τοῦ βασιλέως, πρὶν ἢ ἀφικέσθαι τὸν στόλον, ἀφίκετο παρὰ τὸν ἑαυτῆς γαμβρὸν τὸν Μαμίαν προεξιούσα»*⁹²⁷. Αποκαλύπτει λοιπόν, ο Χαλκοκονδύλης, ότι η σύζυγος του αυτοκράτορα Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1458/60 - 1461) βρήκε καταφύγιο κοντά στον γαμπρό της Μαμία Β΄ Γουρέλι (1460/61), επιβεβαιώνοντας έτσι τη συμμαχία των Μεγάλων Κομνηνών με τον οίκο Γουρέλι της Δυτικής Γεωργίας.

16. Η διπλωματική αποστολή του Γεωργίου Σφραντζή στην Τραπεζούντα και τη Γεωργία

⁹²⁴ Το ίδιο, 222.

⁹²⁵ Κάρποβ 2017, 444, 452· Shukurov 2001a, 89-90.

⁹²⁶ Σαββίδης 2016, 150-152 και σημ. 288, 289.

⁹²⁷ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 247.

Λίγο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, είχε ανατεθεί στον βυζαντινό ιστοριογράφο και αξιωματούχο Γεώργιο Σφραντζή (Φραντζή)⁹²⁸ η εύρεση κατάλληλης συζύγου για τον τελευταίο αυτοκράτορα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο (1449 - 1453). Ο Βυζαντινός αξιωματούχος και ιστοριογράφος ηγήθηκε της διπλωματικής αποστολής και αναχώρησε στις 14 Οκτωβρίου 1449 από την Κωνσταντινούπολη με προορισμό την Τραπεζούντα και την Τιφλίδα και σκοπό τη σύναψη δυναστικού συνοικεσίου πολιτικής σκοπιμότητας. Η κόρη του Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1423 - 1458/60), Θεοδώρα και η κόρη του Γεωργίου Η΄ Βαγρατιδής (1446 - 1465) θεωρήθηκαν ως οι καταλληλότερες υποψήφιες νύφες. Στο περιβάλλον του βυζαντινού αυτοκράτορα υπήρχε διάσταση απόψεων. Ο μέγας δομέστικος Ανδρόνικος Παλαιολόγος Καντακουζηνός και ο Ιωάννης Καντακουζηνός τάσσονταν αμφότεροι υπέρ του δυναστικού συνοικεσίου με τον οίκο των Μεγάλων Κομνηνών. Ο ίδιος ο Σφραντζής έδειχνε προτίμηση στην πριγκίπισσα από την Ιβηρία⁹²⁹. Τελικά ευοδώθηκε το συνοικέσιο με τη γεωργιανή πριγκίπισσα, την οποία ο πατέρας της προτίθετο να προικίσει με χρυσά και ασημένια σκεύη, κοσμήματα, ενδύματα και το ποσό των 36.000 χρυσών νομισμάτων. Δεσμευόταν μάλιστα να την ενισχύει σε ετήσια βάση με επιπλέον 3.000 χρυσά νομίσματα. Το διπλωματικό συνοικέσιο επικυρώθηκε με χρυσόβουλλο από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ΄ και κατόπιν κοινής μεταξύ τους συμφωνίας, η πριγκίπισσα των Βαγρατιδών έπρεπε να βρίσκεται στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου την άνοιξη του 1453⁹³⁰. Δυστυχώς, την πρόλαβαν τα γεγονότα του Μαΐου και ο θάνατος του μέλλοντα συζύγου της. Όσον αφορά στην τραπεζούντια πριγκίπισσα, η επιβεβλημένη ανάγκη θεμελίωσης νέων συμμαχιών οδήγησε το 1458 την Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή να συνάψει γάμο με τον χάνη των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν⁹³¹.

⁹²⁸ Για τον Γεώργιο Σφραντζή βλ. Σαββίδης 1983, 44-47· Σαββίδης 2001, 97-124.

⁹²⁹ Κάρποβ 2017, 237.

⁹³⁰ Γεώργιος Σφραντζής, 74-86, πρβλ. σχετική βιβλιογραφία Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 58. Για τα σχόλια του S. Qaukhchishvili βλ. *Georgica*/Qaukhchishvili, VIII, 63-73.

⁹³¹ Ο M. Kurshanskis τοποθετεί την επιγαμία χρονολογικά το 1458. Όπως επισημαίνει, την ίδια χρονιά το στράτευμα του Ουζούν Χασάν είχε επιτεθεί και καταλάβει το Σάμτσχε προσεγγίζοντας επικίνδυνα την αυτοκρατορία. Ενώ, το 1459 ο χάνης των Ασπροπροβατάδων είχε ήδη στείλει πρεσβευτές στον Μωάμεθ Β΄ Πορθητή διακηρύσσοντας την υποτελία της Τραπεζούντας στον ίδιο. Βλ. Kurshanskis 1970-1971b, 78-81. Ο R. Shukurov τοποθετεί την επιγαμία το 1459. Βλ. Shukurov 2001a, 319-321.

Η τελική επιλογή του βυζαντινού αυτοκράτορα εγείρει ερωτήματα, αν λάβουμε υπόψη τα ιστορικά τεκταινόμενα στο Ιβηρικό βασίλειο. Ο Γεώργιος Η' (1446 - 1465) ήταν ουσιαστικά ο τελευταίος βασιλιάς της ενωμένης Γεωργίας, δεδομένου ότι κατά τη βασιλεία του ο ιβηρικός θρόνος διεκδικήθηκε από πολυάριθμους μνηστήρες. Μετά την αποπομπή του Αλεξάνδρου Α' (1412 - 1442) από το βασιλικό αξίωμα και τον εξαναγκασμό του να καρεί μοναχός το 1442/44⁹³², στον θρόνο τον διαδέχθηκε ο γιος του Βαχτάνγκ Δ' (1442 - 1446), ο οποίος αιφνιδίως απεβίωσε το 1446⁹³³. Όταν στον ιβηρικό θρόνο ανήλθε ο Γεώργιος Η' (1446 - 1465), οι πριγκιπικοί οίκοι της Ιβηρίας είχαν ήδη κινήσει τις διαδικασίες για να ανεξαρτητοποιηθούν από τη Γεωργία, διεκδικώντας ακόμα και εκκλησιαστική αυτονομία⁹³⁴. Η κατάσταση στην οποία περιήλθε το Ιβηρικό βασίλειο επιβεβαιώνεται εν μέρει και από τη δήλωση στην οποία προέβη ο Γεώργιος Αμοιρούτζης το 1449 προς τον δόγη της Γένουας. Σύμφωνα με τον Αμοιρούτζη, ο γιος του αυτοκράτορα Ιωάννη Δ' Μεγάλου Κομνηνού (1429 - 1458/60) από την πλευρά της μητέρας του, κόρης του Αλεξάνδρου Α', ήταν ο μοναδικός νόμιμος κληρονόμος του βασιλείου της Γεωργίας⁹³⁵.

Μετά από την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τους Οθωμανούς/Τούρκους, ο κίνδυνος να χαθεί και ο τελευταίος υστεροβυζαντινός θύλακας στην Ανατολή ήταν πλέον περισσότερο ορατός⁹³⁶. Με την ενδεχόμενη άλωση και της Τραπεζούντας, της τελευταίας νησίδας του Βυζαντινού κόσμου, η Γεωργία θα έμενε μόνη, αντιμέτωπη με έναν απέραντο και θυελλώδη μουσουλμανικό ωκεανό. Η Τραπεζούντα συνέχισε μέχρι το 1461 να διατηρεί και να ενισχύει τους δεσμούς της με τη Γεωργία, η οποία τη συγκεκριμένη περίοδο βίωνε την παρακμή του διοικητικού της συστήματος, καθώς οι γεωργιανοί πριγκιπικοί οίκοι παρουσίαζαν έντονες αποσχιστικές τάσεις, που τελικά οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο και στη διάσπαση της άλλοτε ενωμένης Γεωργίας του «Χρυσού αιώνα» της βασίλισσας των βασιλισσών Θάμαρ. Ωστόσο, το Ιβηρικό βασίλειο, βλέποντας τον οθωμανικό κίνδυνο να πλησιάζει, συμπαρατάχθηκε και στήριξε τον ύστατο αγώνα των Μεγάλων Κομνηνών.

⁹³² Toumanoff 1949-1951, 178.

⁹³³ Το ίδιο, 184.

⁹³⁴ Berdzenishvili et al. 1960, 137.

⁹³⁵ Κάρποβ 2017, 454, σημ. 59· Καρπov 2006a, 26-27, σημ. 169.

⁹³⁶ Έως το 1460, μαζί με την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, επέζησε και το δεσποτάτο του Μορέως (στην Πελοπόννησο).

Ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Ιωάννης Δ΄ (1429 - 1458/60) αναζητούσε συμμάχους και στον μουσουλμανικό κόσμο. Η αξιολόγηση της στρατιωτικής ισχύος του χάνη των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν (1453 - 1478)⁹³⁷, του αξιόμαχου αντιπάλου του Οθωμανού σουλτάνου Μωάμεθ Β΄ Πορθητή, τον καθιστούσε ως την ιδανικότερη επιλογή. Η στρατιωτική συμμαχία επισφραγίστηκε παραδοσιακά μέσω του γάμου του χάνη των Ασπροπροβατάδων με τη Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή. Η Θεοδώρα, με την παροιμιώδη ομορφιά της ήταν ένα από τα διασημότερα πρόσωπα της δυναστείας των Μεγάλων Κομνηνών. Αυτή έμελε να παίζει τον πρωταγωνιστικό ρόλο στα τελευταία χρόνια της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Η ατρόμητη τραπεζούντια πριγκίπισσα υπήρξε ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα των βαθιών οικογενειακών δεσμών που συνέδεαν τους Μεγάλους Κομνηνούς με τους Βαγρατίδες. Ήταν κόρη του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Ιωάννη Δ΄ και της κόρης του βασιλιά της Ιβηρίας Αλεξάνδρου Α΄ (1412 - 1442). Ο πατέρας της ήταν εγγονός του αυτοκράτορα Μανουήλ Γ΄ (1390 - 1416/17) και της Κουλκάνχατ/Ευδοκίας και ο παππούς της, από την πλευρά της μητέρας της, εγγονός του βασιλιά της Ιβηρίας Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1395) και της Άννας Μεγάλης Κομνηνής⁹³⁸. Η επιγαμία της Θεοδώρας με τον Ουζούν Χασάν εκ των πραγμάτων επισφράγιζε και την έμμεση συμμαχία του συζύγου της με τον Γεώργιο Η΄ Βαγρατίδη της Γεωργίας (1446 - 1465), αλλά και με τους Τζακέλι του Σάμτσχε Σααταμπάγο⁹³⁹. Λίγο πριν κλείσει το τελευταίο κεφάλαιο της υστεροβυζαντινής αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας επήλθε η κορύφωση στη συνεργασία των τελευταίων με τους αυτόνομους και ανεξάρτητους βασιλείς και πρίγκιπες της διαιρεμένης Γεωργίας. Θα εστιάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο σε πέντε σημαντικά σημεία-γεγονότα των τελευταίων χρόνων της υστεροβυζαντινής αυτοκρατορίας του Πόντου και θα αναδείξουμε τον γεωργιανό/ιβηρικό παράγοντα στις τελευταίες εξελίξεις.

⁹³⁷ Σχετικά με τον Ουζούν Χασάν βλ. το λήμμα των V. Minorsky – C. E. Bosworth, “Uzun Hasan”, *EI2* 10 (2000), 963-4· το λήμμα του Α. Σαββίδη «Ουζούν Χασάν», *ΕΠΕ* 4 (1989), 186-187· Νικολούδης 1999-2000, 93-110.

⁹³⁸ Βλ. Γενεαλογικό πίνακα Β΄ και Γ΄ στο Παράρτημα Β΄.

⁹³⁹ Pajchadze 1984, 31.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΑΞΟΝΑ (1458 - 1472)

1. Η πρώτη προσπάθεια σύστασης αντιοθωμανικού συνασπισμού

Λίγο πριν από την τελευταία δραματική πράξη στην ιστορία της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών, έγιναν προσπάθειες σύστασης ενός διευρυμένου αντιοθωμανικού συνασπισμού με τη συμμετοχή χριστιανών και μουσουλμάνων ηγεμόνων της Δύσης και της Ανατολής. Η Γεωργία, παραμερίζοντας τη δεινή κατάσταση στα εσωτερικά της, στάθηκε αρωγός στον αγώνα που έδωσαν οι Μεγάλοι Κομνηνοί, πτυχή που ανέδειξε ο Γεωργιανός ιστορικός David G. Pajchadje⁹⁴⁰. Οι Ίβηρες στάθηκαν στο πλευρό των Μεγάλων Κομνηνών, όπως ακριβώς είχαν πράξει και πριν από περίπου δύομισι αιώνες. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, μαζί με τα δύο συμμαχικά χριστιανικά βασίλεια, συστρατεύθηκαν και μουσουλμανικά, θεμελιώνοντας τον επονομαζόμενο αντιοθωμανικό συνασπισμό της Ανατολής. Βασική επιδίωξη του συνασπισμού ήταν ο περιορισμός της επεκτατικής πολιτικής του Οθωμανού σουλτάνου Μωάμεθ Β΄ Πορθητή (1444 - 46, 1451 - 1481), με τη συνδρομή και δυνάμεων της Δύσης. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τους Οθωμανούς/Τούρκους αφύπνισε τους λαούς της Ανατολής, κάνοντας σαφές ότι δεν υπήρχαν περιθώρια για λιποψυχίες και ολιγωρίες. Ο αντιοθωμανικός άξονας αποτέλεσε την ύστατη προσπάθεια για επιβίωση της υστεροβυζαντινής αυτοκρατορίας του Πόντου, της τελευταίας κοιτίδας Ελληνισμού στην Ανατολή. Πρόσωπο κλειδί στην εν λόγω προσπάθεια υπήρξε ο Φραγκισκανός μοναχός Λουδοβίκος ντα Μπολόνια, ο οποίος, ως ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, αντιμετώπισθηκε με μεγάλη επιφυλακτικότητα⁹⁴¹.

⁹⁴⁰ Η διδακτορική διατριβή που εκπόνησε ο David Pajchadje στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Εθνογραφίας του Πανεπιστημίου Ι. Α. Javakhishvili της Τιφλίδας το 1984 εκδόθηκε στη γεωργιανή γλώσσα το 1989 βλ. Pajchadze 1984.

⁹⁴¹ Δίστανται οι απόψεις των μελετητών για τις πραγματικές προθέσεις του Λουδοβίκου ντα Μπολόνια. Για την πληρέστερη εικόνα και των δυο απόψεων. Βλ. Bryer 1965, 178-198· Pajchadze 1984, 88-149· Κάρποβ 2017, 391-392. Για τη δράση του Φραγκισκανού μοναχού Λουδοβίκου ντα Μπολόνια έως το έτος 1458 βλ. Pajchadze 1984, 88-101.

Για περίπου 40 χρόνια ο Λουδοβίκος ντα Μπολόνια ανέπτυξε δράση για τη σύσταση της αντιοθωμανικής σταυροφορίας και μάλιστα σε μία περίοδο που οι δυνάμεις του δυτικού άξονα, πλην του Δουκάτου της Βουργουνδίας, δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τον οθωμανικό επεκτατισμό⁹⁴². Ωστόσο, μία ενδεχόμενη συνεργασία της Δύσης με τις χώρες της Ανατολής και κυρίως με τον χάνη των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν θα έδινε διαφορετική δυναμική στον κοινό αγώνα για τον περιορισμό του Μωάμεθ Β΄ Πορθητή⁹⁴³. Τον Οκτώβριο του 1458 ο Πάπας Πίος Β΄/Enea Silvio Piccolomini (1458 - 1464), και ενώ ο ίδιος ετοιμαζόταν για τη Σύνοδο της Μάντοβας (1459 - 1460), έστειλε τον Λουδοβίκο ντα Μπολόνια ως πατριάρχη των Γεωργιανών και των «Περσών» στις χώρες της Ανατολής⁹⁴⁴. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, ο Φραγκισκανός μοναχός θα επισκεπτόταν: «τους Έλληνες, τους Αρμενίους, τους Μαρωνίτες, τους Βαβυλώνιους, τους Αγίους Τόπους, την Αλεξάνδρεια, τη Γεωργία, την Περσία και την Τραπεζούντα» για να καθορίσει τη στρατηγική τους ενάντια στον κοινό εχθρό, τους Οθωμανούς/Τούρκους⁹⁴⁵.

Στο εν λόγω ταξίδι, ο Λουδοβίκος ντα Μπαλόνια ανέλαβε τη διεκπεραίωση μίας πολυσύνθετης αποστολής. Έπρεπε, αφού έρθει σε συνεννόηση με τους ηγεμόνες της Ανατολής, να επιστρέψει έγκαιρα, συνοδεία των πρεσβευτών τους, για τη Σύνοδο της Μάντοβας. Ο Πάπας Πίος Β΄ θεωρούσε ότι η παρουσία της αντιπροσωπείας των ηγεμόνων της Ανατολής στη σύνοδο θα έπειθε τους δυτικοευρωπαίους ηγεμόνες να συμμετάσχουν στη Σταυροφορία εναντίον των Οθωμανών/Τούρκων⁹⁴⁶. Πρέπει να επισημάνουμε ότι ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, ο προκαθήμενος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας Νικόλαος Δ΄ (1288 - 1292) είχε προσπαθήσει να προσεγγίσει τους ηγεμόνες της Ανατολής για να πάρουν μέρος στη Σταυροφορία που είχε κηρυχθεί μετά την πτώση του τελευταίου χριστιανικού προπυργίου στους Αγίους Τόπους, της Άκρας (1291). Παράλληλα, στα πλαίσια της παπικής πολιτικής στην

⁹⁴² Pajchadze 1984, 41-45.

⁹⁴³ Ο Λουδοβίκος ντα Μπολόνια σκόπευε να συναντήσει τον Ουζούν Χασάν, ο οποίος ενημέρωνε μέσω επιστολών τον Πάπα Πίο Β΄ για τις νίκες του εναντίον των Οθωμανών. Βλ. *Χρονικά του Βελγίου*, 362, πρβλ. Κάρποβ 2017, 373.

⁹⁴⁴ Ο D. Pajchadze απέδειξε ότι ο Λουδοβίκος ήδη από τις 5 Οκτωβρίου του 1458 είχε λάβει το αξίωμα του πατριάρχη των καθολικών της Γεωργίας και της «Περσίας». Βλ. Pajchadze 1984, 101-102.

⁹⁴⁵ *Memoirs of Renaissance Pope*, 181· Κάρποβ 2017, 373-374· Bryer 1965, 180.

⁹⁴⁶ Pajchadze 1984, 102.

Ανατολή, είχε επιδιωχθεί να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για τη διάδοση της καθολικής πίστης στο Βυζάντιο, την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και το βασίλειο της Γεωργίας. Ωστόσο, το ενδιαφέρον της παποσύνης για την Τραπεζούντα αναζωπυρώθηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, όταν οι Μεγάλοι Κομνηνοί προσπάθησαν να συσπειρώσουν τις δυνάμεις της Ανατολής και να ηγηθούν της αντιοθωμανικής συμμαχίας. Ο Πάπας Πίος Β΄, ο οποίος απέτυχε τελικά να συνενώσει τις ευρωπαϊκές δυνάμεις στη Σύνοδο της Μάντοβας⁹⁴⁷, υπολόγιζε στη

⁹⁴⁷ Στη σύνοδο της Μάντοβας εκφώνησε λόγο και ο τραπεζουντιακής καταγωγής καρδινάλιος Βησσαρίων (περ. 1399/1400 ή 1403-1472), ο οποίος αναφέρθηκε στην άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) από τους Οθωμανούς/Τούρκους και επισήμανε ότι ο κίνδυνος ήταν ορατός για όλη την Ευρώπη. Μετά τη λήξη της συνόδου (1460) ο Βησσαρίων, ως παπικός λεγάτος, ταξίδεψε στη Γερμανία. Βλ. *Memoirs of Renaissance Pope*, 180· Σαββίδης 2016, 159· Pajchadze 1984, 79. Για τον βίο, τα έργα και τη δραστηριότητα του Βησσαρίωνα βλ. Z. V. Udaltsova, “Jizn i deatelnost Vissariona Nikejskogo (= Ο βίος και η δραστηριότητα του Βησσαρίωνα της Νίκαιας)”, VV 37 (62) (1976), 74-97· I. P. Medvedev, “Bolonskaya Gramota Vissariona Nikejskogo v Arhive LOII SSSR AN SSSR (=Εγγραφο από την Μπολόνια του Βησσαρίωνα της Νίκαιας στο αρχείο του Τμήματος του Ιστορικού Ινστιτούτου του Λένινγκραντ της Ε.Σ.Σ.Δ., Ακαδημία Επιστημών της Ε.Σ.Σ.Δ.)”, VV 47 (72) (1986), 134-144· I. P. Medvedev, “Unikalnyj archivnyj dokument za podpisu Vissariona Nikejskogo (= Μοναδικό αρχειακό έγγραφο με την υπογραφή του Βησσαρίωνα της Νίκαιας)”, VV 46 (71) (1986), 157-163. Για την αποδελτίωση των παραπάνω ρωσικών άρθρων βλ. Ποζίδου 2019, 367-388. Επίσης βλ. λήμμα των Χρ. Σκουτέλα- Α. Σαββίδη «Βησσαρίων», *ΕΠΛΒΙΠ* 5 (2006), 54-57· Σαββίδης 2016, 187-190· *Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος. Λόγιος του Βυζαντινού και του Αυτικού Αναγεννησιακού 15^{ου} αιώνα*, επιμ. Η. Γιαρένης, Α. Μαράς, Χρ. Μπαλόγλου- Θ. Κυριακίδης, [*Βυζαντινός Δόμος. Περιοδικό Μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, 25 (2016-2017), ειδικό αφιέρωμα], Θεσσαλονίκη 2016· Χρ. Μπαλόγλου, «Τραπεζοῦς - Κωνσταντινούπολις - Μυστράς- Ιταλία: η πνευματική πορεία του Μητροπολίτη Νίκαιας Βησσαρίωνος», *ΑΠ* 57 (2017), 65-115· Α. Κύρου, *Βησσαρίων ο Έλλην*, πρόλογος Χρ. Μπαλόγλου, (1^η έκδ. 1947), Αθήνα 2021· Η. Γιαρένης, «Ο λόγιος και ο γενέθλιος τόπος: η Τραπεζούντα με τον τρόπο του Βησσαρίωνος», *ΕΕΒΣ* 53 (2007-2009), 265-280· Ε. Σαράντη, «Η έκφρασις της Τραπεζούντας από τον Βησσαρίωνα: η αρχαιότητα και το ιστορικό μήνυμα», *ΒΔ* 17-18 (2009-2010), 33-56· Α. Μαράς, «Η διττή ερμηνεία του έργου του Βησσαρίωνα», *ΒΔ* 27 (2019), 193-202. Ενδεικτικά για πρόσφατες εκδόσεις βλ. *Die byzantinischen Grabreden: Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, έκδ. Α. Sideras, Βιέννη 1994· *Βησσαρίωνος Εγκώμιον εις Τραπεζούντα - κατά τον Μαρκιανό κώδικα*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000. Όπως επίσης για την αγγλική μετάφραση του Scott Kennedy βλ. *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*, μετάφρ. και επιμ. έκδ. Scott Kennedy, *Dumbarton Oaks Medieval Library* 52, Ουάσινγκτον 2019. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 35-36.

στήριξη των Μεγάλων Κομνηνών, των μουσουλμανικών κρατιδίων και των βασιλέων της Ανατολής για την επιτυχή ολοκλήρωση των σχεδίων του⁹⁴⁸.

Η Τραπεζούντα τη συγκεκριμένη περίοδο περιβαλλόταν σχεδόν σε όλη την έκταση των ηπειρωτικών και θαλάσσιων συνόρων της από συμμάχους και συγγενείς εξ αγχιστείας. Στα βόρεια σύνορά της βρίσκονταν οι ιταλικές εμπορικές πόλεις, στα βορειοανατολικά η Γεωργία, η Αρμενία, η Μιγκρελία, η Αβασγία, το Ιμερέτι και η Γουρία. Στα νοτιοανατολικά οι Μαυροπροβατάδες⁹⁴⁹ και οι Ασπροπροβατάδες⁹⁵⁰, στα δυτικά η μουσουλμανική Σινώπη, στα νότια οι Οθωμανοί και στα νοτιοδυτικά η Αμάσεια/Amasya⁹⁵¹. Ο προτελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας, ο Ιωάννης Δ΄ Μεγάλος Κομνηνός (1429 - 1458/60) είχε σαφή αντίληψη της πολιτικής κατάστασης και επιθυμούσε τη συγκρότηση ισχυρής συμμαχίας για να αντιμετωπίσει την οθωμανική απειλή και να διασφαλίσει τη σταθερότητα στην περιοχή. Οι διπλωματικές επαφές του Ιωάννη Δ΄ απέφεραν καρπούς. Ο γάμος της κόρης του Θεοδώρας, η οποία ήταν ανεψιά του βασιλιά της Γεωργίας Γεωργίου Η΄ (1446 - 1465), με τον ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν εδραίωσε ουσιαστικά τη συμμαχία μεταξύ της Τραπεζούντας, της Γεωργίας και των Ασπροπροβατάδων.

Η Γεωργία του 15^{ου} αιώνα βρισκόταν σε οικονομικοπολιτική παρακμή, γεγονός που οδήγησε στον κατακερματισμό και τη διάσπασή της σε πολλά πριγκιπάτα. Άλλωστε, όπως επισημάναμε και νωρίτερα, η άλωση της Κωνσταντινούπολης είχε τεράστιο αντίκτυπο στο Ιβηρικό βασίλειο, αφού το απέκοψε οικονομικά και πνευματικά από τη Δύση. Στη χώρα είχε ξεσπάσει εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Γεωργίου Η΄ Βαγρατίδη (1446 - 1465) και των ανεξάρτητων ηγεμόνων, οι οποίοι δεν αναγνώριζαν την κεντρική εξουσία και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να την αποδυναμώσουν. Πολλοί μάλιστα εξ αυτών είχαν στο μεταξύ αυτοανακηρυχθεί βασιλείς⁹⁵². Επιπλέον, οι στενοί συνεργάτες, σύμμαχοι, αλλά και συγγενείς εξ

⁹⁴⁸ Pajchadze 1984, 70· Κάροβ 2017, 359-360, 372.

⁹⁴⁹ Λήμματα του Α. Σαββίδη, «Μαύρου Προβάτου Τουρκομάνοι ή Μαυροπροβατάδες» *ΕΠΕ* 3 (1989), 191-201 και «Καρά –Κογιουνλού», *ΜΓΕΥ* 31 (1985), 89-90.

⁹⁵⁰ Λήμματα του Α. Σαββίδη «Ασπροπροβατάδες» (Ακ Κογιουνλού)», *ΕΠΛΒΠ* 3 (2001), 257-260 και «Λευκού Προβάτου Τουρκομάνοι ή Ασπροπροβατάδες», *ΕΠΕ* 3 (1989), 90-91.

⁹⁵¹ Λαμψίδης 1975-1976, 121-122.

⁹⁵² Toumanoff 1990, 140.

αγχιστείας των Μεγάλων Κομνηνών, οι Τζακέλι βρίσκονταν αντιμέτωποι με την έντονη επιθετικότητα των Ασπροπροβατάδων⁹⁵³.

Η αποστολή του Λουδοβίκου ντα Μπολόνια κράτησε σχεδόν δύο χρόνια, αφού πήρε τον δρόμο της επιστροφής για την Ιταλία μόλις το 1460⁹⁵⁴. Πρώτος σταθμός του ταξιδιού του υπήρξε η Τραπεζούντα, απ' όπου στη συνέχεια αναχώρησε για τη Γεωργία⁹⁵⁵. Η παρατεταμένη παραμονή του εκεί μπορεί να εξηγηθεί από την κρατούσα πολιτική κατάσταση. Ο απεσταλμένος του Πάπα χρειάστηκε χρόνο, αλλά τελικά κατάφερε να συνενώσει τις αντιμαχόμενες πολιτικές δυνάμεις. Παρά τα εσωτερικά προβλήματα, όλοι οι ηγεμόνες στους οποίους απευθύνθηκε ο Λουδοβίκος αναγνώριζαν τον οθωμανικό κίνδυνο και μπροστά στον φόβο αυτόν ενώθηκαν.

Τον Ιανουάριο του 1460 ξεκίνησε το ταξίδι της επιστροφής του Φραγκισκανού μοναχού στη Δύση με τη συνοδεία των πρεσβευτών του βασιλιά της Γεωργίας Γεωργίου Η' (1446 - 1465) και του αταμπέγου Κβαρκβάρε Β' (1451 - 1466) του Σάμτσχε-Σααταμπάγο. Αργότερα προσήλθαν και συμμετείχαν στην αποστολή και οι πρεσβευτές του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Δαβίδ Α' Μεγάλου Κομνηνού (1458/60 - 1461), όπως και οι πρεσβευτές του ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν (1453 - 1478), καθώς και του ηγεμόνα της Κιλικιανής Αρμενίας Urtebek⁹⁵⁶. Το ταξίδι τους περνούσε από την Κολχίδα, τη Σκυθία και μέσω των ποταμών Ντον και Δούναβη είχε προορισμό την Ουγγαρία και τη Γερμανία⁹⁵⁷. Τον Οκτώβριο του 1460 έφθασαν στη Γερμανία, όπου τους υποδέχθηκε με κάθε επισημότητα ο αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας Φρειδερίκος Γ' (1452 - 1493). Ο Φρειδερίκος Γ' ενθουσιάστηκε

⁹⁵³ Peacock 2012, 56-59· Kurshanskis 1977-1978, 79· Shukurov 2001a, 363-364.

⁹⁵⁴ Ο D. Pajchadze επισημαίνει ότι δεν υπάρχει καμία γεωργιανή πηγή που να αναφέρεται στην παραμονή του Φραγκισκανού μοναχού στη Γεωργία βλ. Pajchadze 1984, 103-104.

⁹⁵⁵ Pajchadze 1984, 154.

⁹⁵⁶ Σύμφωνα με τον D. Pajchadze όλοι οι ακόλουθοι της πρεσβείας υπό τον Λουδοβίκο ντα Μπολόνια αναχώρησαν μαζί [Pajchadze 1984, 104], ενώ σύμφωνα με τους A. Bryer και Σ. Κάρποβ οι πρεσβευτές του Δαβίδ Α' Μεγάλου Κομνηνού, του Ουζούν Χασάν και του Αρμένιου ηγεμόνα ενώθηκαν μαζί τους αργότερα στη Φλωρεντία [Bryer 1965, 185-186, Κάρποβ 2017, 374-375].

⁹⁵⁷ Η διαδρομή που ακολούθησε η αντιπροσωπεία καταγράφεται στην επιστολή του Πάπα Πίου Β' [Βλ. *Memoirs of Renaissance Pope*, 182] και η διάρκεια του ταξιδιού [Enguerrand de Monstrelet, 121, πρβλ. Bryer 1965, 181].

όταν η αντιπροσωπεία ανέφερε τον αριθμό των 150.000 ετοιμοπόλεμων ανδρών⁹⁵⁸. Πράγματι, ο Γερμανός αυτοκράτορας υποσχέθηκε να συγκεντρώσει στρατό για να συνδράμει στις επιχειρήσεις, γεγονός που μαρτυρούν οι δύο επιστολές που συνέταξε με παραλήπτες τον βασιλιά της Γεωργίας και τον αταμπέγο του Σάμτσχε-Σααταμπάγο. Συντάχθηκε και τρίτη επιστολή με παραλήπτη τον Πάπα Πίο Β΄⁹⁵⁹.

Επόμενος σταθμός ήταν η Βενετία, η οποία είχε στενούς εμπορικούς δεσμούς με την Ανατολή. Ο δούκας της Βενετίας υποδέχθηκε τους απεσταλμένους ως εκπροσώπους των δυναστικών οίκων που πρέσβευαν, επιβεβαιώνοντας τη γνησιότητά τους. Ο πρεσβευτής του Κβαρκβάρε Β΄ παρέδωσε επιστολή στον δούκα της Βενετίας⁹⁶⁰, ο οποίος με τη σειρά του είχε αποστείλει επιστολές στους ηγεμόνες της Ανατολής, μέσω του Λουδοβίκου ντα Μπολόνια⁹⁶¹. Ο Κβαρκβάρε στην επιστολή του έκανε αναφορά στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας και στον γαμπρό του τελευταίου, Ουζούν Χασάν, οι οποίοι επέτρεψαν στους πρεσβευτές τη διέλευση από την επικράτειά τους και υποσχέθηκαν με όλες τους τις δυνάμεις να τους στηρίξουν⁹⁶².

Στις 14 - 15 Δεκεμβρίου του 1460 τους πρεσβευτές υποδέχθηκαν με τιμές στη Φλωρεντία. Εκεί έκανε την εμφάνισή του ο πλέον αξιόπιστος από τους πρεσβευτές, ο εκπρόσωπος του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1458/60 - 1461), Μικαέλε Αλιγκιέρι. Ο πρέσβης της Τραπεζούντας, στον οποίον οφειλόταν η εγκάρδια υποδοχή όλης της αποστολής⁹⁶³, απηύθυνε στα λατινικά λόγο προς τη Φλωρεντινή γερουσία. Ο Αλιγκιέρι αναφέρθηκε στον Λουδοβίκο ντα Μπαλόνια και στις προσπάθειες που κατέβαλε για τη συσπείρωση των ανατολικών δυνάμεων, οι οποίες έως τότε

⁹⁵⁸ Ο απεσταλμένος του βασιλιά της Ιβηρίας Γεωργίου Η΄ αιφνιδίασε τον Γερμανό αυτοκράτορα, όταν εξέφρασε την επιθυμία να του φιλήσει τα πόδια ακολουθώντας τα έθιμα του τόπου του. Βλ. Voigt 1863, III, 645-646· Paichadze 1984, 105-106.

⁹⁵⁹ Η επιστολή στα λατινικά (17 Οκτωβρίου 1460) φυλάσσεται στα Αρχεία του Υπουργείου Οικονομικών της Αυστρίας βλ. *Archiv für Kunde*, XI, 156-157. Για τις μεταφρασμένες στη ρωσική γλώσσα επιστολές βλ. Pajchadze 1984, 106-107 και στη γεωργιανή γλώσσα: Pajchadze, *Izvestiya* (1981), 100-107.

⁹⁶⁰ Η επιστολή φυλάσσεται στα αρχεία του Μιλάνου βλ. *Archivio di Stato di Milano (ASM)*, *Archivio Sforzesco*, Βενετία, cart. 352. Βλ. Bughetti, 130-131. Για τη μεταφρασμένη στα ρωσικά επιστολή βλ. Pajchadze 1984, 110-112 και στη γεωργιανή γλώσσα βλ. Pajchadze, *Izvestia* (1983), 58-60.

⁹⁶¹ Iorga 1909, 97.

⁹⁶² Pajchadze 1984, 111.

⁹⁶³ Muller, 188-189· Ammirato, *Istorie fiorentine*, 90, πρβλ. Κάροβ 2017, 375- 376· Bryer 1965, 185-187· Pajchadze 1984, 113-114.

βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση, γεγονός που δείχνει ότι είχε ξεκάθαρη εικόνα και πληροφόρηση για τα τεκταινόμενα στην Ανατολή. Επισήμανε και την παρουσία στον συνασπισμό του θανάσιμου εχθρού του Μωάμεθ Β΄ Πορθητή, Ουζούν Χασάν⁹⁶⁴. Η Φλωρεντινή γερουσία ενθουσιάστηκε με τις πληροφορίες που τους παρείχε η αντιπροσωπεία, συμφώνησε να συμπράξει και ετοίμασε τρεις επιστολές: μία για τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Δαβίδ Α΄ Μεγάλο Κομνηνό, μία για τον βασιλιά της Γεωργίας Γεώργιο Η΄ (1446 - 1465) και μία για τον αταμπέγο του Σάμτσχε-Σααταμπάγο Κβαρκβέρε Β΄ (1451 - 1466)⁹⁶⁵. Πέραν των επιστολών αυτών, συντάχθηκε και πάλι συστατική επιστολή, κατόπιν αιτήματος των πρεσβευτών, για τον Πάπα Πίο Β΄⁹⁶⁶.

Ο Μικαέλε Αλιγκιέρι, απόγονος του ποιητή Δάντη Αλιγκιέρι, ήταν Φλωρεντινός έμπορος που δραστηριοποιούνταν στη Μαύρη Θάλασσα. Κατά πάσα πιθανότητα βρισκόταν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας και συμμετείχε σε διάφορες διπλωματικές αποστολές⁹⁶⁷. Από ό,τι φαίνεται ο Μικαέλε έφτασε στη Φλωρεντία και για άλλους λόγους, αφού προχώρησε σε εμπορικές συμφωνίες, εκπροσωπώντας τα συμφέροντα του Δαβίδ Α΄. Στις 14 ή 15 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους (1460), μέσω εμπορικής συμφωνίας που υπεγράφη, ο Μικαέλε εξασφάλισε για τη Φλωρεντία αντίστοιχα εμπορικά προνόμια με αυτά που απολάμβαναν οι Γενουάτες και οι Βενετοί έμποροι στην Τραπεζούντα⁹⁶⁸. Μάλιστα, το πρώτο και το τελευταίο εμπορικό πλοίο από τη Φλωρεντία έπλευσε για την Τραπεζούντα στις 24 Ιουλίου του 1461⁹⁶⁹.

Στις 26 Δεκεμβρίου του 1460, ο προκαθήμενος της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας υποδέχθηκε τους πρεσβευτές του συνασπισμού της Ανατολής στη Ρώμη. Τα απομνημονεύματα του Πάπα Πίου Β΄ μας γνωστοποιούν όλα τα μέλη που απάρτιζαν την αποστολή, αλλά και τα ονόματα των υπολοίπων ηγεμόνων που δεν είχαν αποστείλει πρέσβεις, όμως είχαν ενταχθεί στον αντιοθωμανικό συνασπισμό⁹⁷⁰. Τα μέλη της αποστολής ήταν:

⁹⁶⁴ Muller, 187-188· Toumanoff 1949-1951, 191, σημ. 129· Pajchadze 1984, 113-114.

⁹⁶⁵ Muller, 189· Pajchadze 1984, 114-115.

⁹⁶⁶ Bughetti, 134· Pajchadze 1984, 115-116.

⁹⁶⁷ Michaelsen 1987, 175-200· Bryer 1965, 185-187.

⁹⁶⁸ Bryer 1965, 185-186· Λαμψίδης 1975-1976, 130.

⁹⁶⁹ Λαμψίδης 1975-1976, 130.

⁹⁷⁰ *Memoirs of Renaissance Pope*, 181-183.

1) Ο Μικαέλε Αλιγκιέρι ήταν απεσταλμένος του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1458/60 - 1461). Όλοι οι μελετητές συγκλίνουν στο ότι επρόκειτο για πρόσωπο αξιόπιστο, που περιλήφθηκε στην αποστολή στη Φλωρεντία, όπου έφτασε και υπέγραψε εμπορική συμφωνία εκ μέρους του εντολέα του Δαβίδ Α΄. Σε κάποιες από τις πηγές τού αποδίδεται ο τίτλος «conte palatini» ή «comes palatinus», γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είχε υψηλό αξίωμα στην αυλή των Μεγάλων Κομνηνών. Στον ίδιο αποδίδουν τη σύνταξη των επιστολών, που έστειλαν τα μέλη της αποστολής προς τους δυτικούς ηγεμόνες. Η Τραπεζούντα θα προσέφερε στο συνασπισμό 30 πλοία και 20.000 ιππείς⁹⁷¹.

2) Ο Νικολόζ Τμπιλέλι ήταν απεσταλμένος του βασιλιά Γεωργίου Η΄ Βαγρατίδη (1446 - 1465), σύμφωνα με την αλληλογραφία, ο Γεώργιος Η΄ αναφέρεται ως βασιλιάς της «Περσίας», Μεγάλης Αρμενίας και Μικρής Ιβηρίας. Όσον αφορά στον όρο «Περσία», που περιλάμβανε ο τίτλος που του αποδόθηκε, δεν τον χρησιμοποιούσε, ούτε ο ίδιος ο βασιλιάς για να αυτοπροσδιοριστεί και ούτε σε άλλες δυτικές πηγές τον χρησιμοποιούσαν για να προσδιορίσουν τη Γεωργία ή τον βασιλιά της. Πιθανόν να πρόκειται περί λάθους των μεταφραστών ή των αντιγραφών των επιστολών. Ίσως να οφείλεται και στο γεγονός ότι οι ηγεμόνες της κατακερματισμένης Γεωργίας μοίρασαν μεταξύ τους εδάφη και τίτλους με την προοπτική της νίκης στην επικείμενη αντιοθωμανική επιχείρηση. Τη θεωρία αυτή ενισχύει και ο άλλος όρος, που περιλάμβανε στον τίτλο του ο βασιλιάς της Γεωργίας, δηλαδή της «Μικρής Ιβηρίας». Ο όρος «Μεγάλη Αρμενία» μπορεί να εξηγηθεί με τη λογική της κατοχής από τον γεωργιανό βασιλιά εδαφών της αλλοτινής Αρμενίας⁹⁷². Ο γεωργιανός πρεσβευτής δεν έχει ταυτισθεί με κάποιο ιστορικό πρόσωπο. Πιθανόν να ήταν μητροπολίτης ή ο διοικητής της Τιφλίδας. Η Γεωργία θα προσέφερε στο συνασπισμό 60.000 ιππείς⁹⁷³.

⁹⁷¹ Λαμπρίδης 1975-1976, 130-134. Για τον Μικαέλε Αλιγκιέρι βλ. το λήμμα του Α. Σαββίδη «Αλιγκιέρι Μικαέλε», *ΕΠΛΒΙΠ* 1 (1996), 264.

⁹⁷² Σχετικά με τον τίτλο του γεωργιανού βασιλιά βλ. Javakhishvili 1967, IV, 66-67. Ο Pajchadze θεωρεί ότι το λάθος οφείλεται στις πληροφορίες που μετέφερε στον Πάπα Πίο Β΄ ο Λουδοβίκος ντα Μπολόνια, ο οποίος μίλησε για μεγάλο αριθμό καθολικών στη Γεωργία και την «Περσία». Βλ. Pajchadze 1984, 161.

⁹⁷³ Ο Νικολόζ Τμπιλέλι πιθανόν να ήταν μητροπολίτης [Kekelidze 1963, 76] ή επίσκοπος της Τιφλίδας [Tamarashvili 1902, 62-63]. Ο Α. Bryer τον αποκαλεί ιππότη [Bryer 1965, 181-182], με τον οποίον εν μέρει συμφωνεί και ο D. Pajchadze, ο οποίος θεωρεί ωστόσο ότι ο Νικολόζ θα μπορούσε να ήταν και διοικητής της Τιφλίδας. [Pajchadze 1984, 164-166.]

3) Ο Mohammed ήταν απεσταλμένος του χάνη των Ασπροπροβατάδων, Ουζούν Χασάν. Η συμμετοχή των Ασπροπροβατάδων στο συνασπισμό αξιολογείται ως ιδιαίτερα σημαντική. Οι Ασπροπροβατάδες θα προσέφεραν στον συνασπισμό 50.000 ιππείς⁹⁷⁴.

4) Ο Kasadan Kartsekham (Cassadam Carceccham) ήταν απεσταλμένος του αταμπέγου του Σάμτσχε-Σααταμπάγο και σύμφωνα με την αλληλογραφία, δούκας της Μεγάλης Ιβηρίας Κβαρκβάρε Β' Τζακέλι (1451 - 1466). Το όνομα του Κβαρκβάρε το βρίσκουμε στην αλληλογραφία ως "Gorgora". Όσον αφορά στο όνομα του πρεσβευτή "Kasadan", πιθανόν να είναι λανθασμένη διατύπωση του ονόματος "Parsadan". Το "Kartsekham" αποκαλύπτει τον τόπο καταγωγής του, το Αχαλτσίχε, καθώς το 1460 ο Κβαρκβάρε είχε υπό την ηγεμονία του μόνο το Αχαλτσίχε. Ο οίκος Τζακέλι του Σάμτσχε-Σααταμπάγο θα προσέφερε στο συνασπισμό 20.000 ιππείς⁹⁷⁵.

5) Ο Morat ήταν απεσταλμένος του ηγεμόνα της Μικρής Αρμενίας, Urtubek. Το όνομα του πρεσβευτή, όπως και του Αρμένιου ηγεμόνα το βρίσκουμε στην αλληλογραφία με διάφορους τύπους. Ο Morat πιθανόν να ήταν ο έμπορος που συνάντησε ο Κονταρίνι το 1474 στον Καφά. Ο Αρμένιος ηγεμόνας, στην περίπτωση που επρόκειτο για υπαρκτό ιστορικό πρόσωπο, θα πρέπει να ήταν ο εμίρης Ramazan των Αδάνων (Κιλικίας). Ο εν λόγω Αρμένιος ηγεμόνας θα προσέφερε στο συνασπισμό 10.000 ή 20.000 ιππείς⁹⁷⁶.

Συνεχίζουμε με τα ονόματα των ηγεμόνων που προσχώρησαν στο αντιοθωμανικό συνασπισμό χωρίς να στείλουν πρεσβευτές: 6) Ο βασιλιάς της Μιγκρελίας (γνωστή και ως Odishi, Δυτική Γεωργία) Λιπαρίτ Δαδιάνι (1414 - 1470). Στην αλληλογραφία τον συναντάμε ως "Bendia". Θα προσέφερε στο συνασπισμό 60.000 ιππείς⁹⁷⁷. 7) Ο βασιλιάς του Ιμερέτι (Δυτική Γεωργία, με πρωτεύουσα το Κουτάισι) και από το 1465 βασιλιάς της Γεωργίας Βαγράτ Στ' (1454 - 1465, 1465 -

⁹⁷⁴ Pajchadze 1984, 166. Σύμφωνα με τον A. Bryer, πριν από το 1475 οι Τουρκομάνοι αγνοούσαν την ύπαρξη του Λουδοβίκου. Βλ. Bryer 1965, 187.

⁹⁷⁵ Σχετικά με το όνομα του πρεσβευτή βλ. Tamarashvili 1902, 61· Javakhishvili 1967, IV, 72. Για τον απεσταλμένο του Κβαρκβάρε βλ. Bryer 1965, 182· Kekelidze 1963, 74-76· Pajchadze 1984, 116, 167-168. Για το φρούριο του Αχαλτσίχε βλ. Εικόνα 9.

⁹⁷⁶ Kekelidze 1963, 76· Bryer 1965, 187· Pajchadze 1984, 117, 168. Σχετικά με τη συνάντηση του Morat (ή Morach) με τον Κονταρίνι στον Καφά βλ. Barbaro & Contarini, 116. Για τη ρωσική μετάφραση του έργου βλ. *Barbaro i Kontarini o Rossii* (=Ο Μπαρμπάρο και ο Κονταρίνι σχετικά με τη Ρωσία), εισαγ., μετάφρ. και σχόλια E. Ch. Skrzinskaya, Λένινγκραντ 1971.

⁹⁷⁷ Brosset, *Additions*, 408.

1478). Στην αλληλογραφία αναφέρεται ως “Pancratius Iberorum”, δηλαδή φέρει τον εξελληνισμένο τύπο του ονόματός του⁹⁷⁸. 8) Ο ηγεμόνας της Γουρίας και γαμπρός του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού, Μάμια Β΄ Γουρέλι (1460/1). Τον συναντάμε στην αλληλογραφία ως “Mania”⁹⁷⁹. 9) Ο ηγεμόνας της Αβασγίας Ράμπια Σερβασίντζε (1451 - 1465). Στην αλληλογραφία αναφέρεται ως “Fabia” ή “Rabia” ηγεμόνα της “Ανακορία”. Θα προσέφερε στο συνασπισμό 30.000 ιππείς⁹⁸⁰. 10) Ο μουσουλμάνος ηγεμόνας της Σινώπης και Κασταμώνης Ισμαήλ Ισφεντιάρογλου (1443 - 1461) της δυναστείας Τζαντάρ Ογουλαρί (ή Ισφαντιγιάρ/Ισφεντιγιάρ Ογουλαρί)⁹⁸¹. 11) Ο ηγεμόνας του Καραμάν (Καραμανίας) Ιμπραήμ Β΄ (1424 - 1463) της δυναστείας Κάραμαν Ογουλαρί⁹⁸².

Επίσης στις επιστολές γίνεται αναφορά και σε ορισμένα ακόμα καυκάσια πριγκιπάτα, που επιθυμούσαν να συνδράμουν στον κοινό αντιοθωμανικό αγώνα. Μνημονεύεται: α) η Siounie/ Σβανετία (βορειοδυτικό τμήμα της Γεωργίας), που βρισκόταν στα ανατολικά της Αβασγίας. Μετά τον 11^ο αιώνα ηγεμόνευαν εκεί οι οίκοι Gelovani και Dadeshkeliani⁹⁸³. Επίσης αναφέρονται οι περιοχές: β) Githorum και γ) Aranorum.

Οι ανωτέρω περιοχές προσδιορίστηκαν με βάση την αρχική υπόθεση του M. F. Brosset, ο οποίος επισήμανε ότι επρόκειτο για τους: “*les Sasoni ou Souasnes*” και “*La nation des Giths et des Aran*”⁹⁸⁴. Σύμφωνα με τον A. Bryer, πρόκειται για τρία καυκάσια έθνη, από τα οποία τα δύο τελευταία “*la nation des Gith et des Aran*”

⁹⁷⁸ Αν και το όνομα του Βαγράτ Στ΄ απουσιάζει από τις επιστολές, ωστόσο οι πρεσβευτές αναφέρθηκαν σε αυτόν στον λόγο που απηύθυναν προς τον Πάπα Πίο Β΄. Βλ. Toumanoff 1949-1951, 191, σημ. 128.

⁹⁷⁹ Toumanoff 1976, 193· Bryer 1965, 183· Pajchadze 1984, 117, 170· Kekelidze 1963, 76.

⁹⁸⁰ Brosset, *Additions*, 408-410. Σχετικά με τον δυναστικό οίκο Σερβασίντζε βλ. αναλυτικά: Anchabadze 1959, 190-195· Gulia 1925, I, 208. Η πόλη «Ανακοπίας» αποτελεί το σημερινό Νέο Άθω της Αμπχαζίας. Από τον 6^ο μ. Χ. αιώνα αποτελούσε τόπο διαμονής των Αμπχαζίων βασιλέων [Gulia 1925, I, 155-157] και από τον 11^ο μ. Χ. αιώνα ήταν υπό τη διοίκηση του δυναστικού οίκου των Σερβασίντζε [Toumanoff 1961, 97].

⁹⁸¹ Μπόσγουορθ 2006, 599-600· Shukurov 2001a, 324, σημ. 121.

⁹⁸² Μπόσγουορθ 2006, 605-608· Pajchadze 1984, 171· Bryer 1965, 188· Brosset, *Additions*, 409.

⁹⁸³ Brosset, *Additions*, 409. Πρόκειται για τη σημερινή Σβανετία βλ. Toumanoff 1961, 98· Wakhushiti, *Geografia*, 235- 237.

⁹⁸⁴ Brosset, *Additions*, 408, 409, σημ. 6· Tamarashvili 1902, 597.

πιθανόν να είναι οι Djik ή οι Κιρκάσιοι και οι Οσσέτιοι ή οι Αλανοί⁹⁸⁵. Σύμφωνα με αυτήν την υπόθεση είναι και ο A. A. Vasiliev⁹⁸⁶. Ωστόσο, οι W. Miller και F. Uspensky, χωρίς να δίνουν περισσότερες πληροφορίες, ταυτίζουν τους “Giths” με τους “Goths” της Κριμαίας/Ταυρίδας⁹⁸⁷. Τη θέση τους απορρίπτει ο A. A. Vasiliev, ο οποίος υποστηρίζει ότι η εξωτερική πολιτική της Γοθίας (ή του πριγκιπάτου της Θεοδορούς) στα μέσα του 15^{ου} αιώνα ήταν περιορισμένη, όπως και η στρατιωτική της δύναμη. Ωστόσο, η άποψη των W. Miller και F. Uspensky δεν μπορεί εξ ολοκλήρου να απορριφθεί, καθώς υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι έχει ιστορικό υπόβαθρο. Αρχικά να επισημάνουμε ότι και εδώ, όπως και στα ονόματα σχεδόν όλων των συμμετεχόντων στον αντιοθωμανικό συνασπισμό - όπως αυτά προκύπτουν από τη μεταξύ τους αλληλογραφία - έχουν γίνει λάθη, που κατά πάσα πιθανότητα οφείλονται στους μεταφραστές ή αντιγραφείς. Επίσης, ας σημειωθεί ότι η πολιτική και στρατιωτική κατάσταση όλων των εμπλεκόμενων μελών στην αντιοθωμανική συμμαχία δεν βρισκόταν στη μέγιστη ακμή της.

Στα μέσα του 15^{ου} αιώνα ηγεμόνας του πριγκιπάτου της Θεοδορούς ή Γοθίας ήταν ο Αλέξιος (1403? - 1444/47), απόγονος της οικογένειας των Γαβράδων της Τραπεζούντας⁹⁸⁸. Τα ίχνη των στενών δεσμών που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και της Γοθίας εντοπίζονται σε ελληνικές και δυτικές πηγές. Το *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου τελειώνει με την επιγαμία της κόρης του Αλεξίου Γαβρά, Μαρίας με τον τελευταίο αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Δαβίδ Α΄ Μεγάλο Κομνηνό (1458/60 - 1461)⁹⁸⁹. Ο γάμος τελέστηκε στην Τραπεζούντα το Νοέμβριο του 1429⁹⁹⁰. Το πριγκιπάτο της Γοθίας κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του γιου του Αλεξίου, Olobey (1447 - 1458?)⁹⁹¹ είχε δεχθεί αρκετές επιθέσεις από τους Οθωμανούς/Τούρκους. Η πρώτη επίθεση είχε σημειωθεί την περίοδο 1446 - 1447⁹⁹². Την ίδια εποχή (2 Μαΐου 1447), ο Δαβίδ Α΄ Μεγάλος

⁹⁸⁵ Bryer 1965, 183-184.

⁹⁸⁶ Vasiliev 1936b, 281.

⁹⁸⁷ Uspensky 1929, 135· Miller 1926, 98.

⁹⁸⁸ Vasiliev 1936b, 207, 282· Yakobson 1973, 128-129· Bryer 1970, 172, 184.

⁹⁸⁹ Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης, 81· Toumanoff 1976, 508.

⁹⁹⁰ Λαμψίδης 1953b, 366, σημ. 1.

⁹⁹¹ “Olo-bey”, όπως τον προσφωνούσαν οι Γενουάτες και “Ulu-bey”, δηλαδή μέγας πρίγκιπας, όπως τον προσφωνούσαν οι Τάταροι. Πρόκειται για τίτλο και όχι όνομα. Βλ. Berthier-Delagarde 1918, 35, σημ. 3· Bryer 1970, 184.

⁹⁹² Vasiliev 1936b, 224.

Κομνηνός πραγματοποίησε επίσκεψη στους συγγενείς εξ αγχιστείας που είχε στο πριγκιπάτο της Θεοδορούς/Γοθθίας, μετά από την αντιμαχία που προέκυψε μεταξύ της Τραπεζούντας και του Καφά⁹⁹³. Οι Γαβράδες της Θεοδορούς ήταν ενήμεροι σχετικά με την προσπάθεια συγκρότησης του αντιοθωμανικού άξονα, γεγονός που προκύπτει από την αλληλογραφία που είχαν με την Τράπεζα του Αγίου Γεωργίου της Γένουας. Στις 27 Νοεμβρίου του 1456 η διοίκηση της Τράπεζας σε επιστολή της προς τον “Olobey”, μετά βεβαιότητας τον ενημέρωνε ότι σύντομα θα ξεσπούσε πόλεμος εναντίον των «εχθρών της χριστιανικής πίστης». Το γεγονός αυτό θα ωφελούσε τον Καφά και το πριγκιπάτο της Θεοδορούς/Γοθθίας, αφού θα ανακτούσαν την ασφάλειά τους⁹⁹⁴. Σε μία άλλη επιστολή, στις 8 Φεβρουαρίου του 1458, η Τράπεζα του Αγίου Γεωργίου της Γένουας συνιστούσε στη διοίκηση του Καφά να διατηρεί άριστες σχέσεις με τον αυτοκράτορα των Τατάρων, τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, τον πρίγκιπα της Θεοδορούς/Γοθθίας και τον πρίγκιπα της Μολδαβίας (Μονκάστρο)⁹⁹⁵. Κατά πάσα πιθανότητα μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, γίνονταν προσπάθειες με στόχο τη συσπείρωση και τη συμμαχία των ηγεμόνων της Μαύρης Θάλασσας εναντίον των Οθωμανών/Τούρκων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το απόσπασμα από τις «Αναμνήσεις ενός γενιτσάρου», όπου ο Σέρβος Κωνσταντίνος Μιχαΐλοβιτς καταγράφει την πορεία των εν λόγω γενιτσάρων προς την Τραπεζούντα. Συγκεκριμένα αναφέρει: «*Η Τραπεζούντα, όπως και η Σινώπη, βρίσκεται σε αυτήν την πλευρά της Μαύρης Θάλασσας. Η γη της Τραπεζούντας είναι ορεινή και εκτεταμένη, είναι περικυκλωμένη από παγανιστές, όλοι Τάταροι, όπως ο Μεγάλος Χαν και ο Ουζούν Χασάν, ο Djanibek Girey. Όλοι αυτοί οι Τάταροι προτιμούσαν να έχουν γείτονα τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, και όχι τον Τούρκο σουλτάνο, παρότι είχαν κοινή παγανική θρησκεία. Για αυτό προχωρώντας προς την Τραπεζούντα, αντιμετωπίσαμε αρκετά προβλήματα από τους Έλληνες και τους Τατάρους, επειδή πάνω από την Τραπεζούντα, όχι μακριά από τον Μέγα Χάνη, βρίσκεται κάποια μεγάλη και πολυπληθής χώρα ενός ηγεμόνα, στην οποία βασιλεύει τέτοια ομόνοια, που κανείς παγανιστής δεν μπορεί να την πειράξει. Η χώρα αυτή ονομάζεται Ταρχιγκοριστάν [Tarkhigoristan], δηλαδή λαϊκή δύναμη. Είναι υποτελής στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, παρότι έχει δικό της*

⁹⁹³ Arch. D' Etat de Genes, *Officium Provisionis Romanio*, reg. 1447-1448 βλ. Iorga (έκδ.), III, 216-218.

⁹⁹⁴ Vasiliev 1936b, 232- 233, σημ. 1.

⁹⁹⁵ Το ίδιο, 234, σημ. 3.

ηγεμόνα»⁹⁹⁶. Από το συγκεκριμένο απόσπασμα προκύπτει ότι ο Σέρβος γενίτσαρος περιγράφει αρχικά την Ταυρική Χερσόνησο, όπου συνυπάρχουν Έλληνες και Τάταροι. Τη δεδομένη χρονική περίοδο ηγεμόνας του Χανάτου της Κριμαίας ήταν ο Χατζί Α΄ Γκιράι (1433 - 1466) και όχι ο Djanibek (1477 - 1478)⁹⁹⁷, ο οποίος ήταν ο σημαντικότερος σύμμαχος του πρίγκιπα της Γοθίας⁹⁹⁸. Οι στενές σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα τους πιθανόν να επισφραγίστηκαν μέσω επιγαμιών, κατά την πάγια τακτική των Μεγάλων Κομνηνών⁹⁹⁹. Οι Έλληνες μαζί με τους Τατάρους προέβαλαν σθεναρή αντίσταση και δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στους Οθωμανούς κατά την προέλασή τους προς την Τραπεζούντα. Όπως επισημαίνεται στο απόσπασμα, οι Τάταροι επιθυμούσαν να γειτονεύουν με τους Μεγάλους Κομνηνούς και όχι με τους Οθωμανούς/Τούρκους. Στη συνέχεια, όπως μας εξιστορεί ο Κωνσταντίνος Μιχαΐλοβιτς, οι γενίτσαροι δέχθηκαν επίθεση από τις στρατιωτικές δυνάμεις μιας πολυπληθούς χώρας, που ονομαζόταν Tarkhigoristan ή Ъырђиcтaн, η οποία ήταν υποτελής στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας και ηγεμόνας της ήταν ο Δαδιάνι¹⁰⁰⁰. Το Tarkhigoristan ή Ъырђиcтaн ήταν η Γεωργία και ηγεμόνας της πρέπει να ήταν ο Λιπαρίτ Δαδιάνι ή ο γιος του, ο ηγεμόνας της Γουρίας, γαμπρός και υποτελής του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού, Μάμια Β΄ Γουρέλι¹⁰⁰¹. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, ο συγγραφέας σίγουρα αναφέρεται σε δύο διαφορετικά μέρη, γιατί οι υποτελείς του Λιπαρίτ, αλλά και του Μάμια δεν ήταν ούτε Τάταροι, αλλά ούτε και Έλληνες.

⁹⁹⁶ Konstantin Mihailovich/ Rogova, 82. Για τη σπουδαιότητα των πληροφοριών του εν λόγω έργου βλ. Σαββίδης 1993, 3629-3632. Για τις σχετικές με την άλωση της Τραπεζούντας πληροφορίες που προσφέρουν οι σερβικές πηγές βλ. R. Radic, "Serbian sources on the Turkish conquest of Trebizond in 1461", *AIT* 47 (1996-1997), 121-130.

⁹⁹⁷ Το έργο του Κωνσταντίνου Μιχαΐλοβιτς «Σημειώσεις ενός γενιτσάρου» γράφθηκε αρκετά χρόνια μετά τα γεγονότα τα οποία εξιστορεί (περίπου το 1497-1501), γεγονός το οποίο δικαιολογεί τη σύγχυση μεταξύ των ηγεμόνων του Χανάτου της Κριμαίας. Βλ. Konstantin Mihailovich/ Rogova, 82, 130, σημ. 3· Zajtsev 2004, 85.

⁹⁹⁸ Vasiliev 1936b, 206-212.

⁹⁹⁹ Berthier-Delagarde 1918, 35, σημ. 3.

¹⁰⁰⁰ Ως Tarkhigoristan το βρίσκουμε στη ρωσική μετάφραση του έργου και ως Ъырђиcтaн στη σερβική έκδοση. Στις προσθήκες της σερβικής έκδοσης αναφέρεται και το όνομα του γεωργιανού ηγεμόνα. Βλ. Konstantin Mihailovich/ Rogova, 82, Konstantin Mihailovich/ Живановић, 130 και προσθήκες, 200-201.

¹⁰⁰¹ Toumanoff 1949-1951, 186-187, σημ. 99.

Σχετικά πάλι με τον όρο, που χρησιμοποιείται στις επιστολές, αξίζει να αναφέρουμε ότι ο M. F. Brosset κάνει χρήση του σύνθετου όρου “Githiarani”, τον οποίον ο A. A. Vasiliev προτρέπει να εξετάσουμε συγκριτικά με τον όρο “Gothalani”¹⁰⁰². Σε επιστολή του Γεωργίου Η΄ Βαγρατίδη (1446 - 1465) προς τον Φίλιππο της Βουργουνδίας χρησιμοποιείται ο όρος “*et alii populi Githiarani et Sasoni*”¹⁰⁰³, όπως γίνεται και σε επιστολή του Κβαρκβάρε Β΄ (1451 - 1466) “*tum Githiarum et Sasoni populi*”¹⁰⁰⁴. Στις επιστολές του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1458/60 - 1461) χρησιμοποιείται ο όρος “*Natio Githorum et Aranorum*”¹⁰⁰⁵. Με τον όρο “*Sasoni*” εννοείται η Σβανετία, όπως αναφέραμε και νωρίτερα. Όσον αφορά στον όρο “*Githiarani*” μπορεί να συσχετιστεί και με τον όρο που χρησιμοποίησε ο πολυταξιδεμένος Ιταλός διπλωμάτης Ιωσαφάτ Μπαρμπάρο για να περιγράψει την πληθυσμιακή σύνθεση του πριγκιπάτου της Θεοδωρούς/Γοτθίας την περίοδο 1436 - 1437¹⁰⁰⁶. Ο Ιωσαφάτ Μπαρμπάρο χρησιμοποιεί τον όρο “*Gotitalani*” για να προσδιορίσει τον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος σύμφωνα με τον ίδιο αποτελείται από Γότθους και Αλανούς, οι οποίοι ακολουθούσαν τα ελληνικά ήθη¹⁰⁰⁷. Επιπρόσθετα, και ο G. Voigt είχε αναφερθεί στην επιθυμία των κατοίκων της Γοτθίας και των Αλανών να συμμετάσχουν στη συμμαχία¹⁰⁰⁸.

Από τα παραπάνω οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι τα προαναφερθέντα καυκάσια έθνη ήταν δύο και όχι τρία: η Σβανετία και το πριγκιπάτο της Γοτθίας ή της

¹⁰⁰² Vasiliev 1936b, 281, σημ. 3.

¹⁰⁰³ Tamarashvili 1902, 597.

¹⁰⁰⁴ Baronius, 202.

¹⁰⁰⁵ Reusneri (έκδ.), *Epistolarum Turcicarum Variorum*, 191· Fallmerayer 1827, 267· Baronius, 200-201.

¹⁰⁰⁶ “.. Of this neighborhode of the Gothes and Alani, I suppose the name Gotitalani to be derived, for Alani were first in this place. But than came the Gothes and conquered these cuntreys, myngling their name wth the Alani, and so being myngled together called themselves Gotitalani, who, in effect, followed all the Greekish facons, and so also do the Circassi”. Βλ. Barbaro & Contarini, 30.

¹⁰⁰⁷ Ο όρος που χρησιμοποίησε ο Μπαρμπάρο αντικατοπτρίζει τη μεικτή σύνθεση του πληθυσμού της Γοτθίας του 15^{ου} αιώνα. Βλ. Smirnov 2002, 38. Το πριγκιπάτο της Γοτθίας λίγο πριν την άλωση της από τους Οθωμανούς είχε 200.000 πληθυσμό και 30.000 σπίτια. Βλ. Berthier-Delagarde 1918, 34. Όπως αναφέραμε νωρίτερα, ο Λιπαρίτ Δαδιάνι, πατέρας του Μάμια, προσέφερε στο συνασπισμό 60.000 άνδρες, που μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι τη δεδομένη στιγμή ήταν μια πολυπληθής χώρα.

¹⁰⁰⁸ Voigt 1863, III, 646.

Θεοδωρούς. Το τελευταίο, όπως αναλύσαμε, είχε πολλούς λόγους να θέλει να συμμετάσχει στην αντιοθωμανική συμμαχία. Αναγνώριζε τον οθωμανικό κίνδυνο και ήταν ενήμερο για το αντιοθωμανικό τόξο. Επίσης, είχε στενές σχέσεις με τους Μεγάλους Κομνηνούς, οι οποίες επιβεβαιώνονται και από τα οικόσημα και τα εμβλήματα των πριγκίπων της Γοτθίας¹⁰⁰⁹. Στενές σχέσεις διατηρούσε το πριγκιπάτο της Γοτθίας και με τον Χατζί Α΄ Γκιράι, τον οποίον, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το 1465 προσέγγισε ο Λουδοβίκος ντα Μπολόνια για να του προτείνει να προσχωρήσει στον αντιοθωμανικό συνασπισμό¹⁰¹⁰. Δυστυχώς το 1475, λίγα χρόνια μετά την άλωση της Τραπεζούντας από τους Οθωμανούς/Τούρκους, το πριγκιπάτο της Θεοδωρούς/Γοτθίας έμελε να ακολουθήσει τη μοίρα των Μεγάλων Κομνηνών.

Ο Ποντίφκας, αφού ενημέρωσε τα μέλη της αποστολής για την ανεπιτυχή έκβαση της Συνόδου της Μάντοβας (1459 - 1460), τους προμήθευσε με συστατικές επιστολές¹⁰¹¹ και τους προέτρεψε να συνεχίσουν το ταξίδι τους. Όπως επισήμανε, η στήριξη των ηγεμόνων των ευρωπαϊκών χωρών ήταν ζωτικής σημασίας για την επίτευξη του κοινού τους στόχου. Το ταξίδι της πολυάριθμης αποστολής ξεκίνησε στις αρχές του 1461 με πρώτο προορισμό τη Φλωρεντία (3 Φεβρουαρίου του 1461), όπου τους υποδέχθηκε ο *gonfaloniere* Πέτρος Α΄ των Μεδίκων (1464 - 1469), ο επονομαζόμενος Ποδάγρας. Περίπου ένα μήνα μετά η αποστολή βρέθηκε στο Μιλάνο, όπου τους υποδέχθηκε ο δούκας Φραγκίσκος Σφόρτσα. Στη Γαλλία η αποστολή έφθασε στις αρχές Μαΐου του 1461 διευρυμένη κατά έναν, αφού προστέθηκε ο εκπρόσωπος του μυθικού πατριάρχη και βασιλιά Ιωάννη Πρεσβύτερου¹⁰¹². Επόμενος σταθμός για τους πρεσβευτές υπήρξε το Δουκάτο της Βουργουνδίας, όπου έφτασαν στα τέλη Μαΐου του 1461 και τους υποδέχθηκε ο δούκας Φίλιππος Γ΄ ο Καλός (1419 - 1467), στον οποίον τα μέλη της αποστολής παρέδωσαν επιστολές του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού, του Γεωργίου Η΄, του

¹⁰⁰⁹ Κάρποβ 2017, 463

¹⁰¹⁰ Gayvoronskij 2007, I, 28· Pajchadze 1984, 136.

¹⁰¹¹ Bughetti, 130· Muller, 185· Wadding, XIII, 155-156· Pajchadze 1984, 120· Bryer 1965, 189-190.

¹⁰¹² Σύμφωνα με τον μύθο, ο Ιωάννης Πρεσβύτερος κυβερνούσε κάποιο χριστιανικό βασίλειο στα βάθη της Αφρικής ή στα νοτιοδυτικά της Ασίας (η τοποθεσία του μυθικού βασιλείου παραμένει άγνωστη). Η παρουσία του εκπροσώπου του μυθικού πατριάρχη και βασιλιά Ιωάννη Πρεσβύτερου κλόνισε ακόμα πιο πολύ την αξιοπιστία της αποστολής στα μάτια των μελετητών. Βλ. Bryer 1965, 193.

Κβαρκβάρε Β΄ και του Πάπα Πίου Β΄¹⁰¹³. Την ίδια περίοδο ο Φίλιππος Γ΄ φιλοξενούσε στην αυλή του και τον τραπεζουντιακής καταγωγής εκκλησιαστικό λόγιο, πρώην μητροπολίτη Νικαίας και νυν λατίνο καρδινάλιο Βησσαρίωνα (περ. 1399/1400 ή 1403 - 1472)¹⁰¹⁴. Στις 15 Αυγούστου του 1461 η αποστολή παραβρέθηκε στη στέψη του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΑ΄ του Συνετού (1461 - 1483) και στις 27 Οκτωβρίου του 1461 βρισκόταν ήδη στο Μιλάνο. Παντού υποδέχθηκαν τους πρέσβεις με ιδιαίτερες τιμές και υποσχέθηκαν να συνδράμουν στον αγώνα τους. Τελευταίος σταθμός η Ρώμη, όπου έφθασαν στις 20 Νοεμβρίου του 1461. Η στάση του Ποντίφηκα απέναντι στα μέλη της αποστολής και ιδιαίτερα απέναντι στον Λουδοβίκο ντα Μπολόνια άλλαξε δραματικά, αφού ο Πάπας ήταν πεπεισμένος ότι οι απεσταλμένοι των ανατολικών δυνάμεων ήταν νόθοι και ο ίδιος ένας κοινός απατεώνας.

Η αρνητική στάση του Πάπα Πίου Β΄ μπορεί να οφειλόταν και στα τελευταία δυσάρεστα νέα που αφορούσαν στην άλωση της Τραπεζούντας το 1461 από τους Οθωμανούς/Τούρκους¹⁰¹⁵. Η πτώση του τελευταίου μάχικου βυζαντινού προπυργίου της Ανατολής τον προβλημάτιζε ιδιαίτερα. Η Γεωργία πλέον ήταν το μοναδικό χριστιανικό κράτος στην περιοχή, η οποία κλονιζόταν από εσωτερικές διαμάχες και δεν ήταν σε θέση να αποκρούσει τις οθωμανικές δυνάμεις. Ο μοναδικός άξιος αντίπαλος του Μωάμεθ ήταν ο Ουζούν Χασάν, ο οποίος διεκδικούσε τον «θρόνο» της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών, θέτοντας τον εαυτό του ως τον μοναδικό νόμιμο κληρονόμο. Δεν υπάρχουν αμφιβολίες σχετικά με τις καλές προθέσεις των δυτικών ηγεμόνων. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν αποδείξεις σχετικά με την εγκυρότητα των συμμαχιών που ανέπτυξαν μεταξύ τους οι ηγεμόνες της Ανατολής, παραμερίζοντας πολλές φορές τις προσωπικές τους διαφορές για χάρη του κοινού καλού¹⁰¹⁶. Ακόμα και ο ίδιος ο Λουδοβίκος ντα Μπολόνια, μια ιδιαίτερα

¹⁰¹³ Για την επιστολή του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού βλ. Bryer 1965, 197-198. Για την επιστολή του Γεωργίου Η΄ βλ. Tamarashvili 1902, 596-597. Για την επιστολή του Κβαρκβάρε Β΄ βλ. Tamarashvili 1902, 594-595.

¹⁰¹⁴ Pragenau 1901, 292.

¹⁰¹⁵ Η άλωση της Τραπεζούντας ήταν γνωστή από τα τέλη Οκτωβρίου στους δυτικούς ηγεμόνες. Βλ. Babinger 1950, 206, σημ. 3.

¹⁰¹⁶ Οι συμμαχίες του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού με τους γεωργιανούς βασιλείς, αλλά και με τον Ουζούν Χασάν επιβεβαιώνονται μέσω των μεταξύ τους επιγαμιών. Η συμμαχία μεταξύ των γεωργιανών ηγεμόνων επιβεβαιώνεται μέσω των επιστολών που απέστειλαν οι ίδιοι στους δυτικούς

αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, φαίνεται ότι είχε πραγματική πρόθεση να υλοποιήσει το σχέδιό του, αφού όπως θα δούμε στη συνέχεια, λίγα χρόνια μετά την άλωση της Τραπεζούντας, το 1471 περιόδευσε εκ νέου στην Ανατολή με στόχο την αναβίωση της αντιοθωμανικής συμμαχίας. Η πρώτη προσπάθεια ναυάγησε, δεν πάρθηκε καμία απόφαση, η οποία θα μπορούσε να αποτρέψει την επερχόμενη καταστροφή. Ήταν ήδη αργά για την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας¹⁰¹⁷.

2. Η άλωση της Τραπεζούντας από τον Μωάμεθ Β΄ Πορθητή (1444 - 1446, 1451 - 1481)

Ο Οθωμανός σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ Πορθητής (1444 - 1446, 1451 - 1481) αναχώρησε στις 23 Μαρτίου του 1461 από την Αδριανούπολη της Θράκης με προορισμό την ιστορική πρωτεύουσα των Οθωμανών, την Προύσα/Bursa, στη Βιθυνία της Μικράς Ασίας, θέτοντας σε εφαρμογή τη μυστική επιχείρηση κατάκτησης της υστερομεσαιωνικής αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών¹⁰¹⁸. Στόχος της επικείμενης εκστρατείας ήταν ο στρατηγικός αιφνιδιασμός των συμμαχικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, αλλά και του ίδιου του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1458/60 - 1461). Ο αφοπλισμός των μελών του αντιοθωμανικού τόξου θα εξασφάλιζε την απομόνωση της Τραπεζούντας και κατά συνέπεια την άνευ όρων παράδοσή της στον Οθωμανό σουλτάνο. Οι οθωμανικές δυνάμεις αποτελούνταν από δύο χερσαίες στρατιωτικές μονάδες. Η μία βρισκόταν υπό τις διαταγές του Μωάμεθ Β΄ και η άλλη τελούσε υπό τις διαταγές του Οθωμανού μεγάλου βεζίρη και αρχιναύαρχου Μαχμούτ πασά. Οι χερσαίες δυνάμεις συνολικά αριθμούσαν εξήντα χιλιάδες ιππείς και ογδόντα χιλιάδες πεζικάριους¹⁰¹⁹. Τις χερσαίες

ηγεμόνες. Επίσης, η συμμαχία του Ουζούν Χασάν με τους Ισμαήλ Ισφεντιάρογλου (1443-1461) και Ιμπραήμ Β΄ (1424-1463) επιβεβαιώνεται από τις ανατολικές πηγές. Βλ. Shukurov 2001a, 324.

¹⁰¹⁷ Για τις σχετικές με την άλωση της Τραπεζούντας πηγές βλ. Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 36-38 (Βραχέα Χρονικά), 40-41 (Δούκας), 49 (Κριτόβουλος), 56 (Πολιτική - Πατριαρχική Ιστορία Κωνσταντινουπόλεως), 58 (Σφραντζής), 59-60 (Χαλκοκονδύλης). Επίσης βλ. Λαμπιδής 1952, 15-54· Savvides 1987a, 240-248· Ζαχαριάδου 1988-1989, 134-138· Μωυσειδίου 2011b, 105-122.

¹⁰¹⁸ Bryer & Winfield 1985, I, 60, σημ. 2.

¹⁰¹⁹ Μιχαήλ Κριτόβουλος, 155. Για το έργο και τον βίο του βλ. λήμμα του Η. Γιαρένη “Kritoboulos, Michael”, στο: *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, “Byzantine, Jewish and Islamic Philosophy”, επιμ. Μ. Sgarbi, Dordrecht, 2020, 1-4. Για την έκδοση του V. Grecu, *Critobul din Imbros din domnia lui Mahomed al il-lea anii 1451-1467*, [Scriptores Byzantini IV], Βουκουρέστι 1963 και για τη σχετική

μονάδες ενίσχυε ο οθωμανικός στόλος, που αποτελούνταν από εκατόν πενήντα πλοία¹⁰²⁰, ο οποίος απέπλευσε την άνοιξη του 1461 από την Κωνσταντινούπολη υπό την αιγίδα του ναυάρχου Κασίμ με προορισμό τη Μαύρη Θάλασσα¹⁰²¹.

Πρώτος σημαντικός σταθμός των οθωμανικών δυνάμεων κατά την πορεία τους προς την Τραπεζούντα ήταν η Σινώπη, η γεωγραφική θέση της οποίας είχε ιδιαίτερη βαρύτητα στον στρατηγικό σχεδιασμό της κατάληψης της Τραπεζούντας¹⁰²². Ο Μωάμεθ αιφνιδίασε τον εμίρη Ισμαήλ Ισφεντιάρογλου (1443 - 1461), ο οποίος ήταν ανέτοιμος να αντιμετωπίσει το μεγάλο χερσαίο στρατιωτικό απόσπασμα με επικεφαλής τον Μαχμούτ πασά, καθώς και τον στόλο με επικεφαλής τον ναύαρχο Κασίμ. Η συνθηκολόγηση ήταν μονόδρομος για τον αλλοτινό σύμμαχο του αυτοκράτορα Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού¹⁰²³. Ο βυζαντινός ιστοριογράφος και λόγιος Δούκας περιγράφει την υποδοχή του Μωάμεθ από τον Ισμαήλ ως εξής: «Ὁ δὲ Ἰσμαήλ ἀπορήσας ἐξῆλθε τῆς Σινώπης, καὶ προὔπαντήσας αὐτῷ καὶ δουλικῶς προσκυνήσας, ἀσπασίως αὐτὸν ὁ τύραννος ὑπεδέξατο, κελεύσας πάντας τοὺς θησαυροὺς αὐτοῦ λαβεῖν καὶ ἵππους καὶ ἡμιόνους καὶ καμήλους καὶ ἄλλο, εἴ τι ἐν τοῖς αὐτοῦ ταμείοις ἐκέκτητο, καὶ μὴ προσπαῦσαι τίς τι τῶν αὐτοῦ»¹⁰²⁴. Η Σινώπη παραδόθηκε στους Οθωμανούς/Τούρκους τον Ιούνιο του 1461¹⁰²⁵.

Μετά την κατάληψη της Σινώπης, οι οθωμανικές δυνάμεις κατευθύνθηκαν προς τα εδάφη των Ασπροπροβατάδων. Το φρούριο Κογιούλχισάρ (Κολώνεια) πολιορκήθηκε και τελικά έπεσε αναγκάζοντας τις δυνάμεις του Ουζούν Χασάν να

βιβλιογραφία βλ. Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 49. Ο αριθμός του οθωμανικού στρατού διαφοροποιείται στις πηγές: Ο Abu Bakr Tehrani μιλάει για εκατό χιλιάδες βλ. Shukurov 2001a, 367.

¹⁰²⁰ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 239. Τον ίδιο αριθμό δίνει και ο Κωνσταντίνος Μιχαήλοβιτς βλ. Konstantin Mihailovich/ Rogova, 83.

¹⁰²¹ Tursun Beg, 45.

¹⁰²² Το φρούριο της Σινώπης ήταν από τα ισχυρότερα της Μαύρης Θάλασσας και χρειαζόνταν χερσαίες και θαλάσσιες δυνάμεις για να πολιορκηθεί. Βλ. Karpov 2006b, 132.

¹⁰²³ Μιχαήλ Κριτόβουλος, 155-157· Babinger 1978, 191-192.

¹⁰²⁴ Δούκας, 429. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 40-41. Ενδεικτικά για τις πρόσφατες εκδόσεις βλ. [Μιχαήλ] Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*, μετάφρ., σχόλια Βρ. Καραλής, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997, Doukas, *Histoire turco-byzantine*, εισαγ., μετάφρ. και σχόλια J. Dayantis [Διδ. Διατριβή, Université Paul Valéry-Montpellier III], Λιλ 2004, Ducas, *Historia Turco-Bizantina*, έκδ. J. Ortola Salas- F. Alconchel Perez, Μαδρίτη 2006. Για την πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία βλ. Καρπόζηλος 2015, 270-287.

¹⁰²⁵ Κάρποβ 2017, 481, σημ. 45.

υποχωρήσουν¹⁰²⁶. Μετά και από τη μάχη στο Ερζιντζάν, η έκβαση της οποίας, όπως όλα δείχνουν, δεν ήταν ευνοϊκή για τον ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων, ο Ουζούν Χασάν προχώρησε σε διαπραγματεύσεις με τον Μωάμεθ¹⁰²⁷. Ο ηγεμόνας των Ασπροπροβατάδων απέστειλε τη μητέρα του Σάρα Χατούν, ως πρέσβειρα στον Οθωμανό Σουλτάνο, γεγονός που έκρινε ουσιαστικά το μέλλον της συμμαχίας του με τον τελευταίο αυτοκράτορα της Τραπεζούντας¹⁰²⁸. Η Σάρα Χατούν παρέμεινε αιχμάλωτη του Μωάμεθ και τον συνόδευσε σε όλη την πορεία του προς την Τραπεζούντα. Με αυτόν τον τρόπο ο σουλτάνος έδωσε τα χέρια του ισχυρότερου συμμάχου του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού, δεσμεύοντας τον να τηρήσει τη μεταξύ τους συμφωνία, η οποία προϋπέθετε την άρνηση οποιασδήποτε βοήθειας προς τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας¹⁰²⁹.

Μετά την παράδοση της Σινώπης, ο οθωμανικός στόλος είχε αποκλείσει κάθε δυνατότητα βοήθειας προς την Τραπεζούντα από τη Γεωργία και τη Θεοδοσία¹⁰³⁰. Φαίνεται ότι σταδιακά όλοι οι σύμμαχοι της Τραπεζούντας αποπλίζονταν από τους Οθωμανούς/Τούρκους. Κατά την πορεία τους προς την Τραπεζούντα, οι οθωμανικές χερσαίες δυνάμεις, φτάνοντας στο Μπαϊμπούρτ/ Βαϊβερδώνα, χωρίστηκαν (περίπου στις 28 Ιουλίου του 1461) και κατευθύνθηκαν κατά αυτόν τον τρόπο στον τελικό προορισμό τους. Η εμπροσθοφυλακή με επικεφαλής τον Μαχμούτ πασά ακολούθησε ασυνήθιστη δυτική πορεία, ενώ το κυρίως σώμα στρατεύματος υπό την ηγεσία του Μωάμεθ προχώρησε σε εξίσου ασυνήθιστη και δύσβατη ανατολική κατεύθυνση¹⁰³¹. Η περιγραφή της διαδρομής που ακολούθησε ο Μωάμεθ από τον βυζαντινό ιστοριογράφο Δούκα, αλλά και τον Σέρβο γενίτσαρο Κωνσταντίνο Μιχαΐλοβιτς, παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες. Ο Δούκας γράφει: *«Περάσας δὲ τὴν Ἀρμενίαν καὶ διαβάς τὸν Φάσιδα ποταμὸν, χώρας τὰς μὲν εἶλε, τὰς δ' οὐ δυνηθεῖς περέδραμε· καὶ τὰ Καυκάσια ὄρη μετὰ πολλοῦ τοῦ κόπου καὶ τῆς ὑστερήσεως τῶν ἀναγκαίων ἀναβὰς*

¹⁰²⁶ Shukurov 2001a, 367.

¹⁰²⁷ Για τη σχετική με την εν λόγω επιχείρηση βιβλιογραφία βλ. Νικολούδης 1999-2000, 100, σημ 32.

¹⁰²⁸ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, II, 244· Μιχαήλ Κριτόβουλος, 161-162· Θεόδωρος Σκουταριώτης, 578· Savvides 1987a, 245-246· Babinger 1978, 192-193.

¹⁰²⁹ Karpov 2006b, 133. Μετά την άλωση της Τραπεζούντας η Σάρα Χατούν αφέθηκε ελεύθερη βλ. Shukurov 2001a, 327, 330.

¹⁰³⁰ Λαμψίδης 1952, 21.

¹⁰³¹ Bryer & Winfield 1985, I, 61.

κατήλθεν εἰς Κόλχους»¹⁰³². Και ο Κωνσταντίνος Μιχαΐλοβιτς περιγράφοντας την άλωση της Τραπεζούντας επισημαίνει: «Για αυτό προχωρώντας προς την Τραπεζούντα, αντιμετωπίσαμε αρκετά προβλήματα από τους Έλληνες και τους Τατάρους, επειδή πάνω από την Τραπεζούντα, όχι μακριά από τον Μέγα Χάνη, βρίσκεται κάποια μεγάλη και πολυπληθής χώρα ενός ηγεμόνα, στην οποία βασιλεύει τέτοια ομόνοια, που κανείς παγανιστής δεν μπορεί να την πειράξει. Η χώρα αυτή ονομάζεται Ταρχιγοριστάν[Tarkhigoristan], δηλαδή λαϊκή δύναμη. Είναι υποτελής στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, παρότι έχει δικό της ηγεμόνα» και προσθέτει: «Επίσης, έχουν δικό τους βασιλιά. Ως φόρο έδινε στον αυτοκράτορα ορισμένο αριθμό λινών και γαλικιανά πανιά, και βγήκε σφήνα από τη θάλασσα στη γεωργιανή γη. Το όνομα του ήταν Δαδιάνι»¹⁰³³.

Ο ποταμός Φάσις (=Rioni), στον οποίον αναφέρεται ο Δούκας, χώριζε το Odishi/Μιγκρελία, όπου ηγεμόνευε ο Λιπαρίτ Δαδιάνι, από τη Γουρία, όπου ηγεμόνευε ο γιος του τελευταίου Μάμια Β΄ Γουρέλι¹⁰³⁴. Ο συγγενής και υποτελής του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Δαβίδ Α΄, Μάμια, μαζί με τον πατέρα του Λιπαρίτ, φαίνεται ότι προσπάθησαν να ανακόψουν την προέλαση των οθωμανικών δυνάμεων. Η αλλοπρόσαλλη διαδρομή και η παρουσία του Μωάμεθ στα γεωργιανά εδάφη μπορεί να δικαιολογηθεί, αν λάβουμε υπόψη ότι ο Οθωμανός ηγεμόνας είχε ως πρωταρχικό στόχο να εμποδίσει την οποιαδήποτε στήριξη προς την πρωτεύουσα του Πόντου. Οι δεσμοί φιλίας και συμμαχίας που ένωναν τη Γεωργία με τους Μεγάλους Κομνηνούς και το γεγονός ότι σχεδόν όλοι οι ηγεμόνες του διαμελισμένου Ιβηρικού βασιλείου συμμετείχαν στον αντιοθωμανικό άξονα, τους καθιστούσε εν δυνάμει εχθρούς του Μωάμεθ Β΄. Άλλωστε, ο Μιχαήλ Κριτόβουλος το είχε επισημάνει: «ἔως μὲν οὖν εἰρηνεύοντές τε ἦσαν αὐτοὶ τε ἐς ἀλλήλους καὶ τὸν δασμὸν ἀπεδίδουν καὶ νεωτέρων πραγμάτων οὐχ ἤπτοντο, ἐτύγχανον καὶ αὐτοὶ τοῦ βασιλέως εἰρηνικοῦ· ἐπεὶ δὲ αὐτοὶ τε ἐν ἀλλήλοις διεστασίασαν καὶ τὸν δασμὸν οὐ πάνυ ῥαδίως παρεῖχον πρὸς τε τοὺς πλησιοχώρους αὐτοῖς βασιλεῖς τῶν τε Τιγρανοκέρτων καὶ Ἀρμενίων καὶ Μήδων Χασάνεα τὸν Τομήριος καὶ δὴ καὶ Ἰβήρων ἐπιγαμίας ἔχοντες ἐδόκουν καινότερά τινα πράττειν καὶ νεοχμοῦν ἐς τὰς μετὰ τοῦ βασιλέως σπονδὰς (οὐ γὰρ ἐλάνθανον ταῦτα

¹⁰³² Δούκας, 429.

¹⁰³³ Konstantin Mihailovich/ Rogova, 82, Konstantin Mihailovich/ Живановић, 130 και προσθήκη, 201. Αναλυτικά για την πορεία των δυνάμεων του Μωάμεθ Πορθητή προς την Τραπεζούντα βλ. Bryer & Winfield 1985, I, 60-65.

¹⁰³⁴ Wakhushti, *Geografia*, 198. Βλ. Χάρτη 4.

ποιούντες), τηνικαῦτα δὴ καὶ ὁ βασιλεὺς ὀργῇ ληφθεὶς τὴν ἐκστρατείαν κατ'αὐτῶν ἐποιεῖτο προκαταλάβειν τε καὶ προκατασχεῖν τούτους βουλόμενος πρὶν τι καὶ νεώτερον πράξαι»¹⁰³⁵. Ο Σέρβος γενίτσαρος αναφέρει ὅτι δέχονταν επιθέσεις ἀπὸ Ἑλλήνες καὶ Τατάρους συμμάχους τῶν Μεγαλοκομνηνῶν. Εἶναι πολὺ πιθανό, οἱ Οθωμανοὶ νὰ δέχονταν επιθέσεις, ὅπως αναφέραμε νωρίτερα, ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς Γεωργιανούς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Χανάτο τῆς Κριμαίας καὶ τὸ συμμαχικὸ πρὸς αὐτὸ πριγκιπάτο τῆς Γοτθίας.

Ο τελευταῖος ηγέτης τῆς αυτοκρατορίας τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν στεκόταν μόνος, αποκομμένος ἀπὸ φίλους καὶ συμμάχους, περικυκλωμένος ἀπὸ ἐχθρούς. Καὶ ἐνῶ ἀρχικὰ ὁ Δαβίδ Α΄ εἶχε αποφασίσει νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς οθωμανικὲς στρατιές, τελικὰ επικράτησε ἡ λογικὴ καὶ, ἀφοῦ ἔλαβε ὑπόψη ὅλες τὶς παραμέτρους, ὁδηγήθηκε στὴ συνθηκολόγησι¹⁰³⁶. Ο Θεόδωρος Σκουταριώτης ἀναφέρει σχετικὰ: «Ἐν δὲ τῇ πατριαρχείᾳ τοῦ Ἰωάννα ἐπορεύθη ὁ αὐθέντης ὁ σουλτὰν Μεχεμέτης κατὰ τῆς Τραπεζοῦντας μετὰ δυνάμεως πλείστης ἔκ τε γῆς καὶ θαλάττης πλήθους ἀναριθμήτου· βασιλεύων γὰρ ἦν ὁ κῆρις Δαβίδ ὁρμώμενος ἐκ τοῦ γένους τῶν Κομνηνῶν· ὥς γὰρ τὴν ἀθρόαν ἔλευσιν εἶδε καὶ τὸ πλῆθος τοῦ τοσούτου λαοῦ, οὐκ ἔχων τι διαπράξασθαι καὶ ἄκων προσεκύνησεν»¹⁰³⁷. Ἡ Τραπεζοῦντα ἀποτελοῦσε μέρος τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τοῦ Μωάμεθ καὶ ἡ ἄλωσίς της ποὺ ἐγένεε στὶς 15 Αὐγούστου τοῦ 1461 σε καμία περίπτωσι δὲν οφειλόταν στὶς ἐνέργειες τοῦ Φραγκισκανοῦ μοναχοῦ Λουδοβίκου ντα Μπολόνια¹⁰³⁸. Σύμφωνα μετὰ τὸν Ο. Λαμπρίδη, ὁ τελικὸς στόχος δὲν ἦταν ὁ τελευταῖος Μεγάλος Κομνηνός, ἀλλὰ ὁ Ουζούν Χασάν, τὸν ὁποῖον ἐπιθυμοῦσε νὰ περιορίσει ὁ Οθωμανὸς σουλτάνος¹⁰³⁹. Μετὰ τὴν κατάκτησι τῆς Τραπεζοῦντας, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ἐνδιάμεση ζώνη μετὰ τῶν Οθωμανῶν καὶ τῶν Ασπροπροβατάδων, ὁ σουλτάνος θὰ κατοχύρωνε ἰσχυρὸ γεωστρατηγικὸ προβάδισμα ἐναντὶ τοῦ Ουζούν Χασάν¹⁰⁴⁰. Παράλληλα, προσέβλεπε

¹⁰³⁵ Μιχαὴλ Κριτόβουλος, 153.

¹⁰³⁶ Μωυσεΐδου 2013, 74-75. ΓΙΑ τὸν Γεώργιο Αμειρούτζη καὶ τὸν ρόλο τοῦ στὴν παράδοσι τῆς Τραπεζοῦντας βλ. Τωμαδάκης 1948, 99-143· λήμματα τοῦ Α. Ἀνθεμίδη «Αμειρούτζης», *ΕΠΕ* 1 (2^η ἐκδ. 1992), 95-100 καὶ τῶν Ν. Νικολοῦδη καὶ Α. Σαββίδη «Αμειρούτζης [Γεώργιος]», *ΕΠΛΒΠ* 2 (1997), 88-91.

¹⁰³⁷ Θεόδωρος Σκουταριώτης, 578.

¹⁰³⁸ Pajchadze 1984, 136.

¹⁰³⁹ Λαμπρίδης 1975-1976, 135.

¹⁰⁴⁰ Νικολοῦδης 1999-2000, 98.

και στα οικονομικά οφέλη που θα προέκυπταν από την κατάληψη της ευημερούσας Τραπεζούντας¹⁰⁴¹. Οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στα μέλη του αντιοθωμανικού συνασπισμού, αλλά και τα δείγματα ανταρσίας από μέρους τους απλά επέσπευσαν το αναπόφευκτο¹⁰⁴².

Μετά την άλωση της τελευταίας εστίας του Μικρασιατικού Ελληνισμού της Ανατολής, ο άλλοτε αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Δαβίδ Α΄ οδηγήθηκε στην Αδριανούπολη της Θράκης, μαζί με μέλη της οικογενείας του. Του δόθηκε ετήσιο εισόδημα 300.000 ασημένιων νομισμάτων και του παραχωρήθηκε μία έκταση στην κοιλάδα του ποταμού Στρυμόνα κοντά στις Σέρρες¹⁰⁴³. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες σχετικά με το τελευταίο κεφάλαιο των Μεγάλων Κομνηνών είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από τις μουσουλμανικές πηγές. Ο Οθωμανός ιστορικός Müneccimbaşı αναφέρει ότι, μετά την άλωση της Τραπεζούντας, ο Μωάμεθ Β΄, αφού έδωσε μέρος των λαφύρων της πρωτεύουσας των Μεγάλων Κομνηνών στη Σάρα Χατούν, τη μητέρα του ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν, την έστειλε πίσω στον γιο της¹⁰⁴⁴. Κατά αυτόν τον τρόπο επισημοποιήθηκε η συνθήκη ειρήνης μεταξύ των δύο άσπονδων εχθρών (Οθωμανών και Ασπροπροβατάδων)¹⁰⁴⁵. Η εγκατάλειψη των Μεγάλων Κομνηνών από τον χάνη των Ασπροπροβατάδων πιθανόν να οφειλόταν στην απροθυμία του τελευταίου να παρουσιαστεί ως σωτήρας των χριστιανών¹⁰⁴⁶. Ωστόσο, είναι πιθανό το ενδεχόμενο η οθωμανική προέλαση να βρήκε ανέτοιμο τον χάνη των Ασπροπροβατάδων, Ουζούν Χασάν και να φανέρωσε τις αδυναμίες του¹⁰⁴⁷. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με επιστολή που είχε στην κατοχή του ο Srifbeg-zade Faik Beg της οικογένειας Ocakli-Begler, την οποία ανέλυσε ο Muvahhid Zeki, ο Μωάμεθ, μετά την άλωση της Τραπεζούντας, έστειλε επιστολή στον αταμπέγο Κβαρκβάρε Β΄ Τζακέλι (1451 - 1466), ενημερώνοντάς τον ότι δεν σκόπευε να του επιτεθεί¹⁰⁴⁸. Οι

¹⁰⁴¹ Imber 1990, 176, πρβλ. Νικολούδης 1999-2000, 98.

¹⁰⁴² Bryer 1965, 194.

¹⁰⁴³ Λαμνίδης 1975-1976, 147.

¹⁰⁴⁴ Müneccimbaşı, 262· λήμμα του V. Minorsky "Uzun Hasan", ό. π., 1066.

¹⁰⁴⁵ Μιχαήλ Κριτόβουλος, 164-165.

¹⁰⁴⁶ Βαρζός 1983, 282· Kurshanskis 1977-1978, 82.

¹⁰⁴⁷ Νικολούδης 1999-2000, 101.

¹⁰⁴⁸ Muvahhid Zeki, *Artvin Vilâyeti Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmiyye* (=Γενικές πληροφορίες σχετικά με το βιλαέτι Αρτβίν), Κωνσταντινούπολη 1927 (στην παλαιά τουρκική γλ.), πρβλ. Kirzioglu 1953, I, 491, σημ. 127.

συγκεκριμένες πληροφορίες αποτελούν αν όχι απόδειξη, τότε σίγουρα ισχυρή ένδειξη ότι ο Μωάμεθ επιδίωξε να συνάψει συμφωνίες με τους αλλοτινούς συμμάχους της Τραπεζούντας. Στη συμφωνία με τον Ουζούν Χασάν αναφερθήκαμε νωρίτερα. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο αταμπέγος του Σάμτσχε-Σααταμπάγο Κβαρκβάρε Β΄, όντας υποτελής του Ουζούν Χασάν, δεν μπορούσε παρά να εγκαταλείψει την Τραπεζούντα στην τύχη της.

Όταν ο Οθωμανός σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ αποχώρησε από την Τραπεζούντα, αφήνοντας πίσω το θησαυροφυλάκιό του και ένα μέρος του στρατεύματός του, όπως μας ενημερώνει ο επίσημος ιστοριογράφος των Ασπροπροβατάδων Abu Bakr Tehrani, ο Sahibkiran (= τιμητικός τίτλος του Ουζούν Χασάν), δεσμευόμενος από τους όρους της συμφωνίας που είχε συναφθεί μεταξύ τους, δεν επιτέθηκε στην απροστάτευτη πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών, αλλά κατευθύνθηκε για τζιχάντ στη Γεωργία¹⁰⁴⁹. Οι εξελίξεις στην περιοχή του Καυκάσου την περίοδο 1461 - 1465 επιβεβαιώνουν την εύθραυστη φύση του αντιοθωμανικού συνασπισμού ανάμεσα στους ηγεμόνες της Ανατολής. Η πτώση του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών διατάραξε τις ισορροπίες μεταξύ των συμμάχων, οι οποίοι συνέχισαν να νιώθουν την ανάσα του κοινού εχθρού, δηλαδή των Οθωμανών/Τούρκων.

Ο Ουζούν Χασάν, ο οποίος στο παρελθόν είχε λάβει τον τίτλο του «γαζή», εξαιτίας των επιδρομών που πραγματοποίησε στη Γεωργία¹⁰⁵⁰, επιτέθηκε στο παραδομένο στο εμφύλιο χάος Ιβηρικό βασίλειο του Καυκάσου. Εκείνη την περίοδο οι γεωργιανοί ηγεμόνες διεξήγαν αιματηρούς πολέμους με στόχο την καθολική επικράτησή τους στο βασίλειο της Γεωργίας. Ο Ουζούν Χασάν, ο σουλτάνος της Περσίας, όπως τον αποκαλούσαν πολλές δυτικές πηγές, μετά την άλωση της Τραπεζούντας, στράφηκε προς την όμορη Γεωργία προσπαθώντας να περισώσει ό,τι μπορούσε από τη φήμη του¹⁰⁵¹. Ο Γεώργιος Η΄ Βαγρατίδης (1446 - 1465) βρισκόταν αντιμέτωπος με τους οίκους της Δυτικής Γεωργίας: Σερβασίντζε της Αβασγίας, Γουρέλι της Γουρίας, Δαδιάνι της Μιγκρελίας, Τζακέλι του Σάμτσχε-Σααταμπάγο, Γκελοβάνι της Σβανετίας (Siounie), οι οποίοι στήριζαν τον στασιαστή Βαγράτ Στ΄ (1465 - 1478)¹⁰⁵². Το 1461/62 ο Γεώργιος Η΄ αφαίρεσε από τον Βαγράτ Στ΄ το

¹⁰⁴⁹ Shukurov 2001a, 363-364.

¹⁰⁵⁰ Bryer & Winfield 1985, I, 350· Peacock 2012, 56· Ο J. E. Woods περιορίζει στις τρεις τις επιδρομές: 1458/59, 1461 και 1476/77. Βλ. Woods 1999, 89, 253-254, σημ. 5.

¹⁰⁵¹ Woods 1999, 90.

¹⁰⁵² Toumanoff 1949-1951, 186-187, σημ. 99.

Κουταίσι ως αντίποινα για τη στήριξη που παρείχε ο τελευταίος στον στασιαστή αταμπέγο του Σάμτσχε-Σααταμπάγο, προκαλώντας τη συσπείρωση των προαναφερθέντων γεωργιανών οίκων εναντίον του. Ο ηγεμόνας των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν κατευθύνθηκε στη Γεωργία όχι μόνο για να αποκαταστήσει τη θιγείσα αξιοπρέπείά του, αλλά και για να στηρίξει τον αταμπέγο του Σάμτσχε-Σααταμπάγο, ο οποίος προσπαθούσε να εκθρονίσει τον θείο της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής, Γεώργιο Η΄ Βαγρατίδη. Ο Κβαρκβάρε φέρεται να έλαβε στήριξη από τον Ουζούν Χασάν με αντάλλαγμα τη δική του υποτέλεια¹⁰⁵³. Η κίνηση αυτή πυροδότησε αλυσιδωτές εξελίξεις, που οδήγησαν τελικά στη δημιουργία πέντε ανεξάρτητων πριγκιπάτων στη Γεωργία¹⁰⁵⁴.

Το 1462 οι δυνάμεις του συνασπισμού των γεωργιανών ηγεμόνων, μαζί με τον Ουζούν Χασάν, νίκησαν τον Γεώργιο Η΄ Βαγρατίδη. Ο Βαγράτ Στ΄ στέφθηκε βασιλιάς στην πρωτεύουσα Κουταίσι και αναγνώρισε όλους τους ηγεμόνες της Δυτικής Γεωργίας, ως αυτόνομους και ανεξάρτητους¹⁰⁵⁵. Η πράξη αυτή ήταν αποτέλεσμα της στήριξης που παρείχαν οι γεωργιανοί ηγεμόνες στον αγώνα του Βαγράτ Στ΄ εναντίον του Γεωργίου Η΄. Όπως επισημαίνει το γεωργιανό χρονικό, το 1463 οι στρατηγοί του Ουζούν Χασάν επιτέθηκαν ξανά στη Γεωργία, σπέρνοντας τον όλεθρο στο πολύπαθο βασίλειο¹⁰⁵⁶. Ο Γεώργιος Η΄ Βαγρατίδης πραγματοποίησε το 1465 την τελευταία ανεπιτυχή εκστρατεία εναντίον του αταμπέγου Κβαρκβάρε, που είχε ως αποτέλεσμα τη φυλάκισή του¹⁰⁵⁷. Δεν αποκλείεται ο Ουζούν Χασάν, ο οποίος, σύμφωνα με τις μουσουλμανικές πηγές την άνοιξη του 1466 είχε εισβάλει εκ νέου στη Γεωργία, να συνέδραμε και πάλι στις επιχειρήσεις του αταμπέγου του Σάμτσχε-Σααταμπάγο¹⁰⁵⁸.

3. Η ανακατάληψη της Τραπεζούντας το 1462/63

¹⁰⁵³ Paydas 2006, 185.

¹⁰⁵⁴ Το νέο καθεστώς στο οποίο περιήλθε η Γεωργία αποδεικνύεται και από τις ξεχωριστές επιστολές που απέστειλαν οι γεωργιανοί ηγεμόνες στους δυτικούς ηγεμόνες. Βλ. Gugushvili 1936a, 128· Toumanoff 1966, 628.

¹⁰⁵⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 685-686, 688· Toumanoff 1949-1951, 192.

¹⁰⁵⁶ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 686, 688· Hinz 1992, 120.

¹⁰⁵⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 688· Toumanoff 1949-1951, 192.

¹⁰⁵⁸ Hinz 1992, 120.

Την ίδια περίοδο δρομολογήθηκαν σημαντικές εξελίξεις με επίκεντρο την αλλοτινή έδρα των Μεγάλων Κομνηνών. Σύμφωνα με τις δυτικές πηγές, το 1462 ή 1463 η Τραπεζούντα (Trabzon) καταλήφθηκε από τον Ουζούν Χασάν, με τη συνδρομή των γεωργιανών στρατευμάτων. Στο χρονικό της Μπολόνια επισημαίνεται ότι στις 23 Μαρτίου του 1463: “*et piu, che Zorgiani haveano preso Trabisonda et bonbardavano el castello (=πολλοί Γεωργιανοί κατέλαβαν την Τραπεζούντα και βομβάρδισαν το κάστρο της)*”¹⁰⁵⁹. Παράλληλα, το έτος 1463 μία επιστολή, κατά άλλους πλαστή, την οποία φέρεται να συνέταξε η Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή, έμελε να καθορίσει τη μοίρα των Μεγάλων Κομνηνών. Η ανεψιά του τελευταίου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας στην εν λόγω επιστολή προέτρεπε τον θείο της αυτοκράτορα Δαβίδ Α΄ να την επισκεφτεί στην Άμιδα/Diyarbakr κάποιος από τους γιους του ή ο ξάδελφός της Αλέξιος (Ε΄) γιος του θείου της, Σκαντάριου Αλεξάνδρου¹⁰⁶⁰. Ο Μωάμεθ Β΄ Πορθητής εξέλαβε την επιστολή ως απειλή και θεώρησε ότι ο θανάσιμος εχθρός του Ουζούν Χασάν και η σύζυγός του Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή προσπαθούσαν να ανακαταλάβουν την Τραπεζούντα. Με αφορμή την επιστολή, που παραδόθηκε στον σουλτάνο από τον Γεώργιο Αμοιρούτζη στις 26 Μαρτίου του 1463, ο Δαβίδ Α΄, ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας, μαζί με μέλη της οικογένειάς του, οδηγήθηκε στη φυλακή της Αδριανούπολης. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε στο «Επταπύργιον»/ Yedi Kule της Κωνσταντινούπολης και την 1^η Νοεμβρίου του 1463 ο Δαβίδ, οι τρεις γιοι του και ο ανεψιός του θανατώθηκαν¹⁰⁶¹.

Σύμφωνα με τον ιστορικό του 16^{ου} αιώνα Θεόδωρο Σπαντούνη, ο οποίος προφανώς επηρεασμένος από θρύλους και παραδόσεις που συνόδευσαν την άλωση της πρωτεύουσας των Μεγάλων Κομνηνών, δεν βρήκαν τον θάνατο όλα τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας των Μεγάλων Κομνηνών. Ο Οθωμανός σουλτάνος τηρώντας άγραφους νόμους, αποφάσισε να χαρίσει τη ζωή στη σύζυγο του Δαβίδ Α΄, Ελένη¹⁰⁶², στην κόρη του και στον μικρότερο γιο του Γεώργιο. Στη συνέχεια, ο

¹⁰⁵⁹ Χρονικό της Μπολόνια, 293, πρβλ. Κάρποβ 2017, 491.

¹⁰⁶⁰ Βαρζός 1983, 282. Πιθανόν οι επιστολές της Θεοδώρας στον θείο της να ήταν πλαστές. Βλ. Κάρποβ 2017, 488.

¹⁰⁶¹ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1898, 679-680.

¹⁰⁶² Ο T. Ganchou απέδειξε ότι δεν θα μπορούσε να υφίσταται γάμος μεταξύ του Δαβίδ και της αδελφής της μητέρας του, Θεοδώρας Καντακουζηνής. Βλ. Ganchou 2000, 215-229 και ιδίως 221-223. Πιθανόν να επρόκειτο για τη Μαρία της Γοθθίας.

εξισλαμισμένος Γεώργιος, σύμφωνα πάντα με τη διήγηση του Σπαντούνη, κατάφερε να επισκεφτεί την αυλή του Ουζούν Χασάν, απ' όπου τελικά διέφυγε και έφτασε κοντά στον Gurguiabej. Σε αυτό το σημείο, κατά πάσα πιθανότητα, ο Σπαντούνης αναφέρεται στον σύζυγο της αδελφής του Γεωργίου, τον ηγεμόνα της Γουρίας Μάμια Β' (1460/61). Αργότερα ο Γεώργιος, αφού είχε απαρνηθεί τον μωαμεθανισμό και είχε υιοθετήσει εκ νέου την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, νυμφεύτηκε την κόρη του ηγεμόνα της Γουρίας, ενώ, η ανώνυμη αδελφή του προχώρησε σε επιγαμία με τον Ουζούν Χασάν¹⁰⁶³.

Πρόσφατα ο Σ. Κάρποβ ανέδειξε πηγές, οι οποίες φαίνεται να ανατρέπουν τα χρονολογικά δεδομένα σχετικά με την τύχη των τελευταίων Μεγάλων Κομνηνών και να επιβεβαιώνουν τις λατινικές πηγές, που επισημαίνουν την ολιγόχρονη κατάληψη της Τραπεζούντας από τον Ουζούν Χασάν. Η βούλα του Πάπα Πίου Β', με την οποία ανακοίνωνε τη Σταυροφορία της 22^{ης} Οκτωβρίου του 1463, ανέφερε –εκτός άλλων– και την εκτέλεση και θανάτωση της αυτοκρατορικής οικογένειας της Τραπεζούντας¹⁰⁶⁴. Επίσης, η επιστολή του προξένου της Δημοκρατίας της Βενετίας στη Θεσσαλονίκη με ημερομηνία αποστολής 21 Αυγούστου του 1463 σημείωνε ότι ο Ουζούν Χασάν προχώρησε στην κατάληψη της Τραπεζούντας, εξωθώντας τον σουλτάνο στη δολοφονία του αυτοκράτορα Δαβίδ¹⁰⁶⁵. Τα νέα δεδομένα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι Μεγαλοκομνηνοί εκτελέστηκαν και θανατώθηκαν πολύ πριν από τον Νοέμβριο του 1463 με υπαιτιότητα του χάνη Ουζούν Χασάν¹⁰⁶⁶. Σε αυτήν την περίπτωση, η κατάληψη της Τραπεζούντας πρέπει να έλαβε χώρα κάπου το 1462/63 και χωρίς αμφιβολία τα «γεωργιανά στρατεύματα», στα οποία αναφέρονται οι λατινικές πηγές, ήταν οι δυνάμεις του αταμπέγου του Σάμτσχε-Σααταμπάγο. Ο Κβαρκβάρε Β' Τζακέλι (1451 - 1466), όπως αναφέραμε και νωρίτερα, μετά από τη

¹⁰⁶³ Οι πληροφορίες που μας δίνει ο Θεόδωρος Σπαντούνης δεν ανταποκρίνονται πλήρως στα ιστορικά δεδομένα, καθώς για παράδειγμα είναι αποδεδειγμένα αναληθές ότι η κόρη του Δαβίδ Α', παντρεύτηκε τον Ουζούν Χασάν. Βλ. Θεόδωρος Σπαντούνης, 159-160. Σχετικά με τις αντιφατικές πληροφορίες για την τύχη των τελευταίων Μεγάλων Κομνηνών στο έργο του Θεοδώρου Σπαντούνη βλ. Βαρζός 1983, 276-278. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 75. Για τον Θεόδωρο Σπαντούνη και το έργο του βλ. Σαββίδης 1993, 3632-3636. Επίσης, για την πιο πρόσφατη έκδοση του έργου βλ. Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, μετάφρ. και επιμ. D. M. Nicol, Cambridge University Press 1997.

¹⁰⁶⁴ Κάρποβ 2017, 487-488.

¹⁰⁶⁵ Schmitt 2000, 161- 189.

¹⁰⁶⁶ Karpov 2007, 295-301· Karpov 2012, 80-81.

στήριξη που του παρείχε ο Ουζούν Χασάν την περίοδο 1461 - 1462 περιήλθε σε καθεστώς υποτελείας στον ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων¹⁰⁶⁷.

4. Η δεύτερη προσπάθεια σύστασης αντιοθωμανικού συνασπισμού

Η δεύτερη προσπάθεια σύστασης αντιοθωμανικού συνασπισμού έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του Α΄ Βενετο-οθωμανικού πολέμου (1463 - 1479)¹⁰⁶⁸. Η βούλα του Πάπα Πίου Β΄ το έτος 1463 αποτέλεσε το έναυσμα για την επανασύσταση της ιερής συμμαχίας εναντίον των Οθωμανών/Τούρκων. Την ίδια χρονιά ξεκίνησαν και οι επαφές της Βενετίας με τον Ουζούν Χασάν, τον οποίον αξιολογούσαν ως εξαιρετικά σημαντικό σύμμαχο, αλλά και με τον караμανίδη ηγεμόνα Ιμπραήμ Τατζ αλ Ντιν (1424 - 1464)¹⁰⁶⁹. Στις 2 Δεκεμβρίου του 1463 ο πρέσβης της Βενετίας Lorenzo Quirini στάλθηκε στον Τουρκομάνο ηγεμόνα με προτάσεις συνεργασίας για την αντιμετώπιση του ολοένα αυξανόμενου οθωμανικού επεκτατισμού¹⁰⁷⁰. Στις 13 Μαρτίου του 1464 κατέφτασε στη Βενετία ο πρώτος απεσταλμένος του ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων Mamenatazab και τον επόμενο χρόνο ο δεύτερος, ο Kasim Hasan, ο οποίος μετέφερε επιστολές του Ουζούν Χασάν, στις οποίες ο ηγεμόνας των Ασπροπροβατάδων δήλωνε την προσήλωση και τη δέσμευσή του στον αντιοθωμανικό συνασπισμό¹⁰⁷¹. Ο ενεργός ρόλος της κόρης του Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1429 - 1458/60) και συζύγου του Ουζούν Χασάν, Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής στις διαπραγματεύσεις με τη Βενετία αναδεικνύεται μέσω της

¹⁰⁶⁷ Επίσης, σχετική έμμεση αναφορά στα ανωτέρω γεγονότα γίνεται και στις μουσουλμανικές πηγές. Ο Munejjim Bashi επισημαίνει ότι ο Ουζούν Χασάν έστειλε στην Κωνσταντινούπολη τον Khurshid Beg για να πληρώσει τα λύτρα για τους Τουρκομάνους αιχμαλώτους και να ζητήσει από τον σουλτάνο να αποσυρθεί από τη διεκδίκηση της Τραπεζούντας. Σύμφωνα με τον Οθωμανό ιστορικό το αίτημά του έγινε αποδεκτό. Τα γεγονότα τοποθετούνται περίπου το 1461 και όπως επισημαίνει ο V. Minorsky [λήμμα "Uzun Hasan", ό. π., 1066] δε συνάδουν με τις εξελίξεις που διαδραματίστηκαν εκείνη τη χρονιά. Ωστόσο, θα μπορούσαν να σχετίζονται με την κατάληψη της Τραπεζούντας από τον Ουζούν Χασάν το 1462, στην οποία αναφέρονται οι λατινικές πηγές.

¹⁰⁶⁸ Σχετικά με τον Α΄ Βενετο-οθωμανικό πόλεμο (1463-1479) βλ. Πέρρα 2009.

¹⁰⁶⁹ Μπόσγουορθ 2006, 605-8· λήμμα του Α. Σαββίδη «Καραμαν(ίας) εμιράτο», *ΜΙΕ Υδρία* 31 (1984), 94. Επίσης, για τις επαφές της Βενετίας με τον ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων βλ. Νικολούδης 1999-2000, 93-110.

¹⁰⁷⁰ Berchet, 102-104.

¹⁰⁷¹ Berchet, 105-108· Malipiero, 33-34· Kurshanskis 1977-1978, 83.

αλληλογραφίας, αλλά και των επισήμων εγγράφων της Βενετικής Δημοκρατίας¹⁰⁷². Ωστόσο, οι μεταξύ τους διπλωματικές επαφές διακόπηκαν για κάποια χρόνια, εξαιτίας των άμεσων προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο Ουζούν Χασάν¹⁰⁷³. Μπορεί οι διαβουλεύσεις με τους Ασπροπροβατάδες να σταμάτησαν για λίγο, ωστόσο συνέχισαν να προωθούνται άλλες ενέργειες, με στόχο την προσέλκυση όλο και περισσότερων συμμάχων.

Την ίδια περίοδο έκανε την επανεμφάνισή του ο Φραγκισκανός μοναχός Λουδοβίκος ντα Μπολόνια, ο οποίος βρισκόταν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και του προκαθημένου της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ως πρεσβευτής τους, ο Λουδοβίκος επισκέφθηκε στις 10 Αυγούστου του 1465 τον ηγεμόνα του χανάτου της Κριμαίας Χατζί Α΄ Γκιράι (1433 - 1466) και του πρότεινε να προσχωρήσει στον αντιοθωμανικό συνασπισμό¹⁰⁷⁴. Ο Χατζί Α΄ Γκιράι προέβη σε εξαιρετικό διπλωματικό ελιγμό, καθώς δήλωσε ότι θα εμπλεκόταν σε πόλεμο εναντίον των Οθωμανών/Τούρκων, μόνο στην περίπτωση που το έπραττε και ο σύμμαχος και προστάτης του Καζιμίρ Δ΄, Μέγας Δούκας της Λιθουανίας (1440 - 1492) και βασιλιάς της Πολωνίας (1447 - 1492). Ο Καζιμίρ Δ΄ δεν επιθυμούσε να ανοίξει νέα μέτωπα την περίοδο που διεξήγε πόλεμο με το Τευτονικό Τάγμα. Η τελική αρνητική απάντηση ήλθε μετά από τη σύγκληση του «Sejm», του συμβουλίου του Πολωνικού βασιλείου τον Μάρτιο του 1466¹⁰⁷⁵.

Την περίοδο 1468 - 1471 τα ίχνη του Φραγκισκανού μοναχού, Λουδοβίκου ντα Μπολόνια χάνονται¹⁰⁷⁶. Τον συναντάμε ξανά το 1471 όταν παρουσιάστηκε στον Πάπα Παύλο Β΄ (1464 - 1471) με επιστολή από τον Ουζούν Χασάν και αντιπροσωπεία πρεσβευτών, τα ονόματα των οποίων παρουσιάζουν αρκετή ομοιότητα με εκείνα της περιόδου 1458 - 1461. Αυτήν τη φορά ο Λουδοβίκος ήταν προετοιμασμένος, αφού μαζί του βρίσκονταν αρκετοί Γενουάτες, οι οποίοι επιβεβαίωσαν την παραλαβή της επιστολής από τον Ουζούν Χασάν. Επίσης, ο εν

¹⁰⁷² Berchet, 108, 121, 144, 149.

¹⁰⁷³ Ο θάνατος του Ιμπραήμ Τατζ αλ Ντιν /Ibrahim Qaramani (1424-1464) και τα προβλήματα με τους Μαυροπροβατάδες αποτελούσαν θέματα μείζονος σημασίας για τον ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων. Βλ. Woods 1999, 114.

¹⁰⁷⁴ Pajchadze 1984, 136-137· Pragenau 1901, 293· Gayvoronskij 2007, 28.

¹⁰⁷⁵ Pragenau 1901, 293-294· Gayvoronskij 2007, 28-29.

¹⁰⁷⁶ Το 1468 καταγράφεται το τελευταίο «στίγμα» του Λουδοβίκου ντα Μπολόνια στη Δανία βλ. Pajchadze 1984, 137.

λόγω Φραγκισκανός μοναχός διέθετε γραπτή βεβαίωση συμβολαιογράφου ότι οι επιστολές μεταφράστηκαν από τον επίσκοπο του Καφά¹⁰⁷⁷. Αρχικά η παραπάνω αντιπροσωπεία, που απαρτιζόνταν από τους: Azimamet, Morat, Nicolo και Chefarsa, επισκέφθηκε τη Βενετία¹⁰⁷⁸. Στις 12 Απριλίου του 1472 ο Πάπας Σίξτος Δ΄ (1471 - 1484) εξέδωσε έγγραφο για τον Λουδοβίκο και την αντιπροσωπεία των πρεσβευτών, το οποίο θα τους επέτρεπε να κινούνται ελεύθερα στις χώρες που θα επισκέπτονταν στη συνέχεια¹⁰⁷⁹. Πρώτος σταθμός της αντιπροσωπείας των πρεσβευτών αποτέλεσε η Γερμανία, στη συνέχεια το Δουκάτο της Βουργουνδίας, όπου ο νέος δούκας Κάρολος ο Ριψοκίνδυνος (1467 - 1477) παρέδωσε στον Λουδοβίκο επιστολή με αποδέκτη τον Ουζούν Χασάν και τέλος η Πολωνία¹⁰⁸⁰. Ο Φραγκισκανός μοναχός επανεμφανίστηκε στην αυλή του ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων το 1475, όπου τον είδε και ο πρεσβευτής της Βενετίας, Αμβρόσιος Κονταρίνι¹⁰⁸¹.

Η επαναπροσέγγιση μεταξύ Βενετίας και Ασπροπροβατάδων έγινε με πρωτοβουλία του Ουζούν Χασάν, ο οποίος απέστειλε στη Βενετία ως πρεσβευτή τον αρμενικής καταγωγής Murat. Ο πρεσβευτής των Ασπροπροβατάδων μετέφερε επιστολές με παραλήπτες τον Βενετό δόγη Χριστόφορο Μόρο και τον Πάπα Σίξτο Δ΄, στις οποίες τονιζόταν ότι ο κοινός εχθρός ήταν ένας¹⁰⁸². Το 1471 αποτέλεσε έτος έντονης κινητικότητας σε Ανατολή και Δύση, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Όλοι εργάζονταν μεθοδικά για τον τελικό, κοινό στόχο. Τα Χριστούγεννα του 1471, ο Πάπας επιχείρησε να προσεγγίσει εκ νέου τους ευρωπαίους ηγεμόνες, μέσω των καρδινάλιων, καλώντας τους σε «ιερό πόλεμο» εναντίον των Οθωμανών/Τούρκων. Στην αποστολή των έξι καρδινάλιων, βρισκόταν και ο τραπεζουντιακής καταγωγής καρδινάλιος Βησσαρίωνας¹⁰⁸³. Οι ενέργειες αυτές προωθούνταν παράλληλα με την δράση της αντιπροσωπείας των πρεσβευτών υπό τον Λουδοβίκο ντα Μπολόνια. Ωστόσο, όλες οι προσπάθειες του αρχηγού της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας έπεσαν

¹⁰⁷⁷ Pragenau 1901, 294· Bryer 1965, 194.

¹⁰⁷⁸ Zeno Caterino, 11. Τα ονόματα των πρεσβευτών παρουσιάζουν κάποιες διαφορές από έγγραφο σε έγγραφο βλ. Pajchadze 1984, 138.

¹⁰⁷⁹ Bughetti, 145-146.

¹⁰⁸⁰ Richard 1977, 276. Σχετικά με τη διαδρομή που ακολούθησε η νέα πρεσβεία υπό τον Λουδοβίκο ντα Μπολόνια βλ. Pajchadze 1984, 139-141.

¹⁰⁸¹ Bryer 1965, 194.

¹⁰⁸² Malipiero, 68· Turan 1965, 90-91.

¹⁰⁸³ Λαμπρίδης 1975-1976, 163-164.

στο κενό. Η Ευρώπη φαίνεται ότι δεν ήθελε να ακούσει και η Ελληνική Ανατολή είχε ήδη δύσει. Ακριβώς την ίδια περίοδο, ο Πιρ Αχμέτ Μπέη του Καραμάν (1464/65 - 1474/75), μέσω της μητέρας του, έκανε έκκληση για βοήθεια στον Ουζούν Χασάν¹⁰⁸⁴. Με αφορμή τα τελευταία γεγονότα, ο Ουζούν Χασάν απέστειλε εκ νέου στις 21 Φεβρουαρίου του 1471 επιστολές στον Ιάκωβο Β΄ της Κύπρου (1463 - 1473), στον Μέγα Μάγιστρο της Ρόδου Τζιοβάννι Ορσίνι (1467 - 1476)¹⁰⁸⁵ και στον Χακίμ Μπέη του Εμιράτου της Αλανίας, στις οποίες τους ενημέρωνε ότι κατόπιν εκκλήσεως του ηγεμόνα του Καραμάν (Καραμανίας), θα προχωρούσε σε στρατιωτικές επιχειρήσεις για να απομακρύνει τους Οθωμανούς από τα εδάφη του εμιράτου¹⁰⁸⁶.

Η Βενετία, η οποία δέχθηκε με μεγάλη ικανοποίηση την επαναπροσέγγιση του ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων, έστειλε ως πρεσβευτή στην αυλή του Ουζούν Χασάν τον συγγενή της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής, Κατερίνο Ζένο. Ο Βενετός πρέσβης αναχώρησε στις 6 Ιουνίου του 1471, ωστόσο η διαδρομή για τον τελικό προορισμό παρουσίαζε πολλές δυσκολίες και ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνη. Χρειάστηκε να παραμείνει για κάποιους μήνες στη Ρόδο, προτού, μέσω των εδαφών του Καραμάν (Καραμανίας), φτάσει στη χώρα των Ασπροπροβατάδων¹⁰⁸⁷. Στη Ρόδο, των Ιωαννιτών Ιπποτών πραγματοποιήθηκε το επόμενο έτος, το 1472, και η συνάντηση μεταξύ των πρεσβευτών της Βενετίας και του Ουζούν Χασάν¹⁰⁸⁸. Οι Ιωαννίτες Ιπότες είχαν ανταποκριθεί νωρίτερα στο κάλεσμα του Πάπα Παύλου Β΄ και είχαν προσχωρήσει στον αντιοθωμανικό συνασπισμό μαζί με τη Βενετία και τον βασιλιά της Νεάπολης Φερδινάνδο. Μάλιστα, ο Μέγας Μάγιστρος του τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών Ζαν ντε Λαστίκ (1437 - 1454), αντιλαμβανόμενος από νωρίς τον οθωμανικό κίνδυνο, ήδη από το 1453, είχε αποστείλει επιστολές στους Ευρωπαίους

¹⁰⁸⁴ Turan 1965, 91.

¹⁰⁸⁵ Λήμμα της Ph. Perra, "Hospitaller knights", *EPLBHC* III (2012), 252-255.

¹⁰⁸⁶ Οι επιστολές του Ουζούν Χασάν στους τρεις ηγεμόνες (No E 9662, No 8344 και No 3127) βρίσκονται στο αρχείο του μουσείου Τοπ Καπί. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Ουζούν Χασάν συνέταξε και απέστειλε επιστολές και προς άλλους ηγεμόνες βλ. Turan 1965, 91.

¹⁰⁸⁷ Zeno Caterino, 11-12.

¹⁰⁸⁸ Bosio, II, 335. Για τη συμμετοχή των Ιωαννιτών Ιπποτών στην αντιοθωμανική συμμαχία βλ. Πέρρα 2009, 164 σημ. 350· Πέρρα 2008, 267-285, εδώ 279. Για τις σχέσεις του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών με το μουσουλμανικό κόσμο βλ. Σαββίδης 2007c, 353-366.

ηγεμόνες, καλώντας τους σε συνεργασία¹⁰⁸⁹. Ο Ουζούν Χασάν επεφύλαξε θερμή υποδοχή στον Βενετό πρέσβη Κατερίνο Ζένο, ο οποίος έφτασε στο Ταμπρίζ τον Απρίλιο του 1472, έχοντας στην κατοχή του και επιστολή με παραλήπτη τον βασιλιά της Γεωργίας¹⁰⁹⁰. Επιπλέον, κατά την παραμονή του εκεί, η Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή, σύζυγος του Ουζούν Χασάν, τον διαβεβαίωσε ότι θα πράξει τα δέοντα για να διασφαλίσει τη συμμετοχή του συζύγου της στον πόλεμο εναντίον του Μωάμεθ¹⁰⁹¹

5. Η ανακατάληψη της Τραπεζούντας το 1472

Μετά το 1461, η οθωμανική πλέον Τραπεζούντα (Trabzon), υπό τη διακυβέρνηση του ναύαρχου Κασίμ πασά, αποτέλεσε μία από τις βάσεις του ναυτικού στόλου του Μωάμεθ Β΄ Πορθητή¹⁰⁹². Παράλληλα, συνέχισε να αποτελεί το μήλον της έριδος ανάμεσα στον Μωάμεθ Β΄ και τον Ουζούν Χασάν μέχρι και την οριστική ήττα του τελευταίου στις 26 Ιουλίου του 1473 στη μάχη του Μπασκέντ¹⁰⁹³. Η μεταξύ τους σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη δεδομένου ότι και οι δύο είχαν ισχυρούς λόγους να διεκδικούν τη μέχρι πρότινος πρωτεύουσα του Πόντου. Η επιδίωξη του Μωάμεθ Β΄ να εδραιώσει την κυριαρχία του στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας τον είχε φέρει σε ανοιχτή ρήξη με τον ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων, ο οποίος κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για να απελευθερώσει την πατρογονική εστία της πολυαγαπημένης του συζύγου Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής¹⁰⁹⁴. Είναι γεγονός ότι ο Ουζούν Χασάν ενεπλάκη στη διεκδίκηση της Τραπεζούντας, αφενός για να ικανοποιήσει τη σύζυγό του Θεοδώρα και αφετέρου για να διασφαλίσει τα ζωτικής σημασίας συμφέροντά του.

¹⁰⁸⁹ Η πρωτοβουλία για τη συγκρότηση του συνασπισμού άνηκε στον Πάπα Παύλο Β΄. Μετά τον αιφνίδιο θάνατο του τελευταίου το καλοκαίρι του 1471, ο νέος Πάπας Σίξτος Δ΄ αποφάσισε να συνεχίσει την πολιτική του προκατήμενου του. βλ. Πέρρα 2008, 272, 276.

¹⁰⁹⁰ Mamistvalishvili, 21· Pajchadze 1984, 32.

¹⁰⁹¹ Malipiero, 76· Zeno Caterino, 12-13, 14, 18· Kurshanskis 1970-1971a, 97-100· Kurshanskis 1977-1978, 85.

¹⁰⁹² Σαββίδης 2016, 169· Κάρποβ 2017, 491.

¹⁰⁹³ Νικολούδης 1999-2000, 107.

¹⁰⁹⁴ Σύμφωνα με τις δυτικές πηγές, υπήρχε μεγάλη αγάπη ανάμεσα στη Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή και τον Ουζούν Χασάν. Βλ. Zeno Caterino, 14. Υπάρχουν, μάλιστα, αναφορές δυτικών χρονογράφων για μυστική βάφτιση του Ουζούν Χασάν. Βλ. Berchet, 100· Κάρποβ 2017, 491.

Σύμφωνα με τις δυτικές πηγές, η παροιμιώδους ομορφιάς Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή επιθυμούσε να εκδικηθεί τον θάνατο των συγγενών της και να ανακαταλάβει την Τραπεζούντα¹⁰⁹⁵. Η δραστήρια Θεοδώρα διατηρούσε διπλωματική αλληλογραφία τόσο με τη Βενετία, όσο και με άλλους συμμάχους του συζύγου της. Ενώ παράλληλα, η διπλωματική αντιπροσωπεία των ηγεμόνων της Ανατολής επισκέπτονταν εκ νέου τους Ευρωπαίους ηγεμόνες για τους γνωστοποιήσει την πρόθεση του Ουζούν Χασάν να επιτεθεί στον Μωάμεθ Β΄ με δύναμη 30.000 ανδρών¹⁰⁹⁶. Στα πλαίσια αυτών των διπλωματικών επαφών, μετά από προτροπή της Θεοδώρας, συντάχθηκε επιστολή και για τον βασιλιά της Γεωργίας «Gorgora». Στην εν λόγω επιστολή, ο ηγεμόνας των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν ζητούσε από τον βασιλιά της Γεωργίας να ξεκινήσει επιθέσεις εναντίον των Οθωμανών/Τούρκων¹⁰⁹⁷. Ο «Gorgora» θα μπορούσε να είναι είτε ο ηγεμόνας του Σάμτσχε-Σααταμπάγο και υποτελής πλέον του Ουζούν Χασάν, Κβαρκβάρε Β΄ Τζακέλι (1451 - 1466), είτε ο βασιλιάς της Γεωργίας Βαγράτ Στ΄ (1465 - 1478). Ωστόσο, ο Κβαρκβάρε είχε πεθάνει το 1466 και τον είχε διαδεχθεί ο γιος του Μπααντούρ Α΄ (1466 - 1475)¹⁰⁹⁸. Στη συμμαχία του βασιλιά της Γεωργίας με τον συγγενή του Ουζούν Χασάν αναφέρθηκε και ο εκπρόσωπος του βασιλιά της Γεωργίας, όταν τον Απρίλιο του 1471 επισκέφθηκε τη Βενετία¹⁰⁹⁹. Όπως αναφέραμε

¹⁰⁹⁵ Berchet, 124· Κάροβ 2017, 491.

¹⁰⁹⁶ Bryer 1965, 194· Babinger 1978, 298-299· Νικολούδης 1999-2000, 105.

¹⁰⁹⁷ Zeno Caterino, 14.

¹⁰⁹⁸ Toumanoff 1949-1951, 186-187, σημ. 99.

¹⁰⁹⁹ Babinger 1978, 298-299. Ο Babinger αμφισβητεί την εγκυρότητα της εν λόγω πληροφορίας αναφερόμενος στις αμέτρητες επιδρομές που πραγματοποίησε ο Ουζούν Χασάν την περίοδο 1458-1477 στη Γεωργία. Θα θέλαμε ωστόσο να σταθούμε στην αναφορά στους συγγενικούς δεσμούς μεταξύ του Ουζούν Χασάν και του βασιλιά της Γεωργίας. Η εν λόγω πληροφορία μπορεί να χαρακτηριστεί αξιόπιστη, είτε πρόκειται για τον απεσταλμένο του Μπααντούρ Α΄ Τζακέλι, είτε του βασιλιά της Γεωργίας Βαγράτ Στ΄ (1465 - 1478). Διότι η εξ αγχιστείας συγγένειά τους με τον Ουζούν Χασάν επισφραγίζεται μέσω του γάμου του τελευταίου με την κόρη του Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1429 - 1458/60), Θεοδώρα. Ο Ιωάννης Δ΄ ήταν γιος του Μανουήλ Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1390 - 1416/17) και της Κουλκάνχατ Βαγρατίδη, η οποία ήταν κόρη του βασιλιά της Γεωργίας Δαβίδ Η΄ (1346 - 1360) και ανεψιά του Μπέκα Β΄/Αχπουγά Τζακέλι (1361 - 1391). Παράλληλα, πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Μπέκα Β΄/Αχπουγά ήταν παππούς του Μπααντούρ Α΄ Τζακέλι. Επίσης, η σύζυγος του Ιωάννη Δ΄, και πιθανόν μητέρα της Θεοδώρας, ήταν κόρη του βασιλιά της Γεωργίας Αλεξάνδρου Α΄ (1412 - 1442), ο οποίος ήταν εγγονός της Άννας Μεγάλης Κομνηνής και του βασιλιά της Γεωργίας Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1395). Ο Βαγράτ Ε΄, όπως και η αδελφή του Κουλκάνχατ, ήταν ανεψιός του Μπέκα Β΄/Αχπουγά. Από

και νωρίτερα, επιστολή με παραλήπτη τον βασιλιά της Γεωργίας μετάφερε και ο Βενετός πρέσβης Κατερίνο Ζένο, ο οποίος έφτασε στο Ταμπρίζ τον Απρίλιο του 1472¹¹⁰⁰.

Λίγο πριν από την τελευταία προσπάθεια ανακατάληψης της Τραπεζούντας τον Μάιο του 1472, ο Ουζούν Χασάν επιτέθηκε στην έδρα των Τζακέλι, Αχαλτσίχε. Στη συνέχεια κατευθύνθηκε στην Τιφλίδα, η οποία παραδόθηκε στον Ουζούν Χασάν από τον συμβασιλέα του Βαγράτ Στ', Κωνσταντίνο Β' (1465 - 1478). Παράλληλα, ο βασιλιάς της Γεωργίας Βαγράτ Στ' εκθρονίστηκε και 30.000 Γεωργιανοί αιχμαλωτίστηκαν. Κατά την αποχώρηση των Ασπροπροβατάδων από τη Γεωργία, ο απεσταλμένος του έκπτωτου βασιλιά Βαγράτ Στ' προσέγγισε τον Ουζούν Χασάν και του προσέφερε πολύτιμα δώρα και θησαυρούς και ζήτησε να του επιστραφεί το βασίλειο της Γεωργίας. Ωστόσο, ο ηγεμόνας των Ασπροπροβατάδων απέρριψε την πρόταση του Βαγράτ Στ'¹¹⁰¹. Με την επιδρομή στη Γεωργία, ο Ουζούν Χασάν αφενός διαφύλαττε τα νότα του και αφετέρου ενίσχυε τις στρατιωτικές δυνάμεις του με αξιόμαχους Γεωργιανούς πολεμιστές. Επιπρόσθετα, λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω πληροφορίες, οδηγούμαστε τελικά στο συμπέρασμα ότι ο βασιλιάς "Gorgora", στον οποίον απευθύνθηκε ο Ουζούν Χασάν προτρέποντας τον να αρχίσει επιθέσεις εναντίον των Οθωμανών/Τούρκων, ήταν κατά πάσα πιθανότητα ο υποτελής του Μπααντούρ Α' Τζακέλι (1466 - 1475)¹¹⁰².

Ενόψει της επικείμενης σύγκρουσης του με τον Μωάμεθ Β' Πορθητή, ο Ουζούν Χασάν φαίνεται ότι αφού είχε συγκεντρώσει μεγάλο αριθμό στρατεύματος έστειλε αντιπροσωπεία πρεσβευτών στον Μωάμεθ Β'. Οι πρεσβευτές του Ουζούν Χασάν μεταβίβασαν τις πάγιες θέσεις του συζύγου της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής για επιστροφή όλων των εδαφών της Τραπεζούντας, της Σινώπης και των

τα παραπάνω γίνεται κατανοητός ο πολύπλευρος ρόλος της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής, η οποία όχι μόνο ήταν η τελευταία νόμιμη κληρονόμος του θρόνου της Τραπεζούντας, αλλά εγγυόταν και τη συμμαχία της Γεωργίας με τους Ασπροπροβατάδες. Βλ. σχετικά στο Κεφάλαιο Β'.

¹¹⁰⁰ Mamistvalishvili, 21· Pajchadze 1984, 32.

¹¹⁰¹ Ο Ουζούν Χασάν όρισε διοικητή της Τιφλίδας τον Sufi Khalil Beg. Οι Γεωργιανοί ανακατέλαβαν την Τιφλίδα μόνο μετά τον θάνατο του Ουζούν Χασάν το 1478. Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 13, 322· λήμμα των V. Minorsky- [C.E. Bosworth] "al-Kurdj", ό. π., 492· Hinz 1992, 120· Paydas 2006, 186-187.

¹¹⁰² Βλ. παραπάνω την αναφορά στην επιστολή του Ουζούν Χασάν στον βασιλιά της Γεωργίας "Gorgora".

περιοχών της Αρμενίας¹¹⁰³. Ωστόσο, ο Οθωμανός σουλτάνος, ο οποίος ήταν καλά ενημερωμένος για τη συνεργασία του Ουζούν Χασάν με τη Δύση, περιφρόνησε όλες τις απαιτήσεις του εχθρού του¹¹⁰⁴.

Το γεωργιανό χρονικό κάνει σύντομη αναφορά στην κατάληψη της Τραπεζούντας το 1472 από τον Ουζούν Χασάν, επισημαίνοντας τα εξής: «*Αυτός, ο Ουζούν Χασάν ήλθε στην Ελλάδα, κατέλαβε την Τραπεζούντα και δεν επέστρεψε στην Περσία παρά μόνο αφού είχε προκαλέσει τεράστια ζημιά στη χώρα*»¹¹⁰⁵. Στην κατάληψη της Τραπεζούντας από τον Ουζούν Χασάν γίνεται αναφορά και σε μία επιστολή που έφτασε στο Μιλάνο στις 8 Μαΐου του 1472 από τη Μεθώνη. Σύμφωνα με την οποία, ο ηγεμόνας των Ασπροπροβατάδων με δύναμη 700.000 ανδρών κατέλαβε την Τραπεζούντα, κατά πάσα πιθανότητα πριν από τον Μάιο του 1472, και αρνούνταν να συνάψει ειρήνη¹¹⁰⁶. Για πρόταση ειρήνης μιλάει και ο Βενετός πρέσβης Κατερίνο Ζένο, η οποία πρόταση ωστόσο απερρίφθη μετά από παρέμβαση του ίδιου και της Θεοδώρας¹¹⁰⁷. Κατά πάσα πιθανότητα, στην επιδρομή του Ουζούν Χασάν στην Τραπεζούντα αναφέρεται και ο Ρώσος περιηγητής Αφανάσι Νικίτιν. Ο Αφανάσι Νικίτιν βρέθηκε τον Σεπτέμβριο του 1472 στην Τραπεζούντα, όπου οι αρχές της πόλης τον πέρασαν από αυστηρό έλεγχο, καθώς είχαν την υποψία ότι ήταν κατάσκοπος του Ουζούν Χασάν. Σύμφωνα με τον Ρώσο περιηγητή, ο «Ασανμπέκ» εξαπέλυσε επίθεση και με δύναμη 40.000 ανδρών έχοντας καταλάβει τη Σεβάστεια, το Τοκάτ και την Αμάσεια, κατευθυνόταν προς το Καραμάν (Καραμανία). Ο Αφανάσι κάποια στιγμή αποχώρησε από την ορδή και πήγε στο Artsitsin και από εκεί στην Τραπεζούντα¹¹⁰⁸.

Στις αρχές του 1472 μέλος της δυναστείας των Μεγάλων Κομνηνών εμφανίσθηκε στις «*πύλες της Τραπεζούντας*» (Trabzon) διεκδικώντας σθεναρά τα πατρογονικά του δικαιώματα. Σύμφωνα με τις γεωργιανές πηγές, η Τραπεζούντα

¹¹⁰³ Malipiero, 76· Kurshanskis 1977-1978, 85. Σχετικά με τον αριθμό του στρατεύματος βλ. Νικολούδης 1999-2000, 106.

¹¹⁰⁴ Οι επιστολές που απέστειλε ο Ουζούν Χασάν στους συμμάχους του κατά πάσα πιθανότητα βρέθηκαν στα χέρια των Οθωμανών. Βλ. Turan 1965, 91.

¹¹⁰⁵ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 12, σημ. 6· Pajchadze 1984, 160· Mamistvalishvili 1981, 16.

¹¹⁰⁶ «*et di Cibri come Uscom Chassam era venuto verso Trabessonda con persone 700.^m et che di poi havea preso la decta citta et proseguendo et cammin suo contra il paisce dil Turcho hanea rotto apreso el finol del Turcho...*». Βλ. Λάμπρος, 216-217, πρβλ. Κάρποβ 2017, 492.

¹¹⁰⁷ Zeno Caterino, 15-16.

¹¹⁰⁸ Nikitin Afanasij 1958, 29, 50, 67· Κάρποβ 2017, 492.

κατελήφθη το έτος 1472 από τον Ουζούν Χασάν¹¹⁰⁹, ενώ σύμφωνα με τις δυτικές πηγές της εκστρατείας ηγήθηκε η νόμιμη κληρονόμος του θρόνου της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, η Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή¹¹¹⁰. Συγκεκριμένα, ο Βενετός χρονογράφος D. Malpiero αναφέρει ενδεικτικά τα εξής: «*E quinto ne i confine de Trebisonda molte zenti de Ussan Cassan appresso la citta de Calchichia de Giorgiani, sotto la guida della mogier, figlia dell' Imperador de Trebisonda, scazzada dal Turco*»¹¹¹¹. Υπάρχουν τέλος ενδείξεις ότι της εκστρατείας θα μπορούσε να είχε ηγηθεί ο Αλέξιος (Ε') Μεγάλος Κομνηνός, ανεψιός του τελευταίου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Δαβίδ Α' Μεγάλου Κομνηνού.

Οι απόψεις για την ταυτότητα του Αλεξίου (Ε') Μεγάλου Κομνηνού δίστανται. Ο εν λόγω αινιγματικός μεγαλοκομνηνός πρίγκιπας εικάζεται ότι ήταν γιος του προτελευταίου αυτοκράτορα Ιωάννη Δ' Μεγάλου Κομνηνού ή του Αλεξάνδρου Μεγάλου Κομνηνού. Σύμφωνα με τον Κ. Βαρζό, ο Αλέξιος (Ε'), ο φερόμενος ως γιος του Ιωάννη Δ' Μεγάλου Κομνηνού, είναι πρόσωπο ανύπαρκτο. Καθώς όπως επισημαίνει, ο Μ. Kurshanskis απέδειξε αναλύοντας τις βυζαντινές πηγές ότι ο Ιωάννης Δ' είχε μόνο μία κόρη και για αυτόν τον λόγο άφησε διάδοχό του τον γιο του αδελφού του Αλεξάνδρου Μεγάλου Κομνηνού, Αλέξιο. Σύμφωνα με τον Κ. Βαρζό, ο εν λόγω Αλέξιος είναι στην πραγματικότητα ο Αλέξιος (Ε')¹¹¹². Ωστόσο, είναι γνωστό ότι ο γιος του Αλεξάνδρου Μεγάλου Κομνηνού, Αλέξιος, κατά πάσα πιθανότητα εκτελέστηκε την 1^η Νοεμβρίου του 1463 μαζί με την οικογένεια του θείου του, αυτοκράτορα Δαβίδ Α' Μεγάλου Κομνηνού¹¹¹³.

Ανατρέχοντας ωστόσο στις δυτικές πηγές προκύπτουν στοιχεία που ενισχύουν το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός γιου του Ιωάννη Δ' Μεγάλου Κομνηνού. Σύμφωνα με τον Σ. Κάρποβ, όπως αναφέραμε και νωρίτερα, ο Γεώργιος Αμοιρούτζης κατά την

¹¹⁰⁹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 12, σημ. 6.

¹¹¹⁰ Malipiero, 25-26, 33-34, 68, 70, 79-80· Berchet, 102· Kurshanskis 1977-1978, 84, σημ. 1· Σαββίδης 2016, 176· Κάρποβ 2017, 491.

¹¹¹¹ Malipiero, 70.

¹¹¹² Ο Αλέξανδρος Μεγάλος Κομνηνός, αδελφός του Ιωάννη Δ' και του Δαβίδ Α', είχε νυμφευθεί το 1437 τη Μαρία Γατελούζαινα, κόρη του ηγεμόνα της Λέσβου Δορίνου Γατελούζου (1426 - 1449) και είχε αποκτήσει το 1454 έναν γιο, τον Αλέξιο Μεγάλο Κομνηνό. Κατά την άλωση της Τραπεζούντας το 1461 ο εν λόγω Αλέξιος ήταν μόλις 7 ετών. Βλ. Βαρζός 1983, 271, σημ. 19, 272, σημ. 24· Kurshanskis 1979b, 243· Σαββίδης 2016, 177.

¹¹¹³ Ο αυτοκράτορας Δαβίδ Α', οι τρεις γιοι του και ο ανεψιός του εκτελέστηκαν τον Νοέμβριο του 1463 βλ. Σαββίδης 2016, 177· Κάρποβ 2017, 487.

παραμονή του το 1449 στη Γένουα αναφέρθηκε στον γιο του Ιωάννη Δ' Μεγάλου Κομνηνού, τον οποίον είχε αποκαλέσει νόμιμο κληρονόμο του βασιλείου της Γεωργίας¹¹¹⁴. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να επισημάνουμε ότι η Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή, στην επιστολή της προς τον θείο της Δαβίδ Α' Μεγάλο Κομνηνό, είχε ζητήσει να σταλεί κοντά της κάποιος από τα ξαδέλφια της και όχι ο αδελφό της¹¹¹⁵. Γεγονός που ενισχύει την πιθανότητα είτε ο Ιωάννης Δ' Μεγάλος Κομνηνός να μην είχε γιο, είτε ο γιος του Ιωάννη Δ' και αδελφός της Θεοδώρας το 1462/63 να μη βρισκόταν στη ζωή. Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν στην άποψη ότι της τελευταίας εκστρατείας για την ανακατάληψη της Τραπεζούντας ηγήθηκε η σύζυγος του Ουζούν Χασάν, Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή¹¹¹⁶.

Η Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή είχε θέσει υπό τις διαταγές της τα στρατεύματα του συζύγου της Ουζούν Χασάν και με τη συνδρομή Γεωργιανών πολεμιστών κατευθύνθηκε διάμεσου των εδαφών του Σάμτσχε-Σααταμπάγο (Γεωργία) στην πλέον οθωμανική Τραπεζούντα (Trabzon)¹¹¹⁷. Οι δυνάμεις του αντιοθωμανικού συνασπισμού εξαπέλυσαν σφοδρή επίθεση προκαλώντας τεράστιες ζημιές στην Τραπεζούντα¹¹¹⁸. Αλλά αναγκάστηκαν να οπισθοχωρήσουν, καθώς βρέθηκαν αντιμέτωποι με τη σθεναρή αντίσταση των Οθωμανών κατακτητών. Οι Οθωμανοί, αφού είχαν ενισχύσει τη φρουρά της Τραπεζούντας (Trabzon) με εννέα γαλέρες και είκοσι πέντε ιστιοφόρα, κατάφεραν να αποκρούσουν τις δυνάμεις του αντιοθωμανικού συνασπισμού των Ασπροπροβατάδων και των Γεωργιανών¹¹¹⁹.

Η στρατιωτική επιχείρηση με στόχο την απελευθέρωση της «βασιλεύουσας της Ανατολής» δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Φαίνεται ότι ακόμα και η παύση των εχθροπραξιών, την οποία είχε ζητήσει ο Ουζούν Χασάν από τον βασιλιά της Γεωργίας, αλλά και η σύμπραξη των Ασπροπροβατάδων με τους Γεωργιανούς,

¹¹¹⁴ Κάρποβ 2017, 454, σημ. 59· Karpov 2006a, 26-27, σημ. 169. Βλ. Κεφάλαιο Γ'.

¹¹¹⁵ Βαρζός 1983, 284, σημ. 81. Όπως αναφέρει ο Α. Σαββίδης, εάν ευσταθεί η συμμετοχή του νεαρού Αλεξίου (Ε'), τότε φαίνεται ότι ο Δαβίδ Α' Μεγάλος Κομνηνός είχε ανταποκριθεί στο κάλεσμα της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής και έστειλε τον ανεψιό του στην Άμιδα. Βλ. Σαββίδης 2016, 177.

¹¹¹⁶ Ο Κ. Βαρζός επισημαίνει ότι κανένας από τους Ιταλούς πρεσβευτές δεν κάνει αναφορά σε κάποιον ξάδελφο της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής βλ. Βαρζός 1983, 284.

¹¹¹⁷ Σύμφωνα με τον Κατερίνο Ζένο, ο Ουζούν Χασάν διέθετε μεγαλοπρεπές στράτευμα, το οποίο αποτελείτο μεταξύ άλλων από Γεωργιανούς, Κούρδους και Τατάρους. Βλ. Zeno Caterino, 24· Κάρποβ 2017, 491.

¹¹¹⁸ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, 12, σημ. 6· Pajchadze 1984, 160· Mamistvalishvili 1981, 16.

¹¹¹⁹ Babinger 1978, 307

δεν ήταν αρκετή για να ανατρέψει τη δυσμενή έκβαση αυτής της εκστρατείας¹¹²⁰. Η ανωτέρα απέλπιδα προσπάθεια της γενναίας Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής αποτέλεσε ουσιαστικά την τελευταία πράξη στην πολυετή ιστορία του οίκου των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας¹¹²¹. Η Ανατολή έδυσε από τη στιγμή που απομακρύνθηκε από τον θρόνο της Τραπεζούντας, η οποία είχε υπό την προστασία της όλους τους χριστιανικούς πληθυσμούς της βόρειας Μικράς Ασίας, του Καυκάσου και του βορείου Πόντου¹¹²², ο τελευταίος Μεγάλος Κομνηνός αυτοκράτορας.

¹¹²⁰ Berchet, 12, πρβλ. Turan 1965, 95.

¹¹²¹ Βαρζός 1983, 269.

¹¹²² Kunik 1854b, 733.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα διατριβή επιδιώξαμε να αναδείξουμε τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν από το 1204 έως το 1461 μεταξύ της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και του Ιβηρικού βασιλείου του Καυκάσου, όπως αυτές προκύπτουν κυρίως από τις τραπεζουντιακές/βυζαντινές και τις ιβηρικές/γεωργιανές πηγές. Κοινή συνισταμένη των δύο προαναφερθέντων μεσαιωνικών βασιλείων ήταν οι σχέσεις τους με το μητροπολιτικό Βυζάντιο. Άλλωστε, η αρχή, όπως και το τέλος, του μακροβιότερου από τα τρία βυζαντινά υστερομεσαιωνικά κράτη, δηλαδή της Τραπεζούντας, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μοίρα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη πλευρά, οι στενοί δεσμοί της Ιβηρίας/Γεωργίας με το Βυζάντιο σφυρηλατήθηκαν δια μέσου των αιώνων και κορυφώθηκαν κατά την περίοδο διακυβέρνησης της βυζαντινής αυτοκρατορικής δυναστείας των Κομνηνών. Η Ιβηρία που συνειδητά έστρεψε το βλέμμα της στο Βυζάντιο ήδη από τον 4^ο μ. Χ. αιώνα, όταν και υιοθέτησε τον χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία του βασιλείου, δεν θα μπορούσε παρά να καλωσορίσει την πρωτοβουλία των βυζαντινών αυτοκρατορικών επιγόνων.

Σύμφωνα με τον Α. Α. Kunik, το Βυζάντιο όφειλε τη μακροζωία του σε μια ανώτερη, εσωτερική αρχή - τον χριστιανισμό¹¹²³ - και κατά την άποψή μας η ίδια αρχή συνέβαλε στην ευόδωση των διμερών σχέσεων της Τραπεζούντας με την Ιβηρία/Γεωργία. Είναι γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δύο όμορων, ομόθρησκων και ομόδοξων βασιλείων ήταν συνεχείς. Είναι ευδιάκριτο ότι και τα δύο κράτη επιθυμούσαν και επιδίωκαν να ανανεώνουν τη συμμαχία που εγκαθιδρύθηκε μεταξύ τους το έτος 1204 παραδοσιακά μέσω επιγαμιών. Ωστόσο, ο θεμέλιος λίθος των μεταξύ τους σχέσεων τέθηκε πολύ νωρίτερα στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν τέτοια η δέσμευση των Βαγρατιδών προς τον οίκο των Κομνηνών, που τελικά οδήγησε στην ανάμειξη της βασίλισσας Θάμαρ στην επιχείρηση εγκαθίδρυσης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας των αδελφών Αλεξίου και Δαβίδ Μεγάλων Κομνηνών. Αναντίρρητα, με την ανάμειξή της, η βασίλισσα Θάμαρ εξυπηρετούσε τα εθνικά της συμφέροντα, καθώς το Ιβηρικό βασίλειο δεν θα κινδύνευε από τα εχθρικά μουσουλμανικά, όμορα σε αυτό κράτη, τα οποία πιθανόν να αναπλήρωναν το πολιτικό κενό, που άφηνε στην περιοχή η

¹¹²³ Kunik 1854a, 426.

αλωθείσα το 1204 Κωνσταντινούπολη. Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να αναφερθούμε ξανά στα λόγια του Σέρβου γενίτσαρου Κωνσταντίνου Μιχαΐλοβιτς από την Οστρόβιτσα: *«Η γη της Τραπεζούντας είναι ορεινή και εκτεταμένη, είναι περικυκλωμένη από παγανιστές, όλοι Τάταροι, όπως ο Μεγάλος Χαν και ο Ουζούν Χασάν, ο Djanibek Girey. Όλοι αυτοί οι Τάταροι προτιμούσαν να έχουν γείτονα τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, και όχι τον Τούρκο σουλτάνο, παρότι είχαν κοινή παγανική θρησκεία»*. Πρέπει να επισημάνουμε ότι η ανάγκη ύπαρξης των Μεγάλων Κομνηνών στην Ανατολή και η επιθυμία των γειτονικών λαών να έχουν σχέσεις και συμμαχίες μαζί τους ήταν συνεχείς και αναλλοίωτες έως την άλωση της Τραπεζούντας. Ωστόσο, η προσεκτικότερη ανάγνωση των αφηγηματικών πηγών οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι η συμμετοχή της Γεωργίας στην εκστρατεία των Αλεξίου και Δαβίδ (Μεγάλων) Κομνηνών δεν καθορίστηκε αποκλειστικά μόνο από γεωστρατηγικούς παράγοντες. Η αφοσίωση της βασίλισσας της Ιβηρίας Θάμαρ στον βυζαντινό οίκο των Κομνηνών και συγκεκριμένα στον τελευταίο Κομνηνό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α΄ (1182/3 - 1185), η οποία την οδήγησε και στη ρήξη με τη δυναστεία των Αγγέλων, είναι αυταπόδεικτη. Οι βάσεις που τέθηκαν το 1204 ήταν αρκετά ισχυρές για να παραμείνουν ακλόνητες έως και την άλωση της Τραπεζούντας το 1461 από τους Οθωμανούς/Τούρκους.

Η πρώτημ εικοσαετής περίοδος της ζωής των εγγονών (Αλεξίου και Δαβίδ) του έκπτωτου βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού καλύπτεται από πέπλο μυστηρίου. Η σιωπή των πρωτογενών πηγών δυσχεραίνει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Ωστόσο, οι συνθήκες που επικρατούσαν στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου, σε συνδυασμό με το μένος του αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185 - 1195) κατά της απερχόμενης αυτοκρατορικής οικογένειας, οδηγούν αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι τα νήπια, Αλέξιος και Δαβίδ, φυγαδεύτηκαν πολύ πριν καταλαγιάσουν τα πνεύματα. Η παιδική, νεανική ηλικία των γιων του σεβαστοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού δείχνει ότι η φυγάδευσή τους πραγματοποιήθηκε με τη μέριμνα μελών της οικογένειάς τους ή και προσώπων φίλα προσκείμενων προς τους Κομνηνούς. Η μητέρα τους ή ο εξ αγχιστείας θεός τους Αλέξιος πιθανόν να ανέλαβαν τη φροντίδα τους. Η διαφυγή τους υπήρξε επιβεβλημένη, αλλά ο προορισμός τους παραμένει ακόμη άγνωστος. Οι στενοί συγγενικοί δεσμοί των Κομνηνών με τους Βαγρατίδες της Ιβηρίας, οι οποίοι αναδείχθηκαν από τον Μιχαήλ Πανάρετο, οδήγησαν στην πεποίθηση ότι οι νεαροί Κομνηνοί αναζήτησαν ασφαλές καταφύγιο κοντά στη «θεία» τους Θάμαρ. Ωστόσο, η

άποψη περί διαφυγής και μόνιμης εγκατάστασης των επιγόνων του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού στη Γεωργία, η οποία πρωτοδιατυπώθηκε από τον Α. Α. Kunik και υιοθετήθηκε εξ ολοκλήρου από τον Α. Α. Vasiliev και στη συνέχεια από μεγάλο αριθμό μελετητών, στερείται επιχειρημάτων. Η Γεωργία του «Χρυσού Αιώνα» ήταν σε θέση να θέσει τους ανεπιθύμους της βασίλισσας Θάμαρ υπό την προστασία της, αλλά οι γεωργιανοί χρονογράφοι δεν αναφέρουν τίποτα σχετικό με τη διαμονή τους εκεί. Η αποσιώπηση της παρουσίας των νεαρών Κομνηνών στο Ιβηρικό βασίλειο, τη στιγμή που η βασίλισσα Θάμαρ βρισκόταν σε ανοιχτή ρήξη με τους Αγγέλους, θα μπορούσε να ερμηνευτεί είτε ως προσπάθεια συγκάλυψης των ιχνών τους, είτε ως τρανή απόδειξη της απουσίας τους. Η Γεωργία, η Γαλικία, ο Πόντος και η Κολχίδα πιθανόν να αποτέλεσαν σταθμούς στο μακρινό και πολυετές ταξίδι τους, αλλά όχι τόπους μόνιμης κατοικίας. Η επιβίωση ήταν μονόδρομος για τους νόμιμους κληρονόμους του βυζαντινού θρόνου, οι οποίοι είχαν συναίσθηση της θέσης και της κληρονομιάς τους και φαίνεται να σχεδίασαν προσεκτικά τα βήματά τους έως το 1204.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τις δυνάμεις της Δ΄ Σταυροφορίας και τον κατακερματισμό της κεντρικής βυζαντινής εξουσίας, δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για να αναδυθούν τρία ανεξάρτητα βυζαντινά κράτη, η Νίκαια, η Ήπειρος και η Τραπεζούντα. Η βασίλισσα των Ιβήρων επέλεξε να συνδράμει στην εγκαθίδρυση του μακροβιότερου από τα τρία βυζαντινά κράτη, δηλαδή την Τραπεζούντα, τη στιγμή που αρνήθηκε να παράσχει οποιαδήποτε στήριξη στη δοκιμαζόμενη Κωνσταντινούπολη. Από τις γεωργιανές πηγές προκύπτει ότι η επιχείρηση των αδελφών (Μεγάλων) Κομνηνών τέθηκε σε εφαρμογή μετά από την πρώτη άλωση της πρωτεύουσας στις 18 Ιουλίου του 1203 και πριν από την οριστική άλωση της Κωνσταντινούπολης στις 12/13 Απριλίου του 1204. Οι γεωργιανές πηγές επιβεβαιώνουν την άποψη του Οδυσσέα Λαμψίδα περί αναχώρησης των αδελφών Αλεξίου και Δαβίδ από την Κωνσταντινούπολη μετά από την πρώτη άλωσή της από τους ιππότες της Δ΄ Σταυροφορίας. Σύμφωνα με τον Α. Α. Vasiliev: *«το σημαντικότερο στοιχείο στο πρόβλημα της ίδρυσης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας είναι η σύνδεση μεταξύ των Βυζαντινών Κομνηνών και του γεωργιανού βασιλικού οίκου των Βαγρατιδών»*. Ο Vasiliev θεωρούσε ότι η αποκωδικοποίηση της φράσης *«τῆς πρὸς πατρός θείας αὐτοῦ Θάμαρ»* του Μιχαήλ Πανάρετου, θα επέτρεπε την κατανόηση των κινήτρων της βασίλισσας των Ιβήρων. Ακολουθώντας την προτροπή του Οδυσσέα Λαμψίδα, αναζητήσαμε την άκρη του νήματος, τοποθετώντας τη φράση του Μιχαήλ Πανάρετου σε ευρύτερο γενεαλογικό

πλαίσιο. Με τη συνδυαστική χρήση των πολύτιμων πληροφοριών που αντλήσαμε από το *Χρονικό* της Τραπεζούντας και από το *Kartlis Cxovreba*, καταφέραμε να οδηγηθούμε σε αρκετά ασφαλή συμπεράσματα, τα οποία επιβεβαιώνουν για άλλη μία φορά τον Οδυσσέα Λαμπΐδη. Εξετάζοντας όλους τους πιθανούς συνδυασμούς των εκπροσώπων και των δύο οίκων (Κομνηνών και Βαγρατιδών) καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι τα θεμέλια της πολυετούς μεταξύ τους συμμαχίας τέθηκαν πολύ νωρίτερα, σχεδόν έναν αιώνα πριν από την εκστρατεία των αδελφών Αλεξίου και Δαβίδ. Η κόρη του βασιλιά της Ιβηρίας/Γεωργίας Δαβίδ του «Κτίστη», Κάτα, φέρεται να προχώρησε σε πρώτη ή δεύτερη επιγαμία με τον γιο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 - 1118) και πατέρα του μετέπειτα αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1182/83 - 1185) Ισαάκιο Κομνηνό, καθιστώντας τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό θείο της βασίλισσας Θάμαρ και τη βασίλισσα των Ιβήρων «πρὸς πατρός θεία» των Αλεξίου και Δαβίδ, όπως ακριβώς το είχε θέσει ο Μιχαήλ Πανάρετος.

Το ουσιαστικότερο ερώτημα που προκύπτει από την ανάλυσή μας είναι το εξής απλό, αλλά και ταυτόχρονα σύνθετο. Γιατί ο Μιχαήλ Πανάρετος επέλεξε να αναφερθεί στο πρόσωπο της βασίλισσας της Γεωργίας Θάμαρ, σχεδόν δύο αιώνες μετά από την ίδρυση της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών; Λαμβάνοντας υπόψη το πόσο φειδωλός είναι στις πληροφορίες που δίνει στις επτά πρώτες γραμμές του *Χρονικού* του σχετικά με τα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, η εν λόγω επισήμανση εγείρει εύλογα ερωτήματα. Ποιά ιστορική αλήθεια κρύβει επιμελώς η φράση «σπουδῇ καὶ μόχθῳ τῆς πρὸς πατρός θείας αὐτοῦ Θάμαρ»; Ο πρωτοσεβαστός και πρωτονοτάριος Μιχαήλ Πανάρετος έζησε και δραστηριοποιήθηκε τον 14^ο αιώνα και ανέλαβε υψηλά αξιώματα κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Αλεξίου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1349 - 1390). Συμμετείχε σε διπλωματικές αποστολές στην Κωνσταντινούπολη και στη Λαζική, αλλά και σε στρατιωτικές επιχειρήσεις που πραγματοποίησε ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας. Ως ακόλουθος του Αλεξίου Γ΄ έλαβε μέρος στις επίσημες διπλωματικές αποστολές το 1367 και το 1377 στη Λαζική, όπου συνάντησε τον βασιλιά της Γεωργίας Βαγράτ Ε΄ (1360 - 1395). Επίσης συμμετείχε και σε συναντήσεις με τουρκομάνους ηγεμόνες. Ήταν πρόσωπο στενά συνεργαζόμενο με τον αυτοκράτορα, έχαιρε της εμπιστοσύνης του και έπαιζε ενεργό ρόλο στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών. Όπως, έχουμε ήδη επισημάνει, ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός έκανε εκτεταμένη χρήση της πολιτικής των επιγαμιών με

χριστιανούς, αλλά και με μουσουλμάνους ηγεμόνες. Είναι φανερό ότι δόθηκε μεγάλη βαρύτητα στις σχέσεις με την όμορη και ομόθρησκη Γεωργία. Η κόρη του Αλεξίου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού, Άννα, προχώρησε σε επιγαμία με τον βασιλιά της Γεωργίας Βαγράτ Ε΄ και ο γιος και διάδοχός του ο Μανουήλ Γ΄ (1390 - 1416/17) με την Gulkhan Khatun/ Ευδοκία, κόρη του βασιλιά της Γεωργίας Δαβίδ Η΄ (1346 - 1360) και της Σιντουχτάρ Τζακέλι. Οι εν λόγω επιγαμίες επισφράγισαν τη στρατιωτική συνεργασία ανάμεσα στους Μεγάλους Κομνηνούς, τους Βαγρατίδες και τους Τζακέλι. Ο Μιχαήλ Πανάρετος αναφέρεται εκτενώς και στις δύο επιγαμίες και δεν παραλείπει να υπογραμμίσει και την παράλληλη συγγένεια των Μεγάλων Κομνηνών με τον οίκο των αταμπέγων Τζακέλι της Δυτικής Γεωργίας. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο πάντα συγκρατημένος Μιχαήλ Πανάρετος χαρακτηρίζει τον Βαγράτ Ε΄ «στρατηγικώτατον» και το Τυφλίσιον (Τιφλίδα) «θαυμάσιον». Κατά πάσα πιθανότητα, η αναφορά του Μιχαήλ Πανάρετου στην ενδοξότερη ηγέτιδα της Γεωργίας, τη βασίλισσα Θάμαρ, αποσκοπούσε στην ανάδειξη των μακρών συγγενικών δεσμών μεταξύ των δύο οίκων (Μεγάλων Κομνηνών και Βαγρατιδών) και εξυπηρετούσε κατά αυτόν τον τρόπο τις πάγιες ανάγκες της εξωτερικής πολιτικής του Αλεξίου Γ΄ Μεγαλοκομνηνού. Άλλωστε, εκείνη την περίοδο η Γεωργία συνέχιζε να είναι το μοναδικό χριστιανικό, όμορο με την Τραπεζούντα κράτος και η συμμαχία με τους αταμπέγους Τζακέλι του Σάμτσχε-Σααταμπάγο της Δυτικής Γεωργίας είχε στρατηγική αξία όσον αφορά την απώθηση των τουρκομανικών φύλων.

Οι Μεγάλοι Κομνηνοί, ως γνήσιοι επίγονοι του πατρογονικού βυζαντινού οίκου των Κομνηνών, ακολούθησαν πιστά την επιτυχημένη διπλωματική πολιτική των προγόνων τους. Χρησιμοποίησαν τις δυναστικές επιγαμίες ως εργαλείο εξωτερικής πολιτικής που τους εξασφάλιζε ισχυρές συμμαχίες με ξένους δυναστικούς οίκους. Αντιλαμβανόμενοι τις υπάρχουσες εύθραυστες πολιτικές ισορροπίες, επέλεξαν να συμμαχήσουν όχι μόνο με τον Ιβηρικό οίκο των Βαγρατιδών, αλλά και με άλλους δυναστικούς οίκους της ομόθρησκης και ομόδοξης Γεωργίας. Στις πρωτογενείς πηγές καταγράφονται συνολικά οκτώ δυναστικά συνοικέσια ανάμεσα στους Μεγάλους Κομνηνούς και σε δυναστικούς οίκους της Γεωργίας, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η ύπαρξη και άλλων. Οι συμμαχίες των Μεγάλων Κομνηνών με τους Βαγρατίδες, αλλά και με τους άλλους οίκους της Δυτικής Γεωργίας, εξυπηρετούσαν τις αμυντικές ανάγκες των δύο μεσαιωνικών βασιλείων (της Τραπεζούντας και της Γεωργίας). Οι Τζακέλι του Σάμτσχε-Σααταμπάγο και οι Δαδιάνι-Γουρέλι της Γουρίας συμμετείχαν ενεργά στον αγώνα εναντίον των Τουρκομάνων, αλλά και των

Οθωμανών/Τούρκων, γεγονός που τους καθιστούσε υπολογίσιμους συμμάχους και για τους βασιλείς της Γεωργίας, αλλά και για τους αυτοκράτορες της Τραπεζούντας. Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, όπως και η Γεωργία, επένδυναν στη μεταξύ τους σχέση, καθώς αντιλαμβάνονταν την ανάγκη ύπαρξης συνεργασίας σε ένα ευρύτερο μη χριστιανικό περιβάλλον.

Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και η Γεωργία συμπορεύθηκαν για σχεδόν δύομισι αιώνες μέσα στο ίδιο πνεύμα αλληλεγγύης και συνεργασίας που έδειξαν το έτος 1204. Οι Ίβηρες επέλεξαν προσεκτικά τους γείτονες και συμμάχους τους και επένδυσαν σε αυτή την σχέση, ανανεώνοντας συνεχώς τους συμμαχικούς όρους, μέσω των δυναστικών επιγαμιών. Σε ένα περιβάλλον, όπου το μουσουλμανικό στοιχείο ενισχυόταν συνεχώς, η Γεωργία είχε ανάγκη από έμπιστους συμμάχους. Τους βρήκε στο πρόσωπο των Μεγάλων Κομνηνών. Το χριστιανικό αμυντικό τόξο Τραπεζούντας - Γεωργίας, το οποίο εξ αρχής αποτέλεσε τροχοπέδη στην επεκτατική πολιτική του σουλτανάτου του Ικονίου, απέδωσε σε βάθος χρόνου καρπούς. Πρέπει να επισημάνουμε ότι στα γεωργιανά χρονικά δεν καταγράφεται καμία άμεση στρατιωτική εμπλοκή μεταξύ των δύο μεσαιωνικών βασιλείων (Τραπεζούντας και Ιβηρίας) και δεν θα ήταν υπερβολή από τη πλευρά μας να σημειώσουμε ότι οι διμερείς σχέσεις των δύο κρατών χαρακτηρίζονταν από πνεύμα καλής γειτονίας.

Βέβαια, στο *Χρονικό* του Μιχαήλ Πανάρετου καταγράφονται δύο προσπάθειες ανάμειξης του γεωργιανού παράγοντα στις εσωτερικές υποθέσεις της Τραπεζούντας. Η πρώτη προσπάθεια ανάμειξης έλαβε χώρα την ιδιαίτερα ταραγμένη για την Τραπεζούντα περίοδο 1280 - 1285, όταν η πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών, στη διάρκεια μίας επανάστασης των τοπικών αρχόντων, πολιορκήθηκε αρχικά ανεπιτυχώς από τις δυνάμεις του βασιλιά της Δυτικής Γεωργίας Δαβίδ Στ' Ναρίν (1259 - 1293) και στη συνέχεια, από τη Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή (1284/85), η οποία με τη στήριξη του Δαβίδ Ναρίν κατάφερε να ανέλθει στον θρόνο της Τραπεζούντας. Η δεύτερη καταγεγραμμένη γεωργιανή ανάμειξη στα εσωτερικά της Τραπεζούντας έλαβε χώρα μερικές δεκαετίες αργότερα, όταν μία άλλη τραπεζούντια πριγκίπισσα, η Άννα Αναχουτλού Μεγάλη Κομνηνή (1341 - 42) ηγήθηκε των Λαζικών δυνάμεων για να ανατρέψει τη νύφη της Ειρήνη Παλαιολογίνα (1341/42).

Εντούτοις, οι ενέργειες και οι παρεμβάσεις των Βαγρατιδών και των ηγεμόνων της Δυτικής Γεωργίας στις εσωτερικές υποθέσεις της Τραπεζούντας δεν είχαν ως στόχο ούτε την αποσταθεροποίηση της γείτονας χώρας, ούτε την κατάκτησή της. Άλλωστε, η αποδυνάμωση της μοναδικής συμμαχικής, όμορης δύναμης δεν θα

ήταν προς το συμφέρον τους. Και στις δύο ανωτέρω περιπτώσεις, οι Ίβηρες πήραν ξεκάθαρη θέση στις εσωτερικές διαμάχες που ξέσπασαν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, στηρίζοντας πάντα εκπρόσωπο του οίκου των Μεγάλων Κομνηνών.

Όπως διαπιστώσαμε, από το τέλος του 13^{ου} αιώνα οι Μεγάλοι Κομνηνοί επιδίωξαν να συσφίξουν, παράλληλα με τους Βαγρατίδες και τις σχέσεις τους με τους οίκους της Δυτικής Γεωργίας. Η πολύπλευρη δραστηριότητα και το υψηλό επίπεδο στρατιωτικής ετοιμότητας των αταμπέγων της Δυτικής Γεωργίας αξιολογήθηκε θετικά από τους Μεγάλους Κομνηνούς, οι οποίοι προχώρησαν, μέσω δυναστικών συνεικεσίων, στην κοινωνική τους αναβάθμιση, καθιστώντας τους πολύτιμους συμμάχους στις επερχόμενες δοκιμασίες. Συγκεκριμένα, η συμμαχία με τον δυναστικό οίκο των Τζακέλι αποδείχθηκε ιδιαίτερα επωφελής για τους αυτοκράτορες της Τραπεζούντας. Οι αταμπέγοι της νοτιοδυτικής Γεωργίας, αφενός συνέδραμαν αρκετές φορές στις επιχειρήσεις των Μεγάλων Κομνηνών, αφετέρου εγγυόνταν την ασφάλεια των κοινών τους συνόρων. Από το τέλος του 14^{ου} αιώνα, τέθηκαν οι βάσεις για τη συνεργασία και με τον οίκο των Δαδιάνι-Γουρέλι. Οι δύο ανωτέρω δυναστικοί οίκοι της Δυτικής Γεωργίας, στάθηκαν στο πλευρό των Μεγάλων Κομνηνών, ακόμα και μετά την άλωση της πρωτεύουσάς τους.

Οι σχέσεις μεταξύ των δύο όμορων, ομόθρησκων και ομόδοξων βασιλείων δεν είχαν ποτέ την ευκαιρία να αναπτυχθούν πλήρως. Η μογγολική εισβολή και η σχεδόν εκατονταετής παρουσία των Μογγόλων στο Ιβηρικό βασίλειο του Καυκάσου, καθώς και η μετέπειτα σφοδρή επέλαση του Ταμερλάνου, αποτέλεσαν σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα στην πλήρη ανάπτυξη αυτών των σχέσεων. Οι αλληπάλληλες καταστροφικές επιχειρήσεις που διεξήγαν οι Μογγόλοι, όπως επίσης και οι έντονες αποσχιστικές τάσεις που παρουσίασαν τοπικοί δυναστικοί οίκοι, αποδυνάμωσαν τη Γεωργία, η οποία δεν κατάφερε ποτέ να επανέλθει στον πρότερο ένδοξο βίο της. Η αναγκαιότητα της μεταξύ τους συμμαχίας (Τραπεζούντας και Γεωργίας) έγινε περισσότερο ορατή, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τους Οθωμανούς/Τούρκους. Είναι γεγονός ότι όλοι οι ηγεμόνες του κατακερματισμένου και βυθισμένου στον εμφύλιο πόλεμο Ιβηρικού βασιλείου αναγνώρισαν τον οθωμανικό κίνδυνο και συμπαρατάχθηκαν στον αγώνα των Μεγάλων Κομνηνών. Ωστόσο, ο αντιοθωμανικός συνασπισμός της Ανατολής με τη Δύση δεν ανταποκρίθηκε στο στόχο που ετέθη. Το γεγονός ότι όλα τα μέλη του συνασπισμού, εκτός από την κοινή οθωμανική απειλή, αντιμετώπιζαν εσωτερικές και εξωτερικές

προκλήσεις, καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις δυσμενείς εξελίξεις. Στην ύστατη προσπάθεια επιβίωσης της υστεροβυζαντινής αυτοκρατορίας του Πόντου, της τελευταίας κοιτίδας του Ελληνισμού στην Ανατολή, η Γεωργία στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων, τιμώντας τη συμμαχία που συνάφθηκε ανάμεσα στον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Μέγαλο Κομνηνό (1204 - 1222) και της βασίλισσα της Ιβηρίας Θάμαρ (1184 - 1212/13). Δυστυχώς, περίπου μισόν αιώνα μετά την πτώση της Τραπεζούντας στους Οθωμανούς/Τούρκους, η απομονωμένη από τον χριστιανικό κόσμο Γεωργία, ακολούθησε τη μοίρα της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών.

Ύστερα από την άλωση της Τραπεζούντας το 1461, η Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή, πιστή στον οίκο της κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια, έτσι ώστε κανείς μη Μέγας Κομνηνός να μην ανέλθει στον θρόνο των προγόνων της. Νιώθοντας το χρόνο να την πιέζει, προχώρησε στην τελευταία προσπάθεια ανακατάληψης της πρωτεύουσας των Μεγάλων Κομνηνών, με τη στήριξη των αταμπέγων της Δυτικής Γεωργίας. Οι τελευταίοι, αν και υποτελείς πλέον του συζύγου της Ουζούν Χασάν, έμειναν πιστοί μέχρι τέλους στον οίκο των Μεγάλων Κομνηνών. Το ίδιο είχαν πράξει και οι Δαδιάνι/Γουρέλι, όταν το 1461 προσπαθούσαν με όλες τους τις δυνάμεις να ανακόψουν την οθωμανική προέλαση προς την Τραπεζούντα. Η άλωση της Τραπεζούντας απέδειξε, σίγουρα όχι από το αποτέλεσμα, τη διπλωματική δεινότητα των Μεγάλων Κομνηνών. Οι γείτονες που έγιναν συγγενείς και σύμμαχοι των Μεγάλων Κομνηνών στάθηκαν στο πλευρό τους, αν και δεν κατάφεραν να συνδράμουν αποτελεσματικά, επειδή αιφνιδιάστηκαν και στη συνέχεια αφοπλίστηκαν, σε στρατιωτικό ή διπλωματικό επίπεδο, από τον Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή. Ήταν ήδη αργά για την πρωτεύουσα των Ποντίων. Τίποτα δεν μπόρεσε να αλλάξει τον ρου της ιστορίας. Οι συμμαχικές δυνάμεις της Ανατολής και της Δύσης, αν και είχαν επίγνωση του κινδύνου που ελλόχευε, δεν κατάφεραν επαρκώς να συνεννοηθούν. Η μεγαλοκομνηνεία Ανατολή ήταν εδώ και καιρό ένα καζάνι που σιγόβραζε και προετοίμαζε τις τεράστιες αλλαγές που θα ακολουθούσαν. Με την άλωση της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών έκλεισε ο κύκλος της συνεχούς Ελληνικής παρουσίας στην Ανατολή. Για το Ιβηρικό βασίλειο του Καυκάσου, που άλλοτε ευημερούσε, ακολούθησαν χρόνια απομόνωσης και υπανάπτυξης, τα οποία το απέκοψαν ακόμη περισσότερο από τον «αναγεννησιακό» δυτικό κόσμο.

Ολοκληρώνοντας θα θέλαμε να αναφερθούμε στη νωπογραφία του Ιταλού ζωγράφου της Αναγέννησης και ονομαστού χαρακτή Πιζανέλλο ή Antonio di Puccio Pisano (περ. 1395 - 1456), με τίτλο «Ο άγιος Γεώργιος και η πριγκίπισσα», η οποία

χρονολογείται περίπου το 1433-1438, κατά άλλους το 1444-1446. Ο Πιζανέλλο, εμπνευσμένος από τις διηγήσεις των περιηγητών, απεικόνισε την πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών περιτριγυρισμένη από τους εχθρούς της. Στη σχεδόν προφητική νωπογραφία, που βρίσκεται στο ναό της αγίας Αναστασίας στη Βερόνα, ο άγιος Γεώργιος φαίνεται να σώζει την τραπεζούντια πριγκίπισσα¹¹²⁴, στο πρόσωπο της οποίας αναγνωρίζουμε όλες τις Μεγάλες Κομνηνές, οι οποίες δια μέσου του θεσμού των δυναστικών συνοικεσίων εγγυήθηκαν τα χερσαία σύνορα της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών. Ο στρατηγός άγιος των βυζαντινών αυτοκρατόρων, ο άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος, ο οποίος άνοιξε το έτος 1204 τις πύλες της Τραπεζούντας για τον ιδρυτή της δυναστείας των Μεγάλων Κομνηνών, τον Αλέξιο Α΄ Μέγαλο Κομνηνό (1204 - 1222) φαίνεται σαν να ήταν παρών, όταν οι πύλες της «βασιλεύουσας» της Ανατολής έκλεισαν δια παντός.

¹¹²⁴ Σύμφωνα με τον Α. Bryer πρόκειται για τη Μαρία Μεγάλη Κομνηνή, αδελφή του Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού και σύζυγο του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου (1425 - 48). Βλ. Bryer 1962, 601-603, πρβλ. Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 109.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

ΚΙΡΜΑΝΕΟΥΛΙΑ-

ΟΙ ΓΕΩΡΓΙΑΝΕΣ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΣΠΡΩΝ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ

Μνήμη Β. Πέννα

Τα νομίσματα των Μεγάλων Κομνηνών¹¹²⁵, ως βασικό εργαλείο της νομισματικής πολιτικής τους, αποτελούν σημαντική συμπληρωματική πηγή, η οποία συνδυαστικά με τις γραπτές, αφηγείται την ιστορία της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών. Ξεχωριστό τύπο της συγκεκριμένης νομισματικής ομάδας αποτέλεσαν τα νομισματικά ευρήματα της Δυτικής Γεωργίας, τα λεγόμενα «κιρμανεούλια» ή αλλιώς οι «γεωργιανές απομιμήσεις των άσπρων της Τραπεζούντας». Τα κιρμανεούλια ανέδειξαν σημαντικές πτυχές της πολιτικοοικονομικής κατάστασης της περιόδου και φώτισαν περαιτέρω τις εξεταζόμενες, από την εν λόγω διατριβή, σχέσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν μεταξύ της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και της Γεωργίας. Η ταξινόμησή τους σε ξεχωριστή νομισματική κατηγορία των «γεωργιανών απομιμήσεων των άσπρων της Τραπεζούντας» ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιας ερευνητικής διαδικασίας επιφανών νομισματολόγων.

¹¹²⁵ Ενδεικτική συμπληρωματική βιβλιογραφία βλ. T. Abramishvili, *Sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis trapezonis asprebisa da dasavlur- kartuli pulis (kirmaneulis) katalogi* (=Κατάλογος των Άσπρων της Τραπεζούντας και των νομισμάτων της Δυτικής Γεωργίας (κιρμανεουλίων)), Τιφλίδα 1984 (στη γεωργ. γλ.). S. Bendall, *An introduction to the coinage of the Empire of Trebizond*, Λονδίνο 2015 και για την ελληνική μετάφραση της Ε. Λιάντα, με εκτενή πρόλογο του Α. Γ. Κ. Σαββίδη βλ. Bendall 2018, 11-24. Για τις σχετικές βιβλιοκρισίες βλ. Γ. Μουσειδου, *ΑΠ* 59 (2019), 361-365, Λ. Ποζίδου, *ΒΔ* 27 (2019), 793-795. Επίσης βλ. Πέννα 2013, 139-176· Λιάντα 2016, 281-301· Γεωργιάδης 2007, 127-164. Για την πρόσφατη έκδοση αφιερωμένη στα νομίσματα της Τραπεζούντας βλ. M. Pataridze, *Trapizonis imperiis ishviati monetebi* (=Σπάνια νομίσματα της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας), δίγλωσση έκδοση μεταφρασμένη από τα γεωργιανά στα αγγλικά από τον I. Paghava, Τιφλίδα 2006. Για τη μεγαλοκομνηνεία νομισματική βλ. Σαββίδης- Λιάντα 2019, 13, σημ. 7, 57, σημ. 69 και σχετικά με τα κιρμανεούλια το παράρτημα Β΄, με εμβόλιμο κείμενο 17, 215-218. Επίσης για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Σαββίδης - Λαμπάκης 1992, 53-54, 59-60.

Αρχικά οι νομισματολόγοι του 19^{ου} αιώνα M. Barataev και F. de Pfaffenhoffen, εξετάζοντας αυτά τα ιδιαίτερα νομισματικά ευρήματα, δυσκολεύτηκαν να τα κατατάξουν, αφού τα κοινά τους γνωρίσματα δεν ενέπιπταν σε καμία από τις υφιστάμενες νομισματικές κατηγορίες. Συγκεκριμένα ο M. Barataev, στη σχετική με τα γεωργιανά νομίσματα μονογραφία του, περιέγραψε έναν συγκεκριμένο τύπο νομισμάτων, τα οποία απέδωσε στον βασιλιά της Γεωργίας Γεώργιο Γ΄ (1156 - 1184). Δεν παρέλειψε να επισημάνει την εμφανή ομοιότητά τους με τα «μισο-βυζαντινά» νομίσματα της Τραπεζούντας, τα οποία τοποθέτησε χρονολογικά στην περίοδο ηγεμονίας των αυτοκρατόρων Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1238 - 1263) και Ιωάννη Β΄ Μεγάλου Κομνηνού (1280 - 1284/85, 1285 - 1297). Ο γεωργιανής καταγωγής νομισματολόγος απέρριψε εξ αρχής την πιθανότητα αντιγραφής τους, δεδομένου ότι ο Γεώργιος Γ΄ είχε βασιλέψει πολλά χρόνια πριν από τον Μανουήλ Α΄. Ωστόσο, δεν απέκλεισε την πιθανότητα να πρόκειται περί «κιρμανεουλίων», όρο που τόσο συχνά συναντούσε στις γεωργιανές πηγές¹¹²⁶. Στη συνέχεια το 1847 ο F. de Pfaffenhoffen κατέγραψε νομίσματα που έφεραν στον εμπροσθότυπο το όνομα «Ιωάννης» και στον οπισθότυπο τη μορφή του αγίου Ευγενίου, τα οποία χαρακτήρισε απλές απομιμήσεις των πρωτοτύπων άσπρων, τις οποίες άφησε ο αυτοκράτορας Ιωάννης Δ΄ Μεγάλος Κομνηνός (1429 - 1458/60) κατά την παραμονή του στη Γεωργία¹¹²⁷. Ήταν το 1860 τελικά, που ο V. Langlois εισήγε στην επιστήμη της νομισματικής τον όρο «γεωργιανές απομιμήσεις των άσπρων της Τραπεζούντας»¹¹²⁸. Σχεδόν μισό αιώνα αργότερα, οι διαπιστώσεις του τελευταίου επιβεβαιώθηκαν στην ειδική μονογραφία του νομισματολόγου O. Retowski¹¹²⁹. Πρόσφατα, ο αριθμός των νομισματικών τύπων που εμφανίζονται στον κατάλογο του Retowski, μετά από νέες αποκαλύψεις και επαναταυτίσεις, αυξήθηκε στους ενενήντα και αυτό οφείλεται στον εξειδικευμένο στη βυζαντινή νομισματολογία Simon Bendall. Τα αποτελέσματα της μελέτης του S. Bendall παρουσιάζονται στην ειδική μονογραφία του με τίτλο «Εισαγωγή στη νομισματική της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας», η οποία θα

¹¹²⁶ Barataev 1844, Classe II, 18-25 (Giorgi III).

¹¹²⁷ Pfaffenhoffen 1847, 102-104.

¹¹²⁸ Langlois 1860, 104-108.

¹¹²⁹ Retowski 1910, 108-129.

αποτελέσει απαραίτητο εργαλείο συστηματικής μελέτης των νομισμάτων της υστερομεσαιωνικής αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών¹¹³⁰.

Ο όρος «κιρμανεούλια» με τον οποίον έγιναν ευρέως γνωστές οι «απομιμήσεις των άσπρων της Τραπεζούντας» αρχικά χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει τα «κομνηνάτα» ή «άσπρα» του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού. Σταδιακά ο όρος άρχισε να χρησιμοποιείται και για τις απομιμήσεις των άσπρων της Δυτικής Γεωργίας¹¹³¹. Η πρώτη αναφορά στα «κυρμανουηλάτα» συναντάται στα αρχεία της Μονής Βαζελώνος τον 13^ο αιώνα και επιβεβαιώνει την ελληνική προέλευση του όρου¹¹³². Η εν λόγω άποψη επαληθεύεται και από γεωργιανό χειρόγραφο του 15^{ου} αιώνα, όπου επισημαίνεται ότι ο όρος «κιρμανεούλια» προέρχεται από το όνομα του «Ελληνα βασιλιά κυρ Μανουήλ»¹¹³³. Η καθιέρωση των άσπρων, η οποία επιτεύχθηκε μέσω της διείσδυσής τους στη γεωργιανή καθημερινότητα, δημιούργησε την ανάγκη απόδοσης του αρχικού ελληνικού όρου στη γεωργιανή γλώσσα¹¹³⁴. Η εν λόγω πρακτική ήταν συνήθης στη μεσαιωνική Γεωργία. Για παράδειγμα τα χρυσά νομίσματα του 11^{ου} αιώνα της Γεωργίας, τα λεγόμενα “drahkani”, έφεραν το όνομα εκείνου του βυζαντινού αυτοκράτορα, κατά την ηγεμονία του οποίου είχε γίνει η κοπή τους. Συγκεκριμένα, σε συνοδικό έγγραφο του 11^{ου} αιώνα της μονής των Ιβήρων του Αγίου Όρους, για τα εν λόγω νομίσματα χρησιμοποιείται ο όρος “aleksati”, από το όνομα του

¹¹³⁰ Για τη νεκρολογία βλ. Ε. Λιάντα, «Simon Bendall (1937-2019)», *Νομισματικά Χρονικά* 37 (2019), 7-16 (στην ελληνική και αγγλική γλ.)

¹¹³¹ Beradze T. 1989, 111-112.

¹¹³² *Έγγραφα Βαζελώνος*, 38, No 64. Επίσης για την ελληνική μετάφραση του έργου των F. I. Uspensky και V.V. Beneshevich βλ. *Τα acta της Μονής Βαζελώνος. Στοιχεία για την ιστορία της αγροτικής και μοναστηριακής εγγείας ιδιοκτησίας στο Βυζάντιο κατά το 13^ο-15^ο αι.*, επιμέλεια-προλεγόμενα-προσθήκες Κ. Παπουλίδης, μετάφρ. Η. Πετρόπουλος, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007.

¹¹³³ Το χειρόγραφο φυλάσσεται στο Τμήμα Αρχείων των Χειρογράφων του Κρατικού Μουσείου της Γεωργίας [f. Hd. 7588]. Βλ. Abramishvili 1951, 43.

¹¹³⁴ Ο όρος “kirmaneuli tetri” χρησιμοποιείται σε αρχαίο γεωργιανό χειρόγραφο και αποτελεί την ακριβή μετάφραση του ελληνικού όρου, που βρίσκουμε στα αρχεία της Μονής Βαζελώνος. Βλ. Kakabadze 1924, 42.

αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 - 1118) και ο όρος “mihailati”, από το όνομα του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071 - 1078)¹¹³⁵.

Αρχικά ο Otto Retowski και στη συνέχεια η Tamara Abramishvili, προέτρεπαν να αντιμετωπίζονται τα «κιρμανεούλια» όχι ως τυχαίες απομιμήσεις «άσπρων», αλλά ως αυτόνομες δυτικογεωργιανές κοπές¹¹³⁶, τις οποίες ο D. G. Kapanadze συνέδεσε με την εκστρατεία που πραγματοποίησε το 1284 η Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή (1284/85) στην Τραπεζούντα¹¹³⁷. Στη συνέχεια, οι T. Abramishvili, D. M. Lang και K. V. Golenko εισηγήθηκαν την πιθανότητα η παραγωγή των κιρμανεουλίων να ξεκίνησε πολύ πριν από την εκστρατεία της Θεοδώρας¹¹³⁸. Κατά την άποψη της I. V. Sokolova τα «κιρμανεούλια» με το όνομα του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού κόπηκαν πριν από το 1285, ενώ αυτά με το όνομα του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Μεγάλου Κομνηνού και της Θεοδώρας μετά από την εκστρατεία του 1284/85¹¹³⁹. Σύμφωνα με τον πρόσφατα εκλιπόντα νομισματολόγο S. Bendall, από τα εξήντα ένα νομίσματα που παρουσίασε ο O. Retowski, μόνο σε ένα ο Ιωάννης Β΄ κρατάει λάβαρο με μακρύ στέλεχος αντί για λάβαρο με κοντό στέλεχος, λεπτομέρεια που πιστοποιεί ότι πρόκειται για κανονική κοπή και όχι για απομίμηση, καθιστώντας σαφές ότι η παραγωγή των γεωργιανών απομιμήσεων ξεκίνησε από τη βασιλεία του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄¹¹⁴⁰ και έπειτα. Συνεπώς, τα πρώτα άσπρα που κυκλοφόρησαν στη Γεωργία πρέπει να έφεραν το όνομα του τέταρτου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, Μανουήλ Α΄ (1238 - 1263)¹¹⁴¹. Ωστόσο, αυτό δεν είναι απόλυτο, αφού δεν αποκλείεται τα νομίσματα του Μανουήλ Α΄ να συνέχισαν να εκδίδονται ως τύπος immobilisée κατά την περίοδο της ηγεμονίας των παιδιών του: του Ανδρονίκου Β΄ (1263 - 1266), του Γεωργίου (1266 - 1280) και κατά τα πρώτα χρόνια της

¹¹³⁵ *Χειρόγραφο μονής Ιβήρων*, vi, *Actes d' Iviron*, I, αρ. 26, 242· Abramishvili 1958, 283, σημ. 5. Σύμφωνα με τις γεωργιανές πηγές, τα βυζαντινά νομίσματα κυκλοφορούσαν ευρέως στην Ανατολική και στη Δυτική Γεωργία βλ. Jordania T, *Kronikebi*, II, 51-52· Abramishvili 1958, 285.

¹¹³⁶ Retowski 1910, 21-22· Abramishvili 1959, 142.

¹¹³⁷ Kapanadze 1950, 207. Σύμφωνα με αυτή τη τοποθέτηση είναι και ο K. V. Golenko, ο οποίος επισημαίνει ότι για την παραγωγή των «κιρμανεουλίων» χρησιμοποιήθηκαν με τη μέθοδο επικοπής τα “kaaniki” και τα “dirhem” του Αμπαγά (1265 - 1282) και του Αργούν (1284 - 1291). βλ. Golenko 1959, 139.

¹¹³⁸ Abramishvili 1959, 143· Lang 1955a, 81-82· Golenko 1959, 138-139.

¹¹³⁹ Sokolova 1974, 138.

¹¹⁴⁰ Bendall 2018, 112.

¹¹⁴¹ Lang 1955b, 87.

βασιλείας του Ιωάννη Β' (1280 - 1284/85, 1284/85 - 1297)¹¹⁴². Μόνο μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Ιωάννη Β' πιθανόν εμφανίστηκαν οι πρώτες απομιμήσεις των δημοφιλών άσπρων του Μανουήλ Α'.

Υπάρχουν τρεις καταγεγραμμένοι τύποι γεωργιανών απομιμήσεων, οι οποίοι είχαν ως υπόδειγμα τα «άσπρα» ή «κομνηνάτα», τα αργυρά νομίσματα των Μεγάλων Κομνηνών¹¹⁴³: α) οι πρώιμες απομιμήσεις των άσπρων του αυτοκράτορα Μανουήλ Α'¹¹⁴⁴, οι οποίες είναι καλύτερης τεχνοτροπίας από τις μετέπειτα απομιμήσεις του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' και της Θεοδώρας¹¹⁴⁵, β) οι απομιμήσεις που φέρουν τη μορφή του Ιωάννη Β', οι οποίες εκδίδονταν καθ' όλη τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα και γ) οι απομιμήσεις που απεικονίζουν τη Θεοδώρα, οι οποίες είναι ιδιαίτερα κακοφτιαγμένες, με το όνομα της τραπεζούντιας πριγκίπισσας πάντα γραμμένο ανορθόγραφα ή μαζί με το όνομα του Ιωάννη Β'¹¹⁴⁶. Οι γεωργιανές απομιμήσεις δεν ακολουθούσαν πάντα πιστά όλες τις κοπές των αυτοκρατόρων της Τραπεζούντας. Συνεπώς, όταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος Β' Μέγας Κομνηνός (1297 - 1330) εισήγε τις έφιππες μορφές, οι γεωργιανές απομιμήσεις δεν ακολούθησαν το παράδειγμά του και συνέχισαν να μιμούνται την παλαιότερη έκδοση του 13^{ου} αιώνα¹¹⁴⁷. Αν και δεν υπάρχουν εμφανείς διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα πρωτότυπα άσπρα και στις γεωργιανές απομιμήσεις, οι οποίες μοιράζονται στον εμπροσθότυπο τη μορφή του αυτοκράτορα, στον οπισθότυπο τη μορφή του αγίου Ευγενίου και φέρουν ελληνόγλωσσες επιγραφές, κατά κοινή παραδοχή τα πρωτότυπα άσπρα ήταν καλύτερης τεχνοτροπίας και με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε άργυρο¹¹⁴⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το νομισματικό εύρημα του 1927, το οποίο ταιριάζει στον νομισματικό τύπο των κιρμανεουλίων. Το νόμισμα φέρει την επιγραφή «vameh». Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για το όνομα του ηγεμόνα της

¹¹⁴² Kurshanskis 1979a, 29-30.

¹¹⁴³ Τα γεωργιανά κιρμανεούλια μιμήθηκαν κυρίως τα αργυρά νομίσματα του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' και της Θεοδώρας. Βλ. Georganteli 2011, 100.

¹¹⁴⁴ Sokolova 1977, 109-116.

¹¹⁴⁵ Bendall 2018, 112.

¹¹⁴⁶ *Το ίδιο*, 112-113.

¹¹⁴⁷ Kapanadze 1950, 208· Lang 1955a, 82. Αναλυτικότερα για τις έφιππες μορφές βλ. Ponomarev 2010, 27-28· Chorev 2013, 53-70.

¹¹⁴⁸ Georganteli 2011, 96.

Μιγκρελίας (Odishi) Βάμεκ Α΄ Λαδιάνι (1384 - 1396)¹¹⁴⁹. Το εν λόγω νομισματικό εύρημα είναι μοναδικό και βρέθηκε στην πόλη Σουχούμι ανάμεσα σε εκατοντάδες απομιμήσεις άσπρων της Τραπεζούντας στο όνομα του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Μεγάλου Κομνηνού¹¹⁵⁰. Μαζί με τα «georgauli», τα οποία εκδίδονταν από τον βασιλιά της Γεωργίας Γεώργιο Στ΄ Επιφανή (1299 - 1301, 1314 - 1346), οι γεωργιανές απομιμήσεις των άσπρων της Τραπεζούντας αποτελούν απόδειξη της οικονομικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους Μεγάλους Κομνηνούς και τους δυναστικούς οίκους της Γεωργίας. Ενδεχομένως, ο όρος «georgauli» να χρησιμοποιήθηκε ευρέως στην Ανατολική Γεωργία¹¹⁵¹, ενώ ο όρος «kirmaneuli» στη Δυτική Γεωργία.

Σε μία ομάδα μεταγενέστερων γεωργιανών απομιμήσεων, στον οπισθότυπο των φθαρμένων «κιρμανεουλίων» διακρίνονται τα γράμματα «ΓΕ» δίπλα στην μορφή του αγίου¹¹⁵² και όχι δίπλα στη μορφή του βασιλιά¹¹⁵³. Η μορφή του αγίου είναι ολόσωμη, όπως ακριβώς απεικονίζεται η μορφή του αγίου Ευγενίου, και δεν είναι έφιππη, όπως συνήθως απεικονίζεται ο άγιος Γεώργιος στη Γεωργία¹¹⁵⁴. Ωστόσο, στη μεσαιωνική γεωργιανή εικονογραφία ο άγιος Γεώργιος δεν συναντάται μόνο έφιππος. Συχνά η μορφή του απεικονίζεται και ολόσωμη. Ενδεχομένως στις εν λόγω απομιμήσεις να απεικονίζεται ο άγιος Γεώργιος, ο πολιούχος της Γεωργίας¹¹⁵⁵. Ο συγκεκριμένος στρατηλάτης άγιος έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης και από τους Μεγάλους Κομνηνούς. Άλλωστε, η μορφή του αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου κοσμεί και το μολυβδόβουλο του πρώτου αυτοκράτορα της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας Αλεξίου Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1204 - 1222)¹¹⁵⁶. Από την άλλη πλευρά, ο πολιούχος της Τραπεζούντας, ο άγιος Ευγένιος ήταν σχεδόν άγνωστος στη Γεωργία. Ενδεχομένως, στη Γεωργία η μορφή του αγίου Ευγενίου να συγγεόταν ή να

¹¹⁴⁹ Πρόκειται περί των νομισμάτων «tskhounouri tetri». Ο όρος “Tskhounouri” προκύπτει από το “Tskhoumi”, δηλαδή την πόλη Σουχούμι (Σεβαστούπολη) και το “tetri”, που σημαίνει «άσπρο». Βλ. Beradze T, 1989, 113.

¹¹⁵⁰ Pakhomov 1938, 46.

¹¹⁵¹ Το “kirmaneuli” και το “georgauli” είχαν την ίδια εμπορική αξία. Βλ. Beradze T, 1989, 113.

¹¹⁵² Kapanadze 1950, 209.

¹¹⁵³ Ο Langlois είχε αποδώσει το συγκεκριμένο δείγμα στον βασιλιά Γεώργιο Η΄ (1446 - 1465). Βλ. Langlois 1860, 104.

¹¹⁵⁴ Kapanadze 1950, 209.

¹¹⁵⁵ Lang 1955a, 85.

¹¹⁵⁶ Karpov 2012, 73-85· Γουναρίδης 1999, 252, 257· Karpov 2005, 290-291.

ταυτιζόταν με τη μορφή του αγίου Γεωργίου. Άλλωστε, την περίοδο εκείνη ήταν σύνθηες η εικονογράφηση των νομισμάτων ευρείας κυκλοφορίας να επηρεαζόταν από παράγοντες ευρύτερου πολιτικού ενδιαφέροντος¹¹⁵⁷. Όπως επίσης, οι μορφές των αγίων και των ηγεμόνων που κοσμούσαν τα νομίσματα να προσαρμόζονταν για να ταιριάζουν στις τοπικές συνθήκες και πεποιθήσεις¹¹⁵⁸. Οι τακτικές αυτές θα εξασφάλιζαν την αποδοχή και την ευρεία χρήση των νομισμάτων από το νέο περιβάλλον. Το ενδεχόμενο της ταύτισης ή της σύγχυσης των μορφών των δύο αγίων, θα μπορούσε να δικαιολογήσει την παρουσία στις γεωργιανές πηγές του όρου “georgauli”, ο οποίος σχετίζεται με την ίδια νομισματική ομάδα¹¹⁵⁹.

Οι Μεγάλοι Κομνηνοί ήδη από τα πρώτα χρόνια προήγαγαν το υπάρχον τοπικό νομισματοκοπείο της Τραπεζούντας σε επίσημο της νεοσύστατης αυτοκρατορίας τους¹¹⁶⁰, το οποίο ωστόσο δεν τέθηκε άμεσα σε λειτουργία¹¹⁶¹. Κύρια πηγή αργύρου αποτέλεσαν τα τοπικά μεταλλεία, αλλά και τα ορυχεία της Τζάνιχας, κοντά στο σημερινό Gümüşhane, καθώς και της Αργυρίας¹¹⁶². Αν και δεν υπάρχουν στη διάθεσή μας νομίσματα που να φέρουν τα ονόματα των ιδρυτών της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, του Αλεξίου Α΄ και του Δαβίδ Μεγάλων Κομνηνών¹¹⁶³, σύμφωνα με την εισήγηση του S. Bendall, τα άσπρα τραχέα από ήλεκτρο των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118 - 1143) και Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143 - 1180), είχαν σφυρηλατηθεί και ψαλιδιστεί κατά την περίοδο της ηγεμονίας του πρώτου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας¹¹⁶⁴. Αργότερα, κατά την ηγεμονία του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1238 - 1263) εισήχθη ο νέος, χαρακτηριστικός τύπος αργυρών νομισμάτων, που περιελάμβανε τη μορφή του αγίου Ευγενίου, πολιούχου της Τραπεζούντας, ο οποίος συνέχισε να εκδίδεται έως τον 15^ο αιώνα¹¹⁶⁵.

¹¹⁵⁷ Πέννα 2013, 151, σημ. 43.

¹¹⁵⁸ Lang 1955a, 86.

¹¹⁵⁹ Kakabadze 1914, 92· Georganteli 2011, 100, 106-107· Lang 1955a, 87.

¹¹⁶⁰ Για τη νομισματοκοπία στην Τραπεζούντα πριν το 1204 βλ. Πέννα 1966, 231-240· Bendall 1977, 126-136.

¹¹⁶¹ Πέννα 2013, 158.

¹¹⁶² Kurshanskis 1979a, 24· Bryer 1982, 139-145· Karpov 1990, 141-142· Wroth 1911, lxxx· Bendall 2018, 41-42. Αναλυτικότερα για τα μεταλλεία του Πόντου βλ. Savvides 2000b, 130-155.

¹¹⁶³ Kurshanskis 1979a, 23· Golenko 1959, 128, σημ. 4· Sokolova 1974, 130.

¹¹⁶⁴ Bendall 2018, 35-36, 49-51.

¹¹⁶⁵ Πέννα 2013, 158.

Μολονότι, στο τέλος του 13^{ου} και στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και η Γεωργία ήταν υποτελείς στους Ιλχανίδες Μογγόλους, στα νομίσματα της Τραπεζούντας δεν υπάρχουν ενδείξεις μογγολικής επίδρασης. Αντίθετα στη Γεωργία, η οποία βρισκόταν υπό στενό οικονομικό έλεγχο, τα ονόματα των Μογγόλων επικυριάρχων αναγράφονται στα τοπικά νομίσματα. Αυτή η εξαίρεση θα μπορούσε να οφείλεται σε τέχνασμα, το οποίο χρησιμοποίησαν οι αυτοκράτορες Ανδρόνικος Β΄ (1263 - 1266) και Γεώργιος (1266 - 1280) Μεγάλοι Κομνηνοί. Ενδεχομένως, οι γιοι του Μανουήλ Α΄ (1238 - 1263) να εξέδωσαν νομίσματα στο όνομα του εκλιπόντα πατέρα τους, παρακάμπτοντας κατά αυτόν τον τρόπο την οδηγία των επικυριάρχων τους¹¹⁶⁶. Σύμφωνα με τον Σ. Κάρποβ, η μογγολική πολιτική απαγόρευε την έκδοση αργυρών νομισμάτων κατά τη διακυβέρνηση του αυτοκράτορα Γεωργίου Μεγάλου Κομνηνού. Κατά την άποψη του, η χρήση του τίτλου «δεσπότης» και όχι «βασιλεύς» σε ορισμένα χάλκινα νομίσματα του Γεωργίου, πιθανόν να αποτελεί ακόμα και ένδειξη εκχώρησης του αυτοκρατορικού του τίτλου την περίοδο 1266 - 1278¹¹⁶⁷.

Τα άσπρα για τους Μεγάλους Κομνηνούς δεν αποτελούσαν μόνο μέσο εμπορικών συναλλαγών, αλλά και μέσο επικράτησης της νομισματικής τους πολιτικής¹¹⁶⁸. Η οικονομία της Τραπεζούντας βασιζόταν στις εμπορικές συναλλαγές, οι οποίες γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση μετά το κλείσιμο του Δρόμου του Μεταξιού, γεγονός που συνέβαλε στην αύξηση της παραγωγής και της κυκλοφορίας των άσπρων. Επιπλέον, η προώθηση και ανύψωση της Ταυρίδας σε πολιτικό και οικονομικό κέντρο της Ασίας από τους Ιλχανίδες, ενίσχυσε περαιτέρω την οικονομική ανάπτυξη της Τραπεζούντας. Μετά την καταστροφή της Βαγδάτης το 1258 από τον Ιλχανίδη Χουλέγκου (1256 - 1265), η Τραπεζούντα αποτελούσε τη μοναδική εμπορική διέξοδο προς τη Δύση για τους Μογγόλους. Ως θετική πρέπει να θεωρηθεί για την ανάπτυξη και την εμπορική αναβάθμιση της Τραπεζούντας και η επέκταση των εμπορικών δραστηριοτήτων των Γενουατών από την τελευταία δεκαετία του 13^{ου} αιώνα και έπειτα στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας¹¹⁶⁹.

Ωστόσο, δεν ισχύουν τα παραπάνω για τη Γεωργία, η οποία, σύμφωνα με τις γεωργιανές πηγές, δοκιμάστηκε σκληρά από την εκατονταετή μογγολική παρουσία. Η

¹¹⁶⁶ Bryer 1973, 348· Kurshanskis 1975, 197· Kurshanskis 1979a, 30-31

¹¹⁶⁷ Κάρποβ 2017, 357-358.

¹¹⁶⁸ Georganteli 2011, 93-94.

¹¹⁶⁹ Bryer 1973, 348· Karpov 1981, 20-21· Winfield 1962, 171.

βασίλισσα της Γεωργίας Ρουσουντάνα (1223 - 1245), κόρη της Θάμαρ, της επιφανέστερης εκπροσώπου της δυναστείας των Βαγρατιδών, δεν μπόρεσε να διαχειριστεί τις πολυμέτωπες επιθέσεις και τελικά αποδέχθηκε τη μογγολική επικυριαρχία¹¹⁷⁰. Η νέα κατάσταση οδήγησε στον κατακερματισμό του διοικητικού συστήματος της Γεωργίας και στη διαίρεση της χώρας¹¹⁷¹. Ο γιος της Ρουσουντάνας, Δαβίδ Στ' Ναρίν (1250 - 1259, 1259 - 1293) κυβέρνησε τη Γεωργία έως το 1259 από κοινού με τον ξάδελφό του Δαβίδ Ε' Ουλού (1250 - 1269). Στη συνέχεια, η Γεωργία διοικήθηκε διαμελισμένη: το ανατολικό της τμήμα από τον Δαβίδ Ε' Ουλού και το δυτικό της από τον Δαβίδ Στ' Ναρίν¹¹⁷². Ο διαχωρισμός της Γεωργίας σε Ανατολική και Δυτική και η μη παραγωγή νομισμάτων στη Δυτική Γεωργία τον 13^ο αιώνα, δημιουργούσε τις πλέον κατάλληλες συνθήκες για την έλευση των άσπρων της Τραπεζούντας. Άλλωστε, στην Ανατολική και στη Νότια Γεωργία οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούν στις συναλλαγές τους τα νομίσματα των επικυριάρχων¹¹⁷³. Επιπλέον, η Δυτική Γεωργία αντιμετώπιζε σοβαρό πρόβλημα ρευστότητας, γεγονός που επιβεβαιώνεται από χειρόγραφο του βεζίρη Kakhi Toreli, το οποίο χρονολογείται στο έτος 1259¹¹⁷⁴. Αναμφίβολα, η μογγολική παρουσία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην μακράς διάρκειας έκδοση των απομιμήσεων στη Γεωργία. Η κοπή νομισμάτων στο όνομα ενός νεκρού αυτοκράτορα, σίγουρα εξυπηρετούσε τους Ίβηρες ηγεμόνες, καθώς τους παρείχε τη δυνατότητα της μη αναγραφής των ονομάτων των επικυριάρχων τους.

Η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντα αποτελούσε το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο στα νότια παράλια της Μαύρης Θάλασσας και συνδεόταν οικονομικά με τις πόλεις Βαθύ/ Μπατούμι, Φάσις/Πότι και Σεβαστούπολη/Σουχούμι της Δυτικής Γεωργίας. Κατά τη βασιλεία του αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Μεγάλου Κομνηνού (1238 - 1263), η Τραπεζούντα ευημερούσε και τα άσπρα του τραπεζούντιου αυτοκράτορα είχαν γίνει ευρέως γνωστά όχι μόνο στη Γεωργία, αλλά και σε άλλες περιοχές, ενώ αποτελούσαν και αξιόπιστη μονάδα εμπορικών συναλλαγών. Η δημοφιλία τους οφειλόταν στην ευρεία αποδοχή του αυτοκράτορα Μανουήλ Α', ο οποίος προχώρησε σε επιγαμία με τη γεωργιανή

¹¹⁷⁰ Kurshanskis 1979a, 25·Toumanoff 1966, 625.

¹¹⁷¹ Toumanoff 1966, 626, σημ. 2.

¹¹⁷² Salia 1980, 224-228.

¹¹⁷³ Lang 1955a, 82.

¹¹⁷⁴ Beradze T, 1989, 102-103, 114.

πριγκίπισσα Ρουσουντάνα. Στη συνέχεια, η Θεοδώρα, κόρη του Μανουήλ και της Ρουσουντάνας, κατά πάσα πιθανότητα παντρεύτηκε τον βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας Δημήτριο Β΄ (1273 - 1289)¹¹⁷⁵. Όπως προαναφέραμε, η εμπορική αναβάθμιση της Τραπεζούντας επιβεβαιώνεται από την έλευση των Γενουατών, οι οποίοι από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και έπειτα, μέσω συστηματικών επαφών, προσέγγισαν και τις τοπικές αρχές του Ιβηρικού βασιλείου για να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους και στα παράλια της Δυτικής Γεωργίας. Η παρουσία και η εμπορική δραστηριότητα των Γενουατών συνέβαλε στην οικονομική ευημερία της Δυτικής Γεωργίας. Ενίσχυσε όμως τις αποσχιστικές τάσεις των ηγεμόνων της και οδήγησε στα μέσα του 15^{ου} αιώνα στην ανεξαρτητοποίησή τους¹¹⁷⁶. Οι εμπορικές επαφές μεταξύ της Τραπεζούντας και της Γεωργίας επιβεβαιώνονται από την ευρεία διάδοση και αποδοχή των άσπρων, αλλά και των κιρμανεουλίων στη Δυτική και Νοτιοδυτική Γεωργία, όπως φαίνεται από τις συμφωνίες οικονομικού και στρατιωτικού ενδιαφέροντος που σύναψαν, μέσω επιγαμιών, οι αυτοκράτορες της Τραπεζούντας με τους ηγεμόνες της Ανατολικής και της Δυτικής Γεωργίας¹¹⁷⁷, καθώς και από τις από κοινού ενέργειες στις οποίες προχώρησαν για να περιορίσουν την ασυδοσία των ιταλικών εμπορικών δημοκρατιών¹¹⁷⁸.

Λίγο πριν το τέλος του 13^{ου} αιώνα, η Τραπεζούντα επέλεξε να συσφίξει περαιτέρω τους δεσμούς της με τη Δυτική Γεωργία. Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Β΄ (1297 - 1330), θέλοντας να ενισχύσει τις συμμαχίες με τους γείτονες και να ακολουθήσει ανεξάρτητη πολιτική σε σχέση με το Βυζάντιο, επέλεξε για σύζυγο την κόρη του ηγεμόνα του Σάμτσχε, Μπέκα Α΄ Τζακέλι (1285 - 1306). Εκείνη την περίοδο ο αταμπέγος του Σάμτσχε, ακολουθώντας την επιτυχημένη πολιτική του πατέρα του Σαργκίς Α΄ (1268 - 1285), είχε διευρύνει σημαντικά τον κύκλο των συμμάχων του και είχε καταφέρει να συνάψει αξιόλογες συμμαχίες, μέσω επιγαμιών, με τους Βαγρατίδες και με τους Μεγάλους Κομνηνούς. Οι αταμπέγοι, οι οποίοι αναγνώριζαν την επικυριαρχία των Ιλχανιδών, με τους οποίους είχαν συνάψει επωφελείς συμφωνίες, στις αρχές του 14^{ου} αιώνα έκοβαν στην πρωτεύουσά τους, Αχαλτσίχε, νομίσματα για λογαριασμό του Μαχμούντ Γαζάν (1295 - 1304) και στα

¹¹⁷⁵ Αναλυτικά στο Κεφάλαιο Β΄.

¹¹⁷⁶ Beradze, T, 1989, 117-118.

¹¹⁷⁷ Βλ. σχετικά στο Κεφάλαιο Β΄.

¹¹⁷⁸ Beradze, T, 1989, 78.

μέσα του ίδιου αιώνα (του 14^{ου}) πιθανόν να εξέδιδαν και απομιμήσεις των άσπρων της Τραπεζούντας¹¹⁷⁹.

Λαμβάνοντας υπόψη από τη μία πλευρά τις πολιτικές συνθήκες στη Γεωργία, την απουσία των τοπικών ή άλλων ξένων νομισμάτων¹¹⁸⁰, το πρόβλημα ρευστότητας στη Δυτική Γεωργία και από την άλλη πλευρά την άνθηση της εμπορικής δραστηριότητας στην Τραπεζούντα, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι γεωργιανές απομιμήσεις δεν προέκυψαν ούτε εξαιτίας της ανάγκης του χριστιανικού πληθυσμού της Γεωργίας να συναλλάσσεται σε νόμισμα που έφερε χριστιανικά σύμβολα¹¹⁸¹, ούτε εξαιτίας της επιθυμίας των γεωργιανών βασιλέων να απεικονίζονται στα «κιρμανεούλια» ως ηγέτες καθολικής αποδοχής, όπως απεικονιζόταν ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ και οι επίγονοί του στα άσπρα¹¹⁸². Εκείνη την περίοδο, αφενός η νομισματοκοπία της Γεωργίας υφίστατο περιορισμούς και αφετέρου τα άσπρα της Τραπεζούντας ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα και αξιόπιστα στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας. Η ύπαρξη αντίστοιχου γεωργιανού νομίσματος θα παρείχε στους εμπόρους της Γεωργίας τη δυνατότητα να αναπτύξουν χωρίς περιορισμούς την εμπορική τους δραστηριότητα. Με αυτά τα δεδομένα, ενδεχομένως οι Γεωργιανοί να προχώρησαν στην ανατύπωση του άσπρου, με τη μέθοδο της επικοπής, δηλαδή το κτύπημα του νεότερου τύπου πάνω στον παλαιότερο¹¹⁸³ και την κυκλοφορία του ανατυπωμένου νομίσματος ως τοπικού νομίσματος, με την προοπτική να χρησιμοποιήσουν τις απομιμήσεις του άσπρου στις διεθνείς συναλλαγές τους. Ο Ρώσος νομισματολόγος Α. Ν. Zograf είχε αναφέρει σχετικά τα εξής: *«οι νομισματικές απομιμήσεις εμφανίζονται, όταν οι λιγότερο ανεπτυγμένες, πολιτιστικά και οικονομικά, χώρες προσπαθούν να εξασφαλίσουν στο νόμισμά τους την αγορά, στην οποία ήδη κυριαρχεί το νόμισμα του πολιτιστικά και οικονομικά ανεπτυγμένου γείτονά τους»*¹¹⁸⁴.

Ενδεχομένως, οι απομιμήσεις της Δυτικής Γεωργίας να εμπίπτουν επιπλέον στην κατηγορία των «εμπορικών νομισμάτων». Πρόκειται για νομίσματα που έπαψαν να είναι σε χρήση ή έχασαν την αξία τους στον τόπο παραγωγής τους, αλλά

¹¹⁷⁹ Lang 1955a, 49, 54· Allen 1956, 380.

¹¹⁸⁰ Golenko 1959, 139.

¹¹⁸¹ Την περίοδο της μογγολικής επικυριαρχίας οι γεωργιανοί βασιλείς ουσιαστικά διορίζονταν από τις μογγολικές αρχές. Βλ. Kurshanskis 1979a, 30.

¹¹⁸² Georganteli 2011, 106.

¹¹⁸³ Πέννα 2006, 159-171.

¹¹⁸⁴ Zograf 1951, 58.

συνέχισαν να εκδίδονται από άλλα νομισματοκοπεία, με σκοπό την αποκλειστική χρήση τους στις εξωτερικές αγορές¹¹⁸⁵. Στη Δυτική Γεωργία, η εν λόγω πρακτική ακολουθήθηκε μέχρι και τους νεότερους χρόνους. Ο νομισματολόγος E. A. Pakhomov αναφέρει ότι στη Δυτική Γεωργία τον 17^ο αιώνα εκδίδονταν απομιμήσεις ξένων νομισμάτων, όπως ακριβώς γινόταν τον 14^ο και 15^ο αιώνα. Όπως επισημαίνει ο ίδιος νομισματολόγος, σύμφωνα με τον Ιταλό περιηγητή του 17^{ου} αιώνα Arcangelo Lamberti, ο πρίγκιπας της Μιγκρελίας Λεβάν Δαδιάνι (1611 - 1657) είχε ζητήσει την έκδοση απομιμήσεων περσικών νομισμάτων για να εξυπηρετήσει τους Αρμένιους εμπόρους που κατοικούσαν στη γη του και δραστηριοποιούνταν στο Ιράν¹¹⁸⁶. Η δημοφιλία των άσπρων της Τραπεζούντας στη Δυτική Γεωργία ήταν τέτοια, που η παρουσία των «κιρμανεουλίων» καταγράφεται έως και τον 18^ο αιώνα¹¹⁸⁷.

¹¹⁸⁵ Zograf 1951, 99.

¹¹⁸⁶ Pakhomov 1970, 215, 330-331.

¹¹⁸⁷ Bryer 1973, 348.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

- 1204** Τα εγγόνια του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1182/3 - 1185), Αλέξιος και Δαβίδ Μεγάλοι Κομνηνοί ιδρύουν με τη συνδρομή της βασίλισσας της Ιβηρίας Θάμαρ (1184 - 1212/13) την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας τον Απρίλιο του 1204 στα παλαιά εδάφη του βυζαντινού θέματος της Χαλδίας.
- 1205-7** Πρώιμη σύμπραξη των Μεγάλων Κομνηνών με τους Βαγρατίδες της Ιβηρίας εναντίον του Σουλτανάτου του Ικονίου/Ρουμ. Κατά την πρώτη ανεπιτυχή επίθεση των Σελτζούκων/Τούρκων το 1205/6 υπό τον σουλτάνο Καϊχοσρόη Α΄ (1192 - 1197, 1204/5 - 1211) εναντίον της Τραπεζούντας, τα συμμαχικά ιβηρικά στρατεύματα προχώρησαν το 1206/7 στην κατάληψη του Καρς, επιφέροντας σημαντικό πλήγμα στους Σελτζούκους/Τούρκους.
- 1228** Πιθανή συμμετοχή της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας υπό τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α΄ Γίδωνα (1222 - 1235) στο συνασπισμό, αποτελούμενο από στρατιωτικές δυνάμεις του Σουλτανάτου του Ικονίου, της Γεωργίας, των Αγιουβιδών της Συρίας και της Κιλικιανής Αρμενίας εναντίον του σάχη της τουρκοπερσικής κεντροασιατικής αυτοκρατορίας της Χορεσμίας Jalal ad-Din Mankburnu/Τζελαλεντίν Μανγκομπιρντί (1221 - 1231).
- 1242/45** Ανάμειξη της Τραπεζούντας στις εσωτερικές υποθέσεις της Γεωργίας και επιγαμία του τέταρτου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1238 - 1263) με την Ρουσουντάνα εξ Ιβηρίας, κατά πάσα πιθανότητα νόθη κόρη του βασιλιά της Γεωργίας Γεωργίου Δ΄ Λάσα (1212/13 - 1223).

- 1246/47** Επίθεση άτυπου μουσουλμανικού συνασπισμού κατά των μεθορίων περιοχών της Νοτιοδυτικής Γεωργίας με ενδεχόμενη συμμετοχή «Ελλήνων» της Τραπεζούντας.
- 1273/77** Πιθανή επιγαμία της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής, κόρης του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ και της Ρουσουντάνας, με τον βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας Δημήτριο Β΄ Βαγρατίδη (1273 - 1289).
- 1282** Επίθεση του βασιλιά της Δυτικής Γεωργίας, γαμπρού του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259 - 1282), Δαβίδ Στ΄ Ναρίν (βασιλιάς της Γεωργίας 1250-1259 & βασιλιάς της Δυτικής Γεωργίας 1259 - 1293) εναντίον της Τραπεζούντας.
- 1284** Πρώτη αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος από τον έκπτωτο αυτοκράτορα Γεώργιο Μεγάλο Κομνηνό (1266 - 1280) εναντίον του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Μεγάλου Κομνηνού (1280 - 1284/85, 1285-1297) στην Τραπεζούντα με πιθανή υποστήριξη του βασιλιά της Ανατολικής Γεωργίας Δημητρίου Β΄ Βαγρατίδη.
- 1284** Δεύτερο επιτυχημένο πραξικόπημα κατά του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Μεγάλου Κομνηνού. Άνοδος στον θρόνο της Τραπεζούντας της αυτοκράτειρας Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής (1284/85), με τη συνδρομή του βασιλιά της Δυτικής Γεωργίας, Δαβίδ Στ΄ Ναρίν (1250 - 1259, 1259 - 1293).
- 1297** Εγκαθίδρυση στρατιωτικής συμμαχίας ανάμεσα στην Τραπεζούντα και τον δυναστικό οίκο Τζακέλι της Νοτιοδυτικής Γεωργίας. Επιγαμία του αυτοκράτορα Αλεξίου Β΄ Μεγάλου Κομνηνού (1297 - 1330) με την κόρη του Μπέκα Α΄ Τζακέλι (1285 - 1306).
- 1302** Πολιορκία και κατάληψη της Κερασούντας από τον Τουρκομάνο φύλαρχο Κουστουγάνη. Ανακατάληψη της Κερασούντας από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Β΄ Μεγάλο Κομνηνό, με τη συνδρομή του

συμμάχου και συγγενή εξ αγχιστείας Μπέκα Α΄ Τζακέλι.

- 1304** Πυρπόληση του ναυστάθμου της Τραπεζούντας από τους Γενουάτες. Καταστολή της εξέγερσης Γενουατών με τη συνδρομή των Ιβηρικών δυνάμεων υπό τον Μπέκα Α΄ ή τον Σαργκίς Β΄ Τζακέλι.
- 1341** Πραξικόπημα κατά της αυτοκράτειρας Ειρήνης Παλαιολογίνας (1341) από την Άννα Μεγάλη Κομνηνή (1341 - 1342) και άνοδος της στον θρόνο της Τραπεζούντας.
- 1342/46** Εκτέλεση της αυτοκράτειρας Άννας Μεγάλης Κομνηνής. Πιθανή επιγαμία του βασιλιά της Ιβηρίας Γεωργίου Στ΄ Βαγρατίδη (1299 - 1301, 1314 - 1346) με την κόρη του αυτοκράτορα Μιχαήλ Μεγάλου Κομνηνού (1341, 1344 - 1349).
- 1355** Καταστολή της εξέγερσης του Τραπεζούντιου άρχοντα Νικήτα Σχολαρίου, ενδεχομένως με τη συνδρομή των Ιβήρων/Γεωργιανών.
- 1367** Επίσκεψη του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1349 - 1390) στο χωρίο του «Μακρού Αιγιαλού». Συνάντηση με τον βασιλιά της Ιβηρίας Βαγράτ Ε΄ Βαγρατίδη (1360 - 1395). Επιγαμία της κόρης του Αλεξίου Γ΄, Άννας Μεγάλης Κομνηνής με τον Βαγράτ Ε΄.
- 1372** Διπλωματική αποστολή του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού στην πόλη Βαθύ/ Μπατούμι. Συνάντηση με τον βασιλιά της Γεωργίας Βαγράτ Ε΄ και τον ηγεμόνα της Γουρίας.
- 1377** Επίσκεψη του Αλεξίου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού στη Λαζική. Επιγαμία του γιου του Αλεξίου Γ΄, Μανουήλ Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού με την αδελφή του Βαγράτ Ε΄ Βαγρατίδη, Κουλκάνχατ/Ευδοκία.
- 1386** Αιχμαλωσία της Άννας Μεγάλης Κομνηνής και του Βαγράτ Ε΄ από τον ιδρυτή της δυναστείας των Τιμουριδών Τιμούρ Λενκ ή

Ταμερλάνου (1369/70 - 1405) κατά τη διάρκεια της άλωσης της Τιφλίδας.

- 1398** Κοινό διάβημα του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Μανουήλ Γ' Μεγάλου Κομνηνού (1390 - 1416/17) και του βασιλιά της Γεωργίας Γεωργίου Ζ' Βαγρατίδη (1395 - 1405) προς τη Γένουα.
- 1425** Επιγαμία του αυτοκράτορα Ιωάννη Δ' Μεγάλου Κομνηνού (1429 - 1458/60) με την κόρη του βασιλιά της Γεωργίας Αλεξάνδρου Α' Βαγρατίδη (1412 - 1442).
- 1445** Ανεπιτυχής επίθεση και αιχμαλωσία του ναυτικού διοικητή Geoffroy de Thoisy στο Βαθύ/Μπατούμι της Γουρίας στα πλαίσια των αντιοθωμανικών εκστρατειών του Δουκάτου της Βουργουνδίας. Μεσολάβηση του αυτοκράτορα Ιωάννη Δ' Μεγάλου Κομνηνού για την απελευθέρωσή του.
- 1449** Βυζαντινή διπλωματική αποστολή υπό τον Γεώργιο Σφραντζή (Φραντζή) στην Τραπεζούντα και την Τιφλίδα με σκοπό τη σύναψη δυναστικού συνοικεσίου πολιτικής σκοπιμότητας. Επικύρωση με χρυσόβουλο της μελλοντικής επιγαμίας του βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου - Δραγάση (1449 - 1453) με την πριγκίπισσα των Βαγρατιδών.
- 1456** Επίθεση στην Τραπεζούντα του Τουρκομάνου εμίρη της Αρταβίλης σείχη Τζουνέϋντ και διαφυγή των Τραπεζούντιων στη Δυτική Γεωργία.
- 1458** Διπλωματική αποστολή του Φραγκισκανού μοναχού Λουδοβίκου ντα Μπολόνια στην Τραπεζούντα και τη Γεωργία, με σκοπό τη συσπείρωση των δυνάμεων της Ανατολής και της Δύσης και την οργάνωση αντιοθωμανικής συμμαχίας.

- 1460/61** Επιγαμία της κόρης του αυτοκράτορα Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1458/60 - 1461) με τον ηγεμόνα της Γουρίας, Μάμια Β΄ Γουρέλι (-1460/61-). Πρεσβεία των ανατολικών κρατών υπό τον Λουδοβίκο ντα Μπολόνια, αποτελούμενη από τους διπλωματικούς απεσταλμένους της Τραπεζούντας, της Γεωργίας, της Κιλικιανής Αρμενίας, των Ασπροπροβατάδων και του Σάμτσχε-Σααταμπάγο, στις χώρες της Δύσης: Γερμανία, Βενετία, Φλωρεντία, Μιλάνο, Γαλλία και Δουκάτο της Βουργουνδίας, με σκοπό τη σύσταση αντιοθωμανικού συνασπισμού.
- 1461** Άλωση της Τραπεζούντας από τον Οθωμανό σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ Πορθητή (1444 - 46, 1451 - 1481).
- 1462/3** Ολιγόμηνη κατάληψη της Τραπεζούντας από τον χάνη των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν με τη συνδρομή του αταμπέγου Κβαρκβάρε Β΄ Τζακέλι. Εκτέλεση του τελευταίου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1458/60 - 1461) μαζί με τους γιους και τον ανεψιό του.
- 1463** Επανάρξη των διερευνητικών επαφών μεταξύ των κρατών της Ανατολής και της Δύσης για την ανασύσταση του αντιοθωμανικού συνασπισμού.
- 1472** Τελευταία ανεπιτυχής επίθεση της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής, κόρης του αυτοκράτορα Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1429 - 1458/60) και συζύγου του χάνη των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν, εναντίον της οθωμανικής Τραπεζούντας (Trabzon). Στην επίθεση συμμετείχαν Ασπροπροβατάδες και Γεωργιανοί, όμως δεν υπήρξε επιτυχές αποτέλεσμα.

**ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΑΔΩΝ
ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ (13^{ος} -15^{ος} αι.)**

**ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ
ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ 1204-1461**

1. Αλέξιος Α΄ (εγγονός Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού) (1204 - 1222)
-συνιδρυτής και αδελφός Αλεξίου Α΄ Δαβίδ (1204 - 1212/13)
2. Ανδρόνικος Α΄ Γίδων/Γίδος (γαμπρός Αλεξίου Α΄) (1222 - 1235)
3. Ιωάννης Α΄ Αξούχος (γιος Αλεξίου Α΄) (1235 - 1238)
4. Μανουήλ Α΄ (γιος Αλεξίου Α΄) (1238 - 1263)
5. Ανδρόνικος Β΄ (γιος Μανουήλ Α΄) (1263 - 1266)
6. Γεώργιος (γιος Μανουήλ Α΄) (1266 - 1280)
7. Ιωάννης Β΄ (γιος Μανουήλ Α΄) (1^η φορά 1280 - 1284/85)
8. Θεοδώρα (κόρη Μανουήλ Α΄) (1284/85)
- Ιωάννης Β΄ (2^η φορά 1285 - 1297)
9. Αλέξιος Β΄ (γιος Ιωάννη Β΄) (1297 - 1330)
10. Ανδρόνικος Γ΄ (γιος Αλεξίου Β΄) (1330 - 1332)
11. Μανουήλ Β΄ (γιος Ανδρονίκου Γ΄) (1332)
12. Βασίλειος (γιος Αλεξίου Β΄) (1332 - 1340)
13. Ειρήνη Παλαιολογίνα (1^η σύζυγος Βασιλείου) (1341)
14. Άννα Αναχουτλού/Αζαχουτλού (κόρη Αλεξίου Β΄) (1341 - 1342)
15. Μιχαήλ (γιος Ιωάννη Β΄) (1^η φορά 1341)
16. Ιωάννης Γ΄ (γιος Μιχαήλ) (1342 - 1344)
-Μιχαήλ (2^η φορά 1344 - 1349)
17. Αλέξιος Γ΄ (γιος Βασιλείου) (1349 - 1390)
18. Μανουήλ Γ΄ (γιος Αλεξίου Γ΄) (1390 - 1416/17)
19. Αλέξιος Δ΄ (γιος Μανουήλ Γ΄) (1416/17 - 1429)
20. Ιωάννης Δ΄ (γιος Αλεξίου Δ΄) (1429 - 1458/60)
21. Δαβίδ Α΄ (γιος Αλεξίου Δ΄) (1458/60 - 1461)

ΒΑΣΙΛΙΑΔΕΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ
ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΒΑΓΡΑΤΙΔΩΝ
(1089-1478)

1. Δαβίδ Δ' Agmashenebeli –«Χτίστης ή Παλινορθωτής» (1089 - 1125)
2. Δημήτριος Α' (γιος Δαβίδ Δ') (1125 - 1155, 1155 - 1156)
3. Δαβίδ (γιος Δημητρίου Α') (1155)
4. Γεώργιος Γ' (γιος Δημητρίου Α') (1156 - 1184)
5. Θάμαρ (κόρη Γεωργίου Γ') (1184 - 1212/13)
6. Γεώργιος Δ' Λάσα (γιος Θάμαρ) (1212/13 - 1223)
7. Ρουσουντάνα (κόρη Θάμαρ) (1223 - 1245)
Μεσοβασιλεία [=Umeroba] (1245 - 1250)
8. Δαβίδ Ε' Ουλού (γιος Γεωργίου Λάσα) (1250 - 1269, από το 1259 βασιλιάς Ανατολικής Γεωργίας)
9. Δαβίδ Στ' Ναρίν (γιος Ρουσουντάνας) (συμβασιλέας με τον ξάδελφό του Δαβίδ Ουλού 1250 - 1259, βασιλιάς Δυτικής Γεωργίας 1259 - 1293)
Μεσοβασιλεία (1269 - 1273)
10. Δημήτριος Β' (γιος Δαβίδ Ουλού) (1273 - 1289)
11. Βαχτάνγκ Β' (γιος Δαβίδ Ναρίν) (1289 - 1292)
12. Δαβίδ Ζ' (γιος Δημητρίου Β') (1292 - 1301)
13. Βαχτάνγκ Γ' (γιος Δημητρίου Β') (1301 - 1307)
14. Γεώργιος Ε' ο μικρός (γιος Δαβίδ Ζ') (1307 - 1314)
15. Γεώργιος Στ' Επιφανής (γιος Δημητρίου Β') (1299 - 1301, 1314 - 1346)
16. Δαβίδ Η' (γιος Γεωργίου Στ') (1346 - 1360)
17. Βαγράτ Ε' (γιος Δαβίδ Η') (1360-1395)
18. Γεώργιος Ζ' (γιος Βαγράτ Ε') (1395 - 1405)
19. Κωνσταντίνος Α' (γιος Βαγράτ Ε') (1405 - 1412)
20. Αλέξανδρος Α' (γιος Κωνσταντίνου Α') (1412 - 1442)
21. Βαχτάνγκ Δ' (γιος Αλεξάνδρου Α') (1442 - 1446)
22. Δημήτριος Γ' (γιος Αλεξάνδρου Α') (1446 - 1453)
23. Γεώργιος Η' (γιος Αλεξάνδρου Α') (1446 - 1465)
24. Βαγράτ Στ' (εγγονός Κωνσταντίνου Α' και ανεψιός Αλεξάνδρου Α') (1465 - 1478)

ΗΓΕΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

ΟΙΚΟΣ ΤΖΑΚΕΛΙ ΣΑΜΤΣΧΕ-ΣΑΑΤΑΜΠΑΓΟ (13^{ος} - 15^{ος} αι.)

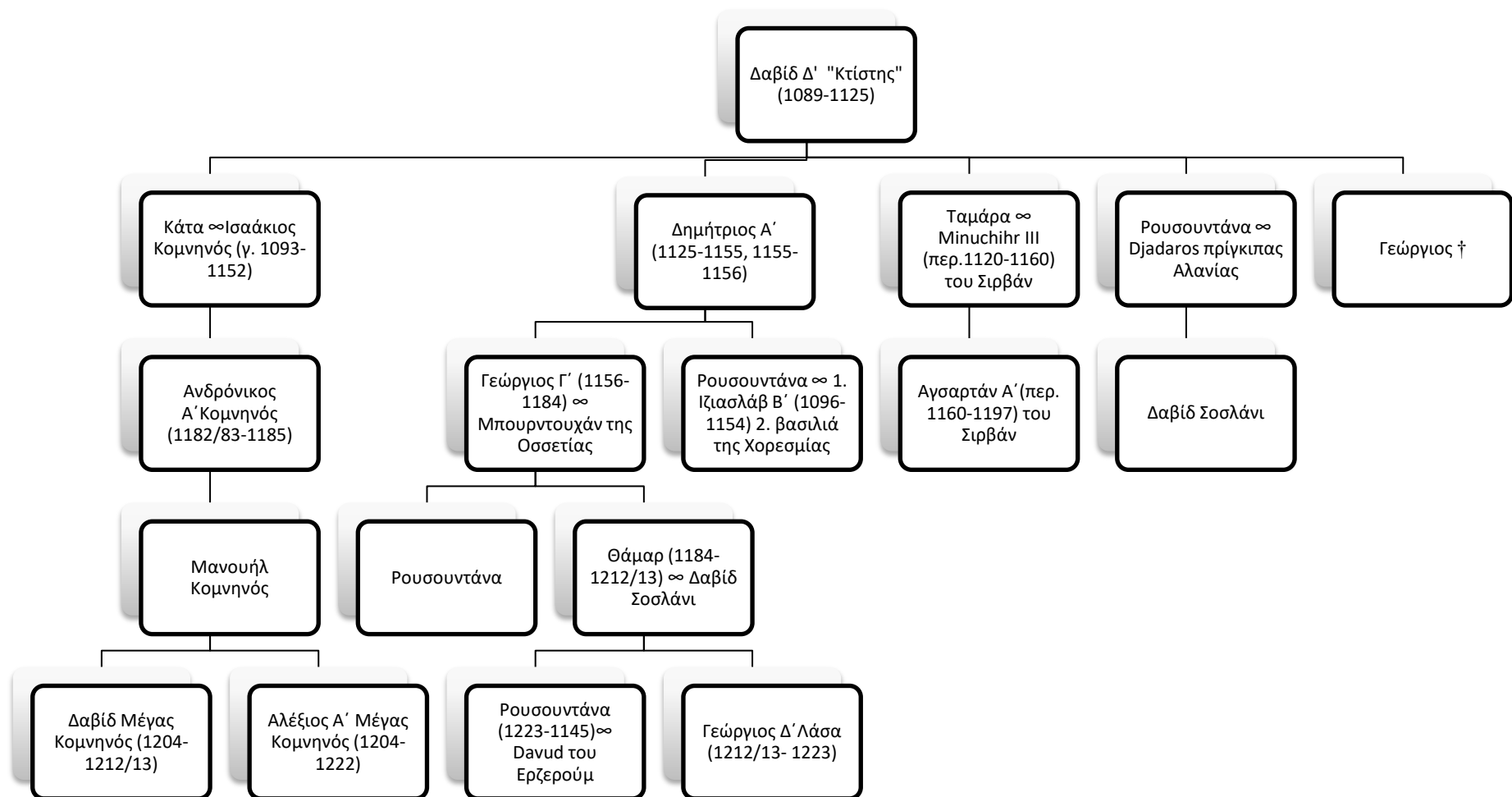
1. Σαργκίς Α΄ (1268 - 1285)
2. Μπέκα Α΄ (γιος Σαργκίς Α΄) (1285 - 1306)
3. Σαργκίς Β΄ (γιος Μπέκα Α΄) (1306 - 1334)
4. Κβαρκβάρε Α΄ (γιος Σαργκίς Β΄) (1334 - 1361)
5. Μπέκα Β΄/Αχπουγά (γιος Κβαρκβάρε Α΄ και αδελφός της Σιντουχτάρ) (1361 - 1391)
6. Ιβάνε (γιος Μπέκα Β΄/Αχπουγά) (1391 - 1444)
7. Αχπουγά (γιος Ιβάνε) (1444 - 1451)
8. Κβαρκβάρε Β΄ (γιος Μπέκα Β΄/Αχπουγά) (1451 - 1466)
9. Μπααντούρ (γιος Κβαρκβάρε Β΄) (1466 - 1475)

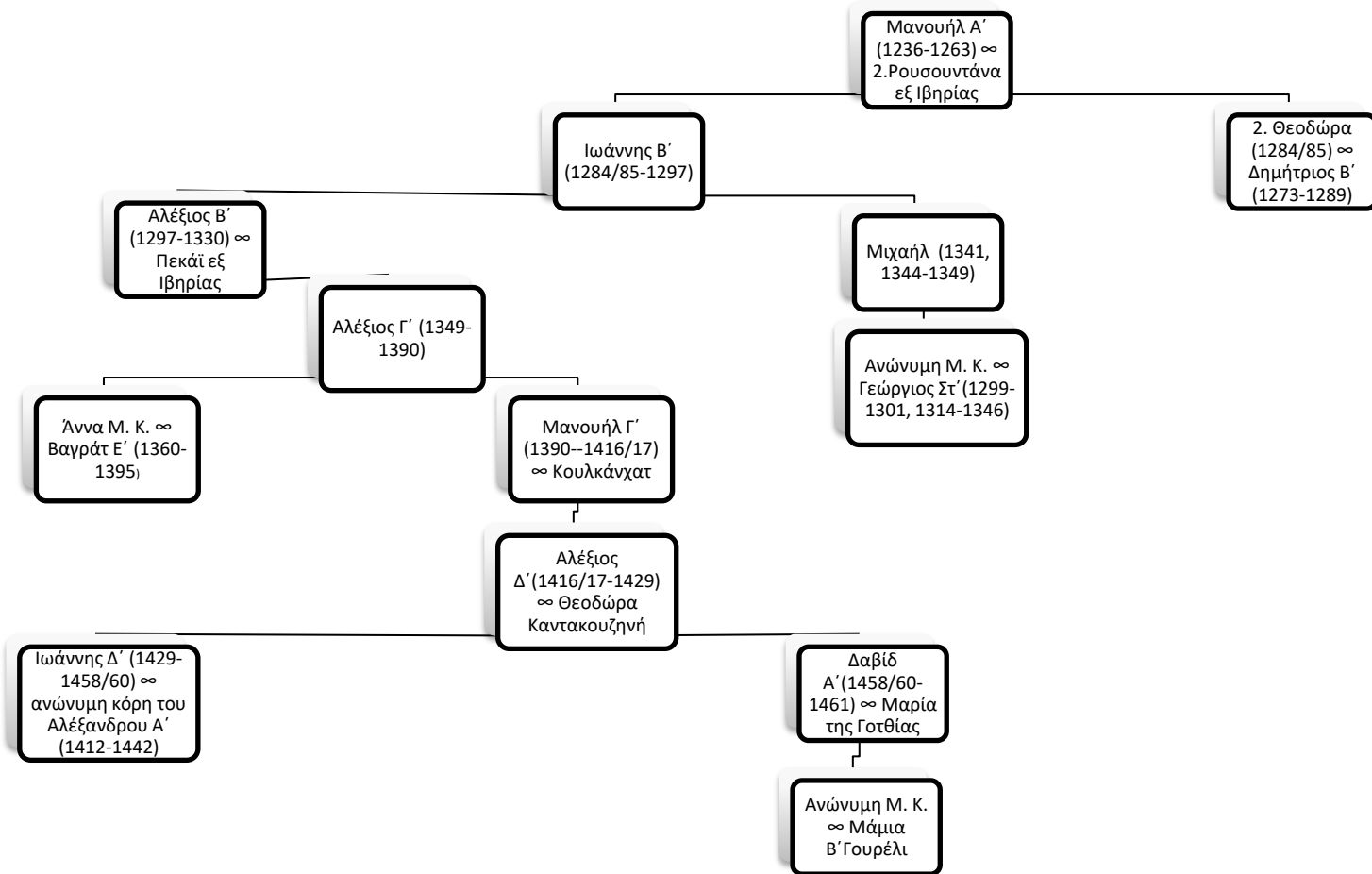
ΟΙΚΟΣ ΔΑΔΙΑΝΙ/ΓΟΥΡΕΛΙ ΓΟΥΡΙΑ (14^{ος} - 15^{ος} αι.)

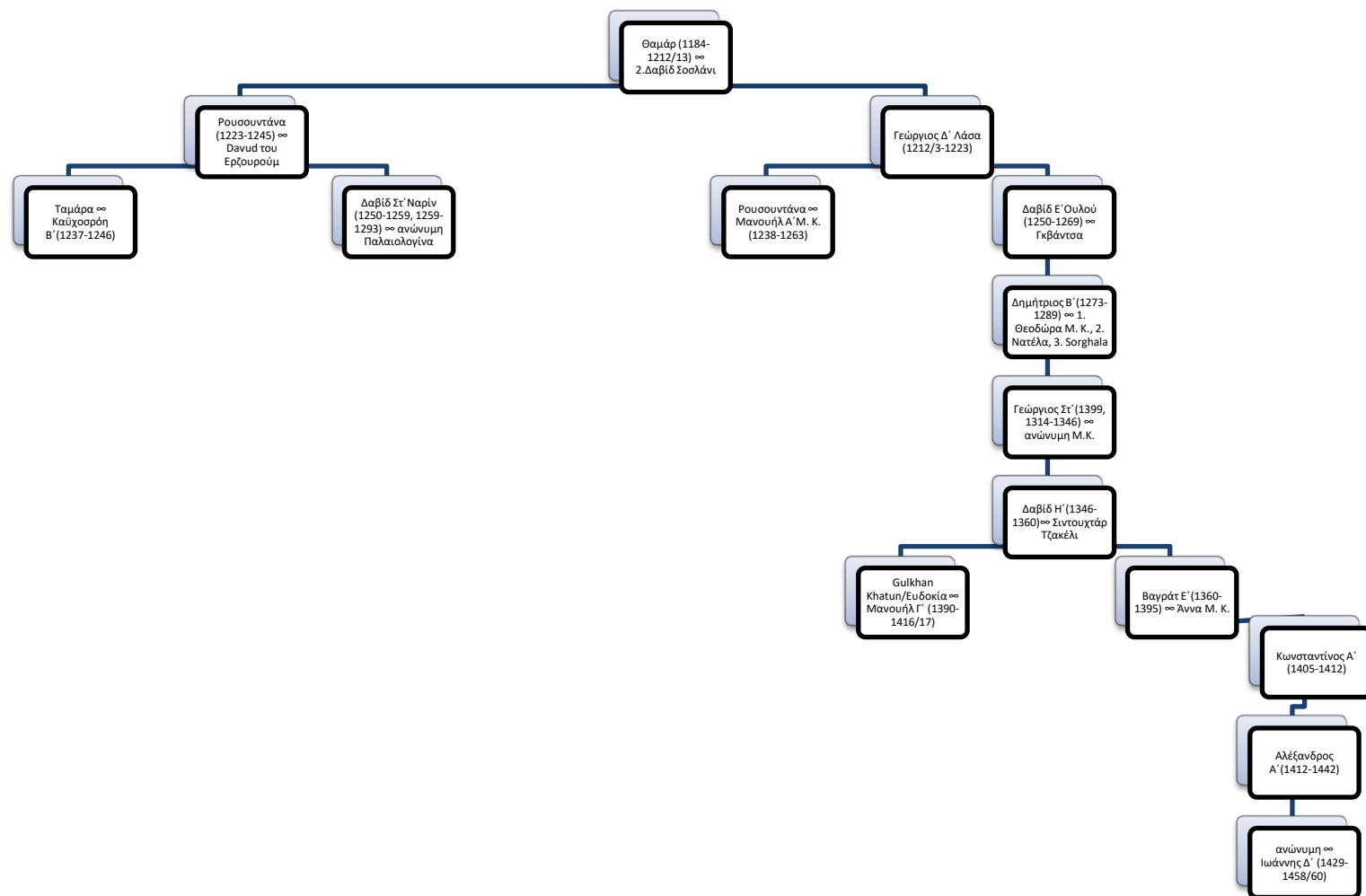
1. Μάμια Α΄ Δαδιάνι/Γουρέλι (1323 - 1345)
2. Γεώργιος Β΄ Δαδιάνι/Γουρέλι (γιος Μάμια Α΄) (1345 - 1384)
3. Καχαμπέρ Α΄ Γουρέλι (γιος Γεωργίου Β΄) (περίπου 1372 - ?)
4. Βάμεκ Δαδιάνι (γιος Γεωργίου Β΄) (1384 - 1396)
5. Γεώργιος Γουρέλι (γιος Καχαμπέρ Α΄) (-1422-)
6. Μάμια Β΄ Δαδιάνι (γιος Βάμεκ) (1396 - 1414)
7. Λιπαρίτ Δαδιάνι (γιος Μάμια Β΄ Δαδιάνι) (1414 - 1470)
8. Μάμια Β΄ Γουρέλι (γιος Λιπαρίτ Δαδιάνι) (-1460/61-)
9. Καχαμπέρ Β΄ (γιος Μάμια Β΄ Γουρέλι) (? - 1483)

Σημείωση: Για τους παραπάνω πίνακες χρησιμοποιήθηκαν τα ακόλουθα βοηθήματα: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)*, (3^η έκδ. με προσθήκες, 2016) · Μ. F. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, (1856)· C. Toumanoff, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Arménie, Géorgie, Albanie)*, (1976)· *Les dynasties de la Caucasic chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle: Tables généalogiques et chronologiques*, (1990).

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ







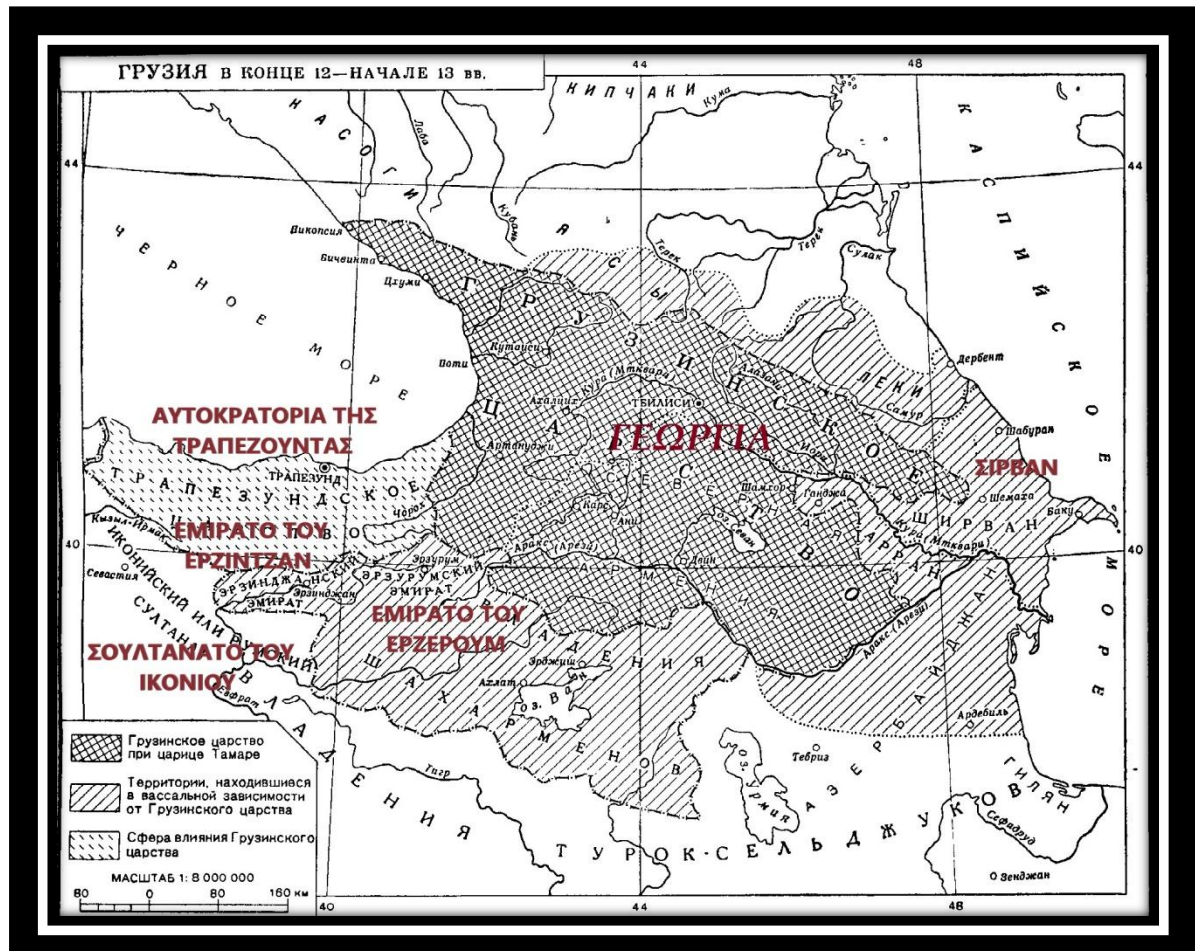
ΧΑΡΤΕΣ



Χάρτης 1: ΠΙΝΑΞ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΕΚΑΤΗΝ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ. Συντάκτης Ε. ΚΙΠΕΡΤ. Έγινε συντήρηση του χάρτη το 2014 από τον συντηρητή έργων τέχνης Ελευθέριο Χαλκίδη. Άδεια χρήσης αρχείου: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ-ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

αρχές 13^{ου} αιώνα



Χάρτης 2: Χάρτης της Μεγάλης Σοβιετικής Εγκυκλοπαίδειας –
λήμμα του G. V. Hachapuridze «Istoricheskij ocherk. Gruzinskaya Sovetskaya
Sotsialisticheskaya Respublika», *Bolishaya Sovetskaya Entsiklopediya* 13 (2^η έκδ.,
1952), 43.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ



Χάρτης 3: Χάρτης της Γεωργιανής Σοβιετικής Εγκυκλοπαίδειας –
λήμμα του U. Kacharava «Gruziya. Istoriya», *Gruzinskaya Sovetskaya Entsiklopediya*
(1981), 64.



Χάρτης 4: Ο Χάρτης του Odishi/ Μιγκρελίας, δημιουργία του Archangelo Lamberti- Archangelo Lamberti, *Relatione della Colchide hoggi, detta Mengrellia, nella quale si tratta dell'origine, costumi e cose naturali di quei paesi*, Νάπολη, 1654

ΕΙΚΟΝΕΣ



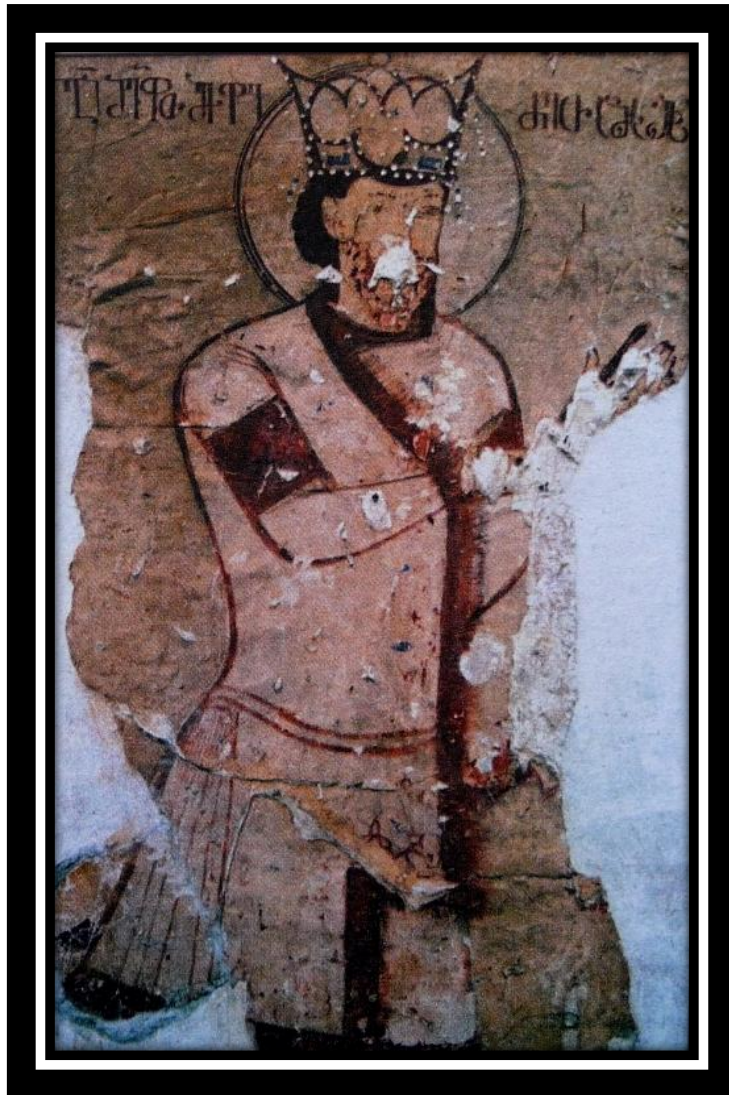
Εικόνα 1: Η *πρὸς πατρός θεία* των Αλεξίου Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1204 - 1222) και Δαβίδ Μεγάλου Κομνηνού (1204 - 1212/1213) βασίλισσα Θάμαρ της Γεωργίας (1184 - 1212/13). Τοιχογραφία του 12^{ου} -13^{ου} αιώνα στο Ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Βάρτζια. (public domain via wikimedia commons)



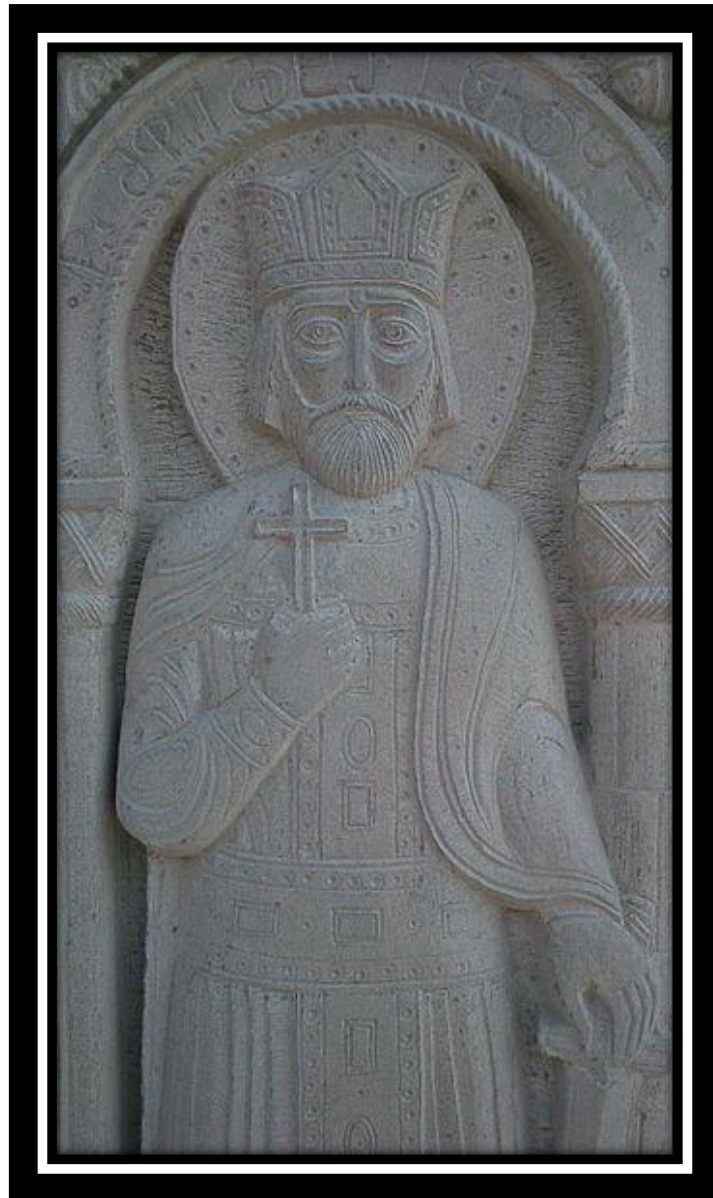
Εικόνα 2: Μονή του Γκελάτι - Τοιχογραφία της Θεοτόκου. © [Gerhard Huber](#), under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Public License



Εικόνα 3: Η βασίλισσα Θάμαρ (1184 - 1212/13) και ο πατέρας της βασιλιάς της Γεωργίας Γεώργιος Γ΄ (1156 - 1184). Τοιχογραφία του 12^{ου} αιώνα στο Ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Βάρτζια. (public domain via wikimedia commons)



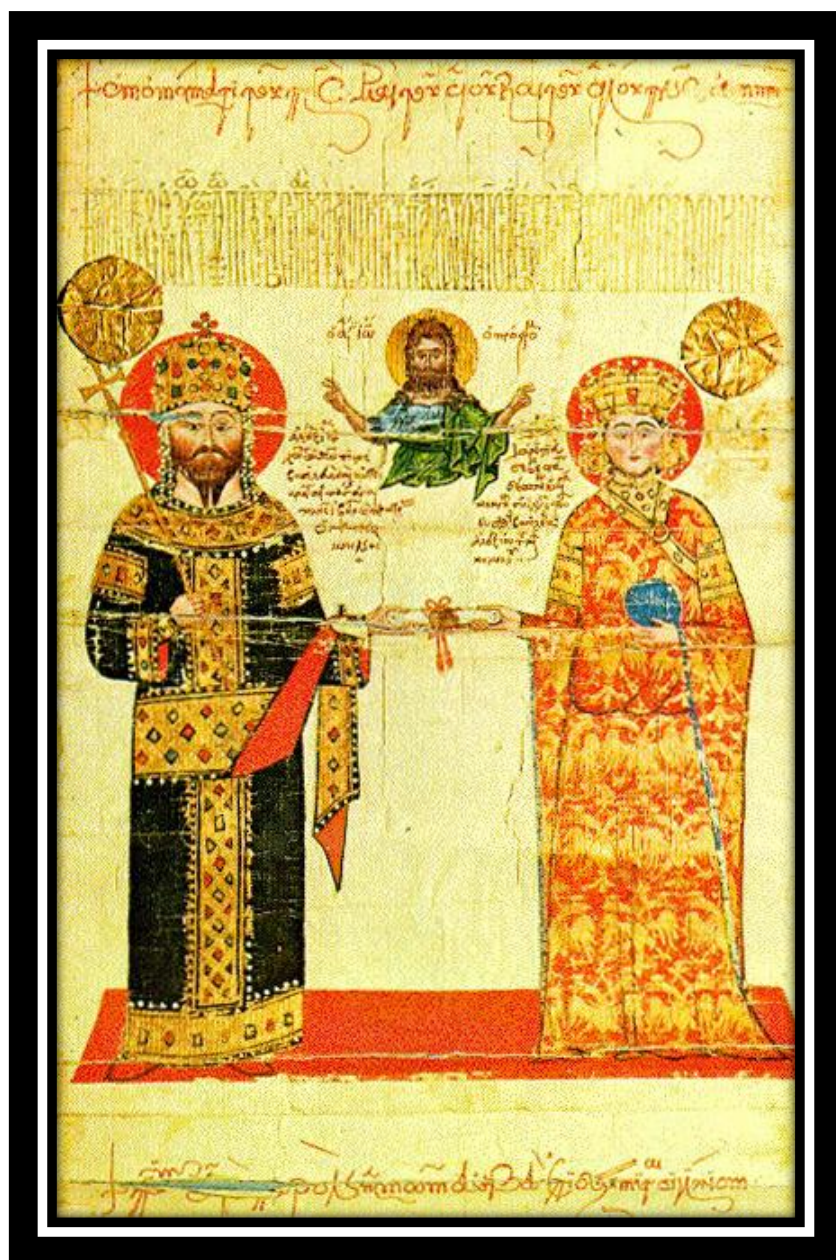
Εικόνα 4: Ο βασιλιάς της Γεωργίας Γεώργιος Δ΄ Λάσα Βαγρατίδης (1212/13 - 1223), πατέρας της Ρουσουντάνας εξ Ιβηρίας, δεύτερης συζύγου του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1238 - 1263). Τοιχογραφία από τη μονή Μπερτουμπάνι.



Εικόνα 5: Ο βασιλιάς της Ανατολικής Γεωργίας Δημήτριος Β΄ Βαγρατίδης (1273 - 1289), σύζυγος της Θεοδώρας Μεγάλης Κομνηνής (1284/85), κόρης του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1238 - 1263) και της Ρουσουντάνας εξ Ιβηρίας.



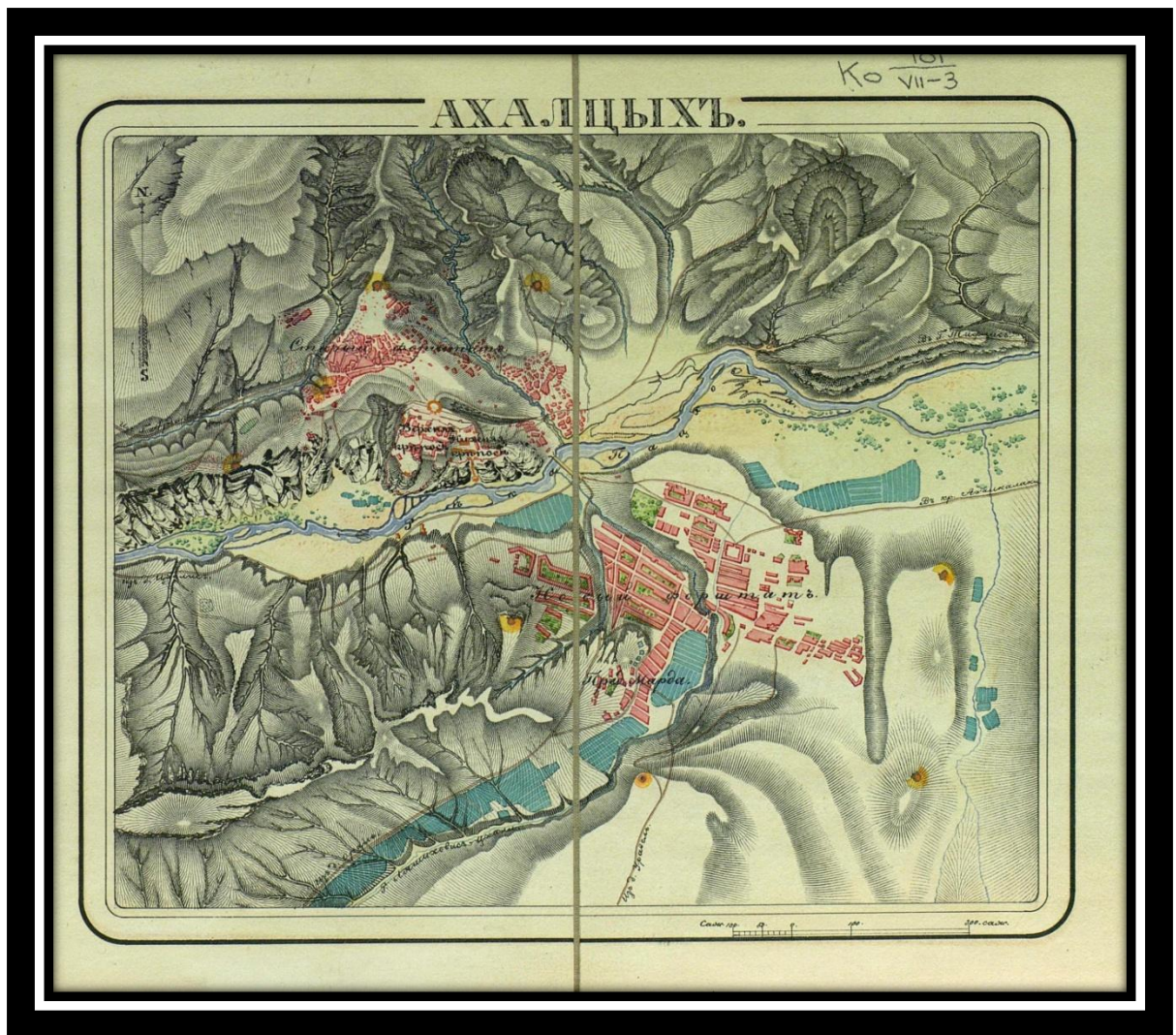
Εικόνα 6: Οι εκπρόσωποι του οίκου Τζακέλι. Τοιχογραφία του 14^{ου} αιώνα στον ναό του Αγ. Σάββα, στο μοναστηριακό συγκρότημα της Σαπάρα. (public domain via wikimedia commons)



Εικόνα 7: Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός (1349 - 1390) και η Θεοδώρα Καντακουζηνή, γονείς της Άννας Μεγάλης Κομνηνής, συζύγου του Βαγράτ Ε΄ Βαγρατίδη (1360 - 1395) και του Μανουήλ Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού (1390 - 1416/17), συζύγου της Gulkhan Khatun/ Ευδοκίας. Χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ Μεγάλου Κομνηνού προς τη Μονή Διονυσίου Αγίου Όρους.



Εικόνα 8: Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός (1390 - 1416/17), σύζυγος της Gulkhan Khatun/ Ευδοκίας. Τοιχογραφία από το εσωτερικό του ναού της του Θεού Σοφίας (Αγία Σοφία) Τραπεζούντα.



Εικόνα 9: Το φρούριο του Αχαλτσίχε, Νοτιοδυτική Γεωργία
Atlas krepostej Rossijskoj imperii, kartograficheskie materialy, 1830.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

ΑΠ	Αρχείον Πόντου (Αθήνα, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, 1928-)
ΒΔ	Βυζαντινός Δόμος (Αθήνα, Δόμος, 1987-94, Τροχαλία, 1995-98, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 1999-)
Βυζ	Βυζαντινά (Θεσσαλονίκη, ΚΒΕ/ΑΠΘ 1969-)
Βυζκ	Βυζαντιακά (Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία 1981-)
ΔΚΜΣ	Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Αθήνα 1977-)
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (Αθήνα 1924-)
ΕΠΕ	Εγκυκλοπαίδεια Ποντιακού Ελληνισμού (Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης-Παιδεία, 1988-92)
ΕΠΛΒΠΠ	Εγκυκλοπαιδικό Προσωπογραφικό Λεξικό Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού, τόμοι I-IV (επιμ. Α. Σαββίδης, Αθήνα, Μέτρον-Ιωλκός, 1996-2006)
ΕΠΜ	Επιτροπή Ποντιακών Μελετών (Αθήνα 1927-)
ΙΜΧΑ	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Θεσσαλονίκη 1953-)
ΚΒΕ/ΑΠΘ	Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΚΒΕ/ΕΙΕ	Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Αθήνα 1958-)
ΜΒ	Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, (Κ. Σάθας, Παρίσι-Βενετία 1872-1894)
ΜΓΕΥ	Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία» (Αθήνα 1978-1988)

NE Νέος Ελληνομνήμων (Σπ. Λάμπρος, Αθήνα 1904-1927)

Σαββίδης - Λαμπάκης 1988: Α. Σαββίδης - Στ. Λαμπάκης, «Για την προετοιμαζόμενη γενική βιβλιογραφία περί του Πόντου και κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας», *ΒΔ* 2 (1988), 233-246.

Σαββίδης - Λαμπάκης 1992: Α. Σαββίδης - Στ. Λαμπάκης, *Γενική βιβλιογραφία περί του βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας*, Δόμος, Αθήνα 1992.

Σύμμ Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ (Αθήνα 1966-)

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

AB Analecta Bollandiana (Βρυξέλλες 1882 -)

ADSV Antichnaya Drevnost i Srednie Veka (Γκατερινμπούργκ 1960-)

AEMA Archivum Eurasiae Medii Aevi (Βισμπάντεν 1975-)

AS Anatolian Studies (Άγκυρα, British Institute of Ankara 1951-)

BBul Byzantinobulgarica (Σόφια 1962-)

BF Byzantinische Forschungen (Άμστερνταμ 1966-)

BK Bedi Kartlisa, Revue de Kartvelologie (Κ. Salia, Παρίσι 1948-1984)

BM Bander Matenadarani (Ερεβάν, Meshrop Mashots Institute of Ancient Manuscripts, 1941- 2014)

BMGS Byzantine and Modern Greek Studies (Οξφόρδη, 1975-1982/3, Πανεπιστήμιο Birmingham 1984-)

BSlav Byzantinoslavica (Πράγα 1947-)

BSOAS Bulletin /School of Oriental and African Studies (Πανεπιστήμιο Λονδίνου, 1917-)

Byz	Byzantion (Παρίσι - Βρυξέλλες 1924 -)
BZ	Byzantinische Zeitschrift (Λειψία 1892-1941, Μόναχο 1950-1990, Στουτγάρδη 1991-)
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae (Ουάσιγκτον, Βερολίνο, Ρώμη, Βιέννη, Βρυξέλλες, Θεσσαλονίκη, Παρίσι, 1967-)
ChIOIDR	Chteniya v Imperatorskom Obshestve Istorii i Drevnostej Rossijskikh [pri Moskovskom Universitete] (Μόσχα, Εκδόσεις του Πανεπιστημίου Μόσχας, 1846-1908)
CMH IV	Cambridge Medieval History IV, 1 ^η έκδ. (1923) και IV. 1-2, 2 ^η έκδ. (1966-67), ελλην. μετ. Ντουντού Σαούλ, Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας του Καίμπριτζ, I-II, Αθήνα, Μέλισσα, 1979
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Βόννη 1828-1897)
DMA	Dictionary of the Middle Ages (Νέα Υόρκη 1982-89)
DOP	Dumbarton Oaks Papers (Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης-Ουάσιγκτον 1941-)
EB	Encyclopaedia Britannica (Σικάγο 1980)
EI 1-2	Encyclopaedia of Islam, 1 ^η έκδ. (Λέιντεν 1913-38, ανατύπ. 1987/1993), 2 ^η έκδ. (Λέιντεν 1960-2002)
EPLBHS	Encyclopaedic Prosopographical Lexicon of Byzantine History and Civilization (έκδ. A. J. Savvides- B. Hendrickx, Turnhout, εκδ. Brepols, 2007-)
EV	Epigrafika Vostoka (Μόσχα - Λένινγκραντ 1947-)
HUS	Harvard- Ukrainian Studies (Ukrainian Research Institute 1977-)
IRAIK	Izvestiya Russkogo Arheologicheskogo Instituta v Konstantinopole (Οδησσός - Σόφια - Μόναχο 1896-1912)
ITUAK	Izvestiya Tavricheskoy Uchenoj Arhivnoj Komissii (Συμφερόπολη 1897-1920)

ITVJK	Izvestiya Tiflisskih Visshyh Jenskih Kursov (Α. V. Markov, G. P. Barach, Τιφλίδα 1914)
JÖB	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik (Βιέννη 1969-)
KV	Kavkazskij Vestnik (Τιφλίδα 1900-1905)
Més	Mésogaios (Παρίσι 1998-)
NE	Numizmatika i Epigrafika (Μόσχα 1960-)
NS	Numizmaticheskij Sbornik (Τιφλίδα 1977)
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium (επιμ. Α. Kazhdan κ.ά., Νέα Υόρκη- Οξφόρδη 1991, 3 τόμοι με συνεχή σελιδαρίθμηση)
PE	Pravoslavnaia Encyclopedija (Μόσχα 2000-)
PLP	E. Trapp κ. ά., <i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , τεύχη 1-14 (Βιέννη 1976-1994)
PSRL	Polnoe Sobranie Russkih Letopisej (Αγ. Πετρούπολη, 1 ^η έκδ., 24 τόμοι, 1841- 1921)
PV	Peterburgskoe Vostokovedenie (Αγία Πετρούπολη 1992-)
REB	Revue des études byzantines (Παρίσι 1949-)
REH	Revue des études hongroises (Παρίσι 1923-1948)
REI	Revue des études islamiques (Παρίσι 1927-)
RHSEE	Revue Historique du Sud-Est Européen (Βουκουρέστι, 1924-1962, συνεχίστηκε ως RESEE, 1963-)
RN	Revue Numismatique (Παρίσι 1836-)
SA	Severnyj Arhiv (Αγ. Πετρούπολη, F. Bulgarin, 1822-1824, F. Bulgarin και N. Grech, 1825-1828)
SH	Sabchota Helovneba (Τιφλίδα 1921-1941, 1953, επανέκδ. υπό τον τίτλο “Helovneba”, 1990-2004)
SK	Seminarium Kondakovianum (Πράγα 1927-1935)

SMOMPK	Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostej i Plemen Kavkaza (Τιφλίδα 1881-1915, 1926, 1929)
Spec	Speculum (Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 1925-)
SSMM	Sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis moambe (=Δελτίο του Κρατικού Μουσείου της Γεωργίας, 1948-2002)
Trad	Traditio (ανεξάρτητη έκδ. 1943-1950, Fordham University 1951-)
TS	Turkologicheskij Sbornik (Μόσχα - Αγ. Πετρούπολη 1951-)
UBHJ	University of Birmingham Historical Journal (1958-)
UZIAN	Uchenye Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk po I i III otdeleniyam (A. A. Kunik, Αγ. Πετρούπολη 1853-1855)
VV	Vizantijskij Vremennik (Αγία Πετρούπολη 1894-1927, Μόσχα- Λένινγκραντ 1947-1990, Αγ. Πετρούπολη 1991-)
ZVOIRAO	Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obschestva (έκδ. V. P. Rozen, Αγ. Πετρούπολη, 1887-1921)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Actes d'Iviron: Actes d'Iviron, I, έκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssantou με τη συνεργασία της H. Métrénéli, [Archives de l'Athos XIV], Παρίσι 1985.

Γεώργιος Ακροπολίτης: Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, έκδ. A. Heisenberg, διορθ. P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera*, I, (1^η έκδ., Λειψία 1903) Στουτγάρδη 1978.

Νικηφόρος Βρυέννιος: Νικηφόρος Βρυέννιος, *Υψηλή Ιστορία*, έκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire*, [CFHB IX], Βρυξέλλες 1975.

Δούκας: [Μιχαήλ] Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*, έκδ. V. Grecu, *Ducas Istoria Turco-Bizantina, 1341-1462*, [Scriptores Byzantini I], Βουκουρέστι 1958.

Εγγραφα Βαζελώνος: Έγγραφα Μονής Βαζελώνος, έκδ. και σχόλια F. I. Uspensky, V.V. Beneshevich, *Vazelonskie Akty. Materialy dlya Istorii Krestiyanskogo i Monastyrskogo zemlevladieniya v Vizantii XIII - XV vv. (=Ta acta της μονής Βαζελώνος. Στοιχεία για την ιστορία της αγροτικής και μοναστηριακής εγγείας ιδιοκτησίας στο Βυζάντιο κατά το 13^ο - 15^ο αι.)*, Λένινγκρατ 1927.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Άλωσις*: *Εύσταθίου τοῦ Θεσσαλονίκης συγγραφή τῆς εἴθε ὑστέρας κατ' αὐτὴν ἀλώσεως*, έκδ. St. Kyriakidis (προοίμιο B. Lavagnini, ιταλική μετάφρ. V. Rotolo) *Eustazio di Tessalonica, La Espugnazione di Tessalonica* [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti, Testi 5], Παλέρμο 1961.

Ιωάννης Ζωναράς: Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριῶν*, III, έκδ. Th. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XVIII*, [CSHB 3], Βόνην 1897.

Μιχαήλ Κριτόβουλος: Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ίστορίαι*, έκδ. D. R. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, [CFHB 22], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1983.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν*: Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Κωνσταντίνου ἐν Χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως Ρωμαίων πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν τὸν θεοστεφὴ καὶ πορφυρογέννητον βασιλέα*, έκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, [CFHB 1], Ουάσινγκτον, Π. Κ. 1967.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ob Upravlenii*: Konstantin Bagryanorodnyj (=Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος), *Ob Upravlenii Imperiej* (=Περὶ διοικήσεως της Αυτοκρατορίας), 2^η αναθεωρημένη έκδ., κείμενο, μετάφρ. και σχόλια G. G. Litavrin, A. P. Novoseltseva, Μόσχα 1991.

Λάμπρος: Σ. Λάμπρος, «Κ. Ι. Δ. Το υπ'αριθμόν Ρ⁴ κατάλοιπον», *NE* 20 (1926), 215-217.

Ανδρέας Λιβαδηνός: Ανδρέας Λιβαδηνός, *Περιήγησις*, έκδ. Ο. Λαμψίδης, *Ανδρέου Λιβαδηνοῦ Βίος καὶ Ἔργα*, [ΑΠ, Παράρτημα 7], Αθήνα 1975.

Μιχαήλ Πανάρετος/Λαμψίδης: Μιχαήλ Πανάρετος, *Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων, τῶν μεγάλων Κομνηνῶν, ὅπως καὶ πότε καὶ πόσον ἕκαστος ἐβασίλευσεν*, έκδ., εισαγ. και σχόλια Ο. Λαμψίδης, «Μιχαήλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν», *ΑΠ* 22 (1958), 5–128.

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, I - III, Αγ. Πετρούπολη 1891-1897.

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Sbornik*: *Sbornik istochnikov po Istorii Trapezundskoj imperii* (= Συλλογὴ πηγῶν σχετικῶν με την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας), I, έκδ. και εισαγ. στη ρωσική γλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Αγ. Πετρούπολη 1897.

Γεώργιος Παχυμέρης: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ίστορίαι*, έκδ., εισαγ. και σχόλια Α. Failler, μετάφρ. στα γαλλικά V. Laurent, *Georges Pachymérès Relations Historiques*, I - II, Παρίσι 1984· *Georges Pachymérès Relations Historiques*, III - IV, έκδ., μετάφρ. στα γαλλικά και σχόλια Α. Failler, Παρίσι 1999 [CFHB 24/1-4]· V. Ευρετήριο, Γενικοί Πίνακες και Ελληνικό Λεξικό, Παρίσι 2000.

Θεόδωρος Σκουταριώτης: Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ. Ν. Σάθας, [MB 7], Βενετία, 1894, 3-556.

Γεώργιος Σφραντζής: Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν Maius*, έκδ. V. Grecu, *Georgios Sphrantzes, Memorii 1401 - 1477. În anexă Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, Chronica 1258 - 1481*, [Scriptores Byzantini V], Βουκουρέστι 1966.

Λαόνικος Χαλκοκονδύλης: Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν*, έκδ. E. Darkò, *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, I-II, Βουδαπέστη 1922-1927.

Νικήτας Χωνιάτης: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. I. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, [CFHB XI/1-2], Βερολίνο- Νέα Υόρκη 1975.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Aboulféda: *Géographie d'Aboulféda*, Τόμ. II, Μέρος II, μετάφρ. St. Guyard, Παρίσι 1883.

Ammirato, *Istorie fiorentine: Istorie fiorentine di Scipione Ammirato*, Parte Seconda, Φλωρεντία 1641.

Archiv für Kunde: Archiv für Kunde österreichischer Geschichts - Quellen, Bd. XI, Βιέννη 1853.

Αρμενικά χρονικά/Akopyan: Melkie Hroniki (=Μικρά Χρονικά), I-II, έκδ. V. Akopyan, Ερεβάν 1951-1956 (στην αρμενική γλ.)

Αρμενικές πηγές/Galstyan: Armjanskije Istochniki o Mongolah. Izvlechenija iz rukopisej XII - XIV vv (= Οι αρμενικές πηγές σχετικά με τους Μογγόλους. Αποσπάσματα από τα χειρόγραφα του 12^{ου} - 14^{ου} αιώνα), μετάφρ., εισαγ. και σχόλια A. G. Galstyan, Μόσχα 1962 (στη ρωσική γλ.)

Barbaro & Contarini: Josafa Barbaro, Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia*, έκδ. Lord Stanley of Alderley, μετάφρ. W. Thomas, S. A. Roy, Λονδίνο 1873 (επανέκδ. 1964)

Baronius: C. Baronii, Od. Raynaldi, J. Laderchii, *Annales Ecclesiastici. Denuo et Accurate Excusi, 1454 - 1480*, XXIX, Παρίσι 1880.

Beha ed-Din: Beha ed-Din, *The life of Saladin (1137 - 1193 A. D.)*, εισαγ. και σχόλια C. W. Wilson, μετάφρ. C. R. Conder, Committee of the Palestine Exploration Fund, Λονδίνο 1897.

Berchet: G. Berchet, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Τορίνο 1865.

Bosio: G. Bosio, *Istoria della Sacra Religione di San Giovanni Gerosolimitano*, II, Ρώμη 1629.

Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I: *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX^e siècle, traduite du géorgien par M. Brosset, Membre de l'Académie Impériale des Sciences. I^{re} Partie. Histoire ancienne, jusqu'en 1469 de J.-C.*, Αγ. Πετρούπολη 1849.

Brosset, *Additions: Additions et éclaircissements à Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.-C.*, par M. Brosset, Αγ. Πετρούπολη 1851.

Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II: *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX^e siècle, traduite de géorgien par M. Brosset, Membre de l'Académie Impériale des Sciences. II^e Partie. Histoire modern. I^{re} livraison, comprenant: 1^o Histoires particulières du Karthli, du Cakheth, du Samtzhké et de Iméreth, par le Tsarévitch Wakhoucht; 2^o Suite et fin des Grandes-Annales; 3^o Dates recueillies par le Tsarévitch Wakhoucht; 4^o IX Additions*, Αγ. Πετρούπολη 1856

Bughetti: B. Bughetti, “Nuovi documenti intorno a fratello Lodovico da Bologna O.F.M. (1460-1461)”, στο: *Studi francescani* 3^o ser. Anno X/XXXV (1938), 128-146.

Γεωργιανά αρχεία 1967: *Gruzinskie dokumenty instituta narodov Azii AN SSSR (=Τα γεωργιανά αρχεία του ινστιτούτου των ασιατικών λαών της Ακαδημίας Επιστημών Ε.Σ.Σ.Δ.)*, μετάφρ. και σχόλια S. S. Kakabadze, Μόσχα 1967 (στη ρωσική γλ.)

Γεωργιανά αρχεία 1982: *Gruzinskie dokumenti IX-XV vv. V sobranii Leningradskogo otdeleniya Instituta Vostokovedeniya AN SSSR* (=Τα γεωργιανά αρχεία των 9^{ου} - 15^{ου} αιώνων. Στη συλλογή του τμήματος Ανατολικών Σπουδών της Ακαδημίας Επιστημών της Ε.Σ.Σ.Δ. του Λένινγκραντ), μετάφρ. και σχόλια S. S. Kakabadze, Μόσχα 1982 (στη ρωσική γλ.)

Gandzaketsi Kirakos: Kirakos Gandzaketsi, *Istoria Armenii* (=Η ιστορία της Αρμενίας), μετάφρ., εισαγ. και σχόλια L. A. Khanlarian, Μόσχα 1976 (στη ρωσική γλ.)

Georgica/Qaukhchishvili: S. G. Qaukhchishvili, *Georgika. Svedeniya vizantijskih pisatelej o Gruzii* (=Στοιχεία βυζαντινών συγγραφέων σχετικά με τη Γεωργία), VII-VIII, Τιφλίδα 1967-1970. (στην ελληνική και γεωργιανή γλ.)

Gruzinskie istochniki /Qaukhchishvili: S. G. Qaukhchishvili, *Gruzinskie istochniki po Istorii Vizantii* (=Οι γεωργιανές πηγές σχετικά με την ιστορία του Βυζαντίου), I, Τιφλίδα 1974 (στη ρωσική και στη γεωργ. γλ.)

Γρηγόριος του Ακνέρ/ Patkanov: *Istoria Mongolov inoka Magakii, XIII veka* (=Η ιστορία των Μογγόλων του μοναχού Μαλαχία, 13^{ος} αι.), μετάφρ. και σχόλια του K. P. Patkanov, Αγ. Πετρούπολη 1871 (στη ρωσική γλ.)

Γρηγόριος του Ακνέρ/ Blake & Frye: R. P. Blake, R. N. Frye, "History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc. Hitherto Ascribed to Matakia the Monk: The Armenian Text Edited with an English Translation and Notes", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 12/ 3-4 (Δεκέμβριος 1949), 269-399.

Davitisdze Sumbat: Sumbat Davitisdze, *Istoria i povestvovanie o Bagrationah* (= Η ιστορία και οι αφηγήσεις για τους Βαγρατίδες), μετάφρ., εισαγ. και σχόλια M. D. Lordkipanidze, Τιφλίδα 1979 (στη ρωσική γλ.)

Dede Korkut: *Kniga deda Korkuta, Oguzskij Geroicheski Epos* (=Το βιβλίο του ντεντέ Κορκούτ. Το έπος των Ογουζιδών), έκδ. V. M. Jirmunskij, A. N. Kononov, μετάφρ. V. V. Bartolid, Αγ. Πετρούπολη 1962 (στη ρωσική γλ.)

Enguerrand de Monstrelet: *Chroniques d'Enguerrand de Monstrelet*, έκδ. J. A. Buchon, XIV, Παρίσι 1826.

Ibn al-Athir: *Materialy po Istorii Azerbajdzana iz Tarih - al - Kamil Ibn - al - Asira* (=Ιστορικές πηγές για το Αζερμπαϊτζάν από το Tarih - al - Kamil του Ibn - al - Athir), μετάφρ. P. Juze, Μπακού 1940 (στη ρωσική γλ.)

Ibn bibi: *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi*, μετάφρ. H. W. Duda, Κοπεγχάγη 1959 [F. Dolger, BZ 52/1 (1959)]

Iorga (έκδ.): N. Iorga, *Notes et Extraits pour Servir à l'histoire des Croisades*, III, Παρίσι 1902.

Istoria i voshvalenie /Kekelidze: *Istoria i voshvalenie ventsenostsev* (=Η ιστορία και τα εγκώμια αρχόντων), μετάφρ., εισαγ. και σχόλια S. Kekelidze, Τιφλίδα 1954 (στη ρωσική γλ.)

Jordania T, *Kronikebi*, I: T. Jordania, *Kronikebi* (=Χρονικά), I, Τιφλίδα 1892 (στη γεωργ. γλ.)

Jordania T, *Kronikebi*, II: T. Jordania, *Kronikebi* (=Χρονικά), II, Τιφλίδα 1897 (στη γεωργ. γλ.)

Juvaini: Ala-Ad-Din Ata- Malik Juvaini, *The History of the World-conqueror*, II, μετάφρ. από το κείμενο του Mirza Muhammad Qazvini J. A. Boyle, Harvard University Press, 1958.

Kartlis Cxovreba/Chubinashvili: *Kartlis cxovreba, dasabamit-gan meatskhramete saukunemdis, natsili meore. Akhali motkhroba, 1469 tslidgan, vidre 1800 thladmde, gamotsemuli u. chubinovisagan* (=Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIX^e siècle. Ilme Partie. Histoire moderne, depuis 1469, jusqu'en 1800 de J. C., publiée en géorgien par D. I. Tchoubinof), IV, επιμ. έκδ. D. I. Chubinashvili, Αγ. Πετρούπολη 1854 (στη γεωργ. γλ.)

Kartlis Cxovreba/Djanashvili: M. G. Djanashvili, «“Kartlis Cxovreba”- Jizn Gruzii (= «Ο βίος της Ιβηρίας» - Ο βίος της Γεωργίας)», *SMOMPK* 35 (1905), 113-235 (στη ρωσική γλ.)

Kartlis Cxovreba/ Taqaishvili: *Kartlis Tskhovreba, Mariam Dedoplis Varianti* (= *Ο βίος της Ιβηρίας. Η εκδοχή της βασίλισσας Μαριάμ*), έκδ. E. Taqaishvili, Τιφλίδα 1906 (στη γεωργ. γλ.)

Kartlis Cxovreba/Vivian: *The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha*, μετάφρ. και σχόλια K. Vivian, Άμστερνταμ 1991.

Kartlis Cxovreba/Metreveli: *Kartlis Cxovreba* (= *Ο βίος της Ιβηρίας*), έκδ. R. Metreveli, Τιφλίδα 2008 (στη ρωσική γλ.)

Konstantin Mihailovich/ Rogova: Konstantin Mihailovich iz Ostrovitsi, *Zapiski Yanychara* (= *Οι Σημειώσεις ενός γενιτσάρου*), εισαγ., μετάφρ. και σχόλια A. I. Rogova, Μόσχα 1978 (στη ρωσική γλ.)

Konstantin Mihailovich/ Живановић: Константин Михаилович из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника* (= *Αναμνήσεις ενός Γενιτσάρου ή Το Τουρκικό Χρονικό*), έκδ. και μετάφρ. Ђорђе Живановић, Βελιγράδι 1986 (στη σερβική γλ.)

Malipiero: D. Malipiero, *Annali Veneti dall' anno 1457 al 1500*, *Archivio Storico Italiano* VII, 1843.

Mamistvalishvili: *XV saukunis italiel mogzaurta tsnobebi sakartvelos shesakheb* (= *Οι πληροφορίες των Ιταλών ταξιδιωτών του 15^{ου} αιώνα για τη Γεωργία*), εισαγ., μετάφρ. και σχόλια E. Mamistvalishvili, Τιφλίδα 1981 (στη γεωργ. γλ.)

Matthew of Edessa: *Armenia and the Crusades. Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*, εισαγ., μετάφρ. και σχόλια A. E. Dostourian, Λάνχαμ (Μέριλαντ) 1993.

Memoirs of Renaissance Pope: Memoirs of Renaissance Pope. The Commentaries of Pius: An abridgement, έκδ. και εισαγ. L. G. Gabel, μετάφρ. F. A. Gragg, Νέα Υόρκη 1959.

Muller: G. Muller, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll' Oriente cristiano e coi Turchi fino all' anno MD XXXI*, Φλωρεντία 1879.

Müneccimbaşı: Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel: Osmanlı Tarihi (1299 - 1481)*, έκδ., μετάφρ. και σχόλια Α. Ağırakça, Κωνσταντινούπολη 1995 (στην τουρκική γλ.)

Nikitin Afanasij: Afanasij Nikitin, *Hojenje za tri Morya, 1466 - 1472 (=Η Περιήγηση σε τρεις θάλασσες, 1466 - 1472)*, (1^η έκδ. 1857 Αγ. Πετρούπολη) Μόσχα - Λένινγκραντ 1958.

Nizam ad - Din Shami: Nizam ad-Din Shami, *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnama*, I, έκδ. F. Tauer, Πράγα 1937.

Orbélian Stéphanos: Stéphanos Orbélian, *Histoire de la Siounie*, έκδ. M. F. Brosset, Αγ. Πετρούπολη 1864.

Pajchadze, *Izvestia* (1981): D. G. Pajchadze, *Izvestiya AN Gruzinskoj SSR, Seriya Istorii, Archeologii, Etnografii i Istorii Iskustva* 4 (1981), 100-107 (στη γεωργ. γλ.)

Pajchadze, *Izvestia* (1983): D. G. Pajchadze, *Izvestiya AN Gruzinskoj SSR, Seriya Istorii, Archeologii, Etnografii i Istorii Iskustva* 4 (1983), 58-60 (στη γεωργ. γλ.)

Reusneri (έκδ.), *Epistolarum Turcicarum Variorum: Epistolarum Turcicarum Variorum et Diversorum auctorum libri V/ ex rec*, έκδ. N. Reusneri, Φρανκφούρτη επί του Μάιν 1598.

Röhrig (έκδ.), *Regesta: Regesta Regni Hierosolymitani (1097 - 1291)*, έκδ. R. Röhrig, Ίνσμπρουκ 1893.

Θεόδωρος Σπαντούνης: Theodoro Spandugnino, *Χρονικὸ τῶν Ὁθωμανῶν*, έκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Discorso de la origine deli imperatori ottomani*, Μνημεία Ελληνικῆς Ἱστορίας/ Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge IX, Παρίσι 1890.

Tafur Pero: Tafur Pero, *Travels and Adventures 1435 - 1439*, έκδ. και μετάφρ. M. Letts, Λονδίνο 1926.

Tursun Beg: Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror*, έκδ. H. Inalcik, R. Murphey, Μινεάπολη-Σικάγο 1978.

Vitry: Jacques de Vitry, *The History of Jerusalem A. D. 1180*, μετάφρ. Aubrey Stewart, Palestine Pilgrims' Text Society, Λονδίνο 1896.

Wadding: L. Wadding, *Annales Minorum*, XIII, Ρώμη 1735.

Wakhushti, *Istoria: Wakhushti Sakartvelos Istoria* (= *Η ιστορία της Γεωργίας κατά τον Βαχούστι*), έκδ. D. Z. Bakradze, Τιφλίδα 1885 (στη γεωργ. γλ.)

Wakhushti, *Geografia: Wakhushti, Geografia Gruzii* (= *Η γεωγραφία της Γεωργίας*), εισαγ. και μετάφρ. M. G. Djanashvili, Τιφλίδα 1904 (στη ρωσική γλ.)

Wavrin: Jean de Wavrin, *Anchiennes Chroniques d'Angleterre*, II-III, έκδ. Mille Dupont, Παρίσι 1859-1863.

Yazdi: Sharaf al-Din Ali Yazdi, *Zafarnama*, I, έκδ. M. Abbasi, Τεχεράνη 1336/1957.

Χειρόγραφο μονής Ιβήρων: Atonis iveriis monastris, 1074 kheltnatseri agapebit (= *Η μονή Ιβήρων του Άθω, χειρόγραφο του 1074*), Τιφλίδα 1901 (στη γεωργ. γλ.)

Χρονικά του Βελγίου: Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne (Textes latins). Chroniques des religieux des Dunes, Jean Brandon-Gilles de Roye - Adrien de But, έκδ. K. de Lettenhove, Βρυξέλλες 1870.

Χρονικό του Ιπάτιεβ: PSRL II (1845), 1^η έκδ., Αγ. Πετρούπολη (στη ρωσική γλ.)

Χρονικό του Λαυρεντίου: PSRL I (1846), 1^η έκδ., Αγ. Πετρούπολη (στη ρωσική γλ.)

Χρονικό της Μπολόνια: Corpus Chronicorum Bononiensium, a cura di A. Sorbelli, RIS, NS, XVIII, Μέρος 1, 1927.

Χρονικό του Νίκωνος: PSRL IX (1862), 1^η έκδ., Αγ. Πετρούπολη (στη ρωσική γλ.)

Zeno Caterino: Zeno Caterino, *A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15th and 16th centuries*, έκδ. – μετάφρ. C. Grey, Λονδίνο 1873, 1-65.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Βαρζός 1975: Κ. Βαρζός, «Αλέξιος Κομνηνός – Ειρήνη η Ρωσική και οι άτυχοι απόγονοί τους», *Βυζ* 7 (1975), 129-175.

Βαρζός 1980: Κ. Βαρζός, «Ένας δουξ Θεσσαλονίκης μη συνταυτισμένος μέχρι τώρα: ο Δαβίδ Κομνηνός, και οι Θεσσαλονικιώτες, κατά την πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς (1185)», *Μακεδονικά* 20 (1980), 30-47.

Βαρζός 1982: Κ. Βαρζός, «Οι τρεις γάμοι και τα τέκνα του Μανουήλ Α΄ Μεγάλου Κομνηνού (1238 - 1263) αυτοκράτορα της Τραπεζούντας», *Βυζ* 11 (1982), 57-74.

Βαρζός 1983: Κ. Βαρζός, «Η μοίρα των τελευταίων Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας», *Βυζ* 12 (1983), 267-289.

Βαρζός 1984: Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, Τόμ. Α΄, Β΄, ΚΒΕ/ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1984.

Γεωργιάδης 2007: Ν. Γεωργιάδης, «Εικονογραφία των νομισμάτων της βυζαντινής Τραπεζούντας», *ΑΠ* 52 (2007), 127-164.

Γιαρένης 2005-2006: Η. Γιαρένης, «Ο Δαβίδ Κομνηνός, συνιδρυτής και στρατιωτικός ηγέτης της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Ο αγώνας κυριαρχίας, η αντιπαράθεση με τη Νίκαια και ο ρόλος των λογίων», *Βυζκ* 25 (2005-2006), 169-189.

Γιαρένης 2008: Η. Γιαρένης, «Τα κράτη της Νίκαιας, της Ηπείρου και της Τραπεζούντας έως το 1230. Δράση, αντιπαράθεσεις, ανταρχές και συμβιβασμοί», στον τόμο: *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Το Βυζάντιο Σήμερα - 5, Αθήνα, 2008, 251-267.

Γουναρίδης 1999: Π. Γουναρίδης, «Ένα Μολυβδόβουλο του Αλεξίου Α΄ Μεγαλοκομνηνού», *Σύμμ* 13 (1999), 247-261.

ΕΠΕ: λήμματα «Αμιρούτζης», «Λεοντόκαστρον», «Λευκού Προβάτου Τουρκομάνοι ή Ασπροπροβατάδες», «Μαύρου Προβάτου Τουρκομάνοι ή Μαυροπροβατάδες»,

«Ουζούν Χασάν», «Παφλαγονίας θέμα», «Ρουσταβέλι Σότα», «Ταμάρα», «Ταμερλάνος», «Ταφούρ Περό», «Τζελαλεντίν»

Επετειακό Λεύκωμα 2011: Επετειακό Λεύκωμα, Πεντακόσια πενήντα χρόνια από την άλωση της Τραπεζούντας (1461 - 2011), Ε. Π. Μ., Αθήνα 2011.

ΕΠΛΒΙΠ: λήμματα «Αγγέλων Δυναστεία», «Αξούχος Κομνηνός Ιωάννης», «Αλέξιος Α΄ Κομνηνός», «Αλέξιος Α΄ Μέγας Κομνηνός», «Αλέξιος Γ΄ Μέγας Κομνηνός», «Αλιγκιέρι Μικαέλε», «Αμυτζαντάριοι ή Αμυτζανταράνται», «Αμιρούτζης [Γεώργιος]», «Άννα Αναχουτλού», «Άννα Μ. Κομνηνή», «Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός», «Ασπροπροβατάδες» (Ακ Κογιουνλού), «Ασώτιος Α΄ ο Μέγας», «Βαγαράτ-Βαγκαράτ», «Βαγιαζίτ Α΄ ο Κεραυνός», «Βαγ(κ)ρατίδες», «Βησσαρίων», «Γαβράδες/Γαβράδων (Γαυράδων) οίκος», «Γρηγόριος του Ακνέρ/Ακάντς (Akanc)», «Δαβίδ, Μέγας Κομνηνός», «Δαβίδ Β΄ (ή Δ΄) ο Παλινορθωτής»

Ευαγγελίδης 1898: Τ. Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούντος*, Οδησός 1898.

Ζαχαριάδου 1988-1989: Ε. Ζαχαριάδου, «Σχετικά με τον Ασίκ-Πασά-Ζαδέ και την άλωση της Τραπεζούντας», *ΑΠ* 42 (1988-1989), 134-138.

Ιωαννίδης 1988: Σ. Ιωαννίδης, *Ιστορία και στατιστική της Τραπεζούντος και της γύρω περιοχής*, (απόδοση στη νεοελληνική Α. Κεσόπουλος), Αφοί Κυριακίδη, (1^η έκδ., Κωνσταντινούπολη 1870, ανατύπ. 2000), Θεσσαλονίκη 1988.

Καρολίδης 1929: Π. Καρολίδης, «Βυζάντιον-Άρμενία-Ίβηρία», *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 17-22.

Κάρποβ 2017: Σ. Κάρποβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Ε. Ι. Ε., Αθήνα 2017.

Καρπόζηλος 2015: Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, Τομ. Δ΄: 13^{ος} - 15^{ος} αι., Αθήνα 2015.

Κατσαρός 1983: Β. Κατσαρός, «Το “πρόβλημα της καταγωγής” των Κομνηνών», *Βυζκ* 3 (1983), 111-122.

Λάμπρος 1910: Σπ. Λάμπρος, «Τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Δαυίδ Κομνηνοῦ», *NE* 7/1 (1910), 86-87.

Λάμπρος 1917-1920: Σπ. Λάμπρος, «Ὁ τελευταῖος Ἑλλήν αὐτοκράτωρ, Δαυίδ Κομνηνός, αὐτοκράτωρ Τραπεζοῦντος», *NE* 14 (1917-1920), 270-293.

Λαμψίδης 1952: Ο. Λαμψίδης, «Πῶς ἠλώθη ἡ Τραπεζοῦς», *ΑΠ* 17 (1952), 15-54.

Λαμψίδης 1953a: Ο. Λαμψίδης, «Ὁ βασιλεὺς τῆς Τραπεζοῦντος κατὰ τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου», *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 567-576.

Λαμψίδης 1953b: Ο. Λαμψίδης, «Ὁ γάμος Δαβίδ τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Παναρέτου», *Αθηνά* 57 (1953), 365-368.

Λαμψίδης 1961: Ο. Λαμψίδης, «Ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν», *ΑΠ* 24 (1961), 14-34.

Λαμψίδης 1963: Ο. Λαμψίδης, *Ἡ ἐμπορικὴ σημασία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος*, Αθήνα 1963.

Λαμψίδης 1968-1969: Ο. Λαμψίδης, «Συμβολαὶ εἰς τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα Ἀνδρέου τοῦ Λιβαδηνοῦ», *ΑΠ* 29 (1968-1969), 162-279.

Λαμψίδης 1971-1972: Ο. Λαμψίδης, «Περὶ τὴν ἵδρυσιν τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν», *ΑΠ* 31 (1971-1972), 3-18.

Λαμψίδης 1975-1976: Ο. Λαμψίδης, «Ἡ Τουρκοκρατία στὸν Μικρασιατικὸ Πόντο 1463 - 1922», *ΑΠ* 33 (1975-1976), 115-208.

Λαμψίδης 1977-1978: Ο. Λαμψίδης, «Ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν κρατῶν τῆς Νικαίας καὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν διὰ τὴν κληρονομίαν τῆς Βυζαντινῆς Ἰδέας», *ΑΠ* 34 (1977-1978), 1-19.

Λαμψίδης 1982: Ο. Λαμψίδης, «Περὶ τὸ ἐγκώμιον “εἰς Τραπεζοῦντα” τοῦ Βησσαρίωνος», *ΑΠ* 37 (1982), 153-184.

Λαμψίδης 1990-1991: Ο. Λαμψίδης, «Πῶς τὸ Βυζαντινὸ Κράτος εἶδε τὸ Κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (1204 - 1453)», *ΔΚΜΣ* 8 (1990-1991), 13-21.

Λιάντα 2016: Ε. Λιάντα, «Νομίσματα/Coins», στο: *Πόντος. Χαρακτικά, χάρτες, νομίσματα*, επιμ. δίγλωσσης έκδ. Τ. Κυριακίδης, (1^η έκδ. 2008) 2^η έκδ, Θεσσαλονίκη 2016, 286-307.

Λιάντα: βλ. Α. Σαββίδης - Ε. Λιάντα

ΜΓΕ Υδρία: λήμματα «Αλέξιος Γ΄ Μέγας Κομνηνός», «Καρά –Κογιουνλού», «Καραμαν(ίας) εμιράτο», «Παφλαγονίας θέμα», «Ρουσταβέλι Σότα», «Ταμάρ», «Τζελαλεντίν Μανγκομπιρντί, σάχης Χορεσμίας»

Μπόσγουορθ 2006: C. E. Bosworth, *Οι Ισλαμικές Δυναστείες, Χρονολογικό και Γενεαλογικό Εγχειρίδιο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2006.

Μυρίδης 1940: Χ. Μυρίδης, «Συμβολή εις τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Πόντου», *ΑΠ* 10 (1940), 3-195.

Μωυσεΐδου 2011a: Γ. Μωυσεΐδου, «Η αυτοκρατορία Τραπεζούντας. Ίδρυση, Διοίκηση και Χαρακτηριστικά», στο: *Επετειακό Λεύκωμα* 2011, 43-60.

Μωυσεΐδου 2011b: Γ. Μωυσεΐδου, «Η άλωση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, 1461-2011», στο: *Επετειακό Λεύκωμα* 2011, 105-122.

Μωυσεΐδου 2013: Γ. Μωυσεΐδου, «Η αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204 - 1461), *ΑΠ Παράρτημα* 30 (2013), 49-81.

Νικολάου 2000: Κ. Νικολάου, *Βυζαντινά Βασιλικά Συνοικέσια «μετ' αλλοφύλων και αλλογλώσσων» (7^{ος} - 11^{ος} αι.)*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2000.

Νικολούδης 1999-2000: Ν. Νικολούδης, «Η πολεμική και διπλωματική δραστηριότητα του Τουρκομάνου ηγεμόνα Ουζούν Χασάν και οι αναφορές των ελληνικών πηγών του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα σ' αυτήν», *ΒΔ* 10-11 (1999-2000), 93-110 (= επάνεκδ. *Μεσαιωνική Μακεδονία, Θράκη και Μικρά Ασία. Προσεγγίσεις και αντιπαραθέσεις Βυζαντινών, Σλάβων και Τούρκων*, εκδ. Α. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2006, 177-203).

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1898: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Τραπεζουντιακά», *VV* 5/4 (1898), 678-680.

Παρανίκας 1899: Μ. Παρανίκας, «Ἡ Τραπεζοῦς κατὰ τὸν ἸΔ΄ αἰῶνα», *IRAIK* IV/1 (1899), 186-203.

Πέννα 1996: Β. Πέννα, «Ἀνδρόνικος Α΄ Κομνηνός: νομισματικά παραλειπόμενα», στο: *Αφιέρωμα στη Μαντώ Οικονομίδου - Χαρακτήρ*, Αθήνα, 1996, 231-242.

Πέννα 2006: Β. Πέννα, *Χαλκούς Ἐνεκα Ἀλλαγῆς. Ὁ Ἄγνωστος Κόσμος τῶν Χάλκινων Νομισμάτων*, Κ.Ι.Κ.Π.Ε/ Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006.

Πέννα 2013: Β. Πέννα, «Τραπεζούντα: Οικονομία και Νόμισμα (10^{ος} - 13^{ος} αι.)», *ΑΠ Παράρτημα* 30 (2013), 139-176.

Πέρρα 2008: Φ. Β. Πέρρα, «Σχέσεις μεταξύ τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν τῆς Ρόδου καὶ τῆς Βενετίας κατὰ τὸν Α΄ βενετο-οθωμανικὸ πόλεμο (1463 - 1479)», *Βυζκ* 27 (2008), 267-285.

Πέρρα 2009: Φ. Β. Πέρρα, *Ὁ λέων ἐναντίον τῆς ἡμισελήνου. Ὁ πρῶτος βενετο-οθωμανικὸς πόλεμος καὶ ἡ κατάληψη τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου (1463 - 1479)*, ἐκδ. Παπαζήση, (Διδ. Διατριβή, 2007), Αθήνα 2009.

Ποζίδου 2013: Λ. Μ. Ποζίδου, «Ἡ συμβολὴ τῆς βασίλισσας Ταμάρας (Θάμαρ) στὴν ἰδρυση τῆς Αυτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας», *ΑΠ Παράρτημα* 30 (2013), 177-196.

Ποζίδου 2017: Λ. Μ. Ποζίδου, «Α΄ Βιβλιογραφικὸ Δελτίο Ρωσικῶν Δημοσιευμάτων γιὰ τὸν Βυζαντινὸ/ Μεσαιωνικὸ Πόντο», *ΑΠ* 57 (2017), 443-463.

Ποζίδου 2018: Λ. Μ. Ποζίδου, «Β΄ Βιβλιογραφικὸ Δελτίο Ρωσικῶν Δημοσιευμάτων γιὰ τὸν Βυζαντινὸ/ Μεσαιωνικὸ Πόντο», *ΑΠ* 58 (2018), 329-347.

Ποζίδου 2019: Λ. Μ. Ποζίδου, «Γ΄ Βιβλιογραφικὸ Δελτίο Ρωσικῶν Δημοσιευμάτων γιὰ τὸν Βυζαντινὸ/ Μεσαιωνικὸ Πόντο», *ΑΠ* 59 (2019), 367-388.

Ποζίδου 2020: Λ. Μ. Ποζίδου, «Το Βυζάντιο και ο Μεσαιωνικός Καύκασος. Ιβηρία/Γεωργία και Αρμενία: ιστορική ανασκόπηση (4^{ος} - 10^{ος} αι.)», *ΒΔ* 28 (2020), 591-617.

Σαββίδης 1983: Α. Σαββίδης, «Ο βυζαντινός ιστοριογράφος του 15^{ου} αιώνα Γεώργιος Σφραντζής (Φραντζής)», *Μικρή Μυριόβιβλος* 1 (1983), 44-47.

Σαββίδης 1984: Α. Σαββίδης, «Οι Μεγάλοι Κομνηνοί του Πόντου και οι Σελτζούκοι του Rum/Ικονίου την περίοδο 1205/6 - 1222. Η διήγηση του Ibn Bibi για την κατάληψη της Σινώπης, 1214», *ΑΠ* 39 (1984), 169-193.

Σαββίδης 1985: Α. Σαββίδης, «Οι Κομάνοι (Κουμάνοι) και το Βυζάντιο, 11^{ος} - 13^{ος} αι. μ. Χ.», *Βυζ* 13/2 (1985), 937-955.

Σαββίδης 1987: Α. Σαββίδης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία, 1189 - c. 1240 μ. Χ.*. Δόμος, Αθήνα, 1987 (Διδ. Διατριβή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1986).

Σαββίδης 1992: Α. Σαββίδης, «Ο εκχριστιανισμός των Ρώσων και το ρωσικό Χρονικό του Νέστορος», *Ιστορ* 2 (1992), 83- 94.

Σαββίδης 1993: Α. Σαββίδης, «Τρεις σημαντικές πηγές για την εποχή της Άλωσης: Νέστορ Ισκάντερ-Κονσταντίν Μιχαήλοβιτς - Θεόδωρος Σπαντούνης», *Τετράμηνα* 50 (Άμφισσα, 1993), 3626-3637 και σε φωτοανατύπωση *στου ιδίου, Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1984 - 1994*, Ηρόδοτος, Φάρσαλα-Θεσσαλονίκη, 1997, 269-280.

Σαββίδης 1996: Α. Σαββίδης, «Παρατηρήσεις για τα βυζαντινά θέματα Παφλαγονίας και Χαλδίας κατά τη μεταγενέστερη περίοδο της ιστορίας τους, τέλη 11^{ου} - αρχές 13^{ου} αι.», *Πρακτικά Γ' Πανελλήνιου συνεδρίου για τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996, 33-42.

Σαββίδης 1996-1997: Α. Σαββίδης, «Ο βυζαντινός Πόντος, οι Σελτζούκοι και οι Ντανισμεντίδες Τούρκοι», *ΑΠ* 47 (1996-1997), 91-106.

Σαββίδης 1999: Α. Σαββίδης, «Τζάννοι, ο πολεμικός λαός του Καυκάσου ως τον εκχριστιανισμό από το Βυζάντιο κατά τον 6^ο αιώνα μ. Χ.», *Στρατιωτική Ιστορία* 35 (1999), 30-34.

Σαββίδης 2001: Α. Σαββίδης, *Βυζαντινό ιστοριογραφικό πεντάπτυχο: Προκόπιος, Μιχαήλ Ψέλλος, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Κίνναμος, Γεώργιος Σφραντζής. Συμβολή για τους ιστοριογράφους και την εποχή τους*, Ηρόδοτος, (=2^η έκδ. Μυρμιδόνες/Ηρόδοτος, Αθήνα 2012), Θεσσαλονίκη, 2001, 97-124.

Σαββίδης 2002: Α. Σαββίδης, «Τζάννοι-τζανίτ-τζανίκ-Τζανιχίτες. Το πρόβλημα της επιβίωσης ενός καυκασιανού λαού στο βυζαντινό Πόντο των Μεγαλοκομνηνών», *ΑΠ* 49 (2002), 129-148.

Σαββίδης 2003: Α. Σαββίδης, *Οι Αλανοί του Καυκάσου και οι μεταναστεύσεις τους στην ύστερη Αρχαιότητα και στο Μεσαίωνα*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2003.

Σαββίδης 2004-2005: Α. Σαββίδης, «Βυζαντινή Διπλωματία (Με βιβλιογραφικό παράρτημα περί βυζαντινής διπλωματίας και διπλωματικής)», *ΒΔ* 14 (2004-2005), 13-26 και επανέκδοση *στον ιδίου, Από την ύστερη αρχαιότητα στον μεσαίωνα. Ιστορικά δοκίμια*, Ηρόδοτος, Αθήνα, 2006, 299-318.

Σαββίδης 2005: Α. Σαββίδης, «Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου, Ιστορική Επισκόπηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και Μικρασιατικού Ελληνισμού (1204 - 1461)», *ΑΠ Παράρτημα* 25 (1^η έκδ., 2005).

Σαββίδης 2007a: Α. Σαββίδης, «Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και η σημασία της μελέτης της ιστορίας της», *ΑΠ* 52 (2007), 95-126 και επανέκδοση στους Σαββίδη-Νικολούδη (2007), 445-478.

Σαββίδης 2007b: Α. Σαββίδης, «Το μεσογειακό κράτος της Κιλικιακής ή Μικρής Αρμενίας (Αρμενοκιλικίας) κατά τον ύστερο Μεσαίωνα μεταξύ Βυζαντίου, σταυροφόρων και Ισλάμ», στους Σαββίδη – Νικολούδη (2007), 173-192.

Σαββίδης 2007c: Α. Σαββίδης, «Πόλεμος και διπλωματία. Οι σχέσεις των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου με τον Μουσουλμανικό κόσμο (Τουρκομάνους, Μαμελούκους και Οθωμανούς)», στους Σαββίδη - Νικολούδη (2007), 353-366.

Σαββίδης 2007d: Α. Σαββίδης, «Η βασίλισσα Ταμάρα-Θάμαρ της Γεωργίας (Ιβηρίας). Μια μεσαιωνική «Σεμίραμις του Καυκάσου», *Ιστορικά Θέματα* 58 (2007), 36-45 και επανέκδοση στους Σαββίδη - Νικολούδη (2007), 255-264.

Σαββίδης 2013: Α. Σαββίδης, «Ο Βυζαντινός Πόντος στην περίοδο από τον 4^ο αιώνα μ. Χ. έως την ίδρυση του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών, το 1204», *ΑΠ Παράρτημα* 30 (2013), 11-48.

Σαββίδης 2016: Α. Σαββίδης, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204 - 1461)*, εκδ. Δ. Κυριακίδη, (2^η έκδ., εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2009), 3^η έκδ. με προσθήκες, Θεσσαλονίκη 2016.

Σαββίδης 2017: Α. Σαββίδης, *Το Κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία του Πόντου. Μια Ευσύνοπτη Ιστορική Επισκόπηση*, Ε. Π. Μ., (1^η έκδ. 2016), 2^η έκδ. με προσθήκες, Αθήνα 2017.

Σαββίδης 2019a: Α. Σαββίδης, *Βυζαντινό ιστοριογραφικό ενδεκάπτυχο. Ζώσιμος - Προκόπιος - Θεοφάνης - Ιωάννης Σκυλίτζης και Συνεχιστής - Γεώργιος Κεδρηνός - Μιχαήλ Ψελλός - Άννα Κομνηνή - Ιωάννης Κίνναμος - Θεόδωρος Σκουταριώτης - Γεώργιος Σφραντζής. Συμβολή για τους ιστοριογράφους και την εποχή τους*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2019.

Σαββίδης - Λαμπάκης 1988: βλ. βραχυγραφίες

Σαββίδης - Λαμπάκης 1992: βλ. βραχυγραφίες

Σαββίδης - Λαμπάκης 1994: Α. Σαββίδης - Στ. Λαμπάκης, «Πρώτο συμπλήρωμα στη “Γενική Βιβλιογραφία περί του βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας”», *ΑΠ* 45 (1994), 79-91.

Σαββίδης - Λαμπάκης 1996-1997: Α. Σαββίδης - Στ. Λαμπάκης, «Δεύτερο συμπλήρωμα στη “Γενική Βιβλιογραφία περί του βυζαντινού Πόντου και του

κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας”», *ΑΠ* 47 (1996-1997), 345-350.

Σαββίδης - Λαμπάκης 1998-1999: Α. Σαββίδης - Στ. Λαμπάκης, «Τρίτο συμπλήρωμα στη “Γενική Βιβλιογραφία περί του βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας”», *ΑΠ* 48 (1998-1999), 232-250.

Σαββίδης - Λαμπάκης 2002: Α. Σαββίδης - Στ. Λαμπάκης, «Τέταρτο συμπλήρωμα στη “Γενική Βιβλιογραφία περί του βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας”», *ΑΠ* 49 (2002), 149-153.

Σαββίδης - Γεωργιάδης 1991: Α. Σαββίδης, Θ. Γεωργιάδης, “Βυζαντινές ποντιακές οικογένειες”, στο: *Πόντος: ιστορία-λαογραφία-πολιτισμός*, Ι, επιμ. έκδ. Θ. Γεωργιάδης, Θεσσαλονίκη, 1991, 174-181.

Σαββίδης - Νικολούδης 2007: Α. Σαββίδης - Ν. Νικολούδης, *Ο Ύστερος μεσαιωνικός κόσμος, 11^{ος} - 16^{ος} αιώνες. Βυζάντιο, μεσαιωνική Δύση, Ανατολή και Ισλάμ, Βαλκάνια και Σλάβοι*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007.

Σαββίδης - Hendrickx 2019: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Β. Hendrickx, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία (284 - 1461)*, μετάφρ. από τα αγγλικά και επιμ. Ν. Κονδύλης, βιβλ. προσθήκες Μ. Λεοντσίνη, 3^η έκδ., Ηρόδοτος, Αθήνα 2019.

Σαββίδης - Λιάντα 2019: Α. Γ. Κ. Σαββίδης - (συνεργ. Ε. Λιάντα), *Βυζαντινά νομίσματα και νομισματική (4^{ος} - 15^{ος} αιώνες) - Μια σύνοψη*, επιμ. εικονογραφικού υλικού Ε. Λιάντα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2019.

Τωμαδάκης 1948: Ν. Τωμαδάκης, «Ετούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης;», *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 99-143.

Φύσσας 2012: Ν. Α. Φύσσας, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ουμπίσι και η παλαιολογία ζωγραφική στη Γεωργία*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2012.

Χατζημιχαήλ 2007-2008: Δ. Κ. Χατζημιχαήλ, «Τα παρωνύμια των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου», *ΒΔ* 16 (2007-2008), 111-150.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Abramishvili 1951: T. Abramishvili, *Kopitnarskij Klad* (=Ο θησαυρός του Κοπιτνάρ), διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας της Ακαδημίας Επιστημών της Γ. Σ. Σ. Δ., 1951 (στη ρωσική γλ.)

Abramishvili 1958: T. Abramishvili, “Nahodka vizantijskih zolotyh monet v Gurdjaani (=Εύρημα βυζαντινών χρυσών νομισμάτων στο Γκουρντζαάνι)”, VV 13 (38) (1958), 282-285 (στη ρωσική γλ.)

Abramishvili 1959: T. Abramishvili, 13 - 15 ss. *Dasavlur-kartuli puli (kirmaneuli)* (=13^{ος} - 15^{ος} αι. Δυτικογεωργιανά νομίσματα (κιρμανεούλια)), Τιφλίδα 1959 (στη γεωργ. γλ.)

Adontz 1936: N. Adontz, “Les Taronites à Byzance”, *Byz* 11 (1936), 21-42.

Ahrweiler 1975: H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Παρίσι 1975.

Allen 1929: W. E. D. Allen, “The March-Lands of Georgia”, *The Geographical Journal* 74/2 (1929), 135-156.

Allen 1932: W. E. D. Allen, *A history of the Georgian people: from the beginning down to the Russian conquest in the nineteenth century*, Λονδίνο 1932 (ανατύπ. Νέα Υόρκη 1971)

Allen 1956: W. E. D. Allen, “review: D. M. Lang, *Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia*”, *BSOAS* 18/2 (1956), 379-381.

Amirashvili 1961: Sh. Ya. Amirashvili, “Shota Rustaveli portreti iarusalimis jvaris monastirshi (= Το πορτραίτο του Σότα Ρουσταβέλι στο μοναστήρι του Τίμιου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα)”, *SH* 4 (1961), 65-72 (στη γεωργιανή γλ.)

Anchabadze 1959: Z. V. Anchabadze, *Iz Istorii srednevekovej Abhazii (VI - XVII vv.)* (= Από την ιστορία της μεσαιωνικής Αμπχαζίας (6^{ος} - 17^{ος} αι.)), Σουχούμι 1959 (στη ρωσική γλ.)

Arutjunova-Fidanjan 1973: V. A. Arutjunova-Fidanjan, «“Iver” v Vizantijskikh Istochnikah XI v (= “Ιβηρ” στις βυζαντινές πηγές του 11^{ου} αιώνα)», *BM* 11 (1973), 46-67 (στη ρωσική γλ.)

Avalishvili 1929: Z. Avalishvili, *Dzvarosanta droidan. Othi saistorio narkvevi* (=Από την εποχή των Σταυροφοριών. Τέσσερις ιστορικές αφηγήσεις), Παρίσι 1929 (στη γεωργ. γλ.)

Avalishvili 1936: Z. Avalishvili, “The Cross from Overseas”, *Georgica* 1/ 2&3 (1936), 3-11.

Babinger 1950: F. Babinger, “La date de la prise de Trébizonde par les Turcs (1461)”, *REB* 7 (1950), 205-207.

Babinger 1978: F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, επιμ. έκδ. και πρόλογος W. C. Hickman, μετάφρ. από τα γερμανικά R. Mahnem, Princeton University Press 1978 (ανατύπ. 1992)

Bakradze 1873: D. Bakradze, “Kavkaz v drevnih pamyatnikah hristianstva (= Ο Καύκασος μέσα από τα αρχαία μνημεία του χριστιανισμού)”, *Akty kavkazskoj arheograficheskoy komissii V* (1873), 993-1107 (στη ρωσική γλ.)

Bakradze 1878: D. Bakradze, *Archeologicheskie puteshestvie po Gurii i Adjare* (=Αρχαιολογικές περιηγήσεις στη Γουρία και την Αντζαρία), Αγ. Πετρούπολη 1878 (στη ρωσική γλ.)

Barataev 1844: M. P. Barataev, *Numizmaticheskie Fakty Gruzinskogo Tsarstva* (=Νομισματικά δεδομένα του γεωργιανού βασιλείου), Αγ. Πετρούπολη 1844 (στη ρωσική γλ.)

Bendall 1977: S. Bendall, “The mint of Trebizond under Alexius I and the Gabrades”, *Numismatic Chronicle* 17 (137) (1977), 126-136.

Bendall 2018: S. Bendall, *Εισαγωγή στη νομισματική της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, μετάφρ. - επιμ. Ε. Μ. Λιάντα, πρόλογος Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Θεσσαλονίκη 2018.

Beradze I. 1971: I. Beradze, *Trepizondis imperiis daarsebis kitkhvaze* (= Σχετικά με το ζήτημα της ίδρυσης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας), Τιφλίδα 1971 (στη γεωργ. γλ.)

Beradze T, 1989: T. N. Beradze, *Moreplavanie i Morskaya Torgovlya v Srednevekovoj Gruzii* (= Η ναυτιλία και το θαλάσσιο εμπόριο στη μεσαιωνική Γεωργία), Metsniereba, Τιφλίδα 1989 (στη ρωσική γλ.)

Berdzenishvili et al. 1960: N. A. Berdzenishvili, V. D. Dondua, M. K. Dumbadze, U. M. Kacharava, G. A. Melikishvili, Sh. A. Meschia, P. K. Ratiani, *Istoria Gruzii. Uchebnik dlya VIII-X klassov* (=Η ιστορία της Γεωργίας. Διδακτικό Εγχειρίδιο για τις 8^η - 10^η τάξεις), επιμ. έκδ. N. A. Berdzenishvili, Τιφλίδα 1960 (στη ρωσική γλ.)

Beridze 1939: Ch. Beridze, “Byzance et le Caucase”, *Studi bizantini e neoellenici* 5 (1939), 11-24.

Berthier-Delagarde 1918: A. L. Berthier-Delagarde, “Kalamita i Theodoro”, *ITUAK* 55 (1918), 1-44 (στη ρωσική γλ.)

Brosset 1845: M.-F. Brosset, “Matériaux pour servir à l’histoire de la Géorgie, depuis l’an 1201 jus-qu’en 1755 (avec une carte géographique)”, *Mémoires de l’Académie impérial des sciences de St. Petersbourg* 4/5 (1845), 165-316.

Brosset 1850: M.-F. Brosset, *Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l’Arménie (exécuté en 1847 - 1848)*, Αγ. Πετρούπολη 1850.

Brosset 1874: M.-F. Brosset, “Rapport sur les recherches archéologiques faites par M. Bakradzé dans le Gouria, en 1873, par l’ordre de l’Académie”, *Mélanges Asiatiques* VII, Livraisons 2 et 3 (1874), 167-172.

Brosset L. 1887: L. Brosset, *Bibliographie Analytique des ouvrages de Monsieur Marie-Félicité Brosset, Membre de l’Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg (1824 - 1879)*, Αγ. Πετρούπολη 1887.

Bryer 1960: A. Bryer, “Trebizond: the Last Byzantine Empire”, *History Today* 10/2 (1960), 125-135.

Bryer 1961: A. Bryer, «The littoral of the Empire of Trebizond in two fourteenth century portolano maps», *ΑΠ* 24 (1961), 97-127.

- Bryer 1962: A. Bryer, "Pisanello and the princess of Trebizond", *Apollo* 76/8 (1962), 601-603.
- Bryer 1965: A. Bryer, "Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460 - 61", *BK* 19- 20 (1965), 178-198.
- Bryer 1966a: A. Bryer, "A molybdobull of the Imperial protospatharios Constantine, krites of the Thema of Chaldia", *AII* 27 (1966), 244-246.
- Bryer 1966b: A. Bryer, "Some notes on the Laz and Tzan, I", *BK* 21-22 (1966), 174-195.
- Bryer 1966-1967: A. Bryer, "Rural Society in the Empire of Trebizond", *AII* 28 (1966-1967), 152-160.
- Bryer 1967: A. Bryer, "Some notes on the Laz and Tzan, II", *BK* 23-24 (1967), 129-136.
- Bryer 1970: A. Bryer, "A Byzantine Family of Gabrades c. 979 - c. 1653", *UBHJ* 12/2 (1970), 164-187.
- Bryer 1973: A. Bryer, "The fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266 - 1280)", *BZ* 66 (1973), 332-350.
- Bryer 1975: A. Bryer, "Greeks and Turkmens: the Pontic exception", *DOP* 29 (1975), 113- 149.
- Bryer 1982: A. Bryer, "The question of Byzantine mines in the Pontos: Chalybian iron, Chaldian silver, Koloneian alum and the mummy of Cheriana", *AS* 32 (1982), 133-156.
- Bryer 1984: A. Bryer, "The faithless Kabazitai and Scholarioi", στο: *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance studies for Robert Browning*, Κάμπερα, 1984, 309-327.
- Bryer 1988: A. Bryer, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1988.
- Bryer 1988-1989: A. Bryer, "David Komnenos and Saint Eleutherios", *AII* 42 (1988-1989), 161-188.

Bryer & Winfield 1985: A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, DOS XXI, Ουάσινγκτον 1985.

Butkov 1825: P. Butkov, “O brakah knyazej Russkih s Gruzinskami i Yasynyami, v XII veke (= Οι γάμοι των Ρώσων πριγκίπων με τους Γεωργιανούς και τους Αλανούς)”, SA 4 (1825), 318-333 (στη ρωσική γλ.)

Canale 1855: M. Da Canale, *Della Crimea, del suo commercio e dei suoi dominatori dalle originini fino ai di nostri*, I, Γένοβα 1855.

Chorev 2013: M. M. Chorev, “K Voprosu o Prichinah Poyavleniya Izobrajenij Svyatyh Vsadnikov na Monetah Prichernomorskih Hristianskih Gosudarstv XIII-XV vv. (=Σχετικά με την εμφάνιση των έφιππων μορφών των αγίων στα νομίσματα των χριστιανικών κρατών της Μαύρης Θάλασσας)”, *Nauchyj Dialog, Istoria. Sotsiologia. Filosofia* 11 (23) (2013), 53-70 (στη ρωσική γλ.)

Darchiashvili 1975: Sh. Darchiashvili, “XIII saukunis dasatsqisis sakartvelos kronologiis sakitkhisatvis (=Σχετικά με το ζήτημα της χρονολόγησης της Γεωργίας του 13^{ου} αιώνα)”, *Mnatobi* 2 (1975), 151-158 (στη γεωργ. γλ.)

Darchiashvili 2010: Sh. Darchiashvili, “Tamar mepis, davit soslanis gardatsvalebisa da lasha giorgis gamepebis sakitkhisatvis (=Σχετικά με το ζήτημα του θανάτου της βασίλισσας Θάμαρ, του Δαβίδ Σοσλάνι και το θέμα της ενθρόνισης του Γεωργίου Λάσα)”, στο: *Dziebani kartul-somkhuri urtiertobebis istoriidan (=Ιστορικά ζητήματα των σχέσεων Γεωργίας-Αρμενίας)*, Τιφλίδα, 2010, 55-69 (στη γεωργ. γλ.)

Djanashvili 1900: M. G. Djanashvili, *Tsaritsa Tamara (=Η βασίλισσα Θάμαρ)*, Τιφλίδα 1900 (στη ρωσική γλ.)

Djaparidze 2012: G. Djaparidze, “Tamar mepis gardatsvalebis tarighis shesakheb (=Σχετικά με τη χρονολογία θανάτου της βασίλισσας Θάμαρ)”, στο: *Saistorio krebuli* 2 (2012), 348-363. (στη γεωργ. γλ.)

DMA: λήμματα “Grigor Aknerci”, “Rustveli Shota”

Dolgorukov 1856: P. V. Dolgorukov, *Rossijskaya rodoslovnaya kniga (= Το ρωσικό γενεαλογικό βιβλίο)*, III, Αγ. Πετρούπολη 1856 (στη ρωσική γλ.)

DuCange 1860: Ch. DuCange, *Historia byzantina duplici commentario illustrata, prior familias ac stemmata imperatorum Constantinopolitanorum, cum eorundem Augustorum nomismatibus.* Παρίσι 1860.

Eastmond (1994): A. Eastmond, “Royal Renewal in Georgia: The Case of Queen Tamar”, στο: *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th - 13th Centuries*, P. Magdalino (ed.), Aldershot 1994.

Eastmond (1998): A. Eastmond, *Royal Imagery in Medieval Georgia*, Pennsylvania State University Press 1998.

EI: λήμματα “al-Kurdj”, “Tiflis”, “Uzun Hasan”

EPLBHC: “Hospitaller knights”

Europäische Stammtafeln: “Megaloi Komninoi”, *Europäische Stammtafeln* 2 (1984), επιμ. έκδ. D. Schwennicke, γενεαλογικοί πίνακες No. 175-176 του N. Freiherr von Schrenck-Notzing.

Fähnrich 1989: H. Fähnrich, “Königin Tamar”, *Georgica* 12 (1989), 61-67.

Fallmerayer 1827: J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, Μόναχο 1827 (ανατύπ. Χιλντεσάϊμ 1964 και Νέα Υόρκη 1980)

Finlay 1877: G. Finlay, *History of Greece, IV: Medieval Greece and the Empire of Trebizond, A. D. 1204 - 1461*, 2^η έκδ., επιμ. H. Tozer, IV, Οξφόρδη 1877.

Gabain 1950: A. von Gabain, *Altürkische Grammatik, mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis auch Neutürkisch*, 2η έκδ., Λειψία 1950.

Gabashvili 1988: M. V. Gabashvili, “Akty Pery i Kafy kak istoricheskij istochnik (=Τα αρχεία του Πέρα και του Καφά ως ιστορική πηγή)”, στο: *Istochikovedcheskie Razyskaniya* 1985, Τιφλίδα, 1988, 285-292. (στη ρωσική γλ.)

Ganchou 2000: T. Ganchou, “Une Kantakouzènè, Impératrice de Trébizonde: Théodôra ou Hélène ?”, *REB* 58 (2000), 215-229.

Gayvoronskij 2007: O. Gayvoronskij, *Poveliteli Dvuh Materikov* (=Οι ηγεμόνες των δυο ηπείρων), I, Κίεβο 2007 (στη ρωσική γλ.)

Georganteli 2011: E. Georganteli, “Trapezuntine Money in the Balkans, Anatolia and the Black Sea, 13th -15th centuries”, στο: *Προσεγγίσεις στην ιστορία του Πόντου: Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ποντιακών Ερευνών*, επιμ. έκδ. Θ. Κυριακίδης - Κ. Χατζηκυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2011, 91-110.

Golden 1984: P. B. Golden, “Cumanica I: The Qïpchaqs in Georgia”, *AEMA* 4 (1984), 45-87.

Golenko 1959: K. V. Golenko, “Klad Monet iz Sela Tobanieri, (=Θησαυρός νομισμάτων από το χωρίο Τομπανιέρι)”, *VV* 16 (41) (1959), 127-172 (στη ρωσική γλ.)

Gozalishvili 1972: G. K. Gozalishvili, “Komnenosta dinastiis etnikuri tsarmomavlobis sakitkhisatvis (= Σχετικά με την εθνική καταγωγή της δυναστείας των Κομνηνών)”, *Mnatobi* 8 (1972), 116-139 (στη γεωργ. γλ.)

Grot 1889: K. Grot, *Iz Istorii Ugrii i Slaviansstva v XII veke (1141 - 1173)* (= Από την ιστορία της Ουγγαρίας και της χώρας των Σλάβων τον 12^ο αιώνα (1141 - 1173)), Βαρσοβία 1889 (στη ρωσική γλ.)

Gugushvili 1936a: A. Gugushvili, “The Chronological-Genealogical Table of the Kings of Georgia”, *Georgica* 1/ 2&3 (1936), 109-153.

Gugushvili 1936b: A. Gugushvili, “Ethnographical and Historical Division of Georgia”, *Georgica* 1/ 2&3 (1936), 53-71

Gulia 1925: D. Gulia, *Istoria Abkhazii* (=Η ιστορία της Αμπχαζίας), I, Τιφλίδα 1925 (στη ρωσική γλ.)

Gumba 1994: G. Gumba, *Znachenie terminov «Gruzia» i «Sakartvelo» v srednevekovih istochnikah* (=Η σημασία των όρων «Γκρούζια» και «Σακαρτβέλο» στις μεσαιωνικές πηγές), Σουχούμι 1994 (στη ρωσική γλ.)

Gvazava 1937: G. Gvazava, “Rustaveli and his Poem”, *Georgica* 1/4&5 (1937), 3-9.

Hewsen 1995: R. H. Hewsen, “In Memoriam: Cyrill Toumanoff”, *Journal of the Society for Armenian Studies* 8 (1995), 5-7.

Heyd 1923: W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge*, II, Λειψία 1923 (ανατύπ. Άμστερνταμ 1959 και 1967).

Hinz 1992: W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi* (=Ο Ουζούν Χασάν και ο σάχης Τζουνέυντ. Η άνοδος του Ιράν ως εθνικό κράτος τον 15^ο αιώνα), μετάφρ. Τ. Biyiklioglu, Άγκυρα 1992 (στην τουρκική γλ.)

Imber 1990: C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300 - 1481*, The Isis Press, Κωνσταντινούπολη 1990.

Iorga 1907: N. Iorga, *The Byzantine Empire*, μετάφρ. από τα γαλλικά στα αγγλικά Allen H. Powles, Λονδίνο 1907.

Iorga 1909: N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, Γκότα 1909 (ανατύπ. 1962)

Iorga 1936: N. Iorga, “Une nouvelle *théorie* sur l’origine et le *caractère* de l’Empire de *Trébizonde*”, *RHSEE* 13 4/6 (1936), 172-176.

Ioseliani 1843: P. Ioseliani, *Kratkaya Istoriya Gruzinskoj Tserkvi* (=Σύντομη ιστορία της γεωργιανής εκκλησίας), Αγ. Πετρούπολη 1843 (στη ρωσική γλ.)

Ioseliani 1846: P. Ioseliani, *Razlichnaya Naimenovaniya Gruzinov* (=Οι διαφορετικές ονομασίες των Γεωργιανών), Τιφλίδα 1846 (στη ρωσική γλ.)

Irmscher 1999: J. Irmscher, "*L'Empire de Trébizonde entre l'Orient et l'Occident*", *BF* 25 (1999), 243-247.

Janssens 1969: E. Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Βρυξέλλες 1969.

Javakhishvili 1937: I. Javakhishvili, "The personality and Outlook of Shota Rustaveli", *Georgica* 1/4&5 (1937), 10-12.

Javakhishvili 1948: I. Javakhishvili, *Kartveli eris istoria* (=Η ιστορία του γεωργιανού έθνους), II, Τιφλίδα 1948 (στη γεωργ. γλ.)

Javakhishvili 1949a: I. Javakhishvili, *Kartveli eris istoria XI - XV* (=Η ιστορία του γεωργιανού έθνους, 11^{ος} - 15^{ος} αι.), Τιφλίδα 1949 (στη γεωργιανή γλ.)

Javakhishvili 1949b: I. Javakhishvili, *Kartveli eris istoria XIII - XV* (=Η ιστορία του γεωργιανού έθνους, 13^{ος} - 15^{ος} αι.), III, Τιφλίδα 1949 (στη γεωργιανή γλ.)

Javakhishvili 1967: I. Javakhishvili, *Kartveli eris istoria* (=Η ιστορία του γεωργιανού έθνους), IV, Τιφλίδα 1967 (στη γεωργιανή γλ.)

Jordania 1996: E. G. Jordania, "Etnicheskij sostav naseleniya i nekotorye voprosy toponimiki Ponta v XIII - XV vv. Chast I. Lazy (= Η εθνική σύνθεση του πληθυσμού του Πόντου και μερικά τοπωνυμικά προβλήματα κατά τους 13^ο - 15^ο αι. Μέρος Α΄. Λαζοί)", *BSlav* 57/ 1 (1996), 125-140 (στη ρωσική γλ.)

Jordania 1999: E. G. Jordania, "Etnicheskij sostav naseleniya i nekotorye voprosy toponimiki Ponta v XIII - XV vv. Chast II: Chany (=Η εθνική σύνθεση του πληθυσμού του Πόντου και μερικά τοπωνυμικά προβλήματα κατά τους 13^ο - 15^ο αι. Μέρος Β΄. Οι Τζάννιοι)", *BSlav* 60/1 (1999), 71- 87 (στη ρωσική γλ.)

Jordania 2019: E. G. Jordania, *Vizantijskij Pont i Gruzija, Voprosy istoricheskoi geografii i etnotoponimiki ugo-vostochnogo prichernomoriya v XIII - XV vekah* (= Ο Βυζαντινός Πόντος και η Γεωργία. Ζητήματα ιστορικής γεωγραφίας και

εθνοτοπωνυμίας της νοτιοανατολικής Μαύρης Θάλασσας κατά τους 13^ο - 15^ο αι.), Αγ. Πετρούπολη 2019 (στη ρωσική γλ.)

Kakabadze 1914: S. N. Kakabadze, “God smerti gruzinskoj tsaritsy Tamar Velikoj” (=Η χρονολογία θανάτου της γεωργιανής βασίλισσας Θάμαρ της Μεγάλης), *ITVJK* 1 (1914), 163-168 (στη ρωσική γλ.)

Kakabadze 1924: S. N. Kakabadze, “Sasiskhlo sagelebis shesakheb (=Πιστοποιητικό καθορισμού της τιμής του αίματος)”, *Saistorio Moambe* 2 (1924), 1-107 (στη γεωργιανή γλ.)

Kapanadze 1950: D. G. Kapanadze, “Tak nazyvaemye «gruzinskie padrajaniya trapezundskim aspram» (=Οι λεγόμενες «γεωργιανές απομιμήσεις των άσπρων της Τραπεζούντας)”, *VV* 3 (28) (1950), 201-210 (στη ρωσική γλ.)

Karpov 1977: S. Karpov, “Osobennosti razvitiya pozdnevizantijskogo goroda-emporija (Trapezund v XIII-XV vv.) (=Οι ιδιαιτερότητες της ανάπτυξης της υστεροβυζαντινής πόλης - εμπορείου (Τραπεζούντα στους 13^ο - 15^ο αιώνες))”, στο: *Vizantijskie Oчерki (= Βυζαντινά Δοκίμια)*, επιμ. έκδ. Z. V. Udaltsova, Μόσχα, 1977, 79-106 (στη ρωσική γλ.)

Karpov 1981a: S. Karpov, *Trapezundskaya imperiya i Zapadnoevropejskie gosudarstva v XIII - XV vv.* (= Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη κατά τους 13^ο - 15^ο αι.), Μόσχα 1981 (στη ρωσική γλ.)

Karpov 1981b: S. Karpov, “Trapezundskoe kupechestvo v chernomorskoj trgovle kontsa XIII - pervoj poloviny XV v. (= Η τάξη των εμπόρων της Τραπεζούντας στο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας στα τέλη του 13^{ου} αιώνα - πρώτο μισό του 15^{ου} αι.)”, *BBul* 7 (1981), 239-245. (στη ρωσική γλ.)

Karpov 1981c: S. Karpov, “U Istokov politicheskoi ideologii Trapezundskoj imperii: (O proishozhdenii titula MEΓΑΣ KOMNHNOΣ) (=Στις απαρχές της πολιτικής ιδεολογίας της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. (Περί της προέλευσης του τίτλου Μέγας Κομνηνός))”, *VV* 42 (67) (1981), 101-105 (στη ρωσική γλ.)

Karpov 1982: S. Karpov, “Ot femy Haldiya k imperii Velikih Komninov (= Από το θέμα Χαλδίας στην Αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών)”, στο: *Vizantiya i ee provintsii* (= *Το Βυζάντιο και οι επαρχίες του*), επιμ. έκδ. Μ. Ya. Siuziumov, Σφερντλόφσκ, 1982, 54-61 (στη ρωσική γλ.)

Karpov 1983: S. Karpov, “Italianskaya trgovlya v Trapezunde i ee vozdejstvie na ekonomiku pozdnevizantijskogo goroda (=Το ιταλικό εμπόριο στην Τραπεζούντα και η επίδραση του στην οικονομία της υστεροβυζαντινής πόλης)”, *VV* 44 (69) (1983), 81-87 (στη ρωσική γλ.).

Karpov 1990: S. Karpov, *Italiyanskie morskije respubliki i Ujnoe Prichernomorie v XIII-XV vv.: problemi trgovli* (=Οι ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες και η Νότια Μαύρη Θάλασσα κατά τους 13^ο - 15^ο αι.: Προβλήματα Εμπορίου), MGU, Μόσχα 1990 (στη ρωσική γλ.).

Karpov 1995: S. Karpov (επιμ.), *Prichernomorie v Srednie Veka* (=Η Μαύρη Θάλασσα κατά τον Μεσαίωνα), II, Μόσχα 1995 (στη ρωσική γλ.).

Karpov 1998: S. Karpov (επιμ.), *Prichernomorie v Srednie Veka* (=Η Μαύρη Θάλασσα κατά τον Μεσαίωνα), III, Μόσχα 1998 (στη ρωσική γλ.).

Karpov 2001: S. Karpov, *Srednevekovij Pont* (=Ο Μεσαιωνικός Πόντος), σειρά: *Rossijskie issledovanija po mirovoj istorii i kulture* (=Οι ρωσικές μελέτες σχετικά με την παγκόσμια ιστορία και τον πολιτισμό), T. 15, The Edwin Mellen Press, Νέα Υόρκη 2001 (στη ρωσική γλ.)

Karpov 2005: S. Karpov, “The Black Sea Region, Before and After the Fourth Crusade”, στο: *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences, la IVe Croisade et ses consequences*, επιμ. έκδ. Α. Laiou, Παρίσι, 2005, 285-294.

Karpov 2006a: S. Karpov, “Sotsialnaya borba v Trapezundskoj imperii: ot dinasticheskikh smut - k grajdanskoj vojne (= Ο κοινωνικός αγώνας εντός της

Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας: από τις δυναστικές αναταραχές έως τον εμφύλιο πόλεμο)”, *VV* 65 (90) (2006), 6-28 (στη ρωσική γλ.)

Karpov 2006b: S. Karpov, “Poslednij Forpost Vizantii: padenie Trapezundskoj Imperii v 1461 godu (=Το τελευταίο φυλάκιο του Βυζαντίου: η άλωση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας το 1461)”, *Vestnik* 3 (2006), 129-145 (στη ρωσική γλ.)

Karpov 2007: S. Karpov, “Was trebizond really captured by Uzun Hasan after 1461? New archival evidences”, στο: *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Βιέννη-Κολωνία - Βαϊμάρη, 2007, 295-301.

Karpov 2011: S. Karpov, “Doktrina imperatorskoj vlasti v Vizantii i ee sudba posle 1204 g. (=Το δόγμα της αυτοκρατορικής εξουσίας στο Βυζάντιο και η τύχη του μετά το 1204)”, στο: *Imperii i etnonatsionalnye gosudarstva v Zapadnoj Evrope v Srednie veka i ranee Novoe vremya*, επιμ. έκδ. N. A. Khachaturian, Μόσχα, 2011, 46-65 (στη ρωσική γλ.)

Karpov 2012: S. Karpov, “New Archival Discoveries of Documents Concerning the Empire of Trebizond”, *Gamer* I /1 (2012), 73-85.

Kazhdan 1975: A. P. Kazhdan, *Armyane v Sostave Gospodstvuyushego Klassa Vizantijskoj Imperii v XI-XII vv. (=Οι Αρμένιοι ως μέρος της άρχουσας τάξης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τους 11^ο - 12^ο αι.)*, Ερεβάν 1975.

Kazhdan 1988-1989: A. P. Kazhdan, “Russ- Byzantine Princely Marriages in the eleventh and twelfth centuries”, *HUS* 12-13 (1988-1989), 414-429.

Khakhanov 1890: A. S. Khakhanov, “Drevnejshie predely razseleniya gruzin po Maloj Azii (= Τα αρχαιότερα όρια εγκατάστασης των Γεωργιανών στη Μικρά Ασία)”, *ChIOIDR* II (1890), μέρος III, 1-57 (στη ρωσική γλ.)

Kekelidze 1956: K. S. Kekelidze, “Erti momenti kartuli politikuri azrovnebisa klasikuri hanis literaturashi (=Μία στιγμή της γεωργιανής πολιτικής σκέψης)”, στο: *Etiudebi dzveli kartuli literatures istoriidan* (=Μελέτες της ιστορίας της αρχαιογεωργιανής λογοτεχνίας), I, Τιφλίδα, 1956, 312-318 (στη γεωργ. γλ.).

Kekelidze 1963: K. S. Kekelidze, “Répercussions provoquées en Géorgie la Chute de Constantinople”, *BK* 25-26 (1963), 72-77.

Kiknadze 1980: R. Kiknadze, *Ocherki po istochnikovedeniu istorii Gruzii* (=Δοκίμια μελέτης πηγών σχετικών με την ιστορία της Γεωργίας), Τιφλίδα 1980 (στη ρωσική γλ.)

Kirzioglu 1953: M. F. Kirzioglu, *Kars Tarihi* (=Η ιστορία του Καρς), I, Κωνσταντινούπολη 1953 (στην τουρκική γλ.)

Korobejnikov 2014: D. Korobejnikov, *Byzantium and Turks in the Thirteenth Century*, Oxford University Press, 2014.

Kunik 1854a: A. A. Kunik, “Pochemu Vizantiya donyn ostaetsya zagadkoj vo vsemirnoj istorii? (=Γιατί το Βυζάντιο παραμένει αίνιγμα στην παγκόσμια ιστορία;), *UZIAN* (1854), 423-444 (στη ρωσική γλ.)

Kunik 1854b: A. A. Kunik, “Osnovanie Trapezundskoj Imperii v 1204 g (=Η ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας), *UZIAN* (1854), 705-733 (στη ρωσική γλ.)

Kunik 1854c: A. A. Kunik, “O svyazi trapezuntsko-seldjukskoj vojny 1223 goda s pervym nashestviem Tatar na severnoe Chernomorie (=Σχετικά με τη σχέση μεταξύ του τραπεζούντο-σελτζουκικού πολέμου του 1223 και της πρώτης επιδρομής των Τατάρων στη βόρεια Μαύρη Θάλασσα), *UZIAN* (1854), 734-746 (στη ρωσική γλ.)

Kunik 1854d: A. A. Kunik, “Dopolneniya k statiyam o trapezundskih i tatarskih delah. O gruzinskom proishojdenii babushki pervogo trapezundskogo tsariya (=«Προσθήκες στα άρθρα για τις υποθέσεις των Τραπεζούντιων και των Τατάρων. Σχετικά με τη γεωργιανή καταγωγή της γιαγιάς του πρώτου Τραπεζούντιου αυτοκράτορα»), *UZIAN* (1854), 788 (στη ρωσική γλ.)

Kunik 1854e: A. A. Kunik, “Dopolneniya k statiyam o trapezundskih i tatarskih delah. O rodonachalnikah gruzinskih knyazej Andronikavyh (=Προσθήκες στα άρθρα για τις υποθέσεις των Τραπεζούντιων και των Τατάρων. Σχετικά με τους γενάρχες των Γεωργιανών πριγκίπων Ανδρονίκαβι)”, *UZIEN* (1854), 789-791 (στη ρωσική γλ.)

Kunik 1860: A. A. Kunik, *O russko-vizantijskih monetah Yaroslava I Vladimirovicha s izobrajeniem sv. Georgiya Pobedonostsa* (= Σχετικά με τα ρωσο-βυζαντινά νομίσματα του Γιαροσλάβου Α΄ Βλαντίμιροβιτς με τη μορφή του αγ. Γεωργίου Τροπαιοφόρου), Αγ. Πετρούπολη 1860 (στη ρωσική γλ.)

Kunik 1875: A. A. Kunik, “Nachalis-li russkiya trgovya snosheniya i pohody po Chernomu i Kaspijskomu moryam vo vremena Muhammeda ili pri Rurike? (= Ξεκίνησαν οι ρωσικές εμπορικές σχέσεις και τα ταξίδια στη Μαύρη και την Κασπία Θάλασσα από την εποχή του Μωάμεθ ή του Ρούρικ;)”, στο: *Kaspiia* του B. Dorn, I, Αγ. Πετρούπολη, 1875, 357-462 (στη ρωσική γλ.)

Kurshanskis 1970-1971a: M. Kurshanskis, “Une alliance problématique au XVe siècle. La marriage de Valenza Comnena, fille d’un empereur de Trébizonde, à Niccolo Crispo, seigneur de Santorin”, *AII* 30 (1970-1971), 94-106.

Kurshanskis 1970-1971b: M. Kurshanskis, “Autour des sources géorgiennes de la fondation de l’Empire de Trébizonde”, *AII* 30 (1970-1971), 107-116.

Kurshanskis 1972: M. Kurshanskis, “Une nouvelle monnaie de l’Empire de Trébizonde”, *RN* 14/6 (1972), 269-270.

Kurshanskis 1975: M. Kurshanskis, “L’Usurpation de Théodora Grande Comnène”, *REB* 33 (1975), 187-209.

Kurshanskis 1976: M. Kurshanskis, “Relations matrimoniales entre Grands Comnènes de Trébizonde et princes géorgiens”, *BK* 34 (1976), 112-127.

Kurshanskis 1977: M. Kurshanskis, “L’Empire de Trébizonde et la Géorgie”, *REB* 35 (1977), 237-256

Kurshanskis 1977-1978: M. Kurshanskis, “Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d’Uzun Hasan”, *AII* 34 (1977-1978), 77-87.

Kurshanskis 1979a: M. Kurshanskis, “The Coinage of the Grand Komnenos Manuel I”, *AII* 35 (1979), 23-37.

Kurshanskis 1979b: M. Kurshanskis, “La descendance d’ Alexis IV, empereur de Trébizonde. Contribution a la prosopographie des Grands Comnènes”, *REB* 37 (1979), 239-247.

Kurshanskis 1988: M. Kurshanskis, “L’Empire de Trébizonde et les Turcs au 13e siècle”, *REB* 46 (1988), 109-124.

Lampsides 1967: O. Lampsides, “Le titre Μέγας Κομνηνός («Grand Comnène)»”, *Byz* 37 (1967), 114-125.

Lampsides 1970a: O. Lampsides, “Beitrag zur Biographie des Georgios Paläologos des Megas Hetäreiarches”, *Byz* 40 (1970), 393-407.

Lampsides 1970b: O. Lampsides, “Μέγας Κομνηνός-Hohenstaufen”, *Byz* 40 (1970), 543-545.

Lampsides 1970-1971: O. Lampsides, “Bessarions Zeugnis über den Titel Μέγας Κομνηνός”, *AII* 30 (1970-1971), 386-397.

Lampsides 1984: O. Lampsides, “Grand Comnène Paléologue”, *REB* 42 (1984), 225-228.

Lang 1955a: D. M. Lang, *Studies in Numismatic History of Georgia in Transcaucasia*, Νέα Υόρκη 1955.

Lang 1955b: D. M. Lang, "Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314 - 1346)", *BSOAS* 17/1 (1955), 74-91

Lang 1966: D. M. Lang, *The Georgians (Ancient Peoples and Places, Vol.51)*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1966.

Langlois 1860: V. Langlois, *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1860.

Leonidze 1937: G. Leonidze, "The Popularity and Influence of Shota Rustaveli", *Georgica* 1/4&5 (1937), 13-16.

Lomouri & Gudushauri 1979: N. U. Lomouri, G. I. Gudushauri, "Βιβλιοκρισία: G. K. Gozalishvili, "Komnenosta dinastiis etnikuri tsarmomavlobis sakitkhisatvis (= Σχετικά με την εθνική καταγωγή της δυναστείας των Κομνηνών)", *Mnatobi* 8 (1972), 116-139", *VV* 40 (65) (1979), 205-211 (στη ρωσική γλ.)

Lordkipanidze 1974: M. Lordkipanidze, *Istoria Gruzii XI- nachala XIII v. (= Η ιστορία της Γεωργίας 11^{ος} - αρχές 13^{ου} αι.)*, Τιφλίδα 1974 (στη ρωσική γλ.)

Lordkipanidze 1979: M. Lordkipanidze, "Iz Istorii Vizantijsko - Gruzinskih Vzaimootnoshenij (70-e gody XI v.)" (= Από την ιστορία των βυζαντινο- γεωργιανών σχέσεων (7^η δεκαετία του 11^{ου} αιώνα)", *VV* 40 (1979), 92-95. (στη ρωσική γλ.)

Lordkipanidze 1982: M. Lordkipanidze, "O Vizantino-gruzinskih vzaimootnosheniah VII - XIII vv. (=Περί των βυζαντινο-γεωργιανών πολιτιστικών σχέσεων κατά τους 12 - 13 αι.)", στο: *Vizantiiskie Otcherki: trudy sovetskih uchenyh k XVI mejdunarodnomu kongressu vizantivistov*, Μόσχα, 1982, 160-182 (στη ρωσική γλ.)

Lordkipanidze 1983: M. Lordkipanidze, *A Glimpse of Georgian History*, The Georgian Society for Cultural Relations with Compatriots Abroad, Τιφλίδα 1983.

Lordkipanidze 1994: M. Lordkipanidze, *Essays on Georgian History*, εκδ. Metsniereba, Τιφλίδα 1994.

Luttwak 2009: E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, The Belknap Press of Harvard University Press, Λονδίνο 2009.

Macrides 1979: R. Macrides, “What’s in the name «Megas Komnenos»?”, *AΠ* 35 (1979), 238-245.

Macrides 1992: R. Macrides, “Dynastic Marriages and Political Kinship”, στο: *Byzantine Diplomacy. Papers from the 24th Spring Symposium of Byzantine Studies (Cambridge 1990)*, επιμ. έκδ. J. Shepard - S. Franklin, Όλντερσot, 1992, 263-280.

Magdalino 1993: P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge University Press, 1993.

Mamistvalishvili 1981: E. M. Mamistvalishvili, *Sakartvelos sgareo politikuri urtiertobani XV saukunis meore nakhevarsa da XVI saukuneshi* (= *Η εξωτερική πολιτική της Γεωργίας το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα και του 16^{ου} αιώνα*), εκδ. Metsniereba, Τιφλίδα 1981.

Mamulia 1971: G. Mamulia, “Bagrationta dinastiis tsarmoshoba da Kartlis (iberiis) samepos tsarmokmna (= Η καταγωγή της δυναστείας των Βαγρατιδών και ο σχηματισμός του βασιλείου του Κάρτλι (Ιβηρίας)”, *Mnatobi* 2 (1971), 179-190.

Mann 1925: H. K. Mann, *The lives of the Popes in the Middle Ages*, Vol. XII [Innocent III, 1198-1216], 2^η έκδ., Λονδίνο 1925.

Marr 1900: N. Marr, “Dva drevne-gruzinskih odopistsa (=Δύο αρχαιο-γεωργιανοί γραφείς)”, *KV* 1 (1900), 56-77 (στη ρωσική γλ.)

Marr & Brière 1931: N. Marr, M. Brière, *La langue géorgienne*, Παρίσι 1931.

Marr & Chajkin 1966: Ya. N. Marr, K. I. Chajkin, *Hakani, Nezami, Rustaveli*, II, Τιφλίδα 1966.

Martirosyan 2008: H. K. Martirosyan, *Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon*, PhD thesis, Leiden University, 2008 (έκδ. 2009, Brill)

Melikset-Bekov 1953: L. M. Melikset-Bekov, “Garesdjijskaya tetralingra epohi mongolon 1352 g. (=Η τετραγλωσσή επιγραφή του Γκαρεσντζίς της εποχής των Μογγόλων 1352)”, *EV* 8 (1953), 56-62 (στη ρωσική γλ.)

Melioranskij 1894: P. M. Melioranskij, “Seldjuk-name kak istochnik dlya Istorii Vizantii v XII - XIII vekah (=Το Σελτζούκ-ναμέ ως πηγή για την ιστορία του Βυζαντίου κατά τους 12^ο - 13^ο αιώνες)”, *VV* 1/ 3-4 (1894), 613-640 (στη ρωσική γλ.)

Meshia & Tsintsadze 1958: Sh. A. Meshia, Ya. Z. Tsintsadze, *Iz Istorii russko-gruzinskih vzaimootnoshenij X - XVIII v. (=Από την ιστορία των γεωργιανο-ρωσικών σχέσεων κατά τους X - XVIII αι.)*, Τιφλίδα 1958 (στη ρωσική γλ.)

Metreveli 2002: R. Metreveli, *David Agmashenebeli, Mepe Tamari (=Δαβίδ Κτίστης, βασίλισσα Θάμαρ)*, Τιφλίδα 2002 (στη γεωργ. γλ.)

Metreveli 2016: R. Metreveli, “The Crusades and the Kingdom of Georgia”, *Crusader* 4/2 (2016), 75-76.

Michaelsen 1987: L. Michaelsen, “Michael Alighieri, Gesandter Kaiser Davids von Trapezunt, Am Hof der Herzöge von Burgund (1461-1470)”, *AIJ* 41 (1987), 175-200.

Miller 1926: W. Miller, *Trebizond, The last Greek Empire of the Byzantine Era*, Λονδίνο 1926 (ανατύπ. Άμστερνταμ 1968 και 2^η έκδ. (επιμ. A. Bandy), Σικάγο 1969).

Minorsky 1945: V. Minorsky, “Khaqani and Andronicus Comnenus”, *BSOAS* 11/3 (1945), 550-578.

Minorsky 1949: V. Minorsky, “Caucasica in the History of Mayyafariqin”, *BSOAS* 13/ 1 (1949), 27-35.

Minorsky 1951: V. Minorsky, “Caucasica II”, *BSOAS* 13/4 (1951), 868-877.

Minorsky 1953: V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, Λονδίνο 1953.

Moravcsik 1933: G. Moravcsik, "Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades", *REH* 8-11 (1933), 301-308.

Moravcsik 1983: G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Brill, Λέιντεν, (1^η έκδ, Βερολίνο 1958) 1983.

Nersessian 1959: S. der Nersessian, "The Armenian Chronicle of the Constable Smpad or of the «Royal Historian»", *DOP* 13 (1959), 141-168.

Nicol 1968: D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460: A Genealogical and Prosopographical study*, DOS, Ουάσινγκτον 1968.

ODB : λήμματα "Iberia", "panhypersebastos"

Oikonomides 1976: N. Oikonomides, "La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la Partitio Romaniae", στο: *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Rapports et co-rapports*, Vol. I: *Histoire*, no. 1: *Forces centrifuges et centripètes dans le monde Byzantin entre 1071 et 1261*, Αθήνα, 1976, 3-28.

Oikonomides 1979: N. Oikonomides, "The chancery of the Grand Komnenoi: imperial tradition and political reality", *ΑΠ* 35 (1979), 299-332.

Pajchadze 1984: D. G. Pajchadze, *Antiosmanskaya Koalitsiya Europejskih Stran i Gruzija v 60-j godah XV veka* (= *Η αντιοθωμανική συμμαχία των ευρωπαϊκών κρατών και η Γεωργία τη δεκαετία του 60 του 15^{ου} αιώνα*), Διδακτορική Διατριβή του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Εθνογραφίας του Πανεπιστημίου Ι. Α. Javakhishvili, Τιφλίδα 1984 (στη ρωσική γλ.)

Pakhomov 1938: E. A. Pakhomov, *Klady Azerbajdjana i drugih respublik i kraev Kavkaza* (=Θησαυροί του Αζερμπαϊτζάν και άλλων δημοκρατιών και περιοχών του Καυκάσου), II, Μπακού 1938 (στη ρωσική γλ.)

Pakhomov 1970: E. A. Pakhomov, *Monety Gruzii* (=Τα νομίσματα της Γεωργίας), Τιφλίδα 1970 (στη ρωσική γλ.)

Paydaş 2006: K. Paydaş, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan’a Yaptıkları Seferler (=Οι επιδρομές των Ασπροπροβατάδων και Μαυροπροβατάδων Τουρκομάνων στη Γεωργία)”, *Tarih Incelemeleri Dergisi* 21/ 2 (2006), 177-196 (στην τουρκική γλ.)

PE: “Aleksei i Veliki Komnini”, “Regiony i periferiya Vizantii: Vizantiya i Gruziya”

Peacock 2006: A. Peacock, “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries”, *AS* 56 (2006), 127-146.

Peacock 2012: A. Peacock, “Between Georgia and the Islamic World: The Atabegs of Samc’xe and the Turks”, στο: *At the Crossroads of Empires: 14th - 15th Century Eastern Anatolia. Proceedings of the International Symposium held in Istanbul, 4th - 6th May 2007*. Institut Français d’Études Anatoliennes-Georges Dumézil, Κωνσταντινούπολη, 2012, 49-70 (*Varia Anatolica*, 25).

Peradze 1937: G. Peradze, “An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine”, *Georgica* 1/ 4& 5 (1937), 181-246.

Pfaffenhoffen 1847: F. Pfaffenhoffen, *Essai sur les aspres comnénants, ou blancs d’agent de Trébizonde*, Παρίσι 1847.

PLP: «Ἀπαγᾶς (Apagas)»

Polemis 1968: D. I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, University of London Historical Studies 22, Athlone Press, Λονδίνο 1968.

Ponomarev 2010: A. L. Ponomarev, “Denejnaya Politika Trapezundskoj Imperii (=Η Νομισματική Πολιτική της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας)”, *Vestnik Moskovskogo Universiteta* 8/2 (2010), 21-41 (στη ρωσική γλ.)

Popov 1903: A. Popov, *Latinskaya ierusalimskaya patriarhia epohi krestonostsev* (=Το Λατινικό Πατριαρχείο Ιεροσολύμων την εποχή των Σταυροφοριών), II, Αγ. Πετρούπολη 1903 (στη ρωσική γλ.).

Pragenau 1901: M. L. Von Pragenau, “Ludwig von Bologna, Patriarch von Antiochien”, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* XXII (1901), 288-296.

Prinke 2011: R.T. Prinke, “Kata of Georgia, Daughter of King David IV the Builder, as Wife of Sebastokrator Isaakios Komnenos”, *Foundations* 3 (6) (2011), 489-502.

Retowski 1910: O. Retowski, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, Μόσχα 1910.

Richard 1977: J. Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen-Âge (XIIIe - XIVe siècle)*, Πώμη 1977.

Rosenqvist 1989: J. O. Rosenqvist, “P. W. Afzelius, och Trapezunts historia”, *Svenska kommittén för bysantinska studier/ Bulletin* 7 (1989), 37-41.

Runciman 1951: S. Runciman, *A History of Crusades. The kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1000 - 1087*, II, Cambridge University Press, 1951.

Salia 1971: K. Salia, “Quelques pages de l’histoire de Géorgie”, *BK* 28 (1971), 178-198.

Salia 1980: K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, Παρίσι 1980.

Savvides 1981: A. Savvides, *Byzantium in the Near East, A. D. c. 1192 - 1237*, ΚΒΕ/ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1981.

Savvides 1987a: A. Savvides, “Ashik-Pasha-Zade on the conquest of Trebizond by the Ottoman Turks in A. D. 1461”, *AII* 41 (1987), 240-248.

Savvides 1987b: A. Savvides, “Constantine XI Lascaris, Uncrowned and Ephemeral “Basileus of the Romaioi” after the Fall of Constantinople to the Fourth Crusade (1204 - 1205)”, *Βυζκ* 7 (1987), 141-174.

Savvides 1990-1991: A. Savvides, “The Trapezuntine Sources of the Seljuk attack on Trebizond in A. D. 1222 - 1223. English Translation and Commentary”, *AI* 43 (1990-1991), 102-130.

Savvides 1998-1999: A. Savvides, “The frontier-zone themes (Chaldia-Coloneia) to the Seljuk beginnings”, *AI* 48 (1998-1999), 219-231.

Savvides 1999, έκδ. 2000: A. Savvides, “Notes on Zaghanos Pasha’s Career”, *JOAS* 10 (1999, έκδ. 2000), 144-147.

Savvides 2000a: A. Savvides, “Kilij Arslan I of Rum, Byzantines, Crusaders and Danishmendids A. D. 1092 - 1107”, *Bv* 21 (2000), 365-377.

Savvides 2000b: A. Savvides, “Observations on mines and quarries in the Byzantine Empire”, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 82 (= ν. σ. 11) (Αλεξάνδρεια- Γιοχάνεσμπουργκ, 2000), 130-155.

Savvides 2001: A. Savvides, “Le peuple caucasien des Tzanns jusqu’ à la christianisation du Vie siècle ap. J. C.”, στον I. Biliarsky (επιμ. έκδ.), *Studia Pontica* (:*Méditerranées-Revue de l’Association Méditerrané* 26 - 27, Παρίσι 2001), 85-91.

Savvides 2003: A. Savvides, “Suleyman Shah of Rum, Byzantium, Cilician Armenia and Georgia (A. D. 1197-1204)”, *Byz* 73/1 (2003), 96-111.

Schmitt 2000: O. J. Schmitt, “Griechen, Albaner, Tzakonen, Bulgaren: venezianische Briefschaften aus der Morea (1463/64)”, *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* 2 (2000), 161- 189.

Shengelia 1978: N. N. Shengelia, “Gruziya i blijniy Vostok na rubeje XII - XIII vv. (=Η Γεωργία και η Μέση Ανατολή στη στροφή του 12^{ου} - 13^{ου} αι.)”, *TS* 1976 (1978), 187-196 (στη ρωσική γλ.)

Shengelia 1984: N. N. Shengelia, “Iz Istorii Gruzino-Seldjukskih vzaimootnoshenij vo vtoroj polovine XIII v. (=Από την ιστορία των γεωργιανο-σελτζουκικών σχέσεων το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα)”, *TS* 1978 (1984), 237-248 (στη ρωσική γλ.)

Shukurov 1995a: R. Shukurov, “Turki na pravoslavnom ponte v XIII - XV vv.: nachalnyj etap turkizatsii? (= Οι Τούρκοι στον ορθόδοξο Πόντο κατά τους 13^ο - 15^ο αιώνες: Απαρχές εκτουρκισμού;)”, στον Karpov (1995), 68-103 (στη ρωσική γλ.)

Shukurov 1995b: R. Shukurov, “AIMA: the Blood of the Grand Komnenoi”, *BMGS* 19 (1995), 161-181.

Shukurov 2001a: R. Shukurov, *Velikie Komniny i Vostok (1204 - 1461)* (=Οι Μεγάλοι Κομνηνοί και η Ανατολή), Αγ. Πετρούπολη 2001.

Shukurov 2001b: R. Shukurov, “The enigma of David Grand Komnenos”, *Més* 12 (2001), 125-136.

Shukurov 2005: R. Shukurov, “Trebizond and the Seljuks (1204 - 1299)”, *Més* 25-26 (2005), 73-138.

Shukurov 2016: R. Shukurov, *The Byzantine Turks 1204 - 1461*, σειρά: The Medieval Mediterranean, People, Economies and Cultures 400-1500, Vol. 105, εκδ. Brill, Λάιντεν-Βοστώνη 2016.

Shukurov & Korobejnikov 1998: R. Shukurov, D. Korobejnikov, “Velikie Komniny, Sinop i Rum v 1223 - 1230 gg. (Zagadka Teksta Lazaropoula) (= Οι Μεγάλοι Κομνηνοί, η Σινώπη και το Ρουμ κατά τα έτη 1223 - 1230 (Το αινιγματικό κείμενο του Ιωάννη Λαζαρόπουλου))”, στον Karpov (1998), 178-200 (στη ρωσική γλ.)

Smirnov 2002: O. Smirnov, *Identification and self-indentification of the Crimean Goths and Alans. Gothi or Gothalani?*, M. A. Thesis in Medieval Studies Central European University, Βουδαπέστη 2002.

Sokolov 1963: N. P. Sokolov, *Obrazovanie venetsianskoj kolonialnoy imperii* (=Η δημιουργία της Βενετικής αποικιακής αυτοκρατορίας), Σαράτοφ 1963 (στη ρωσική γλ.)

Sokolova 1974: I. V. Sokolova, “Trapezuntskie Aspry i Kirmaneuli s Imenami Manuila I i Ioanna II Koomninov (= Τα άσπρα της Τραπεζούντας και τα κιρμανεούλια με τα ονόματα του Μανουήλ Α΄ και του Ιωάννη Β΄ Κομνηνών)”, *NE* XI (1974), 129-143 (στη ρωσική γλ.)

Sokolova 1977: I. V. Sokolova, “Kirmaneuli s imenem Manuila iz Sobrania Gosudarstvenogo Ermitaja (= Κιρμανεούλια με το όνομα του Μανουήλ από τη Συλλογή του Κρατικού Ερμιτάζ)”, στο: NS 1977, 109-116 (στη ρωσική γλ.)

Stepanenko 1999: V. P. Stepanenko, “Chortvaneli, Torniki i Taronity v Vizantii (=Τσορτβανέλοι, Τορνίκοι και Ταρωνίτες στο Βυζάντιο)”, ADSV 30 (1999), 130-148 (στη ρωσική γλ.)

Stiernon 1965: L. Stiernon, “Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et Gambros”, REB 23 (1965), 222-243

Sturdza 1999: M.-D. Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce, d’Albanie et de Constantinople*, Παρίσι (1^η έκδ., 1983) 1999.

Suny 1994: R. G. Suny, *The Making of Georgian Nation*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον-Ιντιανάπολις (1^η έκδ., 1988) 1994.

Talbot 1985: A. M. Talbot, “Late Byzantine Nuns: By choice or necessity?”, BF 9 (1985), 103-118

Tamarashvili 1902: M. Tamarashvili (Tamarati), *Istoria Katolikobisa Kartvelta Shoris* (=Η ιστορία του καθολικισμού στη Γεωργία), Τιφλίδα 1902 (στη γεωργιανή γλ.)

Tamarati 1910: M. Tamarati, *L’église géorgienne des origines jusqu’à nos jours*, Ρώμη 1910.

Taqaishvili 1905: E. Taqaishvili, *Archeologicheskiya Ekskursii, Raziskaniya i Zametki* (=Αρχαιολογικές περιηγήσεις. Εξερευνήσεις και σχόλια), I, Τιφλίδα 1905 (στη ρωσική γλ.)

Taqaishvili 1906: E. Taqaishvili, “Opisanie rukopisej biblioteki «Obschestva rasprostraneniya gramotnosti sredi gruzinskago naseleniya » (= Περιγραφή των χειρογράφων της βιβλιοθήκης του «Συλλόγου διάδοσης της παιδείας ανάμεσα στον γεωργιανό πληθυσμό)”, SMOMPK 36 (1906), 1-132 (στη ρωσική γλ.)

Tatishev 1774: V. N. Tatishev, *Istoria Rossijskaya s samyh drevnejshih vremen* (= *Η ιστορία της Ρωσίας από αρχαιοτάτων χρόνων*), III, Μόσχα 1774 (στη ρωσική γλ.)

Toncmelis 1905: Toncmelis, *Pravda ob avtokefalii gruzinskoj tserkvi* (= *Η αλήθεια σχετικά με την αυτοκεφαλία της γεωργιανής εκκλησίας*), Κουτάισι 1905 (στη ρωσική γλ.)

Toumanoff 1940: C. Toumanoff, “On the relationship between the founders of Trebizond and the Georgian queen Thamar”, *Spec* 15/ 3 (1940), 299-312.

Toumanoff 1943: C. Toumanoff, “Medieval Georgian Historical Literature (VIIth-XVth Centuries)”, *Trad* 1 (1943), 139-182.

Toumanoff 1947: C. Toumanoff, “The oldest manuscript of the Georgian annals: The Queen Anne Codex (QA), 1479 - 1495”, *Trad* 5 (1947), 340-344.

Toumanoff 1949-1951: C. Toumanoff, “The Fifteenth-Century Bagratids and the Institution of Collegial Sovereignty in Georgia”, *Trad* 7 (1949-1951), 169-221.

Toumanoff 1959: C. Toumanoff, “Introduction to Christian Caucasian History: the Formative Centuries (IVth- VIIIth)”, *Trad* 15 (1959), 1-106.

Toumanoff 1961: C. Toumanoff, “Introduction to Christian Caucasian History: II: States and Dynasties of the Formative Period”, *Trad* 17 (1961), 1-106.

Toumanoff 1963: C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press 1963.

Toumanoff 1966: C. Toumanoff, “Armenia and Georgia”, *CMH* IV. I (1966), 593-637.

Toumanoff 1969: C. Toumanoff, “Chronology of the Early Kings of Iberia”, *Trad* 25 (1969), 1-33.

Toumanoff 1971: C. Toumanoff, “Caucasia and Byzantium”, *Trad* 27 (1971), 111-158.

Toumanoff 1976: C. Toumanoff, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Arménie, Géorgie, Albanie)*, Edizioni Aquila, Ρώμη 1976.

Toumanoff 1990: C. Toumanoff, *Les dynasties de la Caucasic Chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle: Tables généalogiques et chronologiques*, Πώμη 1990.

Trapp 1978: E. Trapp, «Problème der Prosopographie der Palaiologenzeit», *JÖB* 27 (1978), 181-201.

Turan 1965: S. Turan, “*Fatih Mehmed – Uzun Hasan mücadelesi ve Venedik (=Η διαμάχη του Μωάμεθ Πορθητή με τον Ουζούν Χασάν και η Βενετία)*”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* III/4-5 (1965), 63-138 (στην τουρκική γλ.)

Udaltsova 1976: Z. M. Udaltsova, “Forces centrifuges et centripètes dans le monde Byzantin (1071 - 1261)”, στο: *Rapport au XVe Congrès International d'études byzantines*, Αθήνα, 1976, 37-58.

Uspensky 1927: F. I. Uspensky, “*Vydelenie Trapezunda iz sostava Vizantijskoj Imperii (= Η αποκοπή της Τραπεζούντας από το κύριο σώμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας)*”, *SK* 1 (1927), 21-34 (στη ρωσική γλ.)

Uspensky 1929: F. I. Uspensky, *Ocherki iz Istorii Trapezundskoj Imperii (= Μελέτες για την ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας)*, Λένινγκραντ 1929 (στη ρωσική γλ.)

Vajay 1979: S. Vajay, “*Essai Chronologique à propos de la famille du Grand - Comnène Manuel, 1238-1263*”, *BF* 6 (1979), 281-291.

Vasiliev 1923: A. A. Vasiliev, *Vizantiya i Krestonostsy. Epoha Komninov (1081 - 1185) i Angelov (1185 - 1204) (= Το Βυζάντιο και οι Σταυροφόροι. Η εποχή των Κομνηνών (1081 - 1185) και των Αγγέλων (1185 - 1204)*, Αγ. Πετρούπολη 1923 (στη ρωσική γλ.)

Vasiliev 1936a: A. A. Vasiliev, “*The foundation of the Empire of Trebizond (1204 - 1222)*”, *Spec* 11/ 1 (1936), 3-37.

Vasiliev 1936b: A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Καίμπριτζ-Μασσαχουσέτη 1936.

Vasiliev 1940-1941: A. A. Vasiliev, “*The Empire of Trebizond in History and Literature*”, *Byz* 15 (1940-1941), 316-377.

Voigt 1863: G. Voigt, *Enea Silvio de Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter*, Bd. III, Βερολίνο 1863.

Wardrop 1888: O. Wardrop, *The Kingdom of Georgia. Historical, literary and political sketches*, Λονδίνο 1888.

Williams 2006: K. J. Williams, “A Genealogy of the Grand Komnenoi of Trebizond”, *Foundations* 2/3 (2006), 171-189.

Winfield 1962: D. Winfield, “A note on the south eastern borders of the Empire of Trebizond in the 13th century”, *AS* 12 (1962), 163-172.

Woods 1999: J. E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, confederation, empire*, The University of Utah Press, Σολτ Λέικ Σίτυ (1^η έκδ. Μινεάπολη-Σικάγο 1976) 1999.

Wroth 1911: W. Wroth, *Catalogue of the coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empire of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum*, Λονδίνο 1911 (ανατύπ. Σικάγο, 1964).

Yakobson 1973: A. L. Yakobson, *Krym v Srednie Veka* (= *Η Κριμαία κατά τον Μεσαίωνα*), Μόσχα 1973 (στη ρωσική γλ.)

Yakubovskij 1927-1928: A. U. Yakubovskij, “Rasskaz Ibn al-Bibi o pohode maloazijskih Turok na Sudak, polovstev i Russkih v nachale XIII v.: (Cherti iz torgovoj jizni polovetskih stepej)” (= *Η διήγηση του Ibn al-Bibi για την εκστρατεία των Τούρκων της Μ. Ασίας στη Σουγδαία εναντίον των Πολοβτσί και Ρώσων στις αρχές του 13^{ου} αι.: (Χαρακτηριστικά της εμπορικής ζωής της στέπας των Πολοβτσί)*”, *VV* 25 (1927-1928), 53-76 (στη ρωσική γλ.)

Zachariadou 1979: E. Zachariadou, “Trebizond and the Turks, 1352-1402”, *AΠ* 35 (1979), 333-358.

Zajtsev 2004: I. V. Zajtsev, *Mejdu Moskvoj i Stambulom* (= *Μεταξύ Μόσχας και Κωνσταντινούπολης*), Μόσχα 2004 (στη ρωσική γλ.)

Zograf 1951: A. N. Zograf, *Antichnye Monety* (= *Αρχαία νομίσματα*), εκδ. Ακαδημίας Επιστημών Ε.Σ.Σ.Δ., Μόσχα - Λένινγκραντ 1951 (στη ρωσική γλ.)